

# KORUNK

2

IRODALOMSZOCIOLÓGIAI KUTATÁSOK MAROS MEGYÉBEN • ÉNEKLŐ NÉP • A KÖZMŰVELŐDÉS TÖRTÉNETÉRŐL • MARX ÉS A „REÁLIS HUMANIZMUS” • NÉHÁNY ÉSZLELET A TÉVEDÉS DIALEKTIKÁJÁRÓL • AZ ÍRÓ ÉS A NYELV • ÍZLÉS ÉS VALÓSÁGSZEMLELET • ORVOSI KIFEJEZÉSEK BOLYAI JÁNOS ÍRÁSAIBAN • AZ EMBERISÉG ÉS A MEGÚJHODÓ FAO • VÉTÓ (SIGMOND ISTVÁN DRÁMÁJA)

1977•1-2



A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács folyóirata



# KORUNK

XXXVI. ÉVFOLYAM, 1—2. SZÁM • 1977. JANUÁR—FEBRUÁR

\* \* \* Műveltség — alkotás 1

VIRGIL TEODORESCU • Nagy korszakok (vers, Veress Zoltán fordítása) 2

MIHAI BENIUC • Csillag-utunk (vers, Veress Zoltán fordítása) 2

HERÉDI GUSZTÁV • Éneklő nép 3

VÁRHEGYI ISTVÁN • Irodalomszociológiai kutatások Maros megyében I. (Szélejegyzetek egy készülő tanulmányhoz) 10

DANKANITS ADÁM • A közművelődés történetéről 15

PAVEL CÂMPEANU—ȘTEFANA STERIADE • A „könnyű” igézetében (Aradi József fordítása) 22

SZÁSZ JÁNOS • Néhány észlelet a tévedés dialektikájáról 28

JÁNOSI JÁNOS • Marx és a „reális humanizmus” 34

VAJDA MIHÁLY • Ízlés és valóságsszemlélet 38

DEÁK TAMÁS • Az író és a nyelv 43

KRIZSÁN ZOLTÁN • A valóság mozgóképes másolata 49

SZINBERGER SÁNDOR • Útkeresés az útvesztőkben 54

VOFKORI JÓZSEF • Orvosi kifejezések Bolyai János írásaiban 59

DÓCZY PÁL • Az orvos sorsa és műve — emberközlelől (Gondolatok egy orvos-professzor sírjánál) 64

IONEL DINU • Gyógyító és kutató allergológia (interjú, lejegyezte Bálint-Izsák László) 67

SZILÁGYI DOMOKOS hátrahagyott verseiből (Egy gép rabja vagyok..., Napraforgók) 73

PANEK ZOLTÁN • Készülődés 74

SIGMOND ISTVÁN • Vétó (Egy mai Szókratész — dráma két részben) 83

## JEGYZETEK

HERÉDI GUSZTÁV • Horváth István távozása 101

\* \* \* Nyírk., I—XX. 102

VITA ZSIGMOND • Dési Huber István Nagyenyeden 103

GELLÉRT SÁNDOR • Levél Anna-Maija Raittilának, Tapiolába 104

## NEMZETKÖZI ÉLET

NAGY MIKLÓS • Az emberiség és a megújuló FAO 108

## ÉLŐ TÖRTÉNELEM

GH. IONIȚA • 1859 — 1877 — 1918 (Egyesülés — a románok függetlensége és egysége) 113

ION GRECU • A munkásmozgalom és függetlenségünk kivívása (1877—1878) 114

EGYED ÁKOS • 1907 gazdasági-társadalmi előzményei 119

FERENCZI ISTVÁN • A parajdi Rabsonné vára 123

VITA ZSIGMOND • Gusti professzor magyar tanítványai és az első erdélyi fakutató munkatáborok 126

(Folytatása a III. borítón)

## KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926) — SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940).

Főszerkesztő: Gáll Ernő • Főszerkesztő-helyettes: Rác Győző

Felelős titkár: Ritoók János

Szerkesztőség: Kolozsvár-Napoca, Móccok útja 3.

Telefon: 2 18 36 (főszerkesztő); 1 60 30/117 (titkárság); 1 60 30/125 (szerkesztők).

Postacím: 3400 Cluj-Napoca, căsuța poștală 273. Republica Socialistă România.

## Műveltség — alkotás

Hazánk függetlenségének közelgő centenáriuma olyan széles és mélysodrású mozgalomra adott ösztönzést, amely a közművelődésben is a tömegek felfokozott alkotó lendületét fejezi ki. A „Megéneklünk, Románia“ fesztiválra, erre a Szocialista Egységfront Országos Tanácsának égisze alatt — összefüggő rendszerként megszervezett — minden művészeti ágat s a legkülönbözőbb kulturális tevékenységeket átfogó akcióra gondolunk. A kibontakozásának első szakaszában tartó mozgalmat jellegzetesen hazafias, forradalmi humanista szellem hatja át, s meggyőzően tolmácsolja a szocialista átalakulástól elválaszthatatlan kulturális megújítást. A fesztivált a művelődés és a tömegek új szerves kapcsolata élteti, s kultúrforradalmunk sodrásában ezt a kapcsolatot fogja tovább erősíteni.

A „Megéneklünk, Románia“ az új — a munka és a szabad alkotás jegyében — izmosodó művelődést szolgálja, ez a kultúra pedig — a párt programja szerint — az új ember kialakítását, a szocialista öntudat formálását hivatott biztosítani. Ez a kultúra nem lehet melegházi növény, nem lehet egy szűk elit kiváltsága, hanem hatékony társadalmi erőként egy igazságosabb, emberibb társadalom megteremtését kell elősegítenie. Ebben az értelemben a Román Kommunista Párt programja leszögezi: „...hozzunk létre új kultúrát, amely szem előtt tartja népünk történelmi, társadalmi és nemzeti sajátosságait, igazságszeretétét, arra irányuló óhaját, hogy új életet teremtsen — a kommunista társadalmat —, magasabbra emelje nemzetünk civilizációs szintjét, elhatározását, hogy előmozdítsa az emberi társadalom haladó szellemű átalakítását, egy jobb és igazságosabb világ megteremtéséért Földünkön!“

Ezeknek az eszméknek és eszményeknek megfelelően, a „Megéneklünk, Románia“ fesztivál hozzájárul a politikai nevelés és szocialista kultúra múlt évben megtartott kongresszusának határozatai, illetve a később közzétett Intézkedési Program életbe ültetéséhez. A maga gazdag összetettségében, a sokoldalú ember eszményének s egy korszerű, sokoldalú szocialista társadalom modelljének vonzásában sarkall és mozgósít.

Mozgósító szerepét pedig az a felismerés dinamizálja, hogy az új termelési viszonyok meghonosítása és kifejlesztése nem vezet el önmagától sem egy új művelődés vagy erkölcs, sem egy új ember megszületéséhez. A termelőeszközök fölötti tőkés magántulajdon megszüntetése csak alapot, csak lehetőséget nyújt az egész felépítmény átalakításához, a valóban új ember megjelenéséhez. A nagy metamorfózis megvalósíthatatlan anélkül, amit Gramsci a tömegek „erkölcsi-kulturális reformjának“ nevezett.

A „Megéneklünk, Románia“ fesztiválban a *közművelődés* megkülönböztetett fontosságú funkcióját látjuk munkálni, azt a kulturális öntevékenységet figyelhetjük meg kibontakozni, amely számára a tömegek többé nem pusztán fogyasztók, hanem maguk is részesei az örömet, szépséget és erkölcsi katarzist kiváltó alkotó folyamatnak. Az egész országban megtartott koncertek, kiállítások, szavaló- és színlelőadások, táncünnepek, különféle vetélkedők, tudományos népszerűsítő előadások, az új kiadványok és bemutatók — mind a kultúra tényleges demokratizálódását, nemesítő élettartalommal való emelkedését demonstrálják.

Nemzetiségi kultúránk szempontjából a „Megéneklünk, Románia“ fesztivál rendezvényei kitűnő alkalmat szolgáltatnak mind a közös országos célkitűzések szolgálatára, mind sajátos hagyományaink és értékeink ápolására. A két feladat megvalósítása egyébként megbonthatatlan egységet alkot, s a változatosságban testet öltö egységük révén a *Korunk* harmadik évtizedébe lépő új folyamának fő törekvései közé számíthatnak.

# VIRGIL TEODORESCU

## NAGY KORSZAKOK

Nagy korszakok élednek újra itt  
s nyitnak egy új nagy korszakot e tájon,  
mint bő esők, ha lezuhognak áldón  
s kalászt érlelnek forró napjaink;

csupa teremő mozgás minden óra  
— fecskék raja sugaras ég alatt —  
s ezer csodát szül minden pillanat,  
tág szemhatár támaszkodik a dombra;

mint ékkövek szikráznak fel a tettek,  
a hegyek ősi, méla templomok,  
hallom a föld nagy szívét, hogy dobog  
a síkságon, ha olykor elmerengek;

pajzsom az erdő, s tiszta, hús vizek  
ezüst szalagja láncinggel övez fel,  
kút — káváján faragott kútvederrel —  
a szépség, melyben szent hittel hiszek.

## MIHAI BENIUC

### CSILLAG-UTUNK

Hazámra hó hull, gyér hajamra dér,  
beföd a bolyhos hermelinpalást —  
s ha megszenvedtem is hitem, azért  
hiszem a mély gyökérszet igazát.

Fenyőtobozból, bükkmakkból fakadt,  
a földbe vájta rostos ujjait  
s úgy szöktetett föl büszke sudarat,  
mely erejét csodálni megtanít.

Most ott lapul a hó alatt a rögbe  
összel vetett mag — felséges titok.  
Nem vágyunk az elégnél soha többre,  
de tudjuk: népünk él és élni fog.

jégkorszakok jöhetnek, ürbe tárult  
csillag-utunk szüntelenül tovább fut.

VERESS ZOLTÁN fordításai

## Éneklő nép

1.

A muzsika korunk nagy öröme. Soha ennyi zenélő szerkezet, soha ekkora lelkes hallgatótábor. Hazánkban ma különösen népszerű a dal. A *Megéneklünk, Románia* fesztivál, noha nemcsak dalolásra szorítkozik, mégis jelzi, nevében is, hogy ez az ünneplés elsősorban dalnokok dolga, zenekíséret dolga.

A muzsika ugyanakkor gond is. Sok idősebb emberben vetődik föl a kérdés: jó-e az, hogy sok fiatal úgyszólván mással sem törődik, csak a zenével és a hozzá kapcsolt táncsal? Nem megy-e a zeneimádat más művészeti és művelődési ágak rovására? És egyáltalán, a ma zenéje csak érték, csak silányság, avagy ez is, az is? És a vele élés nagyarányúsága mit nyújt?

E kérdések bizonyos vonatkozásban ismertek, régen megfogalmazódtak. Ha nem csal az emlékezetem, még az iskolában tanultuk, hogy az ókori Spártában tiltották a muzsikát, mert ellágyítja az embert, csappantja verekedő kedvét, vitézi erényeit. Athénban viszont kedvelték, szerintük ugyanis nemesíti a lelket.

Mi hát az igazság? Vadít-e, vagy szelidít a dal? Nemesülünk-e, vagy aljasulunk tőle? Spártának higgyünk, vagy Athénnak?

Ha már a múltnál tartunk, gondolom, vallassuk meg komolyabban.

2.

Első, ami szembeötlik, hogy a közösség és a muzsika elejétől fogva kéz a kézben haladt. Már a kezdeti összecsoportulások, ősi kultikus szertartások, csoportos vállalkozások sem lehettek meg énekszó nélkül, s azóta minden közösség — lett légyen horda vagy törzs, felekezet vagy szekta, diadalmas hadsereg vagy rabszójra fűzött szolgálat — dalolt; fölismerék az énekszó összetartó és megtartó erejét, fölemelő és forróító sugárzását. Hogy mi mindenhez fűződik ének, arra temérdek a példa. Tinódi lantját pengetve regél Temesvár elestéről, siratja „jó Losonczi István“ várnagyot: „szánjátok halálát!“ „Megölték a Basa Pistát, / Fejedelem katonáját, / Utszélín holtan találták / Lengyelországnak határán“ — emlékeztet a népdal II. Rákóczi György esztelen hadjáratára. És hány meg hány kurucnóta tartotta a lelket a vitézekben a labancokkal folytatott sokévi harcok során? Esze Tamás, Nagy Boldé András, Vak Bottyán, Nagy Bercsényi Miklós, Balog Ádám sógorom, Tyukodi pajtás be sok ballada, rege, kesergő vagy csárdás hőse! És a Kossuth-nóták? Már a harcok során fújták a toborzókat, s még inkább a Bach-korszak szörnyűséges esztendeiben.

De zsoldárokat énekelve húzták az evezőt a hajóhoz vasalt hugenotta gályarabok, daloltak a máglyán senyvedő kathárok, a vérpadra tartó albigenek, bogumilok. És mit jelentett a munkásmozgalomnak hajdan a dal? Micsoda ébresztő, összekovácsloló, harcra serkentő erő! Hány meg hány millió embert nyert meg az ügynek az Internacionálé, a varsavjánka vagy a bécsi munkásinduló? S nem véletlen, hogy a második világháború partizánmozgalma, a szovjeteké éppúgy, mint a franciáké, létrehozta a maga indulóját.

Hanem a győztesek is igénylik a dalt, akárcsak az elnyomottak vagy a föl-szabadulásért harcolók. Napóleon katonái a Marseillaise-t énekelve masíroztak végig Európán. A diadalmamornak nemcsak az ivás vagy a tánc a tartozéka, hanem a harsonák hangjával vetélkedő éneklés is. Megalakul valamely állam, kivívja nemzeti egységét a nép, föl-szabadulását egy társadalmi osztály? Nyomban megszületik a himnusz, indulója is. A régóta várt beteljesülések nem lehetnek meg nélkülük.

S ez nagyon emberi, nagyon is természetes.

Ha tehát az elején azt mondtam, hogy közösség és muzsika, végösszeget azt vallhatom, hogy historikum és muzikum szervesen összefonódott az idők kezdetétől fogva.

3.

Természetes azonban az is, hogy a dalszó a munkával, az anyagi javak előteremtésével is egybeforrott. Szinte föl-sorolhatatlanul tengernyi a szüreti dal (*Ősz-szel érik babám a fekete szőlő; Szüretelik már a kadarkát*), nem kevesebb a csikó-

sok, gulyások, juhászok, kanászok, mindenféle számadók és bojtárok éneke (*Megismerni a kanászt fürge járásáról*). Töménytelen a halász-dúdolmány (*Hej halászok, halászok*) és az aratóénekek (*Tegnap jártam zabaradni, ma megyek kötözni*). És vannak (voltak) munkaalalmak — fonó, kukoricahántás, báránnyelasztás, tollfosztóka —, amelyek elképzelhetetlenek nótaszó nélkül, vannak különleges munkaszakaszok, amelyek úgyszólván igénylik az ütemadó, iramszabó dallamot (a meleg vas verése, evezés, cölöpverés, hajóvontatás, gondoljunk csak a Volga menti burlákok világhírű *Ej uhnyemére*). De úgyszólván minden szakmának megvan a maga indulója, keserője, csárdása, verbunkja — vagy éppen gúnydala. Nemcsak a bányászok *Szerencse felje* vagy az ácsok *Kertem alatt faragnak az ácsokja* ismeretes, hanem az is, hogy *Béres vagyok, béresnek szegődtem*, vagy *Mikor a szolgának telik esztendeje* és: *Katona vagyok én, ország őrizője*. S ki ne tudná, hogy több foglalkozás — szobafestés, mázolás, kőfaragás, kőművesség — művelői mind-mind jó énekesek.

Hogy a szerelemhez és a vigalomhoz, a halálhoz és az öszhöz, az ünnephez és a tavaszhoz hány meg hány nóta fűződik, fölösleges volna sorolni. Meg azt is, hogy a hétköznapi élet hányféle mozzanatához kapcsolódik a dal. Az anya altatót dúdol esténként kicsinyének; úrdón-mezőn a gyermek a katibogarát, cincért, csigát lel, rigmust fúj hozzá; az új évet köszöntők pedig kántálnak.

Nem oktanul.

Ósi tapasztalat, hogy a dal segít föloldani a félelmet és szorongást, megosztja a magányt és a bánatot, elmélyíti a szerelem, barátság, együvértartozás érzését, a figyelmet áhítatosabbá, magasztosabbá emeli, az ünnepségeket, szertartásokat fenéségesebbé, a ritka alkalmakat emlékezetessé, az egyhangú műveleteket színezi, a lankadó embernek növeli kitartását, mi több, a primitív népek, gyermekek tudata szerint a ráolvasások, varázslások, kuruzslások és a különféle kultikus szövegek dallama titokzatos hatóerővel bír. Mindebből következik (következett), hogy a szép hanggal, jó hallással bíró daloskedvű embereket mindig és mindenütt szerették, tehetségüket értékelték, a társadalmi munkamegosztásban megfelelő hely biztossított számukra, és ők „adták meg a hangot” nem csupán mulatás vagy nótázás idején, hanem a katonáknak menetelés során, a szabóműhelyben unalmas varrás közben, a gőlöncséreknek korongolás folyamán, s ugyanakkor ők nyitottak meg bizonyos szertartásokat. „A társaság lelke” voltak, s ha hiányoztak, nem alakult jól a hangulat a fonóban, nem sikerült a névnapi összejövétel, nem sugárzott varázst a tábornót.

#### 4.

Akkor hát mégis, mi történt a dallal?

A válasz nagyjából ismert. Mindenekelőtt a modern életmód lépett föl a muzsika ellen: a gépzaj elnyomja az énekszót, a mindennapok fölgyorsult ritmusa ellentétben áll a nótaszó tempójával, az időhiány többek közt megfoszt bennünket a dalolás szánt óráktól is. De próbáljon csak a szerelmes legény éjjeli zenét adni kedvesének, aki (ne mondjunk sokat) a nyolcadik emeleten lakik.

Más a munka jellege is. Régenté a lakosság többsége földműves volt, a szabad ég alatt dolgozott, ahol kedvére énekelhetett, most viszont bányában, kohók mellett vagy óriási csarnokokban termel, ahol légkalapács zakatol, tűz dugob, hegesztőpisztoly sistereg, esztergapad forog. Különben is masina vágja a fűvet, búzát, nem zendíthet rá a kaszás, hogy: „Vagyok olyan legény, mint te, Vágok olyan rendet, mint te”; nem gyűlnek asszonyok, lányok a fonóba, hol énekelhetnék hát, hogy: „Elejtettem orsóm, Nincs aki földadja”; a központi fűtés, gázfűtés idején ki állíthatná, hogy „Jó bort iszom én, Fenyőfával tüzelek”? És az üvegből, téglából, vasbetonból épülő házak idején korszerűtlen azt dalolni: „Nyáron vályogot vetek, Télen hegedülgetek”. Ha pedig már mindez így van, akkor csak természetes, hogy a kocsmában a vén betyár sem ordíthatja, fokosát forgatva, hogy „Csaplárosné, száz szál gyertyát, Száz icce bort ide az asztalra”. Történelmi tény és a haladás tartozéka, hogy elmúltak már azok az idők, amikor „Komor öreg Väinämöinen, Éldegéle ideiglen, Kalevala hegyén völgyén, Nap nap után énekelvén”.

#### 5.

Az énekszó tehát kiszorult a munka térségeiről, visszahúzódott a hétköznapiokból is. Kiszorult és beszorult. Eleinte a kocsmába („De a kocsmá bezzeg hangoz, Munkálkodik a cimbalmos”), majd onnan kizárólag az otthonokba, ahol is csupán akkor szólal meg, ha néhány pohár fölhajtása nyomán kellőképpen megemelkedett a hangulat.

Szegény ének! Fölöttébb rossz házasságokat kötött. Eleddig az avatások, ünnepi aktusok, misztikus cselekedetek, győztes csapatok avagy mártírsorsok tartozéka, kísérője, társa volt, és fölemelt, meghatott, buzdított. Később viszont az ittasság, duhajkodás, garázdaság, a házibulik velejárójává aljasult. Gyanúsá vált, és rossz híre kelt. Kialakult lassacskán a balhiedelem: aki szeret énekelni, szeret inni is. Dalolászni csak a korhely, a bolond, jobbik esetben a gyermek szokott. De komoly ember sohasem.

## 6.

Hogy mit veszítettünk mindezzel, hogy mennyi szépség, költészet, érzelem tűnt el az életünkben, nehéz volna felsorolni; hogy a csoportok, társadalmi rétegek mindenféle korrelációja és kommunikációja mit nehezkesült, hogy az egyes emberek érzelmi élete mit egyhangúsodott, nos, mindezt még nem mérték föl eléggé a szociológusok és számítógépeik. Hiszen ismert lélektani megállapítás, hogy a zeneileg érzékeny, a muzsikával rendszeresen „élő“, annak fogadására beállított egyén más tekintetben is nyitottabb lelkületű, egyéb irányban is fogékonyabb, jelzéstvelelő rendszeres más irányban is fejlettebb, mint a zeneileg közömbös. És közhely, hogy a dalt ignoráló személy általában is ridegebb, zárkózottabb, érzéketlenebb.

Semmi baj — mondhatnók, elvégre majdnem minden otthonban harsog a rádió, zene kíséri a filmet és a tévé előadásait, aztán ott vannak a lemezklubok, járhatunk operába és hangversenyre, vehetünk magnetofont, lemezejátszót — hát mi kell még? ... Ez mind szép és jó — válaszolhatnám —, de tudott dolog, hogy más hatást ér el a befogadás, a hallgatás, és más a cselekvés, ezúttal az éneklés. E különbségről: az aktív és passzív művelődésről könyvtárnyi mű szól, én csupán arra utalnék, hogy a modern életben mindinkább a tevőlegességre helyeződik a hangsúly. Világszerte „participációra“ törekednek a gyárvezetésben részt venni óhajtó munkások, és ezt segítik elő például nálunk a demokrácia kiszélesítését célzó intézkedéseink. A modern neveléstudomány pedig erősíti, hogy lejárt az az idő, amikor a tanár beszélt, a diák pedig hallgatott a padban ülve, nem, bele kell kapcsolódnia a tanulóknak is cselekvő módon az anyag elsajátításába, a közös kutatás, kísérletezés, problémamegbeszélés, -megoldás útján. Nos, mindez így van, vagy talán még igyebben a dalolás dolgában is. A legintenzívebb hallgatás sem pótolja az aktív éneklést.

Gyakorlat teszi az embert mesterré. Az ősi igazság a muzsikára is érvényes. A legvájtfülűbb zenehallgató is sok tekintetben csak kisinas, némely — különben zenetudományi vonatkozásban képzetlen — énekeshez képest. Hallgassunk csak meg egy — sajnos, ma már csak idősebbek közt lehet — olyan egyszerű falusi asszonyt, aki egész életén át dalolt a fonóban, szüreten, kukoricahántáskor, tolfosztókában, lakodalmon, s aki egyfelől bírja az ősök hagyományozta ízlést, temérdek közösségi tudást, másfelől pedig beleadja éneklésébe saját temperamentumát, érzelmi világát, művészi készségét, élményanyagát, tapasztalatát. Mekkora kincs az ilyen éneklőművészet, milyen gazdag egyéniség rejtezik mögötte!

Nem szeretem a divatos kifejezések, mindenre való ráaggatását, mégis meg kell mondanom, hogy az éneksző elnémulása része a modern kor elidegenedésének, amennyiben emberi teljességünkben farag le, sajátos homo aestheticusi megnyilvánulásunk elé cövekel rakoncákat, érzelmi életünket siváritja, emocionális kitorési és levezetési lehetőségeinket, csatornáinkat, indulati megnyilvánulásainkat korlátozza, interperszonális kapcsolataink nyelvezetét szegényíti. Gondoljuk csak meg, hogy az együttes éneklés milyen maradandó közösségi élményt nyújt bármilyen csoportnak, erős kötőanyag a tagság összeötvözésében. Ha beszélünk hát a futószalagos termelés, a sorozatgyártás vagy a felhőkarcolókban lakás elidegenítő hatásáról, akkor szólnunk kell az éneklő ajkak elnémulásának ilyenféle következményeiről is.

Mindez azonban — világosan le kell szögezni — nem szándékszik holmi sanda, gyermekes és romantikus városellenesség és faluimádat lenni. Ostobaság volna a bivalyszekeret visszasírni, mert hogy azon jobban lehet énekelni, mint a zótykölődő traktoron, s nyilván senki sem viselne ismét csepűinget, csakhogy a lányok dalolhassák: „Virágos kenderem elázott a tóba.“ Nem, ami elavult, ami korszerűtlen, az muljon csak ki, még akkor is, ha vele együtt szépség és érték is ényészik el. Csupán annak útját-módját illene buzgóbban fölhajtani, hogy miként apasztható a minimumra ez az értékenység, s hogyan serkenthető — mai körülmények között — a régiekből sarjadzó vagy új szépségtenyészet.

Az ifjúság — úgy tetszik — erre hibázott rá napjainkban.

Mit kell ugyanis látnom? Pontosabban: hallanom? A táskarádiós fiatalok jóvoltából napról napra, ha akarom, ha nem, „élvezhetem“ az új zenét. Fülemben surran vonaton és villamoson, bömböl az utcán és a cukrászdában, megszólal a tévében, s nem szabadulok tőle sem a Nagykőhavas tetején, sem a Tordai-hasadék mélyén.

Megjegyzem, nemcsak ily módon kerültem kapcsolatba a legfrissebb muzsikával. Még a beatzene térhódításának kezdetén a lányom unszolására elmentem néhány ilyen hangversenyre. Az első benyomásom az volt, hogy az énekesek meglehetősen műveletlenek, tájékozatlanok még a szakmájuk történetét, lehetőségeit, szerepét, határövezeteit, hatékonyságát illetően is. Nem tudják, hogy az énekek vad érzelmeket, alantas ösztönöket lehet felkorbácsolni, s a harci méneket éppúgy, mint az egész népet, gyilkos öldöklésbe, pusztító háborúba lehet kergetni (és kergetni). Vagy ellenkezőleg: a halálhangulatú nóták örökös ismételtetésével a lemondás, bánat, kesergés kultiválásával apátiába, letargiába, tehetetlenségbe és megtörttségbe lehet bénítani nemzedékeket, csoportokat, rétegeket, mi több, öngyilkosságba hajszolhatni egyéneket. A kártyás, mulatós hajdani dzsentrik ebben mesterek voltak („Gyere Bodri kutyám...“, „Kimegyek a temetőbe...“, „Lekaszálták már a rétet...“, „Kék nefejejcs, kék nefejejcs...“). Vagy legalábbis — más tényezőkkal egyetemben — efféle hitvány célok szolgálatába lehet állítani a muzsikát. Nem véletlenül tiltották be annak idején a „Szomorú vasárnap...“ kezdetű nótát.

Nos, az ifjú könnyűzene-énekesek erről mit sem sejtven (vagy talán sejtve, de nem törődve), a hályogkovács biztonságával (esetleg tudatlanságával) hol szenvedtek, bájolgatok a dobogón a legsziruposabb, legerzelmesebb módon, hol pedig tomboltak, ordítottak. Ennek megfelelően aztán transzba esett közönségük is olvadt el, pityergett és bőgött, vagy toporzékol, üvöltött és hörgött.

E megfigyelés tövéből sarjadt ki a testvérhajtás aggodalom képében: ez a ríkató és ríkoló nótázás vajon nem éppen azt szűri ki a dalból — elektromos gitárok, zongorák és pisztonok segítségével —, ami annak lényege? A szép megépítésű harmóniát — indokoltan a diszharmóniát is —, a megdöntött, megmódolt dallamosságot, a mélyebb érzelmeket fakasztó, az emberi lelket jó értelemben megmozgató nemes muzikalitást? Bevallom hát, eléggé letörtten hallgattam, s én, aki Vikár és Járdányi, Lajtha és Szabolcsi, Bartók és Bárdos, Kodály és Adám Jenő gyűjtéseim, tanulmányaim, szerzeményeim nőttem föl, Domokos Pál Péter tanítványa voltam, s Nagy István kórusában énekeltem, a kiáltozó énekesekkel szemben azt szerettem volna harsogni: „Anyám, én nem ilyen lovat akartam!“

Maradt azonban szép emlékem is e hangversenyekről: jólesett látnom a daltól átszellemült, meghatódott, kipirult, föllelkesült fiatal arcokat, és tudni, hogy mindezt a muzsika érte el. Hát ilyen hatékony? Ennyi erővel bír az új zene az énekszó?

## 8.

Különös ironiája a sorsnak, hogy később is, akárhányszor hallottam beatzenét, vagy néztem efféle közvetítést a tévében, leginkább az fogott meg, ami első hallásra a legvisszataszítóbbnak tűnt: a hangosság. Valami ösztönösséget láttam ebben, robajosan kítőző természetes elemiséget. Ereje arra vallott, hogy énünk mélyrétegeiből, „az ősök várócsarnokából“ tör fel. Márpedig ami ősi, természetes, arra mindenképp figyelniünk tanácsos.

Figyeltem hát, s az ifjú zenehallgatók és zenészek láttán muzsikatortészeti ismereteim az ókori népek vagy a mai primitív törzsek dalolásáról szóló olvasmányaim jutottak eszembe — bocsássák meg nekem a fiatalok. A hajdani vadász-népek fiai, ha nagyobb portyára indultak, a vándortörzsek, amikor új szállás keresésére vállalkoztak, akkor énekeltek és táncoltak ilyen átszellemülten és tombolóan a totem vagy a tűz körül, s ezt tették a holdfogyatkozások vagy tavaszt köszöntvén a napéjgyenlőség jöttékor. Hasonló szertartásnak, majdnem hogy transzbaesésnek — no meg a fölös erők levezetési módjának — tűnik nekem a könnyűzenei hangversenyek felfűtött légköre.

Ne odázzuk el hát kimondani végre az igazságot: az ének ösztönmélységű emberi igény, a dalolás természetes szükséglet és cselekvés. Ezt hangoztatni ma már szinte banális dolog, de minthogy a modern élet említett vonásai az énekszó ellen léptek föl, ezt a nyilvánvalóságot elfelejtettük. Így alakult ki aztán a helyzet, hogy míg az ifjúság nem dalol kőfaragás, evezés közben, s nem ad éjjelizenét a



szelmes fiú, addig a neki szánt hangversenyen annál jobban megeresztli a hangját.

Nem bánom.

Elvégre, ha a dalnak egyesek rossz hírét keltették, zombolyokat ástak, amelyeken át a föld alá süllyedt, és búvópatak-létre kényszerítették, akkor joga van ahhoz, hogy meglegelje a repedéseket, törésvonalakat, üregeket, amelyeken keresztül forrásként a felszínre törhet a mélység vakvilágából.

## 9.

Amikor e sorokat írom, nem feledkezem el régebbi vagy a közelmúltban lezajlott vitákról, *A Hét* vagy az *Iffjúmunkás*, *Igaz Szó*, *Művelődés* hasábjain megjelent különféle írásokról. Magam is közöltem néhányat, s bevallom, a népdalt védtem szemben a beatzenével, amelynek csupán árnyoldalait, izlésrontó hatását láttam. Amint jelen írásomból kiderül, ma már más a véleményem. Több jót, mint rosszat látok ebben a muzsikafajtában, régebbi merev álláspontom fölöttem, téves megállapításaimat vissza kell vonnom. És nemcsak én. De a zenén innen és túl nem vagyok a — különösen nem a nemzedéki alapon és izlésalapon kiélezett — viták, szembenállások híve. A szülők és gyermekeik anyyi minden fölött vitatkoznak — a miniszoknyától kezdve a szakállviselőtig —, hogy kár volna az ének ügyében is egymás ellen veselkedniök. Akár ilyen, akár olyan az új könnyűzene, népszerűségének, példátlan térhódításának végső fokán a muzsika minden barátja csak örvendhet.

## 10.

Érdemes egyébként az új dal sorsának alakulására is vigyázó szemet vetni. Jó két évtizedes múltja során az történt vele is, ami oly sok más mozgalommal a történelem során: osztozni kezdett, irányzatokra bomlott. Egyik (vad)hajtása tovább fokozta (ha lehet) az őrzőgést és szenvelgést, s a kezdeti beatzene kevéske művészségét is kilúgozta; harsány és ripacskodó kommersz-áruvá satnyult.

Arra viszont annál inkább érdemes fölkapni a fejet, hogy másik ága az örökké újatalkarásban — fölfedezte a régiséget, az ősi zenei hagyatékot. Bátran markol az egész világ dalörökségének iszákjába — így iparkodik továbblépni, fölfrissülni. Meghökkenítő vállalkozás: ezúton beépül a modern zenébe a néger tam-tam ritmusok világa, a hindu siratóénekek dallama, a századunk elejére kiirtott dél-amerikai patagón nép átmentett jajszava, ősi héber zsoltárok és ázsiai sámánok ráolvasó melódiája. Megjegyzendő, hogy gazdag dalkincsünk ezen az úton is világhíjjárára kerekedett föl; a kesergők és csárdások, toborzók és altatók, a pentatónia és virágénekek tömegéből jócskán merítettek kiváló együttesek és szólóénekesek, s messzi tájak ismerkednek dalainkkal.

Ezzel szemben az ún. progresszív zene a legújabb művészi termésből Debussy, Bartók, Sibelius, Schönberg, Hacsaturján alkotásait dolgozza át a maga nyelvére, és tolmácsolja sajátos módján.

Mindebből persze nem kevés torzonborz ikerpár születik. Andalúz tangót hallani dzsesszütemben, ősi ötfokúságot dodekafóniával elegyítve — nem éppen felemelő élmény. Hát még amikor Alban Bergét adják elő üstdobok, dorombok, cintányérok hangján, a sztereofónia valamennyi eszközzével fölszerelt és behálózott teremben, ahol zúg minden (főleg a fül és a fej), ahol zokog a bendzsó a menynevezetről, és zúg a szaxofon a padló alól, tárogató hangja tör elő a sarokból, és fagott szólal meg az ajtó mögül, mialatt az ember — ha idejekorán transzba nem esik — azt képzelettel (s nem indokolatlanul), hogy a tébolydába került.

Mégis-mégis... ebben is van szépség, eredetiség, invenció, meg lehet szeretni, és ami talán a legfontosabb, ezek az együttesek vagy szólóénekesek azt érték el, ami nem sikerült az évezredek során sem a nagy dalszerzőknek, sem az énekeseknek, sem a zenepedagógusoknak: óriási tömegek kincse lett a dal, s ami döntő: éppen az ifjúság karolta föl lelkesülten, éneklő és hallgatja tömegben vagy otthon, kis csoportban és egyedül. A muzsika és az ifjúság úgy egybefonódott, mint még soha a történelem folyamán. A zene ma világhódító hatalom, a legkedveltebb művészet, népszerűsége semmihez sem mérhető. És ez — fura bukfence az életnek — épp azoknak a modern hírközlő eszközöknek köszönhető, amelyeknek a (nemritkán fűlsiketítő) lármájától, személytelen, gépi „hangvételtől” olyan sokan (magam is) féltették és egyesek féltik ma is a dalt, az igazi melódiát. Az a négy csodadoboz (rádió, tévé, magnó, lemezzjátzó) tehát nemcsak a tájékoztatást forradalmasította, hanem messzemenő jóvátételt is nyújtott a muzsikának. Amit elvett tőle a kor-

szerű termelés, a közlekedés, blokklakás és minden egyéb, azt tékozló nagylelkűséggel, kegyuri bőkezűséggel visszaadta a mai híradástechnika. Le a kalappal előtte.

Ha tehát az előbb azt vázolhattam, hogy a régi élet és a dal közt milyen kapcsolat alakult ki, akkor ezek után azt kellene bemutatnom, hogyan és mivel tör be a mai, egészen más jellegű tömegdalolás, népzene napjaink életének minden zegzugába. Főlöszleges iparkodás; szemtanúi vagyunk ennek a térhódításnak (ma-holnap nyugtunk sem lesz tőle). Hogy ez mennyire így van, fiatalokkal való vitáim során tapasztaltam. Igen-igen képzett ifjú tanároknak, tudományos kutatóknak, szakológusoknak és írónak mondtam egy-két bíráló szót a modern zenéről. Körműkszakadtaig védték. S megértettem, reménytelen vállalkozásba fogtam, ezeknek a fiataloknak a legszebb emlékeik, élményeik, örömeik a zenéhez fűződnek. Nemcsak hangversenyeken és táncestélyeken hallják, éneklik, átéliük, ütemét verik, de az udvarlásuk és a kirándulásuk, a strandolásuk és az olvasásuk, a házi-bulijuk és a sulibulijuk is elképzelhetetlen számukra a mai zene nélkül.

Ezt nem árt hangoztatni, mert — zenén innen és túl — a mass media keltette muzsikakultusz arra vall, hogy amit a gyáripár, a városi élet, a fölyyorsult idő s minden egyéb maiság bizonyos területeken elvesz tőlünk, azt idő múltán, más formában, változott körülmények között visszaadhatja, mi több — a közigazdászok nyelven szólva —: bővített újratermelésben. Ovatosan eijünk hát a civilizációellenes borúlátással; a mai zene térdyere mindenestre alaposan rácáfolt. (Csak zárójelben kockáztanám meg a kérdést: hátha így alakul majd a jövőben a sokat vitatott környezetszennyeződés, vízelapadás, nyersanyag-kimerülés világhelyzete is?)

## 11.

Hagyjuk azonban a jóslást. Hadd tegyem szóvá mához fűződő aggodalmaimat. Az új zene fiatal híveinél tapasztalok egyfajta exkluzivitást, türelmetlenséget: elfordulnak mindentől, ami nem beat, nem pop, nem folk: a népdal, a dzsessz, a keringő, a tangó mind-mind ócskaság, elavultság, középkor — lomtárba velük. Dehát, könyörgöm, ha a sajtó nem fojtotta meg annak idején a könyvet, ha a mozi nem ítélte halálra a színházat, s napjainkban nem hajigáljuk ki rádióinkat az ablakon a tévének kedvéért, akkor miféle megfontolás alapján vetnék véget az eddigi népzeneének, tömegdaloknak s az ezeket éneklő kórusoknak, dalkaroknak, szóló-énekeseknek vagy a velük kapcsolatos, rájuk épülő versenyeknek, bemutatóknak?

Ilyen kérdésekkel foglalkozva nézek körbe, s tudakozodom, mi van a 90-100 éves dalárdákkal, a zágonival és a tordaival, a ditróival és a szászcsávásival, az egerbegyivel és a székykocsárdival, a kolozsvári hóstátiak dalkörével, azzal a sok tucat bánási román kórossal, amelyeket még Ion Vidu hozott létre? Miért halljuk; látjuk őket olyan ritkán a rádióban, tévében? S miért van az, hogy ha a tévé magyar adása megfelelő tolmácsolású népdalt, kórusművet, népi táncot akar sugározni, akkor majd mindig egy-két hivatásos együttest vesz igénybe, miért? Kézenfekvő a válasz: a műkedvelők nem nagyon tolonganak, s amit föl tudnak mutatni, vegyes színvonalú.

Mindez sok mindennel függ össze. Csak egy példa: a kórusok nagy része valaha férfiakból állt, manapság viszont a férfinep java három váltásban dolgozik, s igen sokan — ráadásként — ingáznak is. Ilyen helyzetben nehéz összehozni az énekkari próbákat, néhányan, mindig hiányzanak. Egyik-másik faluban a túlbuzgó tanácselnök és agronómus a vetés, kapálás, betakarítás idejére leállítja a próbákat, mintha a művelődés amolyan téli luxus volna, a hosszú esték szórakozása.

Kodály korszakos fölfedezése, hogy a nőket és gyermekeket fokozott módon be kell vonni a karéneklésbe. Ehhez kidolgozta a megfelelő pedagógiát, s temérdek kórusművet szerzett női és gyermekkarok részére. Mindez megfontolandó, hiszen a falusi nők java része még otthon és a mezőn dolgozik, inkább járhat próbára. Az iskolások ugyancsak.

## 12.

Szocialista rendünk alapvető vonása, hogy nem szemléli tétlenül a különféle erők mérközését, hanem segítséget nyújt az új, előrevivő tényezőknak. Ez tapasztalható kulturális életünkben is. Az elmúlt esztendő kimagasló módon bizonyította ezt. A politikai nevelés és a szocialista kultúra kongresszusa, a társadalomtudományok és a politikai oktatás terén dolgozó káderek tanácskozása, valamint a határozatok valóra váltását célzó Intézkedési Program mind-mind arra vall, hogy

társadalmunkban elsődrendű szerep jut a szocialista kultúra fejlesztésének és — tegyük hozzá — ezen belül a zenének, dalkultúrának is.

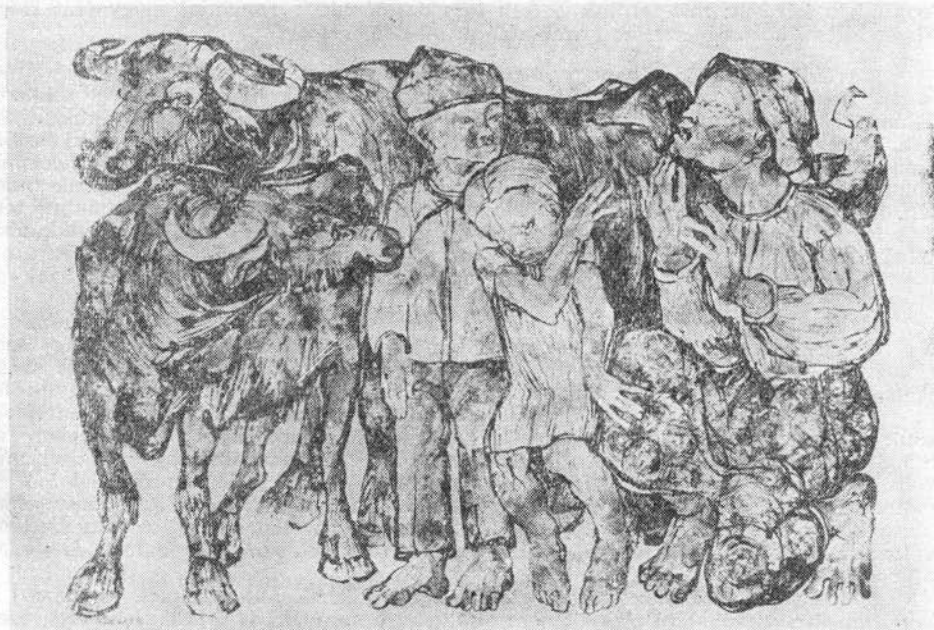
„Az új embernek, a legigazságosabb társadalom tudatos építőjének a kialakítása kommunista pártunk legnagyobb és legösszetettebb föladata, legnemesebb hivatása, megtisztelő forradalmi kötelessége“ — szögezi le a szocialista kultúra kongresszusának határozata. Mint ismeretes, ettől az évtől kezdve nagy, országos jellegű és hónapokon át zajló kulturális megmozdulás indul: a *Megéneklünk, Románia (Cîntarea României)*. Ez az akció és májusban, a függetlenség elnyerésének 100. évfordulóján éri el tetőpontját, és kiváló alkalmat nyújt mind a műkedvelő, mind a hivatásos énekesek, zenészek, táncosok, színjátszók és más művészeti ágak képviselőinek tudásuk elmélyítésére, fölkészültségük bemutatására, értékeink ápolására, további fejlesztésére.

„A fesztiválon román, magyar, német és más nemzetiségű dolgozók soraiból kikerült alkotók, előadók és művészegyüttesek vesznek részt“ — állapítja meg az Intézkedési Program.

Érdeemes mindezen most, év elején elgondolkoznunk. Hogyan és miként kapcsolódunk be mi, itt élő magyarok is ebbe a nemes vetélkedőbe, mit mutatunk föl hazánk tájainak a megéneklésében; mit hozunk majd Csíkból és Kovásznáról, Biharból vagy a Mezőségről, népünk forradalmi hagyományainak dicsőítésében mit mondunk majd Dózsáról, Gábor Aronról, Herbák Jánosról, Vasile Roaitáról, Ștefan Furtunáról, Ștefan Gheorghiurol, Breiner Béláról vagy Simó Gézáról, Gaál Gáborról vagy Encsel Mórról, milyen szindarabokkal vagy táncokkal állunk dobogóra.

Úgy vélem, hogy a dalköröknek és zenekaroknak, folkegyütteseknek és szülő-énekeseknek — maradjunk csak ezúttal a muzsikánál — olyan lehetőségük nyílik munkájuk föllendítésére, értékeink megcsillogtatására, tevékenységük állandóvá tételére, amelyet semmiképp sem szabad elszalasztani, kiaknázatlanul hagyni. Csak rajtunk múlik.

E rendezvénnyel kapcsolatban Nicolae Ceaușescu elvtárs mondta: „Arra gondolunk, hogy a kulturális tevékenység összes formáit és területeit felölelő rendezvények mozgósítsák az emberek millióit, kapjanak erős tömegmozgalom jelleget. Ne maradjon község, iskola, intézmény, vállalat kulturális-művészeti együttesek, különböző alkotó körök nélkül.“



Pallos Sch. Jutta: Budai Ilona

# Irodalomszociológiai kutatások Maros megyében I.

## Széljegyzetek egy készülő tanulmányhoz

Ha eltekintünk a sajtóban megjelent „falukutató” riportoktól, híradásoktól, ankétoktól és néhány „ad hoc” szociográfiai írástól, szociológiánk még nem tud felmutatni tudományosan megalapozott munkát a mai erdélyi falu teljesen megváltozott társadalmi és szellemi életének megismertetésére. E döntő szempontú válogatás miatt nem veszünk most figyelembe számos igen értékes és hiteles művelődéstörténeti dokumentumot (Benkő Samu: *Sorsformáló értelem*, Imreh István: *A rendtartó székely falu*) avagy az erdélyi falu hagyományos kultúrájának megőrkítésére szánt „írói falurajzot” (Horváth István: *Magyarózdai toronyalja*) és sok más falutémájú néprajzi-folklorisztikus munkát. Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* című könyve, páratlan sikere ellenére sem tekinthető faluszociográfiának. A könyv részleteiben több olyan jelenséget elevenít fel, amelyek a mezőségi falu átalakulásával járó küzdelmeket kísérték; Sütő „a kezdeti torzulásokat, az önkényeskedést, az embertelen bürokratizmust, a helyi kiskirályok basáskodását és egyben szervilizmusát sújtja” — írja Gáll Ernő a *Tegnap és mai önismeretben*. De Sütő András könyvének értékelésében nem is ez a döntő kérdés, hiszen — amint Gáll Ernő idézett munkájában megjegyzi — „Sütő könyvének társadalomtudományi jelentése nem a szociológiához való közvetlen vagy közvetett, tudatos vagy spontán viszonyában rejlik”. Végeredményben nem kérhetjük számon az irodalomtól azt, amit elmulasztott megtenni a szociológia. Sőt, tisztelettel és megbecsüléssel kell fordulnunk minden írói próbálkozás felé, amely önmagát meghaladva is tovább próbál lépni a társadalmi valóság irányába. Nem véletlen, hogy éppen szellemi életünk „súlypont”-vitája idején hangzott el a buzdítás a falukutatásra, e fontos társadalomtudományi és egyben kulturális feladat teljesítésére (Gáll Ernő: *Vegyes lakosságú falvak kutatása*. Román—francia faluszociológiai kollokvium). Fel kell tennünk a kérdést: mit tettünk a falu társadalmának, a romániai magyarság nagy részét kitevő közönség szellemi arculatának megismeréséért?

Falvaink művelődésében a legfontosabb szerepet véleményem szerint ma is az anyanyelvű irodalom tölti be. Irodalmi életünk gazdagsága, a sokezres példányszámú könyvek megjelenése oly pozitív ténye nemzetiségi kultúránknak, amelynek részletes értékelését hivatott szakértők: írók, kritikusok, szerkesztők, kiadók becsületesen el is végzik. Nincs is szándékomban a termelés és értékesítés pólusán kialakult helyzetet elemezni. De mi történik az irodalmi élet másik oldalán, az irodalmi mű olvasása, befogadása terén? Hogyan épül be az irodalmi termes ismereti, esztétikai és kulturális-nevelő értéke a magyar ajkú olvasó tudatába, szívébe és emberi magatartásába? Mit vár el az olvasó az írótól, mit szeretne olvasni? Megérti-e íróink gondolkodását, nyelvét? De egyáltalán — kik is azok az olvasók? ...

E kérdések megválaszolása immár művelődéspolitikai program: a nemzeti-ségi kultúra minden munkását — legyen az író, könyvkiadó, könyvtáros vagy szociológus — egyaránt foglalkoztatja. Szándékosan emlitem itt a megismerés szükségességét valló író és szociológust együtt! És ha már együtt állunk, tegyük fel illő módon először íróinknak a kérdést: ismerik-e olvasójukat? De kérdésfeltevésünk hiányos, ha általános. Minket a konkrét társadalmi közegben, rétegben és csoportban élő olvasó érdekel. Itt és most, falvaink társadalmának irodalmi műveltsége. Kérdésfeltevésünk lényege: hogyan épül be az élő kortárs irodalom a változó falu világába? Milyen szellemi és lelki élményt, kulturális ösztönzést jelent ma a könyv falun? Hogyan kapcsolódik az olvasás-művelődés ténye a falu szellemi változásaihoz? Mit jelent a mai falusi ember értékítéletében az irodalom és annak művelője, az író?

Íróink java része bizonyára foglalkozik ilyen kérdésfeltevésekkel, és választ is kereshet, illetve adhat rájuk. Sőt nem egy interjú során ki is fejtik nézeteiket, ezek azonban inkább a műre, mint az olvasóra vonatkoznak. Ez érthető, hiszen az író nem léphet ki önmagából. Műve hatásának, az irodalmi tény társadalmi kihatásai-

nak megismeréséhez már szinte szervi lelki akadályokat kellene leküzdenie. Az írói szubjektivitás — ami nélkül az író nem lenne az, ami — inkább akadály, és nem segítő az objektív irodalomszociológiai tényekkel való szembesítésben. Mindent összevetve, még nincs semmilyen anket, felmérés arra vonatkozólag, hogy a romániai magyar író értékítéletében (alkotói tudatában) milyen helyet kap az olvasó. Az étellel, az olvasóval keresi a találkozást az író. Erről vallanak rendszeresen a lapok beszámolóit az olvasókkal tartott találkozókról. Jó volna megismernünk egy évtized író—olvasó találkozóinak mérlegét, irodalmi hatékonyságát. Ez a beszámoló azonban még késik. Az is igaz azonban, hogy a beütemezett „író—olvasó” találkozások már térbeli és időbeli korlátaik miatt sem lehetnek mérvadók, sem az író, sem pedig az irodalomszociológia szempontjából. Kutatásunk során tapasztalnunk kellett azt is, hogy pontosan a rendezvények szabványelemeinek kínos betartása miatt (a kivételes alkalomra befűtött kultúrotthon vagy könyvtár-terem, mozgósított hallgatóság, előre betáplált kérdések-hozzászólások) és mesterkél hangulatban „minden jó és szép” jellegre mindkét fél csak az udvarias tapsal marad. De lehetséges-e egyáltalán nyilvános szembesítés? Író és olvasó ószinte találkozója során nem hallgathatók el az írói lelkiismeret és írói hivatás sokszor kínzó problémái, ezek viszont rendszerint csak belső dialógusban kerülhetnek felszínre...

### Az olvasó felé — a szociológiai megközelítés útján

A romániai magyar nemzetiséget mintegy fele részben a falu társadalmi képviseli. Maros megyében a lakosság nagyobb része falun él. Nemzetiségi szempontból hasonló a helyzet. Jól szemlélteti ezt a foglalkozási szerkezet is. Az aktív munkaerő 56,1 százaléka a mezőgazdaságban dolgozik. A vizsgált népesség társadalmi-foglalkozásbeli összetételét — e tények figyelembevételével — úgy alakítottuk ki, hogy híven tükrözze Maros megye demográfiai, szociális, gazdasági és etnikai valóságát. Itt említ meg e szociológiai felmérés egyik igen fontos sajátosságaként, hogy első ízben sikerült vegyes lakosságú falvak összehasonlító kultúr-szociológiai vizsgálatát elvégezni. Rendkívül érdekes és tanulságos volt a román—magyar, illetve román—magyar—német lakosság együttéléséből származó társadalmi és kulturális kölcsönhatások felmérése. A kiválasztott falvak, illetve személyek részletes ismertetésére itt most nem térek ki, csupán jelzem, hogy Maros megye községeinek 80 százalékát, falvainak több mint felét sikerült feltérképeznünk. E konkrét irodalomszociológiai felmérés során 1267 személy adatait dolgoztuk fel, különös tekintettel az irodalom társadalmi dimenzióira. Emellett részletes adatgyűjtést végeztünk a tömegkommunikációs eszközöknek a szabad időre, az olvasó érdeklődésére és ízlésvilágára vonatkozó hatásairól. Másik lényeges szempont a falu gyors és nagyméretű társadalmi átrétegződése, mozgékonyasága és az ebből származó következmények. Kutatásaink fontos területe az aktív mezőgazdasági dolgozók kulturális szintjének minősítése, ezen belül az irodalmi műveltség, az olvasás, az olvasói élmény- és ízlésvilág megismerése. Ami a mezőgazdaságban dolgozók helyzetével kapcsolatos felmérést illeti, az ismert demográfiai-gazdasági jelenségek mellett különösképpen e réteg iskolai végzettségével, általános műveltségének kérdésével foglalkoztunk — és tettük ezt szoros összefüggésben alaptémánkkal.

Az a régóta megfogalmazott igény dolgozott bennünk, hogy egy nagyobb földrajzi-gazdasági tájegység nemzetiségi kultúráját kell végre feltérképeznünk. Tovább kell vinnünk azt a szívós, következetes falukutató munkát is, amelyet a Dimitrie Gusti-tól annyira megbecsült romániai magyar falukutató mozgalom a két világháború között megkezdett. Az országos művelődéspolitikai program kitűzte feladatokat, valamint a sajátos nemzetiségi kultúra és társadalmi önismeret igénye szabta meg a kutatás tér- és időbeli dimenzióit. A nyersmerleg készítése közben döb-bentünk rá, hogy mi fáradságot, időt és energiát pazaroltunk azzal, hogy mérvadó kutatási eredmények (tapasztalatok), mértékadó elmélet nélkül fogtunk munkához. Eppen a vizsgált területekre vonatkozó ismerethiány miatt már a kutatási témák megfogalmazását is eredménynek kell tekintenünk. Ebben a helyzetben meg kellett elégednünk azzal, hogy első lépésnek egy ilyen felderítő jellegű kutatást indítsunk.

### A félreértés és félremagyarázás lehetősége

Ismeretes, mekkora távolság választja el a szociológiai gondolkodásban alap-eszközként használt fogalmakat (a tudományos elvonatkoztatás tárgyának empirikus tényeit) a laikus közfelfogástól. Márpedig operáns fogalmak (ami szociológiai fel-

mérésünk esetében számos ténynek absztrakciója) nélkül nem tehetünk egy lépést sem. Ha megmaradunk a tudományos (a szabatos fogalmakat egyértelműen használó) közlés világában, nyilván olyan fogalmak használatával, mint „falu“, „falusi társadalom“, „kultúra“, „civilizáció“, „akkulturáció“, kevesebb félreértésre adunk lehetőséget. A hazai magyar publicisztika nyelvezete azonban annyira gazdag...és árnyalt szociológiai természetű fogalmakat használ, hogy bármelyik szociológus bátran közölheti mondanivalóját, vállalva azonban a többértelműség vagy félreértés kockázatát. Példaképpen vegyünk egy olyan gyakran használt fogalmat, mint „falusi“. *Ki ma a falusi?* Aki ott él, vagy aki ott is dolgozik? Ugyanígy sorra vehetnénk a *népviselet*, *népi kultúra* fogalmakat is. A közfelfogásban a *falusi ember*hez például még ma is erősen tapad a *falusi viselet*, de nemcsak mint képzettársítás, hanem mint *értékitélet* is. A falusi népvisélet már régen elvesztette „státuszszimbólum“ jellegét, ugyanúgy a falusi ház is (kutastul és galambdúcos kapustul). Amikor tehát tanulmányunk során a hagyományos falu gazdasági-társadalmi szerkezetének megváltozásával bekövetkezett helyzetet elemezzük, tisztán és félreérthetetlenül rá kell mutatnunk, hogy a laikus közfelfogásban még ma is élő falu *mint olyan már nem létezik*, sőt nemcsak a falu, mint az emberi élet fizikai kerete, *hanem maga a falusi* sem. Átalakult, s hogy mi és ki marad meg az átalakulás folyamatában, arra vonatkozólag tiszták és félreérthetetlenek az előirányzatok. Minden 100 (ma falun élő és mezőgazdasági munkát végző) személyből legfeljebb 10-15 marad 1990-ig. Hogy ez a foglalkozási átrétegződés — nem 1990-ben, hanem már ma — konkrétan mit jelent, arra elég néhány számot említenünk. Maros megye lakosságának 64 százaléka — mint láttuk — falun él. Ez nem egészen 400 000 személy, A mezőgazdaságban azonban csak kb. 127 000 ember dolgozik. A termelőszövetkezetek ténylegesen dolgozó tagjainak száma 70 000 körül mozog. Tehát a falun élő 400 000 személyből csupán 100 000 körül vannak azok, akik valóban mezőgazdasági munkából élnek. Nos, menjünk tovább egy lépéssel. Ha ez a helyzet 1976-ban, és ha az előirányzatok alapján 1990-ben csak 10-15 százalék fog falusi munkát végezni, akkor Maros megyében — figyelembe véve az átlagos népszaporulatot — 1990 körül kb. 20 000 ember fog a *mezőgazdaságban dolgozni*. A megye lakosságának száma pedig erre az időpontra minden bizonnyal eléri majd a 700 000-et. Nos, anélkül hogy továbbmenjünk a munkaerő alakulásának konkrét elemzésében, kérdjük, mi marad a mai (a hagyományos értelemben vett) falusi társadalmunkból? Visszatérve még a galambdúcos kapura és a népviselőre, megállapíthatjuk, hogy a falu ma fokozatosan átalakul, és pedig a fokozódó *fogyasztás* jegyében. Csak emeletes házat épít (építhet), amelyet vaskerítéssel vesz körül! A község „Szuper-Magazin“-ja pedig ugyanazokat a standard gyártmányokat nyújtja a falusinak, mint a városban. Tehát a falu, a falusi, népi kultúra egyféleképpen él az idillikus köztudatban, és másféleképpen a szociológiai elemzésben.

A falun jelentkező „dualizmus“ nemcsak két kultúra találkozását, hanem egy egész életforma átalakulását is jelzi. Mit értünk a mai falu életének dualizmusán? Egyrészt a városi életmód, az anyagi és civilizatorikus elemek gyors (és globális) átvételével létrejött *falusi urbanizálódást*, másrészt a *hagyományos paraszti életmód és művelődés egyes elemeinek megőrzését*. Az egykori paraszti kultúra archaikus elemei főképpen *értékitételek*: gondolkodásmód és izlés formájában húzódnak meg, és szívósan élnek tovább. Természetesen figyelembe kell vennünk azt is, hogy ez a kettősség differenciáltnan jelentkezik attól függően, hogy milyen nemzedék, korcsoport életében vizsgáljuk. Az akkulturációval járó szellemi, sőt lelki dualizmus hozzá létre a változó falu „homo duplex“-ét. *Városias* (urbanizálódó társadalmi közegben egy archaikus kultúra) *falusi*, akinek benső világában még évszázadok során begyökereszett (az adott történelmi-társadalmi környezethez alkalmazkodási funkciót betöltő) lelki mechanizmusok, beidegződések érvényesülnek. Ha ez a falusi egyén még kötődik a falu közösségéhez, ezek az elemek ideiglenesen tovább működnek; ha foglalkozást és lakhelyet cserél, ugyanez a falusi hihetetlenül rövid idő alatt az akkulturáció nyomásában bensőleg is átalakul. Ha ma figyelmeztető levelet ír Bodor Pálnak, hogy kevés a televízióban a tánc és a muzsika, holnap már (nem Backamadarasról, hanem Marosvásárhelyről) azt kifogásolja, hogy miért nem mutatják be az *Olasz szalmakalapot* vagy esetleg a *My fair ladyt*. A kulturális anómia jele, hogy ugyanaz a nézőközönség, amelyik végignézi a hétfő délutáni adást, sőt van eset, hogy önmagát is viszontlátja népi diszletben, pár óra múlva már ugyanabban a teremben, ahol a televíziót nézte, egy amerikai beat-fesztivált is megszégyenítő hangszerelésben teljesen más közönséggé alakul át. A Maros megyei falvak szórakozási kultúrája fejezi ki legjobban a tévé, a rádió falusi adása és a tényleges kulturális igény között megfigyelhető kettősséget.

A falusi társadalom olvasáskultúrájának, irodalmi műveltségének jelenségeiben is erőteljesen érződik az *akkulturáció* és az ezzel járó *anómia*. Ez nemcsak a falu ösztársadalmára, hanem egyes rétegek, csoportok, falusi családok és azon belül nemzedékek ízlés- és értékvilágára is jellemző. Falusi szülők gyermekeinek (18—25 év közötti korcsoport) életmód- és ízlésvizsgálata — összehasonlítva a kapott eredményeket egy idősebb korcsoporton (46—65 évesek) végzett felmérés adataival — nemzedékbeli, két nemzedék, két életmód és két kultúra közti különbséget tárt fel.

Az irodalmi alkotás mint művészi gyakorlatban kifejtett sajátos társadalmi cselekvés és magatartás szerves és elidegeníthetetlen része adott társadalmi viszonyokra épülő nemzetiségi kultúráknak. Ez egyik alap gondolata a *falusi társadalom és az irodalom* kapcsolatát vizsgáló munkánknak. E kapcsolat reális társadalmi meghatározottsága nélkül az irodalmi alkotás a társadalmi élettől elszigetelt, autonóm területé maradna művelődési életünknek. Ilyen felfogás azonban szembenállana az írók által annyiszor kifejezett „vallani és vállalni” — tehát a könyv társadalmi hivatását elfogadó — művészi programmal.

Az irodalmi alkotás folyamata nem tartozik vizsgálódásunk tárgyához. Így a falu társadalmi élete, illetve kultúrája keretében elemzett irodalmi hatások nemi mű megszületésének, hanem befogadásának síkján érdekesek. Ennek ellenére a befogadás folyamatában vannak mozzanatok, amelyek a mű megalkotásának motivációs hátterét is érintik. Tényként fogadjuk el, hogy a romániai magyar irodalom termékei adott társadalmi elvárás és értékkritériumok alapján jöttek létre. A kérdés ezen a ponton így tevődik fel: hogyan találkozik az író motivációrendszerével, művének ebből fakadó jelentéstartalma, írói üzenete a befogadó olvasóközönség igényeivel, elvárásaival? El kell tehát fogadnunk a művészet és közönség, irodalmi alkotás és irodalmi értékbecslés szembesítésének szükségességét. A könyv társadalmi funkciója nemzetiségi viszonyaink között több, mint művelés, információátadás, nevelés, ráhatás és gyönyörködtetés. A könyv ma szociológiai távlatban nagyfontosságú integráló szerepet is betölt: az *össztársadalmi életbe és kultúrába való beilleszkedést segíti elő*. És ha a nemzetiségről van szó, egy pillanatig sem feledkezhetünk meg arról, hogy ennek nagy részét még ma is a falusi lakosság alkotja. Ezért módszeresen szűkítettük témánkat. Az irodalom helyét és szerepét nem általában „az olvasó”, hanem egy jól meghatározott társadalmi osztály, csoport és réteg körében vizsgáljuk. Irodalmi életünk nagy szubjektív tényezője a *falusi olvasó*. És ez az olvasó nem akármilyen spontán érdeklődéssel, hanem társadalmi helyzetéből adódó élményei és tapasztalatai alapján, lelki és intellektuális szintjétől is befolyásolva közelít a könyvhöz. *Író—könyv—olvasó* oly *jelentésrendszert* alkot, amelynek működési mechanizmusát, mozgásirányát még nem ismerjük. A strukturális megközelítés módszerével inkább az olvasó, a befogadó motivációrendszeréhez kerültünk közelebb. Ha elfogadjuk azt a gondolatot, hogy bizonyos összhangnak, egységnek kell lennie az olvasó szellemi-lelki elvárásai, valamint az írott mű tartalma és formai megnyilatkozása között, akkor világos, hogy a fordított irányú mozgás, sőt a visszahatás jelenségeit is be kell kapcsolnunk vizsgálódásainkba. De az olvasó felől jövő visszahatás légüres térben mozog mindaddig, amíg fel nem derítjük, fel nem mérjük azt, hogy mit akar, mit szeret, mit fogad el és mit tart magáénak az olvasó. A könyv olvasói megítélése, értékelése természetesen még nem dönti el irodalmunk *minőségének* kérdését. Az olvasó tömeg még nem műértő olvasóközönség. De azzá kell válnia, azzá kell tennünk!

A társadalmi-történelmi valóság művészi megfogalmazása és visszaadása nemcsak formai és tartalmi elemektől függ. Már Lucien Goldmann kifejtette, milyen szerepe van ebben az író filozófiai szemléletének, életlátásában megnyilvánuló mentális szerkezetének. Olyan kategóriáknak, amelyek meghatározzák és megszervezik egy társadalmi csoport konkrét tudatát és ezzel egyidőben az író által megalkotott világot. Tehát csak azok a művek találnak befogadásra, amelyeknek kép-, gondolat- és értékvilága az olvasó konkrét élelményeivel kapcsolódik. Ezért az olvasó *pszichoszociológiai dimenzióit* is próbáltuk megismerni bizonyos jellemzők: nem, életkor, iskolai végzettség, foglalkozás, műveltségi szint figyelembevételével. Mindezek a tényezők nagymértékben meghatározzák az olvasó magatartását. Hogy mennyiben, milyen mértékben tudtuk az *olvasók tömegéből az irodalmi közönséget*, tehát az írott műhöz aktívan viszonyuló, érzékeny visszaható társadalmi csoportokat megtalálni, ez csak munkánk adatainak részletes kifejtése során derül ki. Kezdetből fogva tisztában voltunk azzal, hogy a kutatás számára mérvadó választ nem az átlagos olvasótömegetől, hanem a kulturális fejlődés minimális fokára eljutott és bizonyos ízléssel rendelkező személyektől kaphatunk. Ezért falun, akárcsak

urbánus közegben, nem beszélhetünk osztatlan olvasó tömegről, hanem *olvasó rétegekről, csoportokról és személyekről.*

A kutatás fő célja: a mai falu gazdasági és társadalmi fejlődését továbbmozgató dinamikus társadalmi erők szintjén felmérni a könyv, az irodalmi élet termésének befogadását. Ezt pedig úgy, hogy nem szakítjuk el az irodalmat, a könyvet a mai falu változó világától, még kevésbé a falu kulturális rendszerétől. A falu művelődési intézményei mellett megvizsgáltuk a sajtó, a film, a rádió és a televízió együttes hatását. A falu kulturális életében a legfontosabb szellemi tényező azonban mindezek mellett továbbra is a könyv marad.

A felmérés eredményeképpen, ha egyelőre még csak *nyersmérték* formájában is, de képet alkothatunk magunknak a falusi társadalom kulturális helyzetéről, különös tekintettel a könyvvel való kapcsolatára. A különböző rétegekből és csoportokból álló mai falusi társadalom kulturális magatartása — a kutatás során kapott adatok alapján — feljogosít arra a megállapításra, hogy létezik egy *igen erőteljes potenciális érdeklődés* általában a kultúra, különösen pedig *az irodalom, az olvasás irányában.* Azt, hogy milyen mértékben fejeződik ki ez az érdeklődés általában a kultúra és különösen a romániai magyar irodalom alkotásai iránt — arról a következő közleményben lesz szó.



Kusztoz Endre: Fehér falak



## A közművelődés történetéről

Ugyan ki kételkedne abban, hogy egy közösség művelődésének története elsősorban a közösség művelődési állapotainak története? Ám annyire banálisnak tűnik ez a fogalmazás, annyira szükséges is, mert a legtöbb művelődéstörténeti írás a kultúrhistoriát alkotók és alkotásaik időrendbe szedett leírásaként fogja fel. Irodalom-, esetleg képzőművészet-, zene- és színháztörténeti tények, ritkábban bölcsélet- vagy tudománytörténeti fejlemények szerepelnek a szokványos művelődéstörténeti írásokban. Legtöbbször még a szóban forgó alkotók és alkotások közönségéről sem esik szó ezeken az oldalakon, arról a közönségről tehát, amely a közönségnek még mindig csak töredékét jelentette.

Nemcsak az egykori valóság iránti hűség, nemcsak a tömegek történelemformáló szerepének tudomásulvétele követeli meg ennek az állapotnak a meghaladását, a jelen közművelődési gyakorlata szempontjából is szükség van közösségre tájolt művelődéstörténetre. Mert egyáltalán nem mindegy például, hogy a művelődéstörténet azt sugallja egy közösségnek, hogy a kultúra ügye néhány alkotóra tartozik, s azok alkotásaival mintegy az egész közösség elintézettnek tekintheti a művelődés kérdését, vagy pedig minden egyes tagjának szerepét érzékelteti. Mint ahogy az sem mindegy, hogy egy közösség kultúráján — ismét művelődéstörténeti sugallatra — irodalmat, esetleg más művészeteket ért — amint *A Hét* egyik felmérése mutatta (1974. 36.) —, vagy pedig nevelést, tudományt, könyvtárat és lapokat is például.

A közösség művelődési állapotának alakulását kutató előtt nyilvánvaló, hogy hagyományosan a közösség döntő többsége számára a kultúra népi kultúra volt, pontosabban népi kultúrák sokasága, s csak egy kis töredék esetében jelentett egyebet, vagy egyebet is. A tárgyi néprajzra és a népművészetre összpontosító etnográfia, ez a romantika jegyében született tudomány, a mai napig hajlamos a népi kultúrában elsősorban az értékekre figyelni. Értékmentő tevékenysége közben — amely nem lehet eléggé energikus a népi életforma bomlásának időszakában — az etnográfia bizonyos fókáig adósunk maradt a népi életforma terjedelmének, szerkezetének, alakulásának, bomlásának magyarázatával. Holott a hagyományos társadalom művelődési közállapotának megvilágítása szinte egyértelmű a népi kultúra feltárássával. A neveléstörténet elsősorban a paraszti családi nevelést kutatja, a mentalitástörténet elsősorban a népi kultúra mágikus gondolkodási formáit, például a boszorkányokba, ártó erőkbe és a velük szembeni védelmezést kereső mágikus cselekvésekbe vetett hitet, nézetrendszert, a falun belüli kommunikáció rendszerét jelenti, amelyben természetesen a szószeknek és a vásároknak is megvolt a szerepük. Csak a népi kultúra teljességének megragadása tenné lehetővé e kultúra értékeinek érzékelése mellett a bomlás okainak megértését is.

A másik kultúra, az uralkodó osztály kultúrája az, amelyről a művelődéstörténet előszeretettel beszél, többnyire azonban anélkül, hogy zártságára, szűk körű voltára utalna.

A továbbiakban azonban nem a hagyományos világ kétféle kultúrájára szeretnénk összpontosítani, mint inkább az e kettősséggel jellemezhető tradicionális helyzet meghaladására. A népi kultúra bomlásának időszaka ugyanis egyben a közműveltség létrejöttének korszaka is. A népi életforma bomlása és a tömeges műveltség kialakulása az utóbbi száz év folyamán ment végbe a hagyományos, prekapitalista formák bomlásával, a városiasodással és a közlekedés átalakulásával párhuzamosan. A városiasodás és a vasúthálózat kiépülése a Bánság és a Partium felől haladt kelet felé bizonyos ütemeltolódással (ez az eltolódás Temesvár és Csíkszereda viszonylatában például a vasút esetében közel félévszázadnyi, a városi lakosság aránya tekintetében pedig még több). A városiasodás a korszak elején még csak a lakosság mintegy ötödét érintette, de például Udvarhely megyében 1890-ben is még csak a lakosság huszadrésze élt városias településekben, s a hazai magyar lakosság csak az 1956-os népszámlálás idejére vált kétötöd részében városiakóvá (valószínűleg az idej népszámlálás lesz az, amely a történelem folyamán első ízben talál ezen a tájon több magyar lakost városban, mint falun).

A mintegy száz évvel ezelőtt tájainkon is kibontakozni kezdő ipari forradalom s ennek fejleményei közül is elsősorban a vasúthálózat kiépítése és a városiasodás nyomán bomlott fel a hagyományos művelődési szerkezet, és jött létre tehát az új.

## Az írástudó társadalom

Ha a hagyományos társadalomra és művelődési állapotra a szóbeliség, illetve az írásosság szűk volta jellemző, az új kulturális állapot talán legfontosabb vonása a többé-kevésbé általános írástudás. Noha az analfabetizmus korából való kilépés a statisztikai korszakban ment végbe, s mint ilyen eléggé jól követhető, a nevelés-és művelődéstörténet nem sok figyelmet fordított eddig erre a kérdésre. (Mi több, olyan vasokos neveléstörténeti munkát is láttunk, amely az első világháború előtti félszáz év fejlődését tárgyalva meg sem említi az analfabetizmus visszaszorulását.)

Pedig az 1830-as évektől kezdődően rendelkezünk statisztikailag jól megragadható adatokkal. Az 1900-as népszámlálás ugyanis az írástudás mértékét korcsoportonként is feltüntetve, módot ad arra, hogy az akkori nyolcvanévesekből kiindulva az 1830-as évekre is vissza lehessen vetíteni az analfabetizmus arányát:

<i>Írni-olvasni tudott 1900-ban</i>	<i>a nyolcvanévesek</i>	<i>a hatvanévesek</i>
Csíkban	7,6	16,1
Háromszéken	17,6	24,9
Udvarhelyszéken	21	30 százalékra

A kép egyértelműen azt sugallja, hogy a hagyományos kultúra alkonyán, még a többségükben szabadparaszti közösségekben sem haladta meg az írástudók száma a lakosság negyedét-ötödét. Meggondolkoztató viszont az, hogy az 1870-es adatok — amelyek immár az egész lakosságra kiterjednek — kedvezőtlenebb képet mutatnak az idős emberek körében tapasztaltak alapján a század derekára visszavetített állapotról. (Az említett megyékben 3—6%-kal volt alacsonyabb 1870-ben, mint 1850 körül.) A magyarázatot talán abban kell látnunk, hogy az öregek, a túlélők az akkori viszonyok között nagyobb számban a jobb módúak, tehát az iskolázottabbak köréből kerültek ki.

Mindenesetre 1870 után az írásbeliség terjedésének folyamata felgyorsul, a közösség megindul azon az úton, amely történelmében első ízben vezet át az írásbeliség korába.

Az átbillenés, az a mozzanat, amikor az írástudók száma meghaladja már az analfabétákét, valamikor a századfordulón következett be. Az ismétlődő népszámlálások adatai alapján megközelítőleg a következőképpen: 1870: 25, 1880: 31, 1890: 41, 1900: 51%. Tájékanként természetesen jelentős eltolódások mutatkoztak: városokon az átbillenés már 1870 körül megtörtént — a kisebb városok, például Sepsiszentgyörgy, Csíkszereda és Székelyudvarhely kivételével —, s a városiasabb Bihar megyében is már 1880 előtt. A csíki T. Nagy Imre, amikor azt írja, hogy „mai falusi népünk közművelődési foka majdnem eléri az ezelőtt 60 évvel volt városi fokot”, úgy tűnik, túlzott — ám az eltolódás valóban több évtizednyi volt.

Az 1910-es népszámlálás idején már — az írástudás terjedésének gyorsulását is jelezve — a lakosságnak mintegy kétharmad része lépett ki az analfabetizmusból. Az első olyan népszámlálás, amely a romániai magyarságot külön entitásként tünteti fel, az 1930-as volt, amikor is a jelek szerint már a lakosság több mint négyötöd része írt-olvasott (Csíkban 76,4, Háromszéken 84,3, Udvarhely megyében 85%). Végül az 1948-as népszámlálás már csak a lakosság egytized részét találta analfabétának.

Közösségünk viszonya az írásbeliséghez — földrészünk fejlettebb tájaihoz képest — meglehetősen rosszul alakult, ám kelet-európai viszonylatban nem mondható kedvezőtlennek. Az írástudatlanság korából való kilépés művelődéstörténetünk egészének viszonylatában is az egyik legfontosabb fejlemény. Az 1870—1900—1930—1948 időszornak megfelelő aránysor, azaz 25—51—81—90%, kultúrhistóriánk egyik alapmutatója, amelyhez a legkülönbözőbb vonatkozásokat kell és lehet is viszonyítani.

Az iskolát jártak zöme számára, különösen a korszak kezdetén, az eredmény valóban az olvasás és jobb esetben az írás elsajátítására korlátozódott. Nem is lehetett másképp: nagy létszámú osztályokkal kellett a kor tanítóinak megbirkóznuk. Barabás Béla írja, hogy a múlt század hatvanas éveiben az aradi minoritáknál másfélszázan voltak elsősök, 1876-ban pedig Csíkban százkilenc, Udvarhely megyében csaknem száz gyermek jutott egy-egy tanítóra. Érthető, ha ugyanakkor Maros-Tordában a végzeteknek pusztán kétötöde tudott írni — a többi megállt az olvasásnál. Természetesen az is kérdés, hogy ez az elemi olvasási készség mennyiben maradt fenn, illetve mennyiben csőkevényesedett el.

Et de vohell.

Princken toqantatottan  
Lapellihki Pö lö mint.

Kapadun nujan,  
Kapadun nujan leqottan,  
de izq unavotte nek nupint.

Et itt A köeltö!

Csoodellja töstöl-  
tus-tollal nyadt.

Hiltet ha velin  
esse, mint onn

- amely, amik az Araszt -

fidre: kildra

mindes a kildra

invalitok:

ne hallj, ne tudj,

ne iss, ne lal.

A tanulój

lak ennyi:

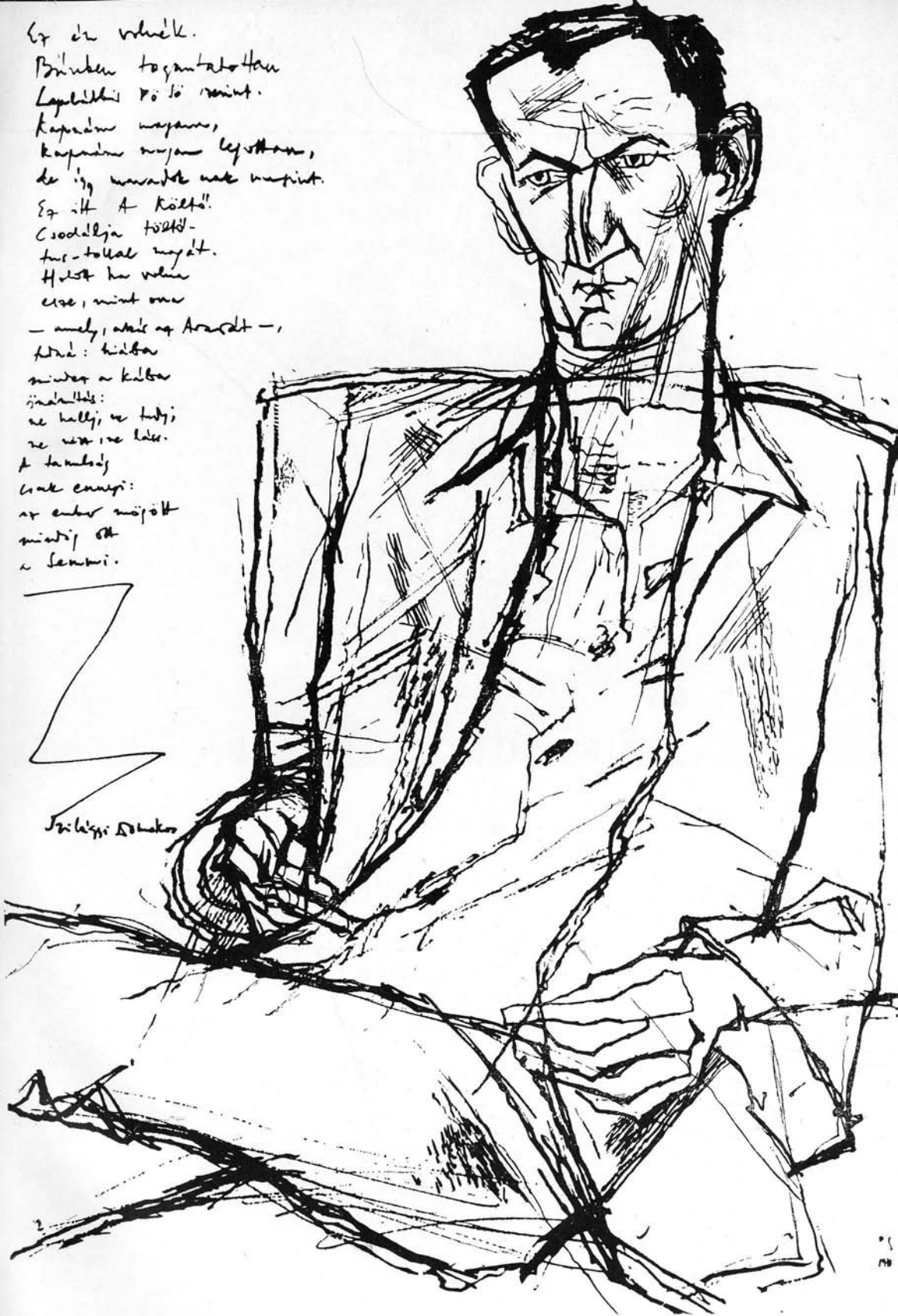
az enny megjött

mintj, ott

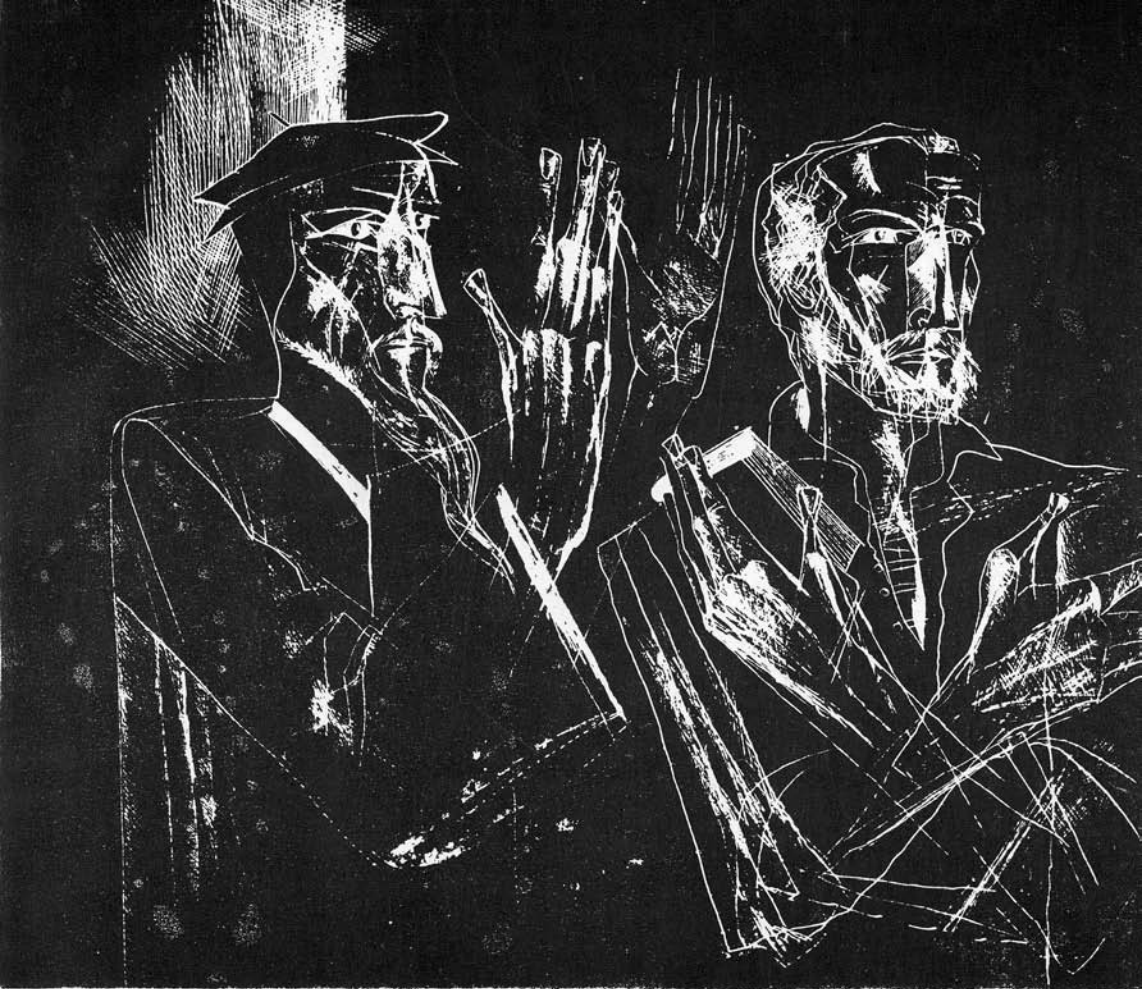
a Lemmi.



Johannes Doherty







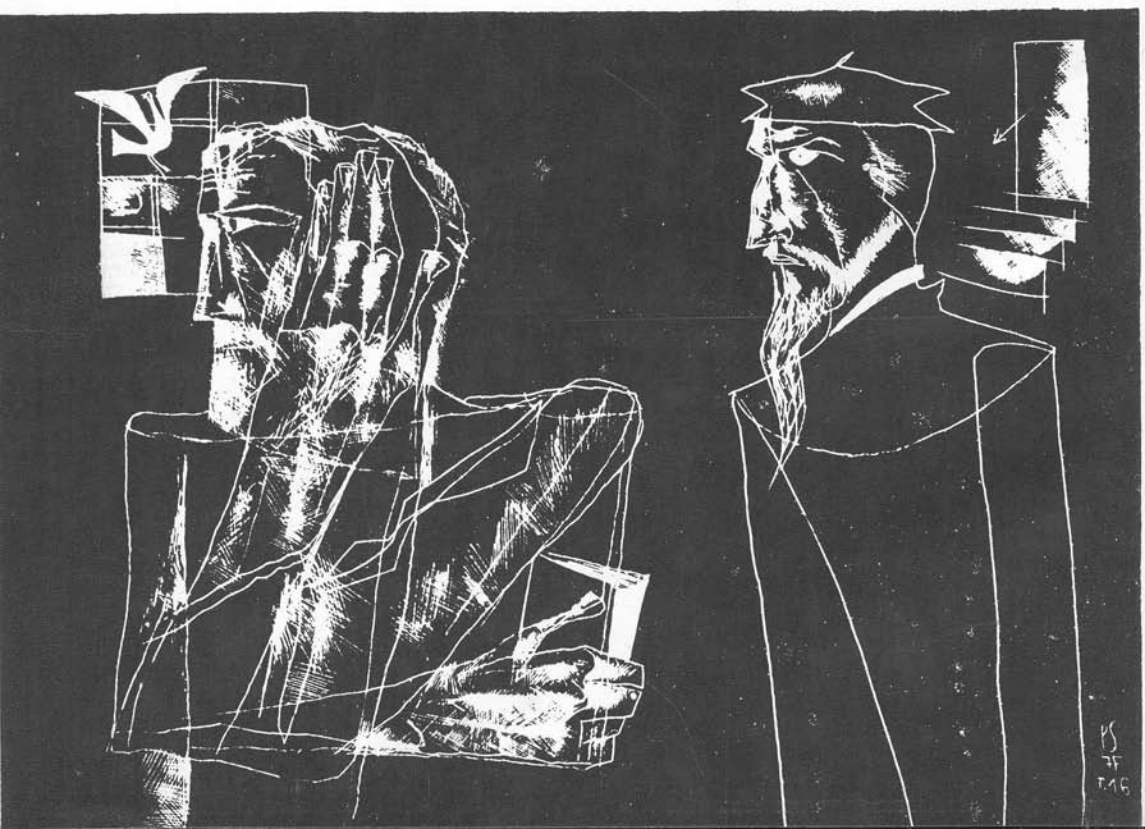
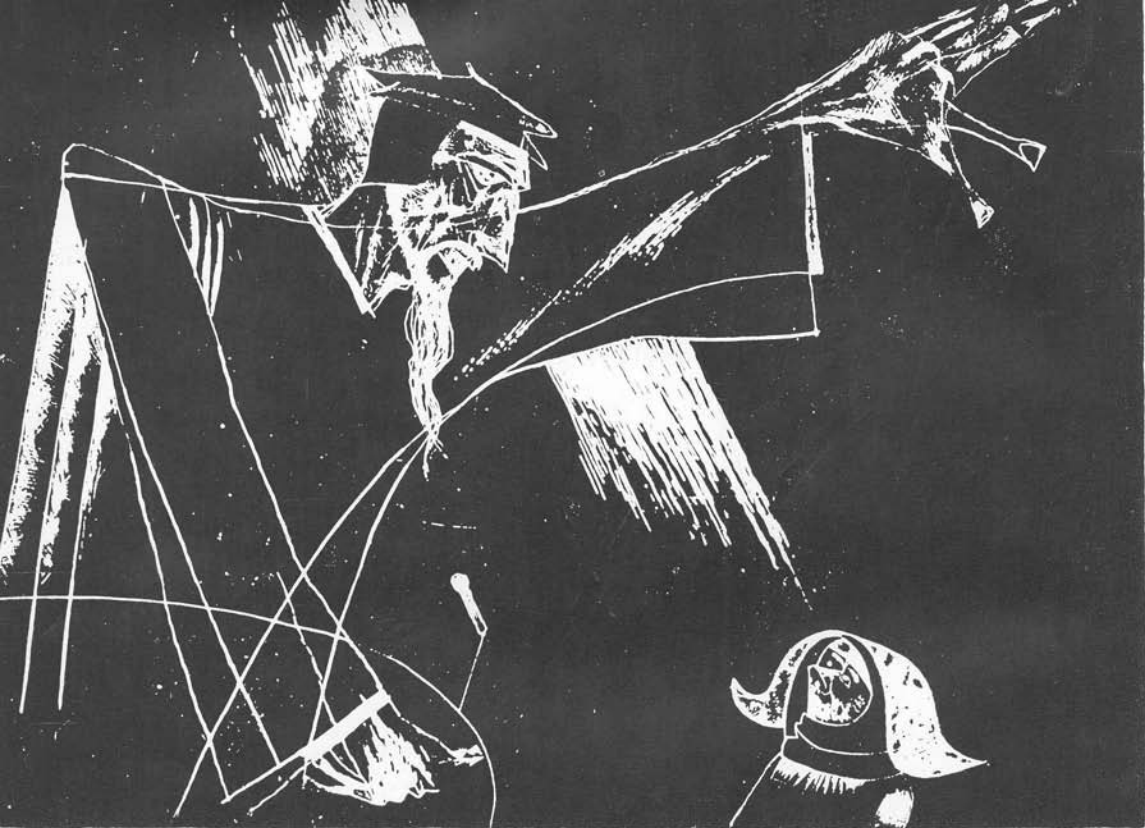
**PLUGOR SÁNDOR:**

**1. SZILÁGYI DOMOKOS**

**2. AZ ÖREGEK KÖNYVÉHEZ**

**3—5. CSILLAG A MÁGLYÁN (SÜTŐ-ILLUSZTRÁCIÓK)**

**(A KORUNK GALÉRIA ANYAGÁBÓL)**



## A közönség

Az íráshoz való viszony a hagyományos kultúra bomlási korszakában rendkívüli fontosságot kap az új művelődés, a tömegkultúra kibontakozása szempontjából. Ez az új kulturális helyzet művelődéstörténetileg először a nagy példányszámban nyomtatott szöveggel jelentkezett, mégpedig a népkönyvvel, majd a sajtóval. Mielőtt a nyomtatott szöveg a szó tulajdonképpeni értelmében tömegessé válhatott volna, előbb az iskolázottak közé jutott el, a múlt század második felében. Eppen ezért szükséges az írástudás vizsgálata után a társadalom magasabb fokú iskolázottságának viszonyait is vizálni, noha művelődéstörténeti előmunkálatok teljes hiányában itt is inkább csak néhány támpont jelzésére vállalkozhatunk.

Szinte lehetetlen annak a rétegnek a súlyát felbecsülni, amely megáll valahol az írástudás elsajátítása után és az érettségi előtt. Tudjuk, hogy az utolsó népszámláláskor — 1966-ban — a romániai magyar felnőtt lakosság mintegy felerésze rendelkezett nyolcosztályos általános iskolai végzettséggel. Mindenesetre a korszak elején legfeljebb néhány tízezer ember tartozhatott ebbe a kategóriába, azaz a lakosság néhány százaléka. Hasonló a helyzet az érettségizettek arányának tekintetében is. Tény, hogy a korszak végén, 1956-ban a romániai magyar felnőtt lakosság mintegy öt százaléka — több mint ötvenezer ember — rendelkezett érettségi diplomával. 1898-ban viszont a különböző gimnáziumokban félezer magyar gyermek — az évről-évre körülbelül ötvenedrésze érettségizett. Nyilván közel járhatunk az igazsághoz tehát, ha a szóban forgó száz év alatt az érettségizettek arányának alakulását az egyszázad résztől az egyhúszad részig való fejlődéssel szimbolizáljuk. Az érettségizettek rétege századfordulói miniszteri jelentések szerint a középosztályból és a kispolgárságból toborzódott, a munkás és a paraszt származású fiatalok száma elenyésző volt. Az érettségi — a kisszámú reálgimnáziumtól eltekintve — lényegében már az uralkodó osztály, az „úri” társadalom kapuja, a szónak abban az értelmében, ahogyan azt Erdei Ferenc használja, azaz a közgazgatás, a hadsereg, az egyház, valamint a nagybirtok felé irányított. Jellemző ebből a szempontból, hogy a gimnáziumok tantervei a múlt század második felében mintegy rehumanizálódtak, a reáliák a humanioráknak alig több mint egynegyedét tették ki.

A főiskolai képzettség csak ebben a korban kezd az értelmiségi pályákon feltétellel válni. Többségében nem volt főiskolai végzettségű a Kóváry statisztikai munkájában szerepeltetett tizenháromezer értelmiségi (és nem negyvenezer, mint az nyomdahiba folytán szerepel, s ahogy egyik értelmiségtörténeti érdeklődésű szakíró is átvette). Az adatok elemzése alapján úgy tűnik, hogy az értelmiség létszáma a tárgyalt korszakban két-háromszázalékkal jutott el mintegy tízezer fölé — azaz végig a lakosság egy-két század részét tette ki.

Ezzel szemben megváltozott belső szerkezeti megoszlása. Amíg korábban egyházi túlsúlyról lehetett beszélni, már a század második felében jogi végzettségűek, közigazgatási-jogi funkciójúak, a gazdasági életben és nevelésben dolgozók kerültek túlsúlyba. Azaz az értelmiség laicizálódása — amelynek kezdeteit kutatóink századokkal korábban kimutatták — ekkor dőlt el. Igaz, a két háború között időlegesen és viszonylag megnő az egyházi, illetve egyházi kötöttségű értelmiség befolyása, hogy azután a korszak legvégén jelentkezzék a maig ható tendencia, azaz a műszaki és a pedagógusértelmiség előtérbe kerülése, a jogi és teológiai képzettségű értelmiség viszonylagos eljelentéktelenedése. Jellemző a két háború közötti helyzetre, hogy a korabeli adatok szerint az egyetemisták legnagyobb csoportja — egyharmada — papi-pedagógus családokból származott, valamint az is, hogy csak három ezreléke volt munkás eredetű.

Ha már az írástudás tekintetében is jelentős eltolódások mutatkoztak a városok javára, még hangsúlyozottabbá vált ez a vonatkozás a magasabb iskolázás esetében. Nemcsak arról van itt szó, hogy iskola és értelmiségi munkaalkalom zömmel városban volt. A városi gyermekek már induláskor — sajátos kulturális közegben élve — előnyösebb helyzetben voltak. Földrajzilag is azok a tájak ugrottak ki, ahol a városiasodás előbbre volt. Ezerötszáz — többségében tizenkilencedik századi — alkotó értelmiségi adatait összesítve arra az eredményre jutottunk például, hogy Kolozsvár, Nagyvárad, Arad városa több alkotó értelmiségit adott, mint egy-egy kevésbé városiasodott megye, s a megyék közül is az urbanitásabbak, azaz a partiumi megyék mutatói bizonyultak jobbaknak. A három említett város után Temesvár, Marosvásárhely, Dés és Szatmár adott még nagyobb számú alkotó értelmiségit.

Az iskolai oktatás különböző fokozataiban részesült rétegek számszerűségében megragadott alakulását nemcsak azért lenne fontos ismerni, mert az iskolai neveléstörténet leglényegesebb vetülete végül mégiscsak az iskolai munka eredménye,

a végzetek száma, minősége, hanem azért is, mert a képzettség különböző szintjei a tömegkultúra iránti sajátos helyzetet implikálhatnak. Az írni-olvasni tudás elemi fokon még csak alkalmi viszonyt szokott jelenteni az írott kultúrával — különösen olyan közegben, amelyben még a szóbeli kommunikációs formák kizárólagosak. A felsőoktatásban részesültek ezrei, majd tízezei már egy differenciáltabb művelődési igényrendszer virtuális közönségét jelentik. S e két végtel között helyezkednek el a mondjuk középfokon iskolázottak ezrei, tízezei, azok, akik feltevésünk szerint a tömegkultúra kialakulásának idején e kultúra tulajdonképpen közönségét jelentették. Ez az a lendületesen növekvő réteg, amely korábban népkönyveket, kalendáriumokat olvasott, s amely valamikor a századfordulón vált sajtóolvasóvá.

### A tömegsajtó

Az első olyan nyomtatott szövegváltozat, amely nagyobb, sokezeres tömeghez jutott el, az imakönyveken kívül, a kalendárium, ez az őseriodika volt. Az utóbbi száz-másfélszáz év folyamán a kalendárium valóban tömegolvasmánnyá vált, évről évre több tízezer példányban terjesztett változó értékű művelődési tartalmakat. (Vö. *Ismeretterjesztő közírástunk forrásvidékén*. Korunk Évkönyv, 1974.) Jellemző e kiadványtípus elterjedtségére, hogy 1929-ben is negyvenhét kalendárium jelent meg Romániában magyar nyelven a legkülönbözőbb felekezeti, réteg- és politikai igények szolgálatában. Különleges figyelmet érdemelnek ebből a szempontból a munkáskalendáriumok, amelyek egy új típusú tömegkultúra kialakításában játszottak úttörő szerepet, de általában is a kor közművelődési állapotáról a kalendáriumok a leghűségesebb tanúk.

A sajtó később vált tömegessé, ám amikor ez bekövetkezett, már meg is nyitotta a tömegkultúra korszakát. S noha az utóbbi években sok szó esett a sajtótörténetről, szinte semmi sem történt e hatalmas anyag könyvészeti feltárása irányában, az értelmezési kísérletekben pedig az sikkadt el, ami művelődéstörténetileg elsődleges fontosságú kérdés: a sajtó társadalmiasulása, behatolása a közösség kommunikációs rendszerébe. A továbbiakban éppen erre a kérdésre fogunk összpontosítani, nem azt vizsgálva hát, hogy kik és milyen tartalmakat közvetítettek a sajtó útján, hanem arra, hogy körülbelül kik és milyen számban részesültek abban a társadalmi kommunikációs rendszerben, amelyet a sajtó hozott létre.

Noha az első hazai magyar nyelvű lap, az *Erdélyi Magyar Hír-Vivő*, már 1790-ben létrejött, s noha százötven éve, Pethe Ferenc kolozsvári megjelenésű *Hazai* — később: *Erdélyi* — *Híradója* óta folyamatosan jelentek meg és sokasodtak, szakosodtak a lapok, századunk előtt csak a városi tömegek kis részéhez sikerült eljutniuk, s azokhoz is csak az írástudás, az iskolázás előrehaladásának mértékében, főként a múlt század utolsó évtizedeitől kezdve. Nem véletlen, hogy ekkor, a századforduló éveiben jelennek meg az első munkáslapok is, 1891-ben Aradon a *Közjólét*, 1901-ben Kolozsvárt az *Erdélyi Munkáslap*. Nem véletlen az sem, hogy jóformán minden kis városban lapok alakulnak ezekben az évtizedekben, noha példányszámuk még mindig inkább százas, mint ezres.

Úgy tűnik, hogy csak a századforduló körül vált gyakoribbá az ezres nagyságrendű példányszám, így például az eleve népújságként induló *Nagyvárad* *Friss Újság* — amelynél egy időben Ady is dolgozott — nyolcezres színvonalon mozgott a kortársak szerint. Jellemző a lapok számának növekedése is: amíg a kezdetektől 1880-ig másfélszáz lap jelent meg Erdélyben — azok egyharmada pedig Kolozsvárt —, addig a tízes évek sajtóbibliográfiája már közel félezer címet tartalmaz. Egyébként ekkor, a tízes években születettek meg az első olyan lapok, amelyek példányszáma a tízezer fölé emelkedett, legalábbis a kortársak szerint a kolozsvári *Újság* érte el először — a háború idején — a tizenhat-tizenhét ezres példányszámot.

A gyors fejlődés évtizedeit a két háború között a késői virágzás korszaka váltja fel. Monoki kiváló könyvszerzője — amely egyébként sajtótörténeti kutatásunk mindmáig egyetlen reprezentatívabb alkotása — több mint ezerkétszáz címet sorol fel ebből a korszakból. Igaz, a lapok átlagosan négy évfolyamot éltek meg, ami persze azt jelenti, hogy igen sok tétel mindössze néhány számot jelent, s közel félszáz lap élte csak át az egész korszakot. Évi metszetekkel érzékelve a fejlődést, a sajtókiadványok száma 1890-ben 18, 1900-ban 41, 1910-ben már 230, 1935-ben pedig 339. Ez utóbbi volt egyébként a diverzifikációban a csúcspont. A nagy szórás önmagában természetesen nem jelent fejlődést, hanem pusztán annyit, hogy kis példányszámú, kérészerűtlen lapocskák is léteztek. De a polgári sajtóban



éppen a tömegkommunikáció korában jelentkező koncentráció is mutatkozott, nemcsak abban az értelemben, hogy a kolozsvári sajtó mindvégig megőrizte elsőbbségét — a címek egyharmada ide, további harmada Temesvárhoz, Váradhoz és Aradhoz kapcsolódott, ez az összpontosulás azonban néhány nagyobb befolyású lap kialakulásában nyilatkozott meg. A legnagyobb példányszámot a *Brassói Lapok* érte el a harmincas években magas — olykor húsz-huszonöt ezres — szintjével, amelyet melléklapja, a *Népűjság* talán kétszeresen is meghaladott néha.

Demeter János emlékezete szerint a *Falvak Népe* némelyik számát is tizenöt ezer vagy még több példányban nyomtatták, Fuchs Simon pedig úgy emlékezett, hogy az ugyancsak kommunista irányítás alatt álló marosvásárhelyi *Világ* harmincezer példányszámot is elért. Megalapozott, tizezres színvonal körüli lap volt még a *Keleti Újság*, az *Ellenzék*, a *Magyar Nép*, a *Nagyvárad* *Napló*, sőt talán az *Aradi Közlöny*, a *Nagyvárad*, a *Temesvári Hírlap*, az *Új Kelet* és a *Szamos* is.

A sajtótörténet közművelődésünk története utolsó fejezetének nélkülözhetetlen vonatkozása. Nemcsak azért, mert századunk első felében a sajtó teremti meg és jelenti a tömegkommunikációt, hanem ebből következően azért is, mert az egész közművelődési rendszer — benne az irodalmi közízlés, a politikai gondolkodás, a tudományos értesültség stb. — legmozgékonyabb és feltehetően leghatásosabb alakítója lett.

### Kép és hang

A tömegkommunikációs eszközök közvetítette tömegkultúra a század első felében, mint láttuk, az írott szövegben jelentkezik, noha már a század elejétől kezdve új változat is mutatkozik. A század első éveitől kezdve létesülnek ugyanis filmszínházak: 1899-ben vetítenek először Kolozsvárt, ahol 1916-ban három filmszínház évi félmillió jegyet ad el. Váradon pedig 1916-ban másfél millió jegy kelt el. A húszas években Gaál Gábor filmelmélettel foglalkozik, és megjósolja a népi kultúra növekvő fontosságát, a nagyobb lapok pedig filmrovatot nyitnak. Nem sokkal azelőtt, hogy — 1927-től kezdődően — a hangosfilm összekapcsolja a képet a hanggal, megjelenik a rádió is: 1924-ben a Minerva már kiadja Adorján Pál *Rádió AEC*-jét, ám a készülékek használatát egy ideig engedélyhez kötötték, engedélyt pedig nehezen lehetett kapni, úgyhogy például Marosvásárhelyt, a *Keleti Újság* tudósítása szerint, 1926-ban huszonegy, Csíkszeredán három rádió volt. Ezzel szemben 1937-ben Aradon közel négyezer rádióelőfizetőt tartottak már nyilván. Országosan a második világháború előestéjére érte el a készülékek száma a negyedmilliót, ami viszont azt jelenti, hogy minden tizenötödik háztartásban volt rádió. Jellemző ebből a szempontból Jordáky Lajosnak a kolozsvári munkásság körében végzett 1938-as felmérése, amikor is úgy találta, hogy a megkérdezettek több mint kilencdedre járat lapot — legtöbbször a *Jóestét* címűt —, de csak hatvanadrészt volt rádiója. S ha a film meglehetősen be is hatolt a közösség művelődési szokásaiba, a sajtó továbbra is megtartotta vezető szerepét, a rádió vagy éppenséggel a lemezjátszó még csak a jobb módúak szűk körére korlátozódott. (A teljesség kedvéért állapítsuk meg, hogy a rádió az ötvenes évek elején tört be a közösség művelődési életébe, amikor a készülékek száma meghatszorozódott, hogy azután a következő évtizedben a televízióval váljék a tömegkommunikációs rendszer teljessé.) A film, a rádió, a hanglemez kérdését csak a kép teljessége kedvéért vetettük fel futólag, s ha nem szoltunk — nem is szólhattunk — a változásról, amit a kulturális igény- és ízlésrendszerben előidéztek, lehetséges, hogy egy alaposabb művészetszociológiai kutatás talán még forradalmibbnak találná, mint azt, ami a sajtó behatolása következtében előállt.

### A könyv

Legkésebb a tömegkönyv jelentkezett. A fejlődés azonban ezen a téren is jól megfogható. Könyvnek csak a 48 lap feletti nyomtatványokat tekintve, a kiadott könyvek száma magyar nyelven a tizennyolcadik század utolsó évtizedében 56, azaz évi 5,5 volt, a múlt század utolsó évtizedében 750 — évi 75 —, a két világháború között pedig körülbelül 3000, azaz évi átlagban másfélszáz. (A korabeli bibliográfusok által felvetett mintegy hatezer cím felerészben 48 lapnál kisebb terjedelmű!) A számok azonban inkább könyvészeti, nyomdatörténeti jelentőségük ebben az esetben, a kiadványok nagy része ugyanis a szó mindennapi értelmében nem olvasmány. Innen, valamint a könyvkiadás transzilvanista szelleméből — többek között az egyetemes kultúra műveinek szinte teljes kikapcsolásából

— adódik, hogy a könyvkiadás jóformán alig kerül vonatkozásba az olvasási irányulásokkal. Az emberek mást olvasnak, mint amit a lapok, nyomdák, kiadók itthon megjelentetnek, és fordítva.

Ezt a megállapítást — amely egy kortárs megfogalmazásában a régi *Korunk*-ban hangzott el — a különböző társulati és üzleti alapon létrejött kölcsönkönyvtárak nyomtatott katalógusainak elemzése is alátámasztja. Ezekből egy olyan olvasási szerkezet mutatkozik meg, amelyben az első világháború után például Jókai kiemelkedő primátusa mellett Mikszáth, valamint Verne, Herczeg Ferenc, Zola és Courts-Mahler a listavezetők — nevek, amelyekkel egyáltalán vagy alig találkozunk a hazai könyvkiadásban. Jellemző, hogy egyedül Courts-Mahlert adnak ki a fentiek közül, s azt is az üzletiesebben gondolkodó *Brassói Lapok*. A belső kiadás és olvasás szkizofréniája mellett a könyv viszonylatában említésre méltó az, hogy a szakszervezeti és általában a munkásmozgalom rendkívül igényes, korszerű és a nemzetet az egyetemessel példamutatóan egyeztető könyvtárrendszert bontakoztatott ki. Nagy Istvánnak a *Korunk* 1939-es évfolyamában megjelent írása szerint 35-40 munkáskönyvtár működött Erdélyben (lásd erről *Olvasmányok — ötven évvel ezelőtt*. Művelődés, 1976. 12.), miközben a könyvtári viszonyok igen sok kívánnivalót hagytak maguk után, hiszen egy 1929-es adat szerint összesen háromszázötven könyvtárban egymillió könyv volt, ami azt jelenti, hogy egy felnőttre átlagosan körülbelül egy könyvtári kötet jutott, az egyes könyvtárakra pedig kevesebb mint háromezer kötet. (A könyvtárak számának értékeléséhez említsük meg azt, hogy a százok néhány év leforgása alatt félezer népkönyvtárat létesítettek!) Megjegyzendő, hogy ez időben külföldi kiadók nem kevés olcsó könyvvel árasztották el a piacot, ha tehát az olvasottságot csak a hazai könyvkiadás alapján mérjük föl, erősen hamis képet kapunk.

## Az elmélet

A tömegkultúra kialakulása — úgy tűnik — a kortársakban alig tudatosodott. A fejleményeket — a sajtó hatalmát, a film, a rádió megjelenését, mértékét, következményeit és gyakorlati velejáróit kevéssé élték át. A szociológiának baloldali ismeretágként való mellőzöttsége folytán a valóságfeltárás alig-alig jelentkezik. Csupán néhány szocialista értelmiségi — Turnowsky, Jordáky — végez szociográfiai szűrőpróbát, majd pedig a *Hitel* kezdeményez a háború előtt ilyen irányban a Gáll Ernő által is méltányolt statisztikaibb közelítésben, de bizonyos eszmei szűrők alkalmazásával (például a munkáskultúra vonatkozásait elhanyagolva). A valóság nem ismeretében a kultúrkritika impresszionisztikus, olykor dilettáns, noha voltak viszonylag komoly kezdeményezések is: Erdélyi Pál már a század elején könyvtárstatisztikai vonatkozásokra hívja fel a figyelmet; arra például, hogy az akkori Háromzék területén tíz főre jut egy kötet könyv. Elméletileg is megalapozott kultúrpolitikai elképzelés alig jelentkezik. Igaza volt Venczel Józsefnek, amikor megállapította, hogy a kultúra „csonkán és egyoldalúan fejlett, belső elvi alapvetése laza és szakadozott, az egységes irányítást nélkülöző, intézményei nem a feladatoknak megfelelő rendszer parancsszavára, hanem ötlepszerűen létesítettek”. S ha zavaróan hat is az, hogy Venczel nem vesz tudomást a magas színvonalon kibontakozó munkásművelődés intézményhálózatáról, javára írandó viszont, hogy megállapításának éle elsősorban a korábban Mocsáry, majd Aradi Viktor által is bírált EMKE tevékenységére irányult. S noha a művelődésemélet szintjén a század elejétől kezdve voltak hasznos kezdeményezések — például a kolozsvári egyetemen 1901-től könyvtártudományi kurzust vezettek be —, csak a legjobbak, mint Gaál, élük át, amint láttuk, az új kulturális állapot egyes vonatkozásait. (Vö. *A régi Korunk a közművelődésről*. Művelődés, 1976. 2.)

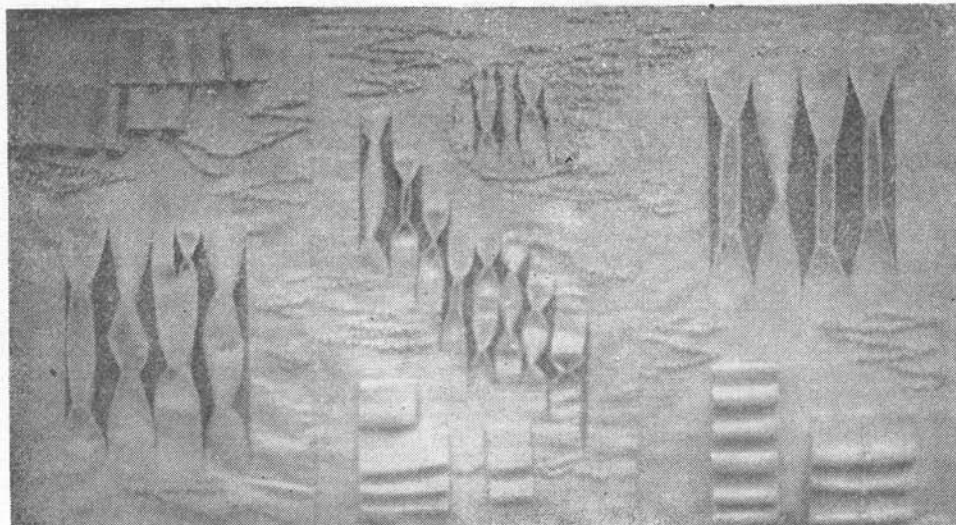
## Következtetések

A tömegkultúra korábbi előzmények után századunk első felében bontakozott ki, olyan körülmények között, amikor a polgári kultúra mellett erősen érzékelhető volt még a polgári előtti nemesi kultúra befolyása, és már határozottan jelentkezett az új, a munkáskultúra. Ahogyan a hagyományos, nem ipari társadalmak művelődését elsősorban a népi kultúráról szerzett ismeretek alapján lehet rekonstruálni, az ipari társadalom művelődéstörténetének kulcskérdése: a tömegkultúra. A tömegkultúra vizsgálata időszerű, amennyiben közvetlen mögöttes rétegének felfejtése nélkül a jelen sem érthető teljes mértékben, s csak ez az elemzés képes leleplezni olyan mentalitásbeli reflexeket, amelyek olykor a kul-

turában évtizedekkel, néha századokkal mélyebben gyökereznek. Ilyen negatív örökségnek érezzük mindenekelőtt az elitszemléletet, amely már a szóhasználatban is megnyilvánul, amikor a népoktatás, tömegsajtó, tömegkönyv fogalmat pejoratívvá teszi azzal, hogy *magas* kultúrával, felsőoktatással ellentételezi. Továbbá az irodalomcentrizmust, amely kevésbé veszi tudomást a más — elsősorban a tudományos — jellegű szöveges tartalmakról, illetve a nem szöveges üzenetekben nyilatkozó művelődési formákról. (Jellemző ebből a szempontból, hogy a két háború közötti mintegy ezerkétszáz lap közül a marosvásárhelyi *Tudomány és Haladás* néhány száma képviseli egyedül a kizárólagos, profilszerű természettudományos és műszaki ismeretterjesztést, noha számos sajtóorgánumban kaptak helyet hasonló tartalmak.) Mindezekkel összefügg művelődéstörténetünkben a közművelődés történetének elhanyagolása, a kulturális gyakorlatban pedig a tömegkultúra elméleti feldolgozásának — a valóságfeltárásnak, a teoretikus kiértékelésnek és a gyakorlati következtetések levonásának — hiánya.

A közművelődés története megkülönböztetett eszmei ösztönzésekkel és tanulságokkal szolgálhatja hát a jelen közművelődés ügyét. Am ezt a szerepét csak akkor töltheti be, ha a már ismert — de az eddigiek során alig felhasznált — statisztikai, könyvészeti és másfajta forrásanyag alapján szintetikus összképet tud megrajzolni. A szintézis egyszerre eredménye és feltétele is a kutatómunkának, feltétele is, mert éppen az összkép fehér foltjai jelölik ki leghatékonyabban a további kutatások irányát. Egyes — olykor semmitmondó — művelődéstörténeti részletek elemző feldolgozása helyett tehát a két végponton látunk időszerű feladatokat: a lehetőleg teljes forrásanyag számbavétele és rendszerezése, valamint az ebből adódó nagy körvonalak korszerű szemlélet jegyében való megrajzolása. (Hogy mennyire fontos lenne a forrásanyag számbavétele, arra nemrég Mózes Huba hívta fel a figyelmet időszaki sajtónk vonatkozásában, de a feladat időszerű más források — könyvtári katalógusok, könyvkiadás stb. — tekintetében is.)

Hogy viszont mennyire szükség van a szintézisre, azt talán egy melléfogásom szerencsés sorsával érzékeltethetném a leginkább. Nemrég félreértés folytán egyik cikkemben — „sajtótörténetünk mintegy hétezer időszaki kiadványáról” szóltam (mintegy kétezer helyett). Amikor a hibát észrevettem, úgy döntöttem, meg sem próbálom helyrehozni, hanem megvárom, akad-e valaki, aki észreveszi, szövést. Gyanítottam, ha azt írtam volna például, hogy *A Keleti Újság*, rögtön többen felszisszennek s megrónak, hogy annyit sem tudok, mi volt a lap pontos címe, egyszóval részlethibán azonnal rajtakapnak, de egész sajtótörténetünk egyik összefoglaló adata esetében nagyjából azt írhatok, amit akarok. A kísérlet sikerült: hibámat senki sem tette szóvá. Parkinson törvénye beigazolódtott: szenvedélyeket csak kis tételek szoktak kiváltani. — De nem örvendtem a sikernek.



G. Olosz Ella: Plasztikus szőnyeg

## A „könnyű“ igézetében

Címünk egyben meghatározás, vizsgálatunk tárgyát — a szórakoztatás-szórakozás egy szegmentumát — írjuk vele körül. A „könnyű“ — hatásos minőség; ami könnyű, annak nem tudunk ellenállni. De ez a meghatározás még túl általános. Hozzá kell tennünk, hogy a „könnyű“ mind előállítását, mind terjesztését tekintve kifejezetten ipari termék, a szórakoztatóipar terméke. A művészethez való viszonyát véve alapul, újabb meghatározáshoz jutunk: „könnyű“ mindaz, ami nem művészet. Vajon a „könnyűt“ a művészettel való összeférhetetlensége kötelező módon a gicscsel azonosítja? Ne siessünk a következtetéssel. A giccs birodalma jóval nagyobb, mint a szórakoztatásé: építészeti formák, használati és dísz tárgyak széles választékát is magában foglalja.

A kör lépésről lépésre való szűkítése során végül a „műtárgyak“ egy jól meghatározott kategóriájához jutunk: a szórakoztatóipar „könnyű műfaj“ kategóriájához. Ebbe a tévé-folytatások, a film-melodramák, a sláger, a bűnügyi és kalandfilmek tartoznak.

A szórakoztatóipar erőteljes dinamizmusa és termékeinek tüneményes igézete: ugyanannak az éremnek két oldala. Mivel magyarázható — a „könnyű“-ben testet öltő — egymásrautaltságuk?

Még nem tudjuk, mi teszi oly ellenállhatatlanná a „könnyű“ jelenségét: az, hogy valódi szükségletet elégít ki, vagy inkább az, hogy ezt a szükségletet mesterségesen állították elő? Ki lehetne indulni mondjuk abból az előfeltevésből, hogy a szórakoztatóipar egy olyan lelki szükségletre lícitál rá, amely társadalmi szempontból természetesnek számít. Ha a szórakozás történelmileg konstans szükséglet, akkor a szórakoztatóipar nem más, mint e történelmileg konstans szükséglet modern változata.

Hogyan ment végbe ez az átalakulás? Hogyan alakultak ki a szórakoztatóipar modern formái? Ehhez meg kell vizsgálnunk, milyen szálak fűzik a szórakoztatóipart az ipari társadalomhoz és az ipari társadalom művészetéhez.

Egy kultúrán belül a kínálat makacs bősége visszahat az igények alakulására. Ez egyszerűen azt jelenti, hogy a kultúrában — mint annyi más területen is — az igény nem mindig és nem feltétlenül az adott szükségletet fejezi ki. A kínálat olyan igényeket hívhat életre, amelyeknek nincs megfelelő szükséglet-fedezetük. Az egyén belső indítékairól külső, kollektív indítékokra tevődik át a hangsúly, az egyén belső szükségletét a kínálat külső nyomása helyettesíti. A szórakoztatóiparnak minden eszköze megvan ahhoz, hogy ez az átcsoportosítás sikerrel járjon. Ráadásul — és ez a meggyőzőési technika a társadalmi élet más területein sem éppen ismeretlen — a kínálatot úgy találja, mint valami igen jóindulatú, sőt kifejezetten kellemes dolgot.

Ami a művészethez való viszonyát illeti, a „könnyű műfaj“ valós szükségletet elégít ki, csak éppen torz módon. Ez a valós szükséglet — a művészet iránti szükségletünk. A könnyűzene is zene, a melodráma is dráma. Ebből ered azonosságuk, de ellentétük is. A szórakoztatóipar is művészi jelekkel dolgozik — éppen ez teszi mélyen antinomikussá. Mert csak jelrendszerét kölcsönzi a művészettől, kifejezőmódját nem. A felhasznált jelet elmulasztja szimbólummá növesztetni, ezért — a művészettel ellentétben — jelentése mindig egysíkú.

A művészi kód megőrzi eredeti szerkezetét, hogy elveszíthesse eredeti rendeltetését. A „könnyű műfaj“ célként tünteti fel azt, ami legfeljebb előfeltétele a művészi alkotásnak. Aspirációi nem haladhatják meg az elemi szintet. Mi az oka a művészi kód devians viselkedésének? Itt is az eszköz lép a cél helyébe, amelynek alá kellett volna rendelnie magát. A „könnyű műfaj“ művészi értékektől való megfosztását az ipari termelés valószínűsíthetően meg. A „könnyű“ sikere és a művészet kudarca ugyanakkor az eszközöknek tulajdonítható. Szerkezeti hasonlóság van a „könnyű“ termelése és a művészi érték művészetellenes befogadása között. Az első esetben nemcsak hogy hiányzik a szimbolikus jelentések szintje, de ez a szint lehetőségként sem funkcionálhat. A második esetben igaz ugyan, hogy a szimbolikus jelentés a műalkotás legbelsőbb lényege, de a befogadó tömegek számára éppen ez a lényeg marad elérhetetlen. A rövidzárlat a kód elemi szintjén jön létre, de a befogadás mindkét áramköre kiég. A „könnyű műfaj“ ipari termelése a művészi érték profán befogadására épül.

A jelfunkciók tudathasadásának természetesen episztemológiai következményei és (vagy) okai vannak. A szimbolikus kifejezőmódtól való tartózkodásban a közvetlenség meghaladásától való félelem jelentkezik. Valóságartalmukat tekintve szórakoztatóipar és művészet élesen szembenállnak egymással. Ebből a szempontból a művészet a közvetlenség meghaladására (transzcendenciára) törekszik, miközben a szórakoztatóipar beleragad a közvetlenségbe. A művészi jelekben rejlő lehetőség csak kiindulópontja a valóság átlényegítésének. A szórakoztatóipar ezt a kiindulópontot arra használja fel, hogy a valóságot legegyszerűbb adottságaiban reprodukálja.

A művészet ott kezdődik, ahol a valóság végződik; a „könnyű műfaj” viszont ott végződik, ahol a művészet kezdődik. Tárgya nem a lehetséges, hanem a létező. Az, hogy nem léphet túl a létező határain, egyben általános esztétikai és társadalmi rendeltetését is meghatározza — a „könnyű műfaj” a mindenkori status quo fenntartásának az eszköze. Közérthetőségét egy csúsztatásnak köszönheti: ahelyett, hogy a befogadónak a műalkotás szempontjából külsődleges erőfeszítésén alapulna, az esztétikummentesség a műalkotás legbensőbb sajátosságává válik. A lehetséges esztétikai jelrendszer a művészi átlényegítésről való lemondás szolgálatában áll. Az üzenet egyre csak önmagát ismétli. Ereje egyedül a redundancia varázsában rejlik. A közérthetőségért magát az üzenetet — a közérzet önmagáról szóló híradását — dobja oda.

A „könnyű műfaj” ilyen értelemben a védekező rendszerek megkülönböztető sajátossága. Ebben a minőségében a szórakoztatóipar a társadalmi és az egyéni szükségletek mély összhangját teremti meg. Az a találkozási zóna, melynek védelmét ellátja, tulajdonképpen nem más, mint a megszervezett tapasztalás birodalma. Az így konstituált tapasztalatnak két szintje van: a mindennapi tapasztalat értelmében felfogott praxis és az emberi kommunikáció.

Önmagunkról és a világról alkotott képünk leegyszerűsített volta olyan kommunikációs szükségletet alakíthat ki bennünk, mely szintén nem ismer árnyalatokat. A tévedés veszélyét — akárcsak a felfedezés kényelmetlenségét — a banalitás langymeleg összkomfortja helyettesíti. A leegyszerűsítés legfőbb erénye, hogy egy problematikus világot problémamentesít. A leegyszerűsítés olyan álmegoldás, amely a legnehezebb kérdéseket is megkerülhetővé teszi. Kettős úresjárta egy, az embert dinamizmusa révén fenyegető világegyetemben. Egyfelől a percepció, másfelől a kommunikáció üresjárata, melyek mindegyike a lét ellenőrizhetőségének illúziójába ringat bennünket. Az átélt tapasztalat intimitása éppen az intim tapasztalat átélésére teszi képtelenné az embert. Bár a gyakorlatban lemond a szimbolikus kifejezőmódról, a „könnyű műfaj” mégis jelképes szerepet játszik. Egyrészt arra utal, hogy az embereknél nincs hatalmuk saját valódi létfeltételeik fölött, másrészt a létfeltételek ellenőrzésére irányuló emberi aspirációkat fejezi ki.

A „könnyű műfaj” paradoxális természete fokról fokra lepleződik le: az intim szférára irányulva voltaképpen társadalmasítja azt. Látszólag az emberiség nagy problémáit foglalkoztatják, valójában e nagy problémákat a „könnyű” méreteire szabott minikonfliktusokká szelídíti; elködösíti, elbanalizálja az élet fő feszültségforrásait. Akárcsak a sláger, a melodráma is főként a szerelemre utazik. Az intim szerelem, az anyai vagy apai szeretet, a gyermeki boldogság vagy boldogtalanság mind olyan makacsul visszatérő témák, amelyek széles hullámokat vetnek a közönség érzelmi életében. Ez az érzelmi hullámverés mindig ugyanabban az erkölcsi közegben zajlik, ahol a jó mindig a rosszal áll szemben. Az erőszakot a jó diadalra juttatásának önfeláldozó gesztusa nemesíti meg. Az általános szerelem-, megértés-, hatalom- és igazságigény makacs telhetetlenségét legkönnyebben a „könnyű műfaj” leegyszerűsített formuláival lehet jóllakatni. Az érzelmi sematizmus a valós konfliktusokon való illuzórikus felülemelkedés egyedül bevált módszere.

Számtalan konkrét adatot lehetne felhozni arra, mekkora érzelmi megrázkódást vált ki a nézőből egy-egy melodráma bemutatása. De az adott helyzet melodramatikus ábrázolása ugyanakkor azzal az előnnyel is jár, hogy a néző igen hamar visszanyerheti lelki egyensúlyát. Az ember azonosulásvágyát legkönnyebben az álvalósággal lehet leszerelni. A közönség hátat fordít annak a szerelmi románcnak, amely nem tartja be az idill játékszabályait, és az emberi kudarcot, iszonyt vagy tehetetlenséget a valóságnak megfelelő süllyal ábrázolja. Az átlagnéző általában kerüli azokat a helyzeteket, melyek során az emberi lét tragikus oldalaival kellene szembenéznie.

A szerelem és minden más emberi probléma melodramatikus feldolgozása nemcsak azért számít közérthetőnek, mert a néző könnyebben azonosul vele. A melodráma helyzetei és szereplői egyenesen arra csábítják a nézőt, hogy egysíkú erkölcsi ítéletek sémáiba helyezze őket. Esztétikai helyett így etikai mércét állít a műalkotás elé, ami a hagyományos erkölcsi konvenciók továbbélésének kedvez.

Miért fordul a közönség oly szívesen esztétikán kívüli szempontokhoz? Mert olyan mércére van szüksége, amelynek gyakorlati hatékonyságáról már megbizonyosodott, amelynek kritériumait könnyed fesztelenséggel tudja érvényesíteni, és amely őt mindennapi létében közvetlenül nem fenyegeti. Olyan csúsztatás ez, amelynek során nemcsak művészetfelfogásunk szabadul meg esztétikai dimenzióitól, hanem életfelfogásunk is. A közönség — aki még nem néz vissza hosszú nézői tapasztalatra — kevésbé van felkészülve arra, hogy a művészi látványból új tapasztalatokat szűrjön ki. Esztétikai fogékonysága, amelynek hatékonyságát általában a létminőség határozza meg, mindössze arra korlátozódik, hogy a művészt mindennapivá egyszerűsítse, vagy legalábbis mint valami problémamentes és amenyire lehet, megszokott, sőt intim dolgot tegye a magáévá. Ily módon a közönség egy részére a legdrámaibb látvány is melodramaként hat.

A művészi üzenet nem esztétikai befogadása egy másik művészettel kapcsolatos szükségletéről is tanúskodik — a művészet elkerülésének szükségletéről. A „könnyű műfaj” ipari termelése végső soron ezt a szükségletet elégíti ki. A közönséget meg lehet kímélni attól, hogy maga legyen kénytelen kiüresíteni a műalkotást. A „könnyű műfaj” termelői ezt maguk végzik el helyette: olyan termékekkel látják el a közönséget, amelyek eleve nem haladják meg a befogadás elemi szintjét.

A művészi alkotás „könnyű műfajjára” való kipreparálásának, a dráma „melodramatizálásának” egyik beszédes példája a Faulkner *Hosszú forró nyár* című regényéből készült tévé-sorozat. Ahhoz, hogy a giccserkölcscel összeegyeztethetetlen faulkneri tragikum, a minden leegyszerűsítésnek ellenálló igen bonyolult faulkneri próza a melodráma alapanyagává váljék, a faulkneri narrációt éppen a velejétől kellett megfosztani. A nézőnek nincs többé lehetősége fejst ugrani a múltba, hanem az események időrendjéhez kell igazodnia. A lineáris eseménysor semmiben sem emlékeztet az eredeti próza sokrétű és bonyolult szövevényére. Egyértelmű helyzetek és egysíkú lélekrajzok változtatják közhellyé a regényben oly finom tartózkodással felvázolt emberi rejtélyeket. A melodramatikus feldolgozások közönség-sikere azzal is magyarázható, hogy a cselekménybonyolítás során keletkezett valóságkép sohasem annyira nyugtalanító, mint maga a valóság.

A „könnyű műfaj” sikermodelljét a következő főbb vonásokkal lehetne jellemezni:

1. cselekményközpontúság;
2. az események időrendben követik egymást;
3. az időrendi folytonosságot epizódyszerű betétek törik meg;
4. egyszálú, lineáris cselekmény;
5. félreérthetetlen helyzetek;
6. leegyszerűsített és egysíkú lélekábrázolás;
7. törpe emberek törpe helyzetekben;
8. a szereplők előrelátható, gépies reakciói;
9. igazságérzetünk frusztrálásának és kielégítésének váltakoztatott, pihentető ritmusa;

10. a látványosság és a *suspense*-szal járó feszült várakozás nem lépi túl a váratlan helyzetek bizonyos elviselhetőségi küszöbét.

Az így mozgásba helyezett mechanizmusok a sorozatgyártásban rejlő lehetőségeket aknázzák ki. A szórakozatóipari termelés olyan közönség igényeinek tud megfelelni, amely a valóság bonyolultságát leegyszerűsített fikciók mögé bújva szeretné visszaverni.

A leegyszerűsített dolgok azonban nem tudják megmozgatni képzeletünket. Az egyszerűbe szükségszerűen csak egyszerűt lehet belevetíteni. Az ember az egyszerűbe jobb híján önmaga leegyszerűsítésének képességét vetíti bele. A szórakozatóipar termékeinek mindennapi fogyasztása olyan tömegművelet, amelyben az emberi személyiség önmagát üresíti ki. A fejlődésnek ezzel az irányával, legalább mint hipotézissel, feltétlenül számolnunk kell.

Ez az elszegényítő képzelet mindent elemi szintre hoz, amihez csak hozzányúl: az emberi egyéniséget is nivellálja. Rá tudja szoktatni az embert arra, hogy ne csak a környező világot, de saját belső világát is közhelyekben lássa.

Az emberiség nagy problémáit pillulákban adagoló szórakozatóipar életfelfogásunkat is megváltoztatja. Ezt úgy sikerül elérnie, hogy a lényeges helyébe az esetlegest állítja, vagy legalábbis egybemossa a kettőt.

A „könnyű műfaj” nemcsak a létről alkotott felfogásunkat változtatja meg, hanem magát a léteket is. Elég arra utalni, hogy a „könnyű” egyre fontosabb szerepet játszik az emberek szabad idejében. Munka vagy szórakozás — ma többnyire ebben az alternatívában látjuk az emberi életet. A munka és a szórakozás

éppúgy kiegészíti egymást, mint ahogy a munka és a szabad idő is létünk két, egymást kompenzáló oldala.

Mindez a „könnyű műfaj“ kettős természetét húzza alá: azt, hogy egyszerre esztétikai és társadalmi jelenség. Ez a megkettőződés az oka annak, hogy — véleményünk szerint — minden olyan próbálkozás sikertelen marad, amely úgy kísérl meg vizsgálni a jelenség esztétikai természetét, hogy közben lemond pszichoszociológiai megértéséről.

Ugyanazok a mechanizmusok, amelyek a világkép leegyszerűsítésének irányába hatnak, azt a látszatot is keltik, hogy a „könnyű műfaj“ művészet iránti szükségletet elégit ki. Ebben a minőségében a szórakoztatóipar, minthogy az esztétikai kódok elemi szintű felhasználásán alapszik, hozzászoktatja a közönséget e kódok elemi szintű használatához. E funkciója révén is jelentős helyet foglal el az emberek nagy tömegeinek szellemi univerzumában.

A technikai úton előállított „könnyű műfaj“ többnyire a látványosságra épít. Ez csak úgy lehetséges, ha a szereplőket mereven elkülöníti a nézőktől. Újabb olyan tendencia ez, amely a közönség passzivilizálódását, sztereotípiáknak való alárendelődését, a befogadó fogyasztóvá való átvedlését segíti elő — ez pedig újabb lehetősége az emberi tudat elaprózásának és bezsugorításának.

E folyamatot leginkább képzeletünk („képzelő tudatunk“ — Sartre) fogja megsínyleni. A sorozatgyártásban szabványosított hang- és mozgóképek túltáplálják az emberi fantáziát, ami a képzelőtehetség elsovadásához vezet. Képek, embertípusok és helyzetek — a szórakoztatóipar futószalagán — mind a fantázia működését gátolják. Lehetséges, hogy az emberi lélek alapvetően individuális szerkezetét valamilyen más úton kell majd társadalmivá tennünk.

A „könnyű műfaj“ is társadalmiasítja a magánszférát, de úgy, hogy közben az egyén világát cserkészi be, voltaképpen a nyelv, a magatartás, az emberi kapcsolatok ritussá változásához járul maga is hozzá. Marcuse jegyzi meg, hogy az „egydimenziós ember“ szerelmét, gyűlöletét, rokon- és ellenszenvét is csak a reklámfilmek, tévé-folytatások, politikusok és bestsellerek sémáiban tudja elgondolni. Legszemélyesebb dolgainak leírásához is csak olyan nyelv áll rendelkezésére, amely az adott társadalmi nyelvhasználathoz alkalmazkodott.

Az emberi kapcsolatok ritualizálása és a nyelv fenti módon való társadalmivá tétele, a képzelet képi viselkedésmintákkal való túltelítése — életszerűségétől fosztja meg a mindennapit. A „könnyű műfaj“ mindig a status quo értékeit és normáit sűríti magába. Ez a jelenség többnyire azért marad észrevétlen, mert ilyen minőségben sohasem jelenik meg. A konformizmus rejtett, sőt paradoxális formákat ölt. Sokszor éppen a legkevésbé hagyományos forma mögött rejtőzik a lehető leghagyományosabb magatartás. A formai játékok olykor éppen a legmérévőbb konvencionálisitására számára jelent antikonformista öngazolást.

A „könnyű műfaj“ elég szilárd alapokon áll ahhoz, hogy a homogenizálás egyik tényezőjévé nője ki magát. Az ember lényegi sajátosságainak legkisebb közös nevezőjéből kiindulva, a magánszféra problémáira a legkönnyebb és legkézenfekvőbb típusválasztásokat kínálja, tehát meggyorsítja az egyén beilleszkedését minden olyan közösségbe, amelyről konfliktusmentes képet tud rajzolni.

A „könnyű műfaj“ nem bekapcsol, hanem kikapcsol: a politikai és társadalmi életről olyan zónák felé tereli érdeklődésünket, amelyek közömbösen viselkednek a döntő emberi konfliktusokkal szemben, ugyanakkor azonban a bekapcsolódás, a részvétel illúzióját keltik. Így fordulhat elő, hogy a legnagyobb együttérzést a legkisebb emberi hőbortok és szenvedélyek váltják ki.

A „könnyű“ lélektani, esztétikai és társadalmi okainak és hatásmechanizmusainak felleltározásával módszertani szempontból legfeljebb az alapokat fektettük le. Ez a leltár azonban még távolról sem teljes. Ahhoz viszont már elég tartalmas, hogy megsejtse velünk a „könnyű műfaj“ belső minősége és külső hatásrendszere közötti összefüggést. Másképp fogalmazva: a szórakozás tárgyának esztétikai szerkezete és társadalmi-lélektani funkciója közti összefüggést. Ebből a szempontból hipotézisünk a Lucien Goldmannéval mutat némi rokonságot, azzal a hipotézissel, melyet Goldmann regényszociológiai összefüggésekben vetett fel.

A „könnyű műfaj“ a regénytől eltérően nem nézhet vissza több évszázados múltra, mégis félig-meddig világjelenségnek számít. Népszerűségét egy olyan korban vívta ki, amelyben a sémák nyelve annyira egységes, hogy még a világ megosztottságán is túl tudja tenni magát.

A szórakoztatóipar termékei nemcsak termelésüket és fogyasztásukat tekintve nemzetköziek: ami a legfeltűnőbb, sikerük is nemzetközi jellegű. Ugyanazok a melódiák, filmek, krimisorozatok, sztárok váltak népszerűvé a világ legkülönbözőbb pontjain, a legkülönbözőbb emberi közösségekben. Mi tette egyetemessé ezt

az esztétikai és társadalmi jelenséget egy olyan világban, amely politikai-gazdasági struktúrájukat tekintve nemcsak egymástól eltérő, hanem egymással homlokegyenest ellenkező társadalmakra tagolódnak?

A kérdésre kínálkozó válasz ugyancsak hipotetikus jellegű. Abból kellene kiindulnunk, hogy a „könnyű műfaj” iránti szükséglet feltehetően nem a modern ipari társadalom gazdasági szervezetével függ össze, hanem e társadalom technológiai szintjével. A „könnyű” ígézetének társadalmi gyökereit ilyenformán tehát nem valami mesterségesen létrehozott szükségletben kellene keresnünk, mint ahogy eddig tettük, hanem egy olyan szükségletben, amelyet objektív okokra lehet visszavezetni. Ez a szükséglet a modern ipari technológiában gyökerezik, amely az emberi munka közvetlen és mindennapos kerete.

Ezt a feltevésünket persze bizonyítani is kellene. Kézenfekvőnek látszik az ipari munkát a nem ipari — mondjuk: mezőgazdasági — munkával összevetni. A mezőgazdasági munkában az ember természeti alávetettsége fejeződik ki. A természet a mezőgazdasági munka kerete, tárgya, célja és feltétele. A természet minden esetben közömbös a termelő szubjektivitásával szemben, aki viszont a természettel szemben távolról sem lehet közömbös. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy az embernek nagyfokú természeti alávetettségében is módja nyílik arra, hogy saját szubjektivitását művészi formában fejezze ki. Természeti alávetettségünk művészete — a folklór.

A mezőgazdasági munkához viszonyítva az ipari munka jelentős mértékben visszazorítja a természet hatalmát az ember fölött. A természet korlátozásának eszköze — a technika. A technika a munka valamennyi paraméterét megváltoztatja. Megváltozik a munka kerete, tárgya, célja és feltétele. Az ipari technika azonban számtalan előnyével együtt sem tudja megszüntetni az ember természeti alávetettségét; inkább ennek sajátos megnyilvánulása. Hogy milyen formában fejeződik ki az alávetettség, azt — közvetve — a gazdasági kényszer diktálja. Ugyanakkor a mezőgazdasági munkával ellentétben jelenlegi fejlettségi fokán az ipari munka semmiképpen sem közömbös az emberi szubjektivitással szemben. A termelői tevékenység ütemét és minden mozzanatát a technika írja elő, a termelő viselkedésének a technika törvényeihez kell alkalmazkodnia. Nem ismétljük itt el újra mindazt, amit az ipari munkavégzés futószalag-jellegéről, egyhangúságáról, uniformizáltságáról már annyian elmondtak. Erre csak azért utalunk, mert az ipari technika mindenki számára ugyanazt a viselkedésmintát írja elő, amely minden, csak nem változatos. A mozdulatok ismétlődése a munkavégzés minden szubjektumától azt követeli, hogy minél jobban hasonlítson egymásra, és minél kevésbé különbözzék egymástól. A munka ipari megszervezése bizonyos mértékben hátréba szorítja a termelő egyéniségét. Ez nem valami ördögi ötletnek a megtestesülése, hanem természeti alávetettségünk technikai kifejeződése.

A szocializmusnak lényegéből adódóan módjában áll enyhíteni mindazokon a következményeken, amelyek közvetlenül a technikával függenek össze. Fő feladatunk azonban nem annyira a már meglévő bajok enyhítése, hanem inkább a lehetséges még nagyobb bajok megelőzése, azoknak a torzulásoknak a megelőzése, amelyeknek ma még esetleg nem tulajdonítunk semmiféle jelentőséget.

Pillanatnyilag úgy tűnik, hogy az ipari szériagyártás olyan szériagyártót feltételez, akinek a szellemi szükségleteit a „könnyű műfaj” szériagyártásával lehet kielégíteni. A munkából száműzött esztétikum a szabad időből is száműzi magát. A szórakozástárgyak sorozatgyártása ily módon racionálisan illeszkedik bele az ipari civilizáció egészébe, melyet nemcsak kiszolgál, de konszolidál is.

Az ipari technika — saját dialektikáját követve — mialatt korlátozza a természet hatalmát, az emberi alávetettség új formáit hozza létre. Úgy tűnik, részben elnyeli a szabadságot mint az embernek a természethez való szabad viszonyát, másrészt korlátozza azoknak az erőknek való alávetettségünket, amelyekkel szembefordult. A termelőnek ez a kettős alávetettsége, amely a technikának mint számnak a közvetítésével valósul meg, talán elég magyarázat arra, miért jellemzi korunkat olyan nagy mértékben az eszközszerűség.

A társadalmi termelékenység jelenlegi szintje — ugyanennek a dialektikának a keretében — korlátozza az egyéniség szabad kibontakozását. Ez bizonyos értelemben visszalépés a mezőgazdasági munkával szemben, mert az embert a maga teremtette környezetnek rendeli alá. Ha a mezőgazdasági munka a folklór kialakulásának kedvez, az ipari munka folklórja a „könnyű műfaj”. A mezőgazdasági társadalom azonban nemcsak létrehozta, hanem továbbadta és megőrizte a lét tragikus és komikus oldalait egyaránt feltáró művészi értéket. A „könnyű műfaj”-t viszont éppen a sémákhoz és a giccshez való vonzódása teszi kérészerűvé.



Az, hogy a természetet fokozatosan a technika ellenőrzése alá vonjuk, nem szabadít meg bennünket egyik napról a másikra a természettel — közelebből az emberi természettel — kapcsolatos előítéleteinktől. A fenti antinómiák birodalmában találunk arra is magyarázatot, miért vezet a művészi kódok szériagyártása nem művészi tárgyak termeléséhez. Minden kivétel ez alól a szabály alól az emberi szubjektumban rejlő korlátlan képességekről vall: nincsenek olyan falak, melyeket az ember, e képességeire támaszkodva, ne tudna átlépni.

Az itt elmondottak fényében talán nem is olyan szánalmas dolog a „könnyű“ igézetében élni. Szórakozásigényünk társadalmi érvényt szerez magának, amely minden további — antropológiai és kulturális — vizsgálódás kiindulópontja lehet. Ez a válasz amellet, hogy az iparosítás nem kapitalista útjának eredetiségét és történelmi felsőbbrendűségét bizonyítja, egyben az iparosítás civilizatórikus folyamatának az emberi szubjektivitás önmegvalósításával való egyeztetési kísérlete is. Mindenhez jogunk van, csak egyhez nem: az emberi léthelyzetet nem szűkíthetjük le a pusztá termelőére.

Aradi József fordítása



Ince Ferenc: Göcsörtös fa

## Néhány észlelet a tévedés dialektikájáról

A tévedés mint a társadalmi lét mozzanata erősen foglalkoztatta Gramscit, aki igen szellemesen vitatkozik Crocénak azzal az elméletével, amely mind az egyéni, mind a csoportjellegű tévedés forrását a szenvedélyben jelöli meg, itt is, ott is a közvetlen érdekszenvedélyben látván az önzéstől a téves ideológián át a filozófiai tévedésig vezető utat. Croce éppen ezért is a fölépítményről mint látszatokról beszél, de Gramsci metaforikusan értelmezi ezt a tételezést, és kihámozza dialektikus magvát, ami szerinte, s okkal, a dogmatizmussal szemben „leszögezi minden ideológiai rendszer műlékonyságát, egyúttal pedig minden rendszer történelmi érvényességét és szükségyszerűségét is”. Ezzel fölbukkan máris a szenvedély mögül a tévedés történeti gyökérzete, s így annak lehetősége is, hogy a crocei közös vagy csoportjellegű tévedést hogyan értelmezzük. Gramsci szerint „nem moralista vagy doktrínér módra kell értenünk, hanem mint tisztán »történelmi« és dialektikus jellegét annak, »ami történelmileg elavult s méltó a pusztulásra«, mint minden filozófia »nem végletes« jellegét, »élet és halál«, »lét és nemlét« ellentétét, tehát mint dialektikus terminust, amelyet a fejlődésnek meg kell haladnia”. (A gyakorlat filozófiája. Kriterion, Bukarest, 1974. 219.)

Croce szenvedélyelméletének racionális magva éppen abban érhető tetten, hogy a tévedés a szenvedély egyéni vagy kollektív magatartásformájában jelentkezik, a *szenvedély valóban a tévedés burka, látszata*. De vajon miért? Mert a *tévedés eredendően sohasem mint tévedés tükröződik a tudatban, hanem mint annak ellentéte, mint az igazság*. A szenvedély tehát nem a tévedést állítja, tételezi, védelmezi, hanem az igazságot, hiszen nincs olyan emberi gyakorlat (akár fizikai, akár szellemi), mely abból a tudatos teleológiai mozzanatból indulna ki, hogy valami téveset (használatlant, illetve hamisat) célok megteremtési vagy állítási. (Itt természetesen határvonalat kell húznunk a *tévedés* és a *hazugság* között.) Számtalan példa bizonyítja, hogy ontológiailag téves kiegészítések, ideológiák és tételezések társadalmi hatóerejének milyen dialektikus szerepük volt az emberiség fejlődésében, hogy mennyire történetileg meghatározott fennmaradásuk-meghaladásuk egymásba átsapó folyamata. De már a legegyszerűbb munkaművelet is bizonyítja, hogy sohasem lehet tévedés a cél, a tévedés csak a munkaművelet befejeztével tárgyiasulhat. A téves munkaművelet eredményét használhatatlansága bizonyítja, a téves filozófiai eszmék „használhatatlansága” bonyolult és hosszadalmas tartalmi folyamatok, harcok során válik „használhatatlanná”. A mindennapi gondolkodás tévedéseivel is hasonlóképpen állunk: körömszakadtáig, szenvedélyesen védelmezzük bizonyos életigazságainkat, noha éppen a huszadik század nagy történelmi fordulói egy emberöltőn belül többször is bebizonyították, hogy azok az igazságok valójában tévedések voltak. A vélt igazság fölismerése, vagyis a tévedés beismerése a mindennapi gondolkodás szintjén persze továbbra is új tévedéseket eredményezhet újabb igazságok formájában, az analógiás gondolkodás új hamis analógiák alapján haladhat tovább, ám mindez csak azt bizonyítja, mennyire megkülönböztetően jelentős a közgondolkodásban meghonosítani a dialektikus anyagelvűség módszerét és elméletét.

A szenvedély kategóriájára azonban még vissza kell térni, mert az alapvetően összefügg az ember nembeliségével. Pusztán karakterológiailag szemlélve a kérdést, mondhatnók úgy is, hogy az ember természetével. Az állat nem tévedhet, a fajfenntartás ösztönének kihagyása végzetes számára: pusztulásba sodorja. Az ember tévedéseinek meghaladásával nem téved, de mint láttuk, cselekvéseit csak nem tévedésekként tervezheti. Igenli, amit csinál, művel, állít, cselekszik: innen szenvedélyessége, illetve mivel célja maga az igenlés (akár a tagadás és így a tagadás tagadásának formájában): innen szenvedélyessége. Marx a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* világosan megfogalmazza: „Ha az ember *érzetei*, szenvedélyei stb. nem csak antropológiai meghatározások szorosabb értelemben, hanem igazán *ontológiai* lényeg-(természet-)igenlések — és ha csak azáltal igenlik magukat valóságosan, hogy *tárgyuk érzéken* van számukra, akkor magától értetődik: hogy igenlésük módja korántsem egy és ugyanaz, hanem éppenséggel az igenlés, az igenlés megkülönböztető módja alkotja létezésük, életük sajátosságát...” (I.m. 94.) Mondhatnók tehát, hogy a szenvedély az ember önigenlésének formája, ha ezen a fogal-

mon nem önzést, önösséget értünk, noha történetileg szemlélve a kérdést, ez az önigenlés az önzés alakjában jelentkezett, mivel az ember természetes érzékei a birtoklás érzékeivé idegenedtek el a magántulajdon révén. Marx ugyancsak nem moralizál, amikor megállapítja: „csak a kifejlett ipar révén, azaz a magántulajdon közvetítése révén jön létre az emberi szenvedély ontológiai lényege mind totalitásban, mind emberiségében...” (uo.) Hogy végül leszögezze: „a magántulajdon értelme — eloldozva elidegenedésétől — a lényegi tárgyak létezése az ember számára, mind az élvezet, mind a tevékenység tárgyaként”. (uo.) Mármost nyilvánvaló, hogy az ember számára az élvezet és a tevékenység tárgyai korántsem csak természeti vagy a természet átalakítása révén előállított tárgyak, hanem szellemiek is: „Mert nem csak az öt érzék — mondja Marx —, hanem az úgynevezett szellemi érzékek, a gyakorlati érzékek is (akarat, szeretet stb.), egyszóval az emberi érzék, az érzékek emberi volta csak a maga tárgyának létezése által, az emberiesült természet által van.” (I.m. 73.)

Igy állunk tehát a tévedés és szenvedély viszonyával, mivelhogy mindenekelőtt így állunk az igenlés, az emberi önigenlés és a szenvedély viszonyával. Gramscinak nyilván igaza van, amikor egy másik tanulmányában („*Benedetto Croce filozófiája*”) megállapítja Croce szenvedélyelméletéről, hogy az a politikai harcok magyarázatául szolgál, „melyet nem igazolhat más képzet, mint az állandó harc képzelete, mely számára a »kezdeményezés« mindig »szenvedélyes«, mivel a harc kimenetele bizonytalan, és állandóan támadnod kell, és nem csak azért, hogy ne szenvedj vereséget, hanem hogy sakkban tartsd az ellenséget, aki »győzhetne«, ha nem lenne meggyőződve saját gyöngeségéről, ha tehát nem szenvedne állandóan vereséget. Végül is, nem létezhet »szenvedély« antagonizmus és emberi csoportok közötti antagonisztikus harc híján, mivel az ember és a természet közötti harcban a szenvedélyt nem »politikának«, hanem »tudománynak« nevezik. Következésképpen azt mondhatjuk, hogy Crocénál a »szenvedély« fogalma a társadalmi harc álnéve.” (Antonio Gramsci: *Scrieri alese*. Editura Univers. București, 1975. 219.)

Mindez korántsem terminológiai vita, hiszen ami Crocénál álnéven szerepel, az egyben főszerepet, a jelenség okának szerepkörét játssza, míg Gramscinál a saját nevén fellépő „társadalmi harc” mint fogalom nem szerep, nem álnév, hanem maga a nevén nevezett jelenség. Csakhogy Gramscinál is hiányzik a szenvedély mint az emberi önigenlés egyedüli és tartalmaival dialektikus egységben, egyidejűleg és egymásrahatóan jelentkező formája.

Visszatérvén az emberi tévedés kategóriájához mint az emberi nem tévedés folyamatának mozzanatához, a tévedéshez mint a gyakorlat mozzanatához, e tekintetben föltöbb meggondolkoztatóak Tadeusz Kotarbiński lengyel praxeológus *Értekezés a jól elvégzett munkáról* című művének erre vonatkozó fejtegetései. Módszere meghatározni, illetve meghatározások logikus kiteljesítésével megközelíteni a gyakorlati tévedés jelenségét. Alapmeghatározása: „a gyakorlati tévedés a kitűzött céllal ellentétes mozgás.” Am tüstént kitetszik, hogy nem minden, a kitűzött céllal ellentétes mozgás vagy magatartás szándékolt, bekövetkezhet valaminek az elfelejtése vagy elhanyagolása okán is. A meghatározást tehát ki kell bővítenünk: „a gyakorlati tévedés a kitűzött céllal ellentétes szándékolt mozgás vagy a kitűzött céllal ellentétes nem cselekvés.” Am létezhet olyan, a céllal nem ellentétes cselekvés is, amely eredménytelen, ilyenformán tehát nem a tévedés oka, noha a tévedés bekövetkezik. Létezhetnek továbbá olyan, a céllal nem ellentétes mozgások, amelyek csak részben valósítják meg a célt, ezeket semmiképpen nem tartjuk tévedéseknek, hanem részeredményeknek, részleges sikereknek. Következésképpen viszonylagosítanunk kell eljárásunkat. „Nem azt kérdezzük — írja Kotarbiński — egyszerűen, mi a gyakorlati tévedés, hanem pontosabban, mi a gyakorlati tévedés egy meghatározott célhoz (kívánsághoz, szükséghez) viszonyítva, és erre a kérdésre a következő meghatározással próbálunk felelni: egy meghatározott célhoz (kívánsághoz, szükséghez) viszonyított gyakorlati tévedés hatékonyság híján való cselekvés a meghatározott cél (kívánság, szükség) szempontjából.”

De a gyakorlati tévedés nemcsak fizikai mozgások elhanyagolása vagy elfelejtése okán következhet be, hanem a szellemiek okán is. Ezért a következő kérdés: „mi a viszony a gyakorlati és az elméleti vagy ismeretelméleti tévedés között, ha elméleti-ismeretelméleti tévedésen egyszerűen hibás ítéletet értünk?” Kotarbiński válasza tisztázza tévedés és nem tévedés tükröződésének a nem tévedésben való tárgyasulását a tudatban: „A gyakorlati tévedés egyik formája egyben az elméleti tévedés egyik formája is: egy téves gondolon az igazság szándékolt keresésének sikertelen folyamata, és e folyamat eredményeként egy téves meggyőződés, egy hamisság belső elfogadása értendő.” De máris bővíteni kell ismét a gyakorlati tévedés meghatározását, mert azok forrása vagy 1. a hamis meggyőződés, il-

letve a hibás-tökéletlen ismeret, vagy 2. az ismeret bizonyos szempontból való hiánya. Kotarbiński szerint mindezek azonban csak a gyakorlati tévedés fő forrásai. A továbbiak, a másodrendűek: „a tudatlan közömbösség, melynek véletles formája a lustaság nevét viseli, ami egy szükséges cselekvés nem végrehajtásában vagy a kellő intenzitás híján való végrehajtásában nyilvánul meg.“ Passzivitásnak nevezük az efféle magatartásformát, mely jószerint a feledékenység burkában jelentkezik. Másrészt viszont abban, amit Kotarbiński „elvesztésnek“ nevez. „Mit jelent elveszteni valamit? Ez egyet jelent annak a lehetőségnek az elvesztésével, hogy bizonyos cselekvéseket hajtsanak végre egy bizonyos tárgyon, mivel hogy elvesztettük ismereteinket a tárgyhoz vezető utat illetően, ha ez az elvesztés a tárgyra vagy környezetére ható óvatlan mozgás eredményeként következik be.“ Praxeológusunk hű önmagához, és legelvontabb következtetései is mindig a gyakorlat közvetlenségéből sarjadzanak. Eppen ezért az imént említett tévedés gyökereit részben a *tapasztalatlanságban*, másrészt viszont a *rutinban* véli okkal felfedezni. Ez utóbbinak különös jelentősége összefüggése a lustasággal, mely „a megszerzett ügyesség alapján virágzik, és valamiképpen alárendeli azt saját céljainak“. A gépies mozgások (főként az iparosodás, automatizálás, a tudományos-műszaki forradalom körülményei között) nem kevés gyakorlati tévedés forrásává válhatnak és válnak, túl a született reflexeken a föltételes reflexek következtében. Semmi kétség afelől, hogy ezek az automatizmusokra minden gyakorlati cselekvés-folyamatban szükségünk van, gépek járatása-működtetése ezek híján elképzelhetetlen lenne, de mivel minden műszaki tárgy működésében a tehetetlenségi erő is közrejátszik, a tárgy önműködésének iránya eltérhet a kitűzött céltől, amit csakis az ésszerű cselekedet akadályozhat meg. „Minden műszaki tárgy — írja Kotarbiński — föltételezi annak ésszerű irányítását.“ (Idézeteinket a lengyel filozófus *Traktat o dobrej robocie* című munkájának román kiadása alapján fordítottuk; *Tratat despre lucrul bine făcut*. Editura politică. București, 1976. 414—434.)

Automatizmus és ésszerűség viszonya nem olyan egyszerű, mint amilyennek az első pillantásra föltűnik. Alvin Toffler *A jövő-sokk* című könyvében elemzi az ipari társadalomban élő ember döntőképességének fokozott igénybevételét mint új és a jövőben még inkább jellegzetes szociológiai jelenséget. E folyamat ellentmondásos, mert minél nagyobb az automatizálás foka, annál hatványozottabb az ésszerű irányítás szükségessége. Az elektronikus automatizálás, a komputerizálás megkönnyíti a fizikai és egyidejűleg megnehezíti a szellemi munkát. Innen a munkás olyfokú szakképzettségének szükségessége, hogy értelmiségi-szellemi munkássá változzék. Látszatra úgy tűnik föl, hogy az automatizálás, vagyis a kézműves ügyesség közvetlen kiiktatása a munkafolyamatból csökkenti a selejtet (a hibás terméket, a tévedés eredményét), a gyakorlat viszont megcáfolja ezt a képzetet. Az ipari folyamatok eredményeit felülvizsgáló minőségellenőrzésre aligha lenne szükség, ha a gép „mindent tudna“. Egyszerű esettel van dolgunk akkor, ha a gép azért hibás, mert aki megszerkesztette, nem tud semmit, vagy igen keveset, mint például Kazantzakis hőse, a görög Zorbász drótkötélpályája esetében. Am egészen más a helyzet akkor, amikor a „mindentudó“, vagyis a végtelékig elektronizált repülőgépek (nem a pilóta okán vagy a természeti körülmények miatt) lezuhannak. A gép „hibája“ mögött a gépet tervező, gyártó, karbantartó, üzemeltető stb. emberek gyakorlati tévedései húzódnak meg, mint ahogy hibátlan működése mögött a nem tévedések sora. A gyakorlati tévedések éppen a kitűzött célhoz viszonyítva vallják meg súlyosságuk fokát. Példáinkhoz visszatérve: a selejtes munkadarabtól egészen a lezuhant repülőgépig. A javakat termelő gyakorlati tévedés a hibás termék használhatatlanságában tárgyasul, és ez a tárgyasulás önmagában megszüntethetetlen, mert a nem tévedéshez új tárgyra van szükség. Ennek elkészítésében gyümölcsözthető ugyan a tévedésekből levont tanulság, de a gyakorlatban ez nem zárja ki újabb tévedések lehetőségét, vagyis továbbra is szükségessé teszi az ésszerű irányítást. Más a helyzet a tudományos kísérletek során elkövetett gyakorlati tévedéseknél. Ehrlich vérbajt gyógyító szerének elnevezése — *Salvarsan 606* — eleve jelzi, hogy a megtalált, helyes vegyi képlet hatszázöt kísérlet során keletkezett, hatszázöt tévedés vezetett a nem tévedésig. Hasonlóképpen minden gép, gépsor, önműködő gépcsoport szintén egy kísérletsorozat, tévedés és tévedést tagadó folyamat eredménye. A kísérletek során a tévedés megszüntethető, amennyiben a kísérlet alapvető iránya helyes, és a végső eredmény, a találmány végül mintegy elnyeli a tévedések sorát. Nem így, mint láttuk, a javakat termelő gyakorlatban, de nem így az orvosi gyakorlatban sem, mert Ehrlich „helyes“ vegyi képletét és annak orvossággá változtatott vegyi valóságát például rossz adaglással igen tévesen is lehet alkalmazni, és itt az eredmény éppolyan megszüntethetetlen, mint a javak termelése esetében, attól kezdődően, hogy a beteg lassan

gyógyul, vagy nem gyógyul meg teljesen, el egész odáig, hogy a tévedés okán elpusztul.

Ha elfogadjuk, hogy a gyakorlati tévedést csakis a célhoz viszonyítva ragadhatjuk meg, visszatérhetünk a tévedés és szenvedély viszonyára. Mivelhogy az ember (a kóros vagy tudatos manipuláció, a hazugság, a csalás eseteit ismét leszámítva) sohasem tervezi téves célok elérését, a mindennapi gondolkodásban finalitással, célértelemmel ruház fel minden cselekvést. Az emberi munka valóban célértelmű, teleologikus cselekvéssor, mely a természetben elő nem forduló oksági viszonyokat teremt. Csakhogy a mindennapi gondolkodás legfőképpen a tévedések esetében oly célértelműséget tételez, ami a magábanvaló folyamatban objektíve nincs jelen. Nicolai Hartmann a gondolkodásnak ezeket a mozzanatait a „folyamatok teleológiájá”-nak nevezi. „Ebben minden történést, akár a természethez, akár az emberi szférához tartozik, mint a vég felől meghatározottat fognak föl. Azt a kérdést, hogy »miért« történik valami, itt teljesen kizorítja az a kérdés, hogy »mi végre«. A dolgok ilyen szemlélete esetén nem az szükséges, hogy ne legyen több miért, hanem a miért lényegtelen, és csupán a folyamatok lényegtelenek vagy véletlennek tartott oldalait érinti.” Hartmann a továbbiakban példaként az arisztotelési teleológiát elemzi: „Ennek az elméletnek lényeges vonása, hogy egy dolog minden jellegzetes determinációját mint »belső«-t, a dolog »lényegéből« [...] származót fogja fel, minden külső determinációt pedig, amely a dolgok és történések nagyobb összefüggéséből következik, lényegtelennek tekint. S ennek természetesen az az eredménye, hogy a reális összefüggések nagyobb körei is lényegtelené süllyednek el. Ezzel tehát a nem hasonló közvetlenséggel adott nagyobb egészek is könnyen a lényegteleniségbe enyésznek.” (Nicolai Hartmann: *Teleológiai gondolkodás*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1970. 55.) Hartmann egyébként úgy véli, hogy a teleológiai gondolkodással jó okkal nem járhatunk el „egyszerűen úgy, mint egy tévedéssel szemben, amelyet egyszer csak belátunk és elvetünk”. Ennek magyarázatául azonban kevésbé érhetjük be azzal, hogy „ehhez túlságosan mélyen belevette magát látásmódunkba”. A kérdés megint csak, Hartmann szellemében is: miért? És erre a kérdésünkre a teleológiai gondolkodás történeti formáinak (valóságok, filozófiák) vizsgálata még csak a válasz megközelítését szolgálná. Ha a gyakorlati tévedés kategóriáikörében maradunk, s a mindennapi gondolkodás vetületében próbáljuk tévedés és célértelműség viszonyát megvizsgálni, ismét csak vissza kell térnünk a szenvedélyhez mint az emberi önigenlés formájához. Ha a tévedés eredendően mindig igazságként tükröződik a tudatban, a szenvedély pedig az emberi önigenlés folytán szintén igazságként tételezi azt, akkor ezt a tévedés spontán igazolásának, az önigazolás spontán formájának tarthatjuk. E spontán szenvedély „racionalizálódik” a tévedés teleológiai tételezésében, amikor a tévedést mint a dolgokban magukban lévő finalitás eredményét fogjuk föl. Már nem azt állítjuk: tévedésünk nem tévedés, hanem a tévedést mint törvényszerűséget tételezzük, de nem a miértek összegeként, hanem mint a dolgok, folyamatok lényegéből vagy lényeges mozzanataiból következőt.

A mindennapi gondolkodást nem választja el merev határvonal az ideológiáktól, a filozófiai gondolkodástól, előbbi mindig az utóbbi számtalan elemét hordozza ilyen vagy amolyan formában, s ezeknek a lerakódásoknak megannyi egyéni változata és történelmi meghatározottsága alakítja a magatartásformákat. Így a tévedéssel szembeni magatartásformákat is. Mármost a teleológiai gondolkodás finalitást, célértelmet tételez a tévedésben, és a mi szempontunkból mindegy, hogy ezt az isteni eleve elrendeltség, ördögi rontás, a mechanikus determinizmus vagy az afféle népi pozitívizmus szellemében teszi, amit „a tárgyak bosszújának” szoktak nevezni. Ha az imént a tévedés teleológiai tételezését mint a szenvedély racionalizálását említettük, de az ésszerűsítést idézőjelek közé tettük, e macskakörmököt a magyarázza, hogy valójában csak az ésszerűsítés látszatával állunk szemben, mert a tévedés oksági tényezőinek meglelése helyett a finalitást tették meg a tévedés okának, mintha a tévedés valaminek az önkait fedné fel.

A népi gondolkodás azonban jószerivel tartalmaz olyan mozzanatokot is, amelyek tagadják a tévedés transzcendens jellegét; ilyen például a legelterjedtebb mondas: „tévedni emberi dolog”, mely önigazolásként, ha elmosódottan is, a tévedés reális okát igyekszik megjelölni. Talleyrand híres mondásában: „ez több mint bűn, ez tévedés” — valójában rejtett polémiát vélhetünk fölfedezni a tévedés vallásos célértelműségének tételezésével, ugyanis ha cselekedeteinket a gondviselés irányítaná, tévedéseink csak bünszámba mehetnének. A mindennapi gondolkodásban előfordul a tévedések magyarázatának az a babonás-vallásos változata is, miszerint hibás, sikertelen, eredményre nem vezető cselekedeteink oka valamilyen hiedelem vagy vallásos dogma be nem tartása, vagy bűn elkövetése „okán” elszenve-

dendő büntetés. Az efféle gondolkodás gyökerei nyilvánvalóan az őstörténeti mágiáig nyúlnak vissza. Ezzel egységben, vagyis ellentmondásban és egyidejűleg jellemzi végig az emberi történelem során a mindennapi gondolkodást a racionalitás mint viszonyulás a tévedéshez, amelynek forrása a legközvetlenebb emberi gyakorlat, a munka. Bármiféle ideológiai kiegészítésekkel is viszonyult volna az ember tévedéseire, téves cselekvéseinek tanulságait csakis az ésszerűség révén volt képes gyümölcsöztetni, nem tévedéssé változtatni. Azt állíthatjuk tehát, hogy a munkában magában megvan az emberi cselekvések nem transzcendenciális tételezésének csírája, függetlenül azoktól az ideológiai közvetítésektől és közbeiktatásoktól, amik azt elfedik, eltakarják. Ilyenformán adva van annak a világnézetnek a lehetősége is, amely fölfedi a cselekvések oksági rendjét, és kiiktatja a finalitás „transzcendens látszatait“. A munka mint célértelemű cselekvés objektíve tartalmazza annak a lehetőségét, hogy a tévedés gyökerét, a téves teleológiai tételezésben leljük meg, ahogy az a munkafolyamat minden mozzanatában — a tervezéstől a végrehajtás minden fázisáig — előfordulhat. Természetesen már az egyszerű munkafolyamat sem pusztán teleológiai tételezés, hanem egyben munkaeszközök, szerszámok felhasználása a kitűzött cél érdekében, s így a cél elérése éppoly döntő mértékben függ a munkaeszközöktől, szerszámoktól és attól az ügyességtől, amivel a cél érdekében fölhasználjuk őket. De a szerszámok is teleológiai tételezés eredményei, és fölhasználásuk, az ügyesség, a megfelelő munkamozdulatok kialakítása és alkalmazása is célértelemű. Nem kétséges a munkaeszközök szerepe az emberi tudat kialakulásában, de meggyőződésünk szerint itt az egyidejűség dialektikája áll fenn, minthogy az eszközök nem jöhettek létre teleológiai tételezés híján, és a teleológiai tételezés nem valósulhatott meg eszközök híján. Minket most azonban a teleológiai tételezés és a munkaeszközök viszonya a tévedés vetületében érdekel, vagyis az a már említett ellentmondásos fejlődésfolyamat, melynek során az eszközök nagyfokú technikai kiművelése korántsem csökkenti a tévedés lehetőségeinek arányát. A bonyolult munkafolyamatok és a végtelenségig szakosított munkamegosztás, a szalagrendszerű sorozatgyártás műszaki föltételei között lehetővé teremti arra, hogy a tévedés és téves cselekvés között az oksági viszonyt elfedje éppen a munkafolyamat bonyolultsága. Ha ugyanis a fragmentáris munkaműveletet végző munkások egész sora nem téved, de egyetlen (az egyes munkások számára ellenőrizhetetlen) téves cselekvés tévéssé teszi az egész cselekvéssort, hibássá a kész „munkadarabot“, a tévedésért való felelősség mint a tévedéshez való oksági viszonyulás tudatos, ésszerű formája ugyancsak nehezen kristályosodhat ki. A tévedés forrása lehet például az egyik munkafragmentumot elvégző munkás rutinossá, beidegződöttségre, feledékenységre vagy kellő szakértelmének hiányára, ám tévedése elnyelődik a komplex folyamatban, nem tárgyasul kézzelfoghatóan vagy relevánsan, mint az egyszerű munkafolyamatok esetében. A kollektív felelősség kialakulása viszont nem egyszerű és mechanikus következménye a munkafolyamatok egész üzemközösségeket, sőt az egész sor üzemközösséget igénylő jellegének. A már említett magas, lényegében értelmiségi jellegű szakképesítésen és az elektronikus ellenőrzőeszközökön túl a kollektív felelősség olyan emberi öntudatot igényel, amit végső soron és lényegében a dolgozók és a munkaeszközök közötti viszony, vagyis a termelési viszonyok határoznak meg. Ezzel korántsem kívánjuk azt állítani, hogy a termelési viszonyok ellentmondásainak kiküszöbölésével a gyakorlati tévedések aránya mintegy mechanikusan csökkenni kezdene. Itt a tévedéshez való viszony szempontjából alakulhat ki új helyzet, amennyiben a fragmentáris munka objektíve vett elidegenedettségére ellenére lehetőség teremődik az egész folyamat átlátásának szükségszerűségére, és így a folyamat egésze — mint a tévedés nem tévedéssel való meghaladásának folyamata — iránti felelősségnek, az atomizáltságot oldó-megszüntető tudatos magatartásnak a lehetőségére és gyakorlatára.

A gyakorlati tévedés szövevényes dialektikáját nyilván azért hangsúlyoztuk ily részletesen, mert innen vezet az út a társadalmi gyakorlat tévedéseinek dialektikájához. Nem mintha analógiával lenne dolgunk, de előbbi föltétlenül utóbbi modelljének tarthatjuk. A teleológiai tételezés és az objektív okozati láncolat kettősége a társadalmi lét gyakorlatának oly sajátága, aminek valóságán belül a tévedés jellege és hatása is sajátosan meghatározott. De minthogy a társadalmi gyakorlatban mindig adott föltételek között történik a teleológiai tételezés, vagyis az alternatívák választása, a tévedést magát is együtthatóan határozza meg az adott föltételek között választott teleológiai tételezés alternatívája. Ezért vetődik fel a társadalmi lét gyakorlatában: mi az, ami tévedésnek minősíthető, mert nem tévedéssel meghaladható, és mi az, ami az adott történelmi-társadalmi föltételek olyan törvényszerűsége, aminek meghaladása nem tévedéssel nem meghaladható, hanem csak megszüntetéssel, vagyis az adott feltételek megváltoztatásával.

Gramsci figyelmeztet arra a veszélyre, hogy a társadalmi lét mozgásformájában, a politikában elkövetett hibákat nem szabad mechanikusan a struktúrából levezetni, „mint a struktúra által közvetlenül meghatározottat“ felfogni, mert „egy meghatározott politikai aktus az uralkodó osztályok vezetői részéről elkövetett számítási hiba is lehetett, melyet azután a történelmi fejlődés az uralkodó osztályok parlamentáris »kormányválságain« keresztül korrigált és túlhalad“. (A gyakorlat filozófiája, 132.) Az efféle hibák, tévedések kijavításának szinte állandó folyamatát észlelhetjük napjainkban a polgári országokban, így például Olaszország valósággal idült kormányválságában, mely persze egyben maga a társadalmi struktúra valóságát is tükrözi. De korántsem közvetlenül, mert példának okáért egy korrupt miniszter botrányos üzelmei nyilván még nem a tőkés objektiváció adott, sajátos feltételeinek törvényszerűségeiből következnek; ez olyan „számítási hiba“, ami egy nem korrupt miniszter kinevezésével „kijavítható“, ez viszont korántsem oldja meg a struktúra válságából következő inflációt (amit persze a korrupt miniszter, az ügyetlen vagy hozzá nem értő miniszter hibájául rónak fel).

Ha a társadalmi gyakorlat tévedéseinek körében elvlasztjuk a történelmi-társadalmi feltételek által meghatározott struktúrából fakadó helyzeteket, állapotokat, alapvonásokat a „számítási hibák“-tól, ha egyben fölfedjük a köztük levő közvetlen és közvetett összefüggéseket, azt az egymásra ható folyamatot és átcsapásokból fakadó szövevényes viszonyt, amelyben sokszor a struktúrát elfedi a „számítási hiba“, illetve az utóbbi mintegy áttűnik az előbbibe: oly történelemszemléleti nézőpontra jutunk, amelynek alapja az objektív, magában való társadalmi lét vizsgálata. Főként a szocialista objektiváció társadalmi gyakorlatában fontos, hogy az elméleti és a mindennapi gondolkodás egyaránt ne „ideologizálva“, illetve ne moralizálva közelítse meg a valóságot, hanem fordítva, mindig a társadalmi lét magábanvalóságából kiindulva tapintsa ki a törvényszerűség és a tévedés dialektikáját, és így a társadalmi gyakorlatban nem tévedésekkel meghaladva a tévedéseket végül a föltételek megváltoztatásával magukat a régi struktúrákat is meg lehessen változtatni.



Hajdu Zoltán: Guggoló  
(film-metszet)

## Marx és a „reális humanizmus”

Milyen mértékben érinti Karl Marx kétségkívül egységes életművének szakasszossága humanista vonatkozásainak természetét és súlyát?

Marx az Engelsszel közösen írott *A német ideológiáról* később azt mondja, hogy „atengedték a kéziratot az egerek rágcsáló kritikájának, annál is szívesebben, mivel elértük fő célunkat — saját nézeteink tisztázását”. A világra nem tartozó laboratóriumi érlelés során keletkeztek azok a munkák, amelyeket már nyilvánosságra lehetett hozni: *A filozófia nyomorúsága* 1847-ben és *A Kommunista Párt Kiáltványa* 1848-ban; ezekben búcsút mond a korábbi keresgeléseknek, akár publikálta őket (*A szent család*), akár nem (*Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*).

Kantnál is megkülönböztetjük a teljes érettséget megelőző „prekritikus” korszakot a nagy trilógiáról elnevezett „kritikai” időszaktól, Marxnál — megváltoztatott terminológiával — a „(túlnyomóan) szubjektív-szellemi kritika” és a „(kiváltképpen) objektív-anyagi kritika” fázisait írhatjuk körül. A központi terminus használatát, noha a kanti jelentésárnyalattól gyökeresen eltér, indokolja *A szent család* alcíme: *A kritikai kritika kritikája* és *A tőke* alcíme: *A politikai gazdaságtan bírálata* — közöttük esett meg „az egerek rágcsáló kritikája” *A német ideológia* fölött, ez nem egyéb, mint az elmúlt, lezárult periódusra vonatkozó önkritika.

Az önbírálat éppen a túlságosan szubjektív, szellemi, individuális hangütést érinti. Hiszen az idealista-spiritualista „német ideológiával” azonosított „hamis tudat” éles bírálatát — ennek utólagos értékelése szerint — megfertőzte kissé a kritizált magatartás. Innen származik a Hegeltől és Feuerbachtól való elszakadás bizonyult dialektikája, a részleges azonosulás velük. A viták túlságosan elméleti, szellemi téren folytak, kapcsolatukat a társadalmi, történelmi gyakorlattal Marx elégtelennek érezte, noha ez egyre erősödött.

Ez az érem másik oldala: a folytonosság garanciája. Az eszmeileg átszűrt való már az elején felülkerelkedett, s uralma egyre erősödött. *A Gazdasági-filozófiai kéziratok* elemzéseinek tengelyében az a valóságos munkafolyamat áll, amelyre Marx *A tőke* árufetisizmus-fejezetében ismét visszatér majd a közben összegyűjtött adatok és felismerések alapján. De ezt bizonyítja az a döntő fordulat is, amelyet Marx a valóságos történelem irányában tett *A hegeli jogfilozófia kritikájához* írott *Bevezetés* gyönyörű paradoxon-szövevényében (ez a historikus kedv *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájához* jut majd el), vagy az a mód, ahogyan *A szent családban* Bruno Bauer & Co. ellen fordított kritikája és *A német ideológia* nagyszabású, összefüggő materialista történetfelfogása *A politikai gazdaságtan bírálata*nak *Előszóját* (1859), a történelmi materializmus alapjainak lerakásában előlegezi. És így tovább.

Egyszóval Marx túl szigorú volt saját beérésével szemben, amelyben már ott körvonalazódtak a jövőendő felfedezések. Döntését azonban nem lehet nem tekintetbe venni; így az, aki ihletforrást keresve nem lépi át *A német ideológia* „víváspontját”, nem tekintheti magát igazi marxistának, legalábbis a szó szigorú értelmében: Marx hívének és utódjának nem. Nem szabad elhomályosítani azt az evidenciát, hogy a megalkotója által preferált „marxizmus” ezen a vízvonalon túl van: ez *A filozófia nyomorúsága* és *A Kommunista Párt Kiáltványa* s a folytatás, az *Osztályharcok Franciaországban*, a *Brumaire tizennyolcadika*, a *politikai gazdaságtan bírálata* és *A tőke* (beleértve az *Értéktöbblet-elméleteket* is).

A címek egyszerű felsorolása már sejteti az írások jellegét. A tárgyyszerű tudományos elemzés túlsúlya félreismérhetetlen. Az eszmei tényező határozottan alárendelődik a valóságos tényezőnek. Az explicit és egyoldalú filozófiai érdeklődés közvetlen funkcionalitása révén közgazdasági, történelmi, társadalmi, politikai érdeklődéssel „dúsol” fel. Marx nemcsak a kor társadalmi küzdelmeiből vállalt részt, de olyannyira elmélyült a politikai gazdaságtanban, hogy ezután már nem írt összefoglaló filozófiai munkát. Életének utolsó éveiben és halála után Engelsre hárult a feladat, hogy a marxista filozófia legfontosabb vívmányait rendszerezze (*Anti-Dühring*, *A természet dialektikája*, *Ludwig Feuerbach és a német klasszikus filozófia vége* — ez utóbbi kapcsolja össze a *Feuerbach-téziseket* *A német ideológiával*, vele fogalmazódik meg a marxizmus viszonya az azt megelőző filozófiához). Leninnek két forradalmi hullám közötti viszonylagos nyugalomban sikerült



papírra vetnie a *Materializmus és empiriokriticizmust* és a *Filozófiai füzeteket*. Hiszen elsősorban ő is politikus volt, közgazdász, a társadalom valóságos dinamikája izgatta, az eszmei tükörképek csak ennek keretében, csak ennek befolyásolása végett foglalkoztatták.

Marx oly szigorúan tartotta magát a *Feuerbach-tézisekhez*, hogy nem is tette közzé őket; mégpedig abból a meggondolásból, hogy minden rejtély „az emberi gyakorlatban és e gyakorlat megértésében találja racionális megoldását”. Ez a tény készítette Marxtot arra, hogy a gyakorlatra és ennek megértésére összpontosítson: maga alapította és vezette a Nemzetközi Munkásszövetséget, s a forradalmi mozgalmak „kovászaként” — nemcsak a fellendülés, hanem a viszonylagos apály idején is — úgy leplezte le a tőkés kizsákmányolás gépezetét, hogy a munka és a munkás felszabadulásának lehetőségeit tárta fel benne. A materialista történelelfogás és az értéktöbbletelmélet révén írhatta le Marx kora tőkés társadalmának szerkezetét és folyamatait, s vázolhatta fel a „modern tudományos szocializmus” alapfogalmait. A tőkét ezért nevezték „a munkásosztály bibliájának”. Joggal, hiszen Lenin megmondta: Karl Marx tanításának lényege a proletariátus világtörténelmi szerepének feltárása. Ettől fogva a hangsúly a tudatos emberi tevékenységre helyeződött át, ennek persze semmi köze az illuzórikus tudathoz, a felelőtlen képzelgéshez. A szubjektív tényező szerepének megértése a társadalmi-gazdasági alakulatnak mint „történelmi természetfolyamatnak” a megértésén, ennek az objektív törvényszerűségnek a megismerésén és felhasználásán alapszik.

Ha Gramsci kifejezését („a gyakorlat filozófiája”) szó szerint vesszük, ezt csak egyféleképpen értelmezhetjük: a gyakorlat előbbre való a filozófiánál. Az ilyen filozófia tudományossá válik, s előjogait átadja olyan „egzakttá” vált tudományoknak, mint a közgazdaságtan, a szociológia, a történettudomány.

Gondoljuk csak újra azt a *tőke* első kiadásának *Előszójából* ismert marxi megfogalmazást a társadalmi-gazdasági alakulat fejlődése történelmi természetfolyamat voltáról. Ami Marx számára eredmény, az Lenin számára a kiindulópont, amelyre mindegyre visszatér *Kik azok a „népbarátok”*... című írásában. Ez a marxista tudományos filozófia magva és egyben a társadalmi-történelmi gyakorlat felé fordulás. Az idézett helyen azt is olvashatjuk, hogy Marx álláspontja szerint az egyén kevésbé tehető felelőssé azokért a körülményekért, amelyeknek társadalmi terméke, szubjektíve bármennyire is föléjük emelkedett legyen. Lenin következetes marad ehhez az állásponthoz, amikor szembeszáll a narodnyik szubjektívizmussal, az örök „emberi természet” vezérmotívumát variáló moralizáló szociológiával, és kidomborítja a tudományos, nem utópikus, szigorúan tárgyilagos viszonyulás szükségességét a tőkésrendszer ellentmondásos fejlődéséhez.

Miután nyomtatékosítottuk a tőkés gazdaság érett kutatójának a társadalmi életet illető „természettörténelmi” értelmezését, s miután egyetértettünk azzal a marxizmussal, amely nem törpíti el ennek a főként gyakorlati felfogásnak a tárgyi, tudományos, reális jellegzetességét — meg kell kérdeznünk, hogy mi marad itt az antropológiai, emberközpontú hagyományokból. Arról van szó, hogy mi a pontos jelentése és a pontos súlya a *humanizmus* megjelenésének egy olyan világképben, ahol az egyén mindenekelőtt „társadalmi termék”, vagy ahogyan a *Feuerbach-tézisekben* olvashatjuk: „az emberi lényeg nem valami az egyes egyénben benne lakozó elvontság. Az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége.”

E minőségileg új felismerés felé fejlődött — egymástól eleinte függetlenül — a fiatal Marx és a fiatal Engels; és a párhuzamosság is bizonyítja, hogy az egyén fejlődéséért az őt kitermelő feltételek a felelősek, bármennyire is föléjük emelkedjék szubjektíve. Ezt a meghatározottságot fel kellett ismerni, ez a túlnyomórészt filozófiai érdeklődésű Marxszal és a főleg társadalomtudományi érdeklődésű Engelsszel is megtörtént, s ez kifejeződött első közös munkájukban, A *szent család*-ban is — érdeklődésük különböző árnyalatai később is megőrződtek.

Az igazság az, hogy bármennyi szemmel látható vagy alig észrevehető különbséget is fedezünk fel kettejük között, újabb és régebbi írásaik között — végül is választanunk kell a következők között: 1. vagy humanistáknak tartjuk a korai írásokat, éppen azért, mert még *nem* tartalmazzák Marx és Engels igazi nívumait; 2. vagy megtartjuk ezeket a nívumokat, azt, amit később „marxizmusnak” neveztek, s elhalványítjuk a humanizmust mint egyebeknek alárendelt valamit; 3. vagy elismerjük szerepét az egész műben, amely különféle arányú és formájú lehetett, olykor alárendelt, de azért életerős, valóságos, jelenvaló a kései vizsgálódásokban és megoldásokban is.

Nyilván a harmadik változat mellett döntöttünk. Világos, hogy a korai megfogalmazásokban a humanizmus közvetlenebbül és nyíltabban fogalmazódott meg.

De ha folyamatában tekintjük a marxizmus klasszikusainak gondolkodását — mint átalakulást, levést —, akkor felismerhetjük e közvetlen evokáció közvetítő, közvetített jellegét is. Marx már kezdetben túl akarja haladni a szubjektív és individuális, spekulatív elméleti fejtegetésekben megrekedő álláspontot. Ha a humanizmust az egyszerű szavakkal ki nem fejezhető személyiségértékek túlhajtása jellemzné, akkor Marx pillanatnyilag sem volt „humanista”. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a szubjektívizmussal, moralizálással, individualizmussal folytatott szüntelen vitái. Ő teljesen más értelemben humanista: *kezdetől* fogva feltételezi az egyén beágyazódását gondolati és eszmei, de főleg valóságos és gyakorlati meghatározó struktúrákba, amelyek nála tágabb körűek. Az „ember nembeli életének objektiválására” vonatkozó érvrendszer a *Kéziratokban* transzszubjektív és egyénfölötti, tekintetbe veszi alany és tárgy, egyén és társadalom viszonyát a munka és a munka terméke révén — ez a termék a kapitalizmus körülményei között az elidegenült munka hatásait fejezheti ki. A *Kéziratok* a munkát nemcsak elvont meghatározásaiban taglalják, hanem szemügyre veszik munka és tőke viszonyát, a magántulajdonból levezethető társadalmi viszonyokat; a kommunizmus *mint* humanizmus azt jelenti Marx számára, hogy a *magántulajdon pozitív megszüntetésével* megoldódik ember és természet, ember és ember konfliktusa, lét és lényeg, tárgyasulás és önmegvalósítás, szabadság és szükségszerűség, egyén és nem konfliktusa. Más szóval, az általános és elvont megfogalmazások egyre inkább konkrét történelmi jelzésekkel gazdagodnak, az „emberi lényeg” fejtegetése is *történelmi* bensőséggel történik.

A bizonyításra Marx bármelyik korai szövege alkalmas. A *hegeli jogfilozófia kritikájához* írott *Bevezetés* a filozófiát, jelesül a vallásfilozófiát történelmi, társadalmi beágyazottságában vizsgálja meg a francia- és a németországi mozgalmak öszszehasonlító elemzésével, s már hivatkozik a proletariátus emancipációjának mint az ember, az emberiség emancipációja fő kezességének kategorikus imperatívuszára. S egy utolsó példa: A *szent családban* Marx megfogalmazza híres gondolatát, miszerint a történelmi cselekvés mélységével egyenes arányban fog növekedni az azt megvalósító tömeg nagysága, amit Lenin a történetfilozófiai elmélet egyik legmélyebb és legfontosabb tételének nevezett. Maga is erre építette felfogását a tudatos történelmi tényező szerepéről a forradalmi folyamatban. Mindez azt bizonyítja, hogy az eszmei mag és a fő irány tekintetében Marx gondolatvilága változatlan maradt.

A részletekben azonban az emberre és a humanizmusra való közvetlen hivatkozások száma erősen csökken a tárgyi, tudományos „analitika” térhódításával. Tűnőben van a humanizmus fogalomkészlete is, például az „emberi lényeg”. Az ember mindinkább partikuláris szükségletek és jogok, eszmények és harcok alánya; a történelmileg és közgazdaságitag lokalizált kutatások helyettesítik „az embert mint embert” és az osztályharc „az emberi nemet”. A filozófia is csak a proletariátus megszüntetésével valósítható meg, a proletariátus csak a filozófia megvalósításával szüntethető meg — írta Marx az 1843—1844-i *Bevezetésben*. Ez a dialektika azonban egyelőre nem vezetett a filozófia megszüntetéséhez, csak ahhoz a „megszüntetve-megőrzéshez”, amelyet az *Aufheben* hegeli szava fejez ki a legjobban. Bizonyos értelemben „a klasszikus német filozófia vége” Engels számára a filozófia végét jelentette: a filozófia kiüzetett a természetből és a társadalomból, mindkettőt tudományok kutatják. Más értelemben azonban a filozófia újjászületik, mert az új irány, amely felfedezte a munka fejlődésének történetében a társadalom egész történetének kulcsát, elsősorban mindig a munkásosztályhoz fordult — írja Engels —, és a német munkásosztály a klasszikus német filozófia örököse; tisztán rimel ez — 1888-ban — Marx egykori gondolatára.

A humanizmus hasonló megújulási folyamaton ment keresztül. Igaz, sem Marx, sem Lenin nem hivatkozik gyakran az akkoriban metafizikai, szubjektivistikus, moralizáló felhangokkal terhes humanizmusfogalomra. De ne higgyünk a látszatnak. Ami Marx, Engels és Lenin alapműveinek szubsztanciáját illeti, az hozzájárult az embernek, az emberi értékeknek, az ember felszabadulásának összefüggő képéhez. Azzal a döntő megszorítással, hogy nem „az emberről általában”, hanem a konkrét, osztályharcokba bonyolódott, elnyomott vagy felszabadulásáért küzdő, konkrét történelmi kontextusban konkrétan meghatározott emberről van szó.

A *szent család* alapfogalma a „*reális humanizmus*”. Ez idővel olyannyira reálissá lett, hogy nem is kellett mindig nevének nevezni. Hadd fejtjük ki mégis néhány példán.

A *Kommunista Párt Kiáltványa* kifejti „az osztályharcok történetét”, a tőkés társadalom dinamikáját, a burzsoázia és a proletariátus kölcsönös összefüggését, a kommunisták álláspontját különféle ellenzéki pártokkal szemben. Az írás azért paradigmatis értékű, mert tökéletes benne az egyensúly az objektív és szubjek-

tív tényezők között, a precíz közgazdasági elemzés és a politikai harcosság között. Az elemzés szigorúan tárgyilagos, középpontjában a modern burzsoá magántulajdon, de ez a tárgyszerűség bizonyos emberi viszonyok megváltoztatását tűzi ki célul. Az emberről van szó, de a következetes historizmus szemszögéből. Az illúziók ködfátylát szétszaggatta a kapitalizmus, arra kényszerítette az embereket, hogy józanul szembenézenek viszonyaikkal. A marxizmus fő érdeme, hogy követte a józanságnak ezt az útját, hogy valóságos társadalmi mozgásokra figyelt, s ebben a keretben vizsgálta az emberi felszabadulás tényleges lehetőségeit. Az érzélgős humanistának talán visszatetsző ez a profán fordulat, de valójában csak ez alapozhatja meg a humanizmust.

A felszabadulási mozgalomnak szentelt nagy történelmi tanulmányok (Engels: *A német parasztháború, Forradalom és ellenforradalom Németországban*; Marx: *Osztályharcok Franciaországban, Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája* stb.) bizonyítják a tökéletes tudományos objektivitás életképességét az osztályharcot tudatosan folytató emberiség megértésében és befolyásolásában. Az uralkodóvá vált, immár egyedül marxistának nevezhető módszertannak megfelelően a történelmi összefüggések ellenőrizhető dinamikáját kell szemmel tartani; ezt terminológiai-lag „a történelem materialista felfogása”, rövidebben a „történelmi materializmus” fejezi ki — ennek elveszne az értelme, ha lemondana kozszubsztanciális historizmusáról, vagy eltávolodna materialista sarktételeitől. A tények, folyamatok, a történelmi levés kutatásának materialista következetessége megfér az emberi cselekvés szubjektív indítékai, a jogaikat követelő kizsákmányolt tömegek hősiessége iránti érdeklődéssel — a párizsi kommün, az 1848-as forradalmak exegézise a tárgyiassággal egyesíti a pátoszt.

A tárgyiasság mind hangsúlyosabbá válik, hogy *A tőkében* tetőzzön. A „humanista” kápkodás ellenpólusán Marx az ember tényleges gazdasági (nem érzelmi) állapotát fedi föl. A *tőke* tudományos objektivitását azonban ezúttal sem lehet szembeállítani historizmusával, humanizmusával. Az eredeti tőkefelhalmozásról szóló híres fejezet a Shakespeare-drámák igazi pendant-ja, hiszen ugyanazokat a történelmi kinokat írja le angol, londoni helyszíneken, mint a drámák; a manufaktúra és a gépi nagyipar leírása, a munkanap lerövidítéséért folytatott harcok, a munkakerő árának átváltozása a kínálat és kereslet ingadozásának kitett bérre, a túlnépesedés és a modern gyarmatosítás kérdéseinek, a tőkés felhalmozás jövőjének leírása a nézőpont teljes tárgyilagosságának és benső pátoszának egyelővadását példázza. A szubjektív értékválasztások itt nem a valóság ragasztékai, a tárgy pátoszából származnak: a tárgy pedig „a munkásosztály helyzete”, amely az érdekmentes tudós analitikust emberi érdeklődésre készíti. *A tőke* közgazdaságtani traktátusból „az emberi lét” — és nem a „szellem”... — „fenomenológiájává” válik, annak modern, tőkés/proletár változatában; ezt pedig pártos szenvedéllyel írták, nemcsak a szükség, hanem a hön óhajtott felszabadulás szemszögéből.

Engels utolsó írásaiban annak a meggyőződésének adott hangot, hogy az üres szavakon innen és túl az embernek meg kell ismernie saját társadalmi tevékenységének törvényeit, s uralkodnia kell rajtuk, csak így haladhatja meg „állati létfeltételeit”, s tehet szert emberi létfeltételekre. Ezt veszi mindig tekintetbe Lenin, amikor hangsúlyozza, hogy az ember csak úgy szabadíthatja fel önmagát, ha ellenőrizni képes az objektiv törvényeket. Az ő esetében ki kell emelni azt a gyakorlati és elméleti hitet a gazdasági társadalomalakulatok természettörténeli folyamatában, amely a munkásosztályt a gazdasági-politikai mozgások előterébe állítja. Lenin tagadja mindazt, ami csak elvontan és illuzórikusan „felel meg az emberi természetnek”. Ami különösen foglalkoztatja mint politikust, pártvezetőt, forradalomszervezőt, az a szubjektív tényezők mozgósítása, az objektiv tények alapján és hasznára. Ez a hangűtés a tömegek, osztályok, pártok, a nagy embercsoportok dinamikája iránti érdeklődésről tanúskodik. Ami érdekli, az történelmi küldetésük, tudatos készítésük önnön kiteljesedésük irányában. A „reális humanizmus” lényege az elnyomott munkások és parasztlak szabad jövőjéért vívott harca marad, századunk sajátos feltételei között — melynek megújításából Lenin döntő részt vállalt.

## Ízlés és valóság szemlélet

Mit jelent az ízlés szubjektivitása? Az ízlésítéletek, tehát az olyan típusú kijelentések, mint „Ez a kép nekem tetszik“, „Ez a festmény számomra nem jelent semmit, akárki festette is“, nem képezhetik vita tárgyát. Ez azonban semmiféle értelemben nem probléma, hiszen az ilyen típusú ítéletek *semmit nem mondanak a műalkotásról*: a műalkotás befogadójának szubjektív állapotait írják le. A kérdés az, hogy az „Ez a kép nekem tetszik“ ítélet milyen viszonyban áll az „Ez a kép szép“ ítélettel. Mi a különbség a két ítélet között, ami a kép és a befogadó viszonyát illeti? Bizonyára nem a kép — a festészeti értékhierarchiában elfoglalt helyének — értékelését illetően áll fenn a különbség. Ebben a vonatkozásban még a fenti negatív ítéletnek a szubjektív formából való átfordítása sem hozhat létre változást, mert semmiképpen sem úgy kell lefordítanunk, hogy „Bár ez a kép szép, nekem nem tetszik“, hanem úgy, hogy „Ez a kép csúnya, bármit állít is róla a közvélemény“, vagy „Ez a kép nem szép, bármi legyen is a szakértők véleménye“ stb. A különbség abban áll, hogy az objektív ítélet a paradigmaticusság igényével lép fel, aki kimondja, nem csupán arra tart igényt, hogy tudomásul vegyék az ő viszonyát a képhez; valami olyat állít *magáról a képről*, amit álláspontja szerint a kép minden szemlélőjének el kell vagy kellene fogadnia. Aki azt mondja, hogy „Nekem tetszik Picasso Guernicája“, az kinyilvánítja, hogy neki pozitív viszonya van a művésznek ehhez a képéhez, de nyitva hagyja azt a kérdést, hogy az a pozitív viszony az ő privát ügye-e, vagy pedig egy olyan álláspont, amelyet esetleg csak kevesekkel oszt, esetleg egyedül képvisel, de mindenki más is *el kellene* hogy fogadjon. A „Picasso Guernicája szép“ ítélet ezzel szemben éppen az utóbbit jelenti.

Ha azonban valakinek az a véleménye, hogy az ő privát viszonya meghatározott műalkotásokhoz, pontosabban a műalkotásokhoz általában és még tágabban mindahhoz (legyen objektíváció vagy természeti adottság), amire a „tetszik—nem tetszik“ kategóriapár alkalmazható, nemcsak általánossá tehető, hanem *általánossá teendő* is (és aki a „tetszik—nem tetszik“ kategóriapár helyett *tudatosan* használja a „szép—csúnya“ párost, annak ez a véleménye), az meg is kell hogy alapozza ezt az igényt. Magyarán: valamiféle objektív kritériumát kell hogy adja az esztétikai megítélésnek. Meg kell hogy adja a szépség objektív, a szubjektumtól független mércéjét.

De vajon igaz-e ez? Vajon csak abban az esetben lehet az egyes ember igénye, hogy tetszéseit és nemtetszéseit mások is elfogadják, mások is osszák, azzal mások is azonosulni tudjanak, ha az a tetszés—nemtetszést kiváltó tárgy objektív, a tárgyat szemlélő-befogadó szubjektumtól *független* tulajdonságára épül? Lehet-e függetlenné tenni a szépet és a nem szépet a szubjektumtól, azaz el lehet-e választani a pusztán és közvetlenül tetszést és nemtetszést kifejező, mindenképpen teljesen szubjektív ízlésítéletet az objektív esztétikai ítélettől? Határozottan állíthatjuk, hogy *nem*, pontosabban határozottan azt kell állítanunk, hogy transzcendenciát tételez, a szépség embertől független objektivitását tételezi minden olyan esztétika, amelyik az esztétikai ítéletet el akarja választani, szembe kívánja állítani az ízlésítélettel; amelyik tehát abból indul ki, hogy a tetszés—nemtetszés természetesen a szubjektum milyenségének (a befogadó személyiség egészének, világnézetének, erkölcsének vagy bármilyen hozzá kapcsolódó tulajdonságának, adottságának) függvénye, de az esztétikai ítéletnek — azaz bármelyik, az esztétikai megítélés tárgyát képező objektum a „szép“—„nem szép“, vagy a műalkotásokra szűkítve „jelentős műalkotás“—„nem művészet“ kategóriáival való megközelítésének — ehhez a szubjektív ízlésítélethez semmi köze nincsen, hogy az esztétikai ítéletnek éppen az ízlésítélet szükségképpeni szubjektivitását kell leküzdenie.

Ha viszont a másik végletes álláspontra helyezkedünk, és az esztétikai ítéletet *éppúgy* szubjektívnek tekintjük, mint az ízlésítéletet, akkor, mint mondtuk, álláspontunk teljesen művészetellenessé válik, hiszen éppen olyan határozottan el kell fogadnunk művészetként a giccsot (ha az bizonyos „technikai tu-

dással" lett elkészítve), mint a legnagyobb művészek alkotásait; nincs mértékünk arra, hogy ki a nagy művész, melyik a jelentős műalkotás.

A két szélsőség közötti hanyórástól nem ment meg bennünket, ha a problémát, egy sikkal arrább tolva, quasi ismeretelméleti vagy szociológiai kérdésként akarjuk felfogni, és akár személyiségbeli, akár szociális feltételeit keressük annak, hogy valakinek a szubjektív ízlése mennyiben felel meg, mennyiben nem felel meg, miért felel meg vagy miért nem felel meg a „jó“ ízlés követelményeinek. Nem tagadható ezeknek a kérdéseknek a relevanciája — legalábbis a polgári társadalom kialakulásától kezdve nem —, nagyon érdekes probléma, hogy milyen tényezők alakítják a személyiség egyedi vagy egy-egy szociális csoport vonatkozásában „kollektív“ ízlését, és meg vagyok győződve arról is, hogy ezek a kérdések többé-kevésbé attól függetlenül is tisztázhatók, hogy miféle álláspontot alakítunk ki az ízlésítéletek, az esztétikai ítéletek, vagy ízlés és esztétikum viszonyának vonatkozásában. De éppen így az utóbb említett problémákra (a vizsgálatunk tárgyát képező kérdésekre) sem nyújt megoldást ezeknek a szociológiai, ismeretelméleti stb. kérdéseknek a tisztázása. Hogy van-e „jó“ és „rossz“ ízlés, hogy miért lehetséges egyáltalában esztétikai ítélet („objektív ízlésítélet“), ezek a kérdések függetlenek attól, hogy milyen tényezők alakítják ki az egyes egyedben a maga „jó“ vagy „rossz“ ízlését, illetőleg, hogy ki és milyen feltételek mellett juthat el ahhoz, hogy „helyes“ esztétikai ítéletet alkosson. — Az ízlések különbözősége nyilvánvaló szociológiai „tény“, amelynek többé-kevésbé független a különböző ízléseknek valamiféle esztétikai értékhierarchiával való korrelációjától.

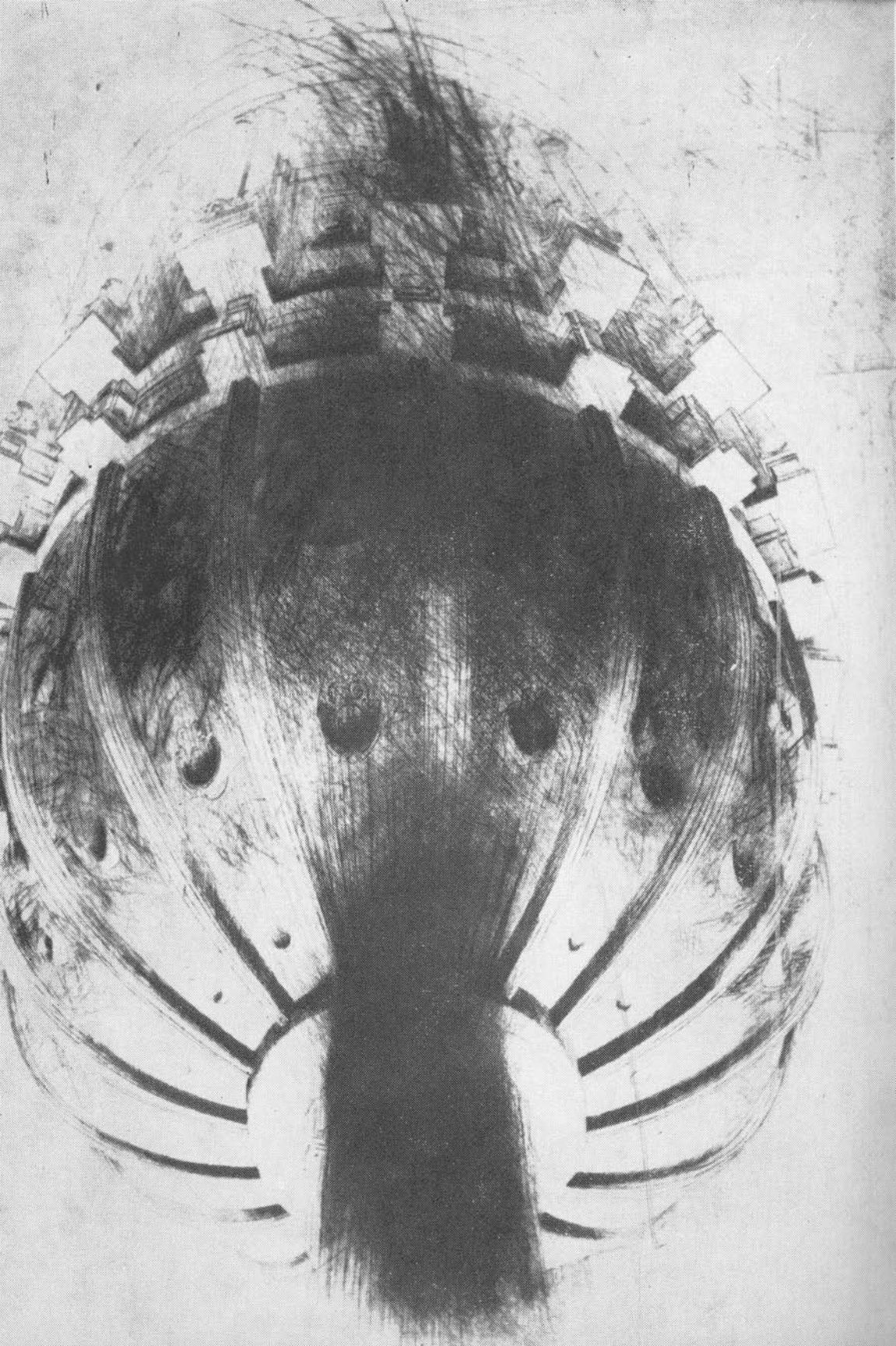
Másképpen, más vonalon kell továbblépnünk ahhoz, hogy az esztétikai ítéletben rejlő antinómiát feloldhassuk vagy legalábbis rámutathassunk az antinómia mögött rejlő „objektív“ szociális problémára. Abból indultunk ki, hogy az esztétikai értékítéletnek az ízlésítélettel való azonosítása, annak kimondása, hogy az esztétikai értékítélet tulajdonképpen azonos az ízlésítélettel, hogy az esztétikai ítélet objektívitása csupán látszatobjektívitás, a művészet megszüntetéséhez, az esztétikai értékítéletnek az ízlésítélettől való elszakítása ezzel szemben valamiféle transzcendenciának a tételezéséhez vezet. — De nem az hozza-e létre az antinómiát, pontosabban annak legalábbis a látszatát, mintha a probléma immanens megoldása lehetetlen lenne, hogy az „objektívitást“ azonosítjuk a történelemfelettséggel, illetőleg történelmen kívülséggel, hogy az egyedhez kötött szubjektív ízlésítélettel szemben az esztétikai értékítélet objektívitását nem csupán az egyedtől, hanem az embertől általában is elválasztani kívánjuk? Nem lehetséges-e az, hogy az esztétikai ítélet objektívitását valamely szociális értékválasztásra építsük, azzal kívánjuk megalapozni? (Az érték, értékválasztás kategóriáinak marxista elemzését lásd Heller Ágnes *Hipotézis egy marxista értékelmélethez* című írásában.) Nem attól objektív-e (szemben az ízlésítélettel) az esztétikai ítélet, hogy megfelel — tendenciájában megfelel — egy meghatározott (illetőleg számos, de meghatározott) történelmi értékválasztásnak?

Hogy az esztétikai értékítélet az organikus társadalmakban történelmi értékválasztáson alapul, az kézenfekvő, bármilyen kevéssé voltak is, lehettek ennek az adott társadalom tagjai, még gondolkodói is tudatában. Egy adott társadalom megválasztotta a maga szépségeszményét (a kiválasztás konkrét mechanizmusát itt nem követhetjük nyomon, márcsak azért sem, mert meggyőződésem, hogy az társadalmanként teljesen eltérő lehet), majd, akárcsak társadalmi berendezkedése, a legkülönbözőbb nem esztétikai értékei, szokásai stb. stb. vonatkozásában, ragaszkodott egyszer már megejtett választásához, a választottat öntudatában önmagával azonosította; akkor is ezt tette, ha a konkrét esetben, a szépségeszmény vonatkozásában és mindenütt másutt is, a maga által választottat az egyetlen lehetőséggel, a transzcendens módon adottal azonosította: az organikus társadalmaknak nincsen történelmi tudatuk. Az ettől a — közös — szépségeszménytől, az esztétikai megítélésnek ettől a — közös — normájától való eltérés csak devianciaként volt felfogható. Teljesen egybehangzik ezzel a megállapítással egy furcsa tény: a pre-polgári társadalmaknak vagy a polgári fejlődés útjára nem lépett társadalmaknak minden egyes „műalkotás“ szép, a mi szemünkben a legszebb csupán „mennyiségileg“ különbözik — egy-egy kultúrán, társadalmon belül természetesen — a számunkra legkevésbé széptől. Amit mi „kommersznek“, giccznek, a műalkotás látszataként fellépő nem művészinak tekintünk, ezekben a társadalmakban nem létezett. (Az a társadalom, ahol az utolsóként említett jelenségek csiraformában talán jelentkeztek, az antikvitás volt. Erre azonban itt nem kell külön kitérnünk: dolgozatunk során nemegyszer fog jelentkezni az a tény, hogy az antikvitás és a polgári korszak valamely tekintetben hasonló

ságot mutat. Már most kimondhatjuk — de a dologgal nem kívánunk itt részletesebben foglalkozni —, hogy az analógia álláspontunk szerint messze túlmutat az esztétikai problematikán, az esztétikai problematika hasonlóságai általánosabb szociális problémák azonosságaival magyarázhatók. (Ha mi ma áttekinteni próbáljuk az eddigi élt emberiség művészetének „történetét”, akkor kénytelenek vagyunk belátni, hogy a művészi ízlésben mindig jelen van egy nagy adag szubjektivitás, hogy a szép tárgyak a használati tárgytól a kultusz objektumaiig és azon túl a tisztán gyönyörködtetést szolgáló, már fogantatásukban a szépséget célzó „műalkotásokig” (ha egyáltalán voltak ilyenek) koronként, társadalmaként más-más törvényeknek engedelmeskedtek; a mi szemünkben „jó” ízlésűek között vannak olyanok, akik az inkább művészetét előnyben részesítik a pápuákéval szemben, és vannak, akik megfordítva. Bár megítélésem szerint a XX. század művészetkedvelőire egyre határozottabban jellemző az a tendencia, hogy a pre-polgári kultúrák szépségeszményei közül egyre többel képesek azonosulni, egyre inkább képesek elfogadni bármely kultúra hozzájárulását az egyetemes emberi kultúrához. De akárhogy is álljon a dolog: tudomásul kell vennünk, hogy „a szépség törvényei szerint” nagyon különbözőképpen lehet termelni. A zárt, organikus kultúrák természetesen — s ez az, ami bennük a polgári világhoz képest egységesen specifikus — csak a maguk szép objektivációit, csak a maguk szépségeszményét tudják elfogadni, pontosan úgy, ahogy társadalmuk organizációja és működése a maga egészében is mint az egyedül lehetséges, az egyedül elfogadható, az egyedül természetes számú számukra. Ezekben a társadalmakban a szépség, az esztétikum törvényei — számunkra egyértelműen látható — semmiféle értelemben nem válnak el az „ízléstől” (az a szép, ami — majd mindenkinek — tetszik, s az tetszik — majd mindenkinek, hisz abban nőtt fel —, ami szép), soha nem jön létre (vagy ha mégis, akkor devienciának tekinthető, minthogy rendkívüli) az az eset, hogy sokaknak nem tetszik, ami „szép”, s még többeknek az tetszik, ami már esztétikai mértékkel nem is tekinthető; a szépség tehát szubjektív. De ugyanakkor egyértelműen objektív is. Nem csodálatos, hogy azok, akik számára más szépség, mint a maguk társadalmának, a maguk közösségének szépsége, nem is létezett, sok esetben a szépség „örök”, transzcendens törvényeiből vélték levezethetőnek a maguk szépségeszményét; objektív a szépség, mert minden egyes egyedől függetlenül, össztársadalmilag adott (még hozzá „mindöröktől fogva”, hiszen nincsen történelme).

A közösség köldökszinórjáról leszakadt, és egyben egyre inkább a világérintkezést s ezzel a más típusú társadalmakat is természetesen tekintő polgár számára minden megváltozott. Tudja, hogy sokféle ízlés lehetséges. Igénye, hogy a maga ízlése egyéni legyen, különbözzék a többi ízléstől, ízlésén is rajta legyen egyéniségének bélyege. De egyéni, mindenki másétől eltérő ízlését mások által el is kívánja ismertetni: számára nem a pusztá eltérés a lényeges, hanem az elismert eltérés. „X-nek rendkívül jó ízlése van”: ebben benne rejlik, hogy X ízlése egyéni, a magáé; nem mások ízlésének konform átvétele. De egyben úgy egyéni, hogy azt mások is elfogadják, követendőnek, mintaszéruének tekintik. És ebben a viszonyban magában benne rejlik a polgári ízlés egész antinomikussága: ahhoz, hogy X ízlése mint egyéni ízlés elismert ízlés lehessen, meg kell hogy szűnjön egyéni ízlés lenni, mert csak mások által történő elfogadása teszi azt társadalmilag relevánssá, elismertté. Természetesen egyáltalában nem mindegy, kiktől jön az elismerés. Igazi elismerést csak azoké jelent, akiről X maga is elismeri, hogy egyéni, jó ízlésük van, akiknek ízlését tehát maga elismeri és követi. X elismeri Y ízlését, hogy ízlésének Y által történő elismerése a maga ízlésének igazi elismerését jelentse. A kölcsönös teljes elismerés azonban éppen azt jelentené, hogy X és Y ízlése azonossá válna, ami által azonban mindkettőjük ízlése megszűnne egyéni, elismerésre méltó ízlés lenni.

A polgári individuum a szépség törvényeit nem másoktól veszi át: tudatosan és öntudatosan maga teremti e törvényeket. De az általa adott szépségkövetelmények csak akkor lesznek valóban törvényé, ha nemcsak az ő, hanem mások követelményei is. „Az én ízlésem a szépség törvénye”, ez kell hogy legyen az öntudatos polgár „esztétikai magatartása”. De ezzel úgy, pontosan ugyanúgy kiszolgáltatja magát a „véletlen”, a „sors” kényének-kedvének, ahogy az árutermelő ki van annak szolgáltatva, amikor kiviszi áruját a piacra. A polgári művész sorsa: minden egyes alkotásával újra és újra meg kell kísérelnie, hogy a szépség törvényt teremtsen meg. A törvény nem adott többé, és mégis minden egyes műalkotást úgy kell létrehozni, mintha azt a szépség törvényei teremtenék. A szépség törvényei immár láthatóan és kézzelfoghatóan szubjektívek, a szubjektum, az egyén teremti őket: a művész minden egyes alkotásban, és a befogadó valahányszor szembeke-





BITTENBINDER JÁNOS: 1. PACEM IN TERRIS II.; 2. MADÁR (A KORUNK GALÉRIA ANYAGABÓL)



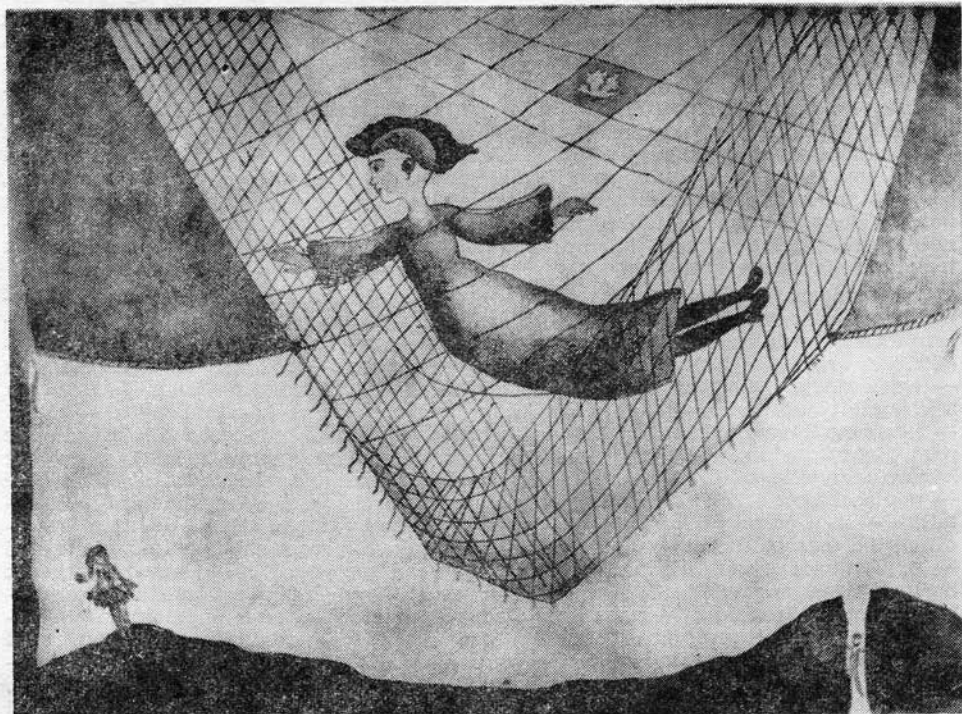
rül a műalkotással. De ezek a szubjektív elvek egyértelműen és a leghatározottabban objektívvé kell hogy legyenek ahhoz, hogy valóban a szépség elveivé, hogy valóban törvényekké legyenek.

A pre-polgári esztétikum objektivitása biztosított: a közösség, a társadalom általi egyértelmű elfogadásában rejlik az objektivitás. Az esztétikum objektivitása a polgári társadalomban sem jelenthet mást tehát, mint hogy a szubjektív ízlést, amely a műalkotást konstituálja, más szubjektumok is megerősítik. Az objektivitás itt sem más, mint interszubjektívitás. Csakhogy: míg a pre-polgári társadalmak objektivitása a — szűk — közösség egésze által való megerősítést jelent, addig a polgári társadalomban nincsen eleve meghatározva azoknak köre, akiknek az adott objektumot mint műalkotást el kell fogadniuk, minden művésznak, minden egyes műalkotásával meg kell harcolnia azért, hogy *legyenek* olyanok, akik azt műalkotásként elfogadják, s hogy a kör éppen az igényesekekből verbuválódjék. A befogadók köre ugyanis szükségképpen megoszlik itt igényesekre és igénytelenekre. Az organikus társadalmak egyedei „beleszületnek” társadalmunk szépségkövetelményeibe: ezek a követelmények veszik őket körül mindazoknak az objektivációknak a formájában, amelyeket közösségük, társadalmuk létrehoz. Legyen vagy ne legyen valakiben valami, amit művészi „tehetségnek” nevezhetünk, minden egyes normális egyed „jóízlésű”, az egyén számára ugyanis az ízlés nem választás, hanem adottság. Gondoljunk a következő egyszerű példára: nincsen olyan középkori keresztény katedrális vagy akár egyszerű falusi templom, amelyik ne lenne szép, nincsen a román kori vagy a gótikus katedrálisoknak egyetlen olyan szobra sem, amelyiket elrontottak volna. Mi lehet ennek a magyarázata? Bizonyára nem bíztak meg templomépítéssel vagy szoborfaragással olyat, aki ne lett volna mestere a szakmájának, azaz, akiben nem volt meg a kellő technikai ügyesség és tudás, hogy a feladatot elláthassa. De: ha ez már megvolt valakiben, akkor nem kellett neki a feladatot részleteiben megszabni. A közösség biztos lehetett abban, hogy a létrejövő alkotás „ízlésének” megfelelő lesz.

A polgári társadalomban azonban — elvben — minden egyes egyed ízlésteremtő. Távrolról sem mindenki „vállalja” azonban az egyedülmaradás — kétségtelenül elborzasztó — lehetőségét. Sokan — a polgári társadalom átlagos korszakaiban ilyen a többség — inkább „lemondanak” egyéniségükről, csakhogy biztosak lehessenek az elismerésben. Inkább meg sem kísérlik, hogy egyéni ízlést alakítsanak ki, mintsem hogy ízlésüket mások rossznak, alantasnak, nevetségesnek tekintsék, vagy akár egyszerűen csak ignorálják. Ebből természetesen önmagában nem következnek ennek a többségnek a művészetellenessége. Hiszen a pre-polgári társadalmak ízlése sem egyéni, s mégis magas szintű művészi ízlést konstituál. E többség konformitásijegénye a polgári társadalomban azonban mégis szükségképpen lesz művészetellenesség: egyrészt azért, mert a konformisták, hogy önbecsülésüket fenntarthatassák, el kell hogy utasítsanak mindenfajta „egyéneskedést”: a polgári társadalom nagy művészete pedig szükségképpen az egyéniség jegyében születik, sőt nap mint nap újratermődik. Másrészt pedig azért, mert az érdekre állított polgári társadalomban a többségnek ezt a konformitásijegényét ügyes üzletembereknek egyre inkább sikerül kihasználniuk, tömegfogyasztási cikként állítva elő a legkülönbözőbb művészetpótlékokat.

A polgári társadalomban minden egyes művészeti stílus, minden egyes életmű, minden egyes műalkotás egy *Sollen*, kísérlet a szépség törvényének megteremtésére. De vajon mi áll e mögött az elfogadás — vagy el nem fogadás — mögött? Az organikus társadalomban lét és követelmény — ebben a vonatkozásban is — egybeesnek. „Megvan” a szépség törvénye, és minden egyes alkotás — nemcsak a kifejezett műalkotás — meg „kell” hogy feleljen neki. A követelmény a — létező — közösség követelménye. A polgári társadalomban viszont nincsen közösség; ezért nem „létező” a szépség törvénye sem. A szépség követelménye mögött, a szépség követelményjellegének előtérbe kerülése mögött viszont éppen a *közösség követelése* — pontosabban: a közösség iránti, hol előremutató, hol csak a múltba forduló nosztalgia — van jelen. A szépség — éppen követelményszerűségében, de meg is fordíthatjuk, és mondhatjuk azt, hogy ettől vált hangsúlyozottan követelményjellegűvé — új funkciót nyert. Az, ami szép, és éppen amennyiben szép, nem illeszkedik harmonikus semmiféle közösségi létbe, mert ilyen lét aktuálisan nem egzisztál. De nem illeszkedik — mint funkcionális mozzanat — a társadalom mechanizmusának egészébe sem; azon belül nincsen helye. A polgári társadalomban, ahol „valamennyi viszony gyakorlatilag be van sorolva az egyetlen elvont pénz- és adásvételi viszony alá”, a szépség csak annyiban lehet a lét valóságos mozzanata, amennyiben alárendelődik a hasznossági viszonynak. Ezáltal azonban megszünteti önmagát.

A szépség csak követelmény lehet. De a szépség követelménye egyben követelménye egy olyan világnak is, amelyben a szépségnek ismét *saját* helye van, amelyben tehát van közösség. Ezért van az, hogy a polgári társadalomban a műalkotások, amennyiben valóban azok, amennyiben nem válnak a hasznossági viszonyoknak alárendelődött objektumokká, mindig egy új, emberibb közösségi lét és világ követelményét is magukban rejtik. Ezért értelmes és megalapozott az az érzés, hogy a jelentős műalkotás a polgári társadalomban — ennyiben alkotója verbális világnézetétől függetlenül — mindig egy közösségi jövő letéteményese; hiszen virtuálisan tételezi a közösséget. Közösség nélkül „értelmetlen“ a szépség. Az objektum széppé, művészetté, műalkotássá azáltal lesz, ha elfogadják. Szépség és közösség e viszonyából eleve következik, hogy a művészetet és minden egyes művet is a művész és a közösség, az alkotó és a befogadó együtt teremtik. (Hogy mennyire nem tartható, hogy szükségképpen platonizáló tendenciákat rejt magában egy tisztán a magánvaló műre állított, a befogadást a mű megszületése utánra helyező esztétika, azt a legutóbbi időben Radnóti Sándor elemezte Walter Benjaminről szóló könyvében.)



Kopacz Mária: Akrobaták

## Az író és a nyelv

A fogalmak meg az ismeretek színe kifakul, ezért időnként tisztázásra szorulnak. Ma már inkább csak a szakemberek tudják, hogy *A velencei kalmár* nem Shylock, hanem Antonio — s hogy az irodalmi nyelv nem az irodalom nyelve, hanem az írásbeli köznyelv, az elfogadott és szentesített nyelvi állomány, mely az oktatásban meg a hivatalos nyelvhasználatban a szabályosat jelenti, a normát. A németek megfogalmazása szerint: *Schriftsprache*, a gyakorlatias angolban nyilvános iskolai nyelv, *public school English*; a köznyelv nem más, mint ennek a mértékadó nyelvnek a beszélt változata.

Amióta az irodalom általában anyanyelvi irodalmat jelent, a XVI. századi protestáns bibliafordítások óta — amelyek nyelvi újdonságai hamarosan beolvadtak a köznyelvbe, úgyannyira, hogy el is vesztették idézetszerűségüket —, az írók okkal és joggal tekintették magukat az irodalmi nyelv, illetve a köznyelv véradóinak, minden nyelvújítás kezdeményezőinek és leleményes alkotóinak. Rá voltak utalva: maguknak kellett elkészíteniük kifejezési eszközeiket, mint a valamikori földműveseknek a szerszámaikat. A helyes, szép beszéd mintaszerű módját viszont a színházak tették a nemzetek közösségi tulajdonává — nemhiába nevezzük a németek ma is *Theaterdeutsch*-nak a nyelvjárások különösségeitől és különbözéseitől ment eszményi német szövegmondást.

Mindez így volt — de nem maradt így, s ez az, amivel szembe kell néznünk. Annak ellenére, hogy a tömegek szó- és kifejezőkészlete roppantul gyarapodott a XVI. század óta — s a XX. században ez a gyarapodás rohamossá vált —, az írói nyelv mindinkább eltávolodott az irodalmi nyelvtől és a köznyelvtől, mely az írók számára már-már használhatatlanná vált. Egyfelől, mert az irodalom nyelvi fejlődése-gazdagodása jóval gyorsabb iramúnak s egy-egy nagy költő életművében forradalmi hatásúnak bizonyult a köznyelv nehezebb változásához képest. Másfelől azonban az irodalom éppenséggel hívebbnek mutatkozott a nyelvi hagyományokhoz, mint az örökséget nemegyszer könnyelműen elhordáló köznyelv; az ún. elbeszélő múltat („mondá” stb.) nemcsak Krúdy — Déry is használja, ahol helyénvalónak véli, holott a köznyelvből régóta kikopott. Ennek az ellentétes irányú, de egyértelmű, különös folyamatnak az okaihoz szeretnék közelebb férkőzni.

Az irodalom nyelve soha nem volt azonos az irodalmi nyelvvel vagy a köznyelvvél, bizonyos korszakokban kevés kapcsolata volt vele. Hiszen a nem anyanyelvi középkori irodalom egy ma már szaknyelvnek és rétegnyelvnek is tekinthető idegen, egyetemessé bomlott, majdnem-holt nyelven szólt: latinul. (Egészen holtnak azért nem mondható, mert noha szervezete nem fejlődhetett többé, használhatónak bizonyult oly magas szinten is, mint a modern költészet ősforrásává lett középkori himnuszoké.) Az írók viszonya műveik nyelvéhez a középkorban épp azért nem volt problematikus, mert működésük *eleve* idegen volt a köznyelv életétől, s mert — mint manapság a szaknyelven értekezők — úgyszólván egymásnak írtak, nem valamilyen kiterjedt közösségnek. A középkorban tudvalevőleg még a papság jelentős része is írástudatlan volt — a latinul tudó egyházi emberek némely doktorokkal, tanítókkal és kivételesen művelt főrangúakkal együtt alkották azt a gyér, társadalmilag heterogén, de szellemileg minden későbbinél homogénabb közösséget, mely az akkori irodalmat művelte és olvasta. A *Gesta Romanorum* ismeretlen írói és olvasói származásuk, hitük, meggyőződésük szerint viszonyulhattak a történetekhez — de nyelvüket természetesen, sőt: egyedül lehetségesnek érezték.

Az írók meg az olvasók viszonya az irodalom nyelvéhez az anyanyelvi, nemzeti irodalmak kialakulása óta lényegében megváltozott, ám változása nem volt egyirányú, sem egyértelmű. Mert kétségtelen, hogy már maga az anyanyelviség az irodalom nyelvének demokratizálását jelentette, amint hogy azt siettetette és terjesztette az általános iskoláztatás fokozatos térhódítása és a társadalmi életformák megváltozása a történelem folyamán. Az irodalom demokratizálásának részben feltétele, másrészt következménye volt annak az írástudó társadalmi közegnek a létrejötté a legtöbb európai országban, amely rétegnek többé semmiképp sem tekinthető, hiszen már a XVII. században (a Molière-ében!) az uralkodó előkelőktől egészen a nagyvárosi kézművesekig terjed; az írók lehetnek hercegek, vidéki ügyvédek vagy kárpitosfiúk — olvasóik is akadnak szinte valamennyi rétegben. Ezért

is nevezik ezt az irodalomolvasó és színházlátogató elegyes tömeget *közönségnek* — amelynek elvben mindenki tagja lehet, nem úgy, mint a vezérlő testületeknek. Ha azonban figyelmesen szemügyre vesszük ennek az összetételében demokrati-zálódo, létszámát gyorsan gyarapító közönségnek a viszonyát az irodalomhoz, meg-  
rökönyödve fedezzük fel, hogy korántsem meghihibb, mint a kora középkorban azoké a rétegeké, melyek az irodalom olvasóinak számítottak. Mert az a közép-  
kori barát vagy deák, aki latinul írott műveket böngészett, másolt, kivonatolt vagy egyszerűen továbbadott, sokkal meghihibb viszonyban volt annak a kornak az irodalmával (meg avval, amit kora az ókori műveltségből a maga számára eleven-  
né tett), mint a későbbi „közönség”. Igaz, hogy a középkori műveltség egységesebb és mennyiségében is áttekinthetőbb volt, mint amit később kultúrának neveztek. De fontosabb, hogy a befogadás módja elfogulatlanabb, az érdeklődés univerzálisabb volt, mint manapság egy mérnöké. Pedig ez a mérnökembar a középiskolában ta-  
nult nyelvet és irodalmat, s így olyan humanisztikus alapismereteket kapott — úgyszólván ajándékba! —, melyek kelletlen olvasmánylékké szikkadva is to-  
vább élnek tudatában. A XX. századi közönség azok összessége, akik számára a mindennapi, rendszeres olvasás — tekintet nélkül arra, mit olvasnak — ugyan-  
olyan algoritmikus tevékenységgé vált, mint a mosakodás vagy a reggelizés. A felnőtt olvasó embernek nem kell naponta elhatároznia, hogy általános művel-  
tséget szerez, olvasmányait többnyire nem is aszerint válogatja meg, hogy vala-  
milyen kiegyensúlyozott elgondolás alapján egészítse ki műveltségét. Az olvasás, számára, a szellemi időtöltés egyik alakja, melyet megszokott: úgy olvas, ahogy moziba jár. És általában azt olvas, ami a keze ügyébe kerül — aminthogy olyan filmet tekint meg a moziban, amit abban a városban játszanak, ahol él, s épp akkor, amikor ideje van rá. Egyvalami általánosítható irodalmi olvasmányairól: *nem naivak*, nyelvük sem az — aminthogy olvasójuk sem naiv.

Nem úgy, mint a középkori könyvek és olvasóik, s nem úgy, mint irodalmuk nyelve. Az irodalom nyelvének — ritka és később mindig archaikusnak érzett korszakaiban, mint a kora középkorban is — van egy bizonyos naiv, „természe-  
tes”, paradicsomi ártatlanságú állapota. Ez a naiv állapot megfelelt a tolforgatók és az olvasók nagyjából azonos tudásszintjének, és — ami fontosabb — megfe-  
lelt a tárgy és a nyelv önkéntelen, spontán, mintegy magától értetődő viszonyá-  
nak. Ez az önkéntelen, spontán „természetesség” nem úgy értendő, hogy köznyel-  
ven, beszélt nyelven ábrázolta volna tárgyát. Az irodalom nyelve már akkor el-  
határolta magát a köznyelvtől — később (vagy korább: az ókorban), klasszikus korokban már tudatosan, sőt programszerűen határolták el a kettőt. Ami az élő nyelvtanra is olyan hatást gyakorolt bizonyos kultúrákban, mint például a fran-  
ciában, ennek következtében bizonyos igeragozás-módok kiszorultak a köznyelv-  
ből, kizárólag írásbelivé váltak. Az írott és a beszélt nyelvnek ez a kétfélesége már a naiv irodalmak olvasóinak is természetes volt — a klasszikus korok elmé-  
leti igazolása csupán tekintélyt és kötelező érvényességet szerzett a meglévő két-  
féleségnek, szentesítvén. Mondhatnók: az irodalom olvasásának vagy hallgatásá-  
nak érzetét épp a nyelv másfélesége keltette: hogy a szöveg a beszélt nyelvhez képest kirívóan idegen volt — éspedig nemcsak a verses szöveg.

A barokk és a klasszicisztikus irodalom viszonylag gyors kiszáradásának s a rákövetkező Sturm und Drang, majd romantikus reakció hevesességének egyik oka kétségtelenül az irodalom nyelvének abszurd elszakadása volt a köznyelvtől — egy olyan társadalomban, amely (ellentétben a kora középkorival) problemati-  
kussá vált, s a francia forradalommal történelmi hatalommá tette a városok gaz-  
dasági hatalmát képviselő polgárságot. Az irodalom nyelvi törekvései ekkor vál-  
tak maguk is problematikussá. Herder korszakos munkájának nyomán már a pre-  
romantikus Sturm und Drang-nemzedék a népnyelv esztétikailag érintetlen gaz-  
dagsága felé fordult, és megpróbálta mindazt kiaknázni belőle, ami művésziileg használhatónak ígérkezett. E nélkül a felüdült nyelvi befogadóképesség nélkül olyan új költői műformák sem jöhettek volna létre, mint Goethe és Heine „dalai”, némely költői életművek pedig, mint a Petőfié is, teljes egészükben e nyelvi meg-  
újhódást hirdetik. Tudvalévő, mily rendkívüli művészi teljesítmény tudott csak irodalmi közeggé finomítani olyan nyelvi anyagot, mely eladdig kívül rekedt a számba vehető forrásokon: a költői nyelv ún. egyszerűségének megteremtéséhez Petőfi költői zsenije kellett, epigonjai az általa vert csapáson is szánalmasan téb-  
láboltak. Petőfit korai halála óvta meg attól, hogy szembekerüljön avval az elsívá-  
rosodási problémával, mellyel Heine és Arany János (mindkettő érett korában) szembekerült. A költészet, az irodalom nyelvének félreértett demokratizálódása, a köznyelv-utánzó, akár naturalista ízlésűnek is nevezhető nyelvi szárnyzegettség ingerelte már őket is: Heine a „demokratikus krumppli” előnybe részesítésén gü-

nyolódott az „arisztokratikus rózsával“ szemben, Arany pedig költői gyakorlatában tiltakozott a ritka vagy régies, gyűjtött szavak beiktatásával szövegeibe; mint valami drága intarziákat, úgy illesztette a költői nyelvbe ezeket a köznyelvföltre régiókban föllélt szavakat, és eléggé szokatlan módon, lábjegyzetekben közölte értelmezésüket. Mintegy azok okulására, akik a köznapi parlagiasságot tekintették „népi“ vagy „természetes“ stílusnak. Arany János volt az első magyar író, aki tudatosan szenvedett attól a nyelvi légszomjtól, amely idővel az irodalom egyik állandó s csak egyéni megoldásokkal enyhíthető gyötrelmévé lett.

A jelenség valamennyi európai nyelv irodalmában általánossá vált, feltehető, hogy stílustörténeti okai is hasonlóak. A nyelvek életében végbement változások jó része szintén hasonló. Nyelvtudósok megállapították, hogy századunk harmincas éveitől kezdve megváltozott az irodalmi (tehát az írott, nem a szépirodalmi) nyelv meg a köznyelv viszonya: míg korábban az irodalmi nyelv volt a köznyelv szálítója és táplálója, immár ez utóbbi, vagyis a beszélt nyelv táplálja az írottat, kifejezései-fordulatai rövid idő alatt írásbelivé szentesítettek. A sajtó nyelve érzékeny tükre ennek a megváltozott viszonyoknak.

Nem tudok róla, megállapították-e a nyelvészek, hogy ez az általuk huszadik századi jellegzetességnek felfogott megváltozott viszony bizonyos művészi folyamatokban mintegy másfélszáz éve az irodalom, az írók nyelvében is tükröződik; amióta nem a köznyelv tanul az íróktól, hanem az írók egy része lesi-majmolja a köznyelvet, abban a bizonytalan reményben, hogy ezáltal egy Károli vagy Petőfi nyelvtերemő hatalma nélkül is létrehozhatja a természetesség varázsát és művészi ingereit. A folyamat történetéhez tartozik egy olyan alapvetően hamis közönségigény megjelenése, melyet a képzőművészetek régebbi hasonlóság-problémájára utalva Worringer reneszánsz izlésnek nevezett. Worringer kimutatta, hogy a reneszánsz festészet forradalmi természetutánzása létrehozott egy olyan merőben hamis, a művészet szellemétől idegen közönségigényt, mely a képnek a tárgyához való hasonlatosságával méri a műalkotás értékét, s a művésztől nem is vár egyebet, mint tárgyának a megszólalásig vagy a tapinthatóságig hű utánzását. (A görög művésztől való huzamos elidegenedés vagy az impresszionizmus meg a későbbi törekvés ellenséges fogadtatása ennek a mindmáig eleven hamis igénynek roppant befolyására utal.) Az irodalom éppúgy megszenvedte ennek az általában naturalisztikusnak nevezett izlésnek a meghonosodását, mint a képzőművészet: jellemző, hogy a bestsellerek kivétel nélkül a sikeres valóságutánzat illúzióival kereskednek — stílusbeli megformálásuk pedig egyedül a beszélt (vagy állítólag beszélt) nyelvet követi.

Az igazi írók nyelvi légszomjára vall, hogy nem elhanyagolható számban és szinten ők is megpróbálkoztak — valamilyen új alázat művészi erkölcsével — a köznyelvből elvont szavakkal és fordulatokkal dústani stílusukat. Figyelemre méltó, hogy még egy olyan, már-már elvetemülten kifinomult író is, mint Proust, miközben leíró és értekező szövegeiben meghonosította a hosszan kigyózó, bonyolult szerkezetű, ritmikusan hullámban mondatot a francia prózában, párbeszédeit jónak látta az élő köznyelv „karakteres“ utánzataiból összerakni; meglehet, észre sem vette, hogy ez a stílus kétfeleség olyan meghasonlottá teszi írásmódját, hogy az ember egészen más érzéssel olvassa nagyszabású leíró és értekező részleteit, mint a pusztán társadalmi paródiára alkalmas s csak ebben az értelemben funkcionális párbeszédeit.

A századforduló után már minden európai irodalomban elérkezik a tudatos nyelvválasztás ideje és sürgető belső kényszerűsége: Gerhart Hauptmann *plattdeutsch*ban írta meg legjobb drámáját, *A patkányokat*, körülötte és távolabb feltűnnek a tájnyelven, regionális köznyelven, de még a mesterségesen latinizált, katolikus hagyományú nyelven (Stefan George), osztrák barokkot idéző költői nyelven (Hugo von Hoffmannsthal), expresszionisztikusan felhevített és lazított nyelven stílizáló írók. Krüdy álmotag archaizálása, Szomorú fura stílusgyelvegei, Ady bibliás-profetikus, Móricz provokálóan népi, olykor történelmi veretű nyelve, Babits szecesszióból klasszicisztikusba forduló stílusa, Kosztolányi franciásan „met-szetti“ rövid mondatai már az ellenhatást jelzik a köznyelviség divatjára, mely jóval később az amerikai riportirodalomban, majd a németben is megint uralkodóvá válik. Ilyés vagy Tamási nyelvét — mint már a Mórét vagy Tömörkényét is — bizvást tekinthetjük a köznyelvi elparlagiasodással hadakozó bravúrnak, mentési kísérletnek, mely ősi, egészséges, a paraszti nyelvben néhol még viruló s a művészi mondatban pompásan tömöríthető erőket szabadít fel az irodalmi kifejezés számára. Az angolok a lengyelként felnőtt korában elangolosodott Joseph Conrad művészetében épp a stílusát becsülik, mely másként, az idegen hunyorgó figyelmével közelített nyelvükhöz; Rilke francia, olasz, sőt orosz versekben is pró-

bálgatta kifejezési készségét; Thomas Mann már minden érettkori művében a nyelvi travesztziákkal fejleszti a német prózanyelvet oly egyetemessé, mint aminő a középkori *lingua franca* lehetett (így a *József-tetralógia* utolsó részében meg a *Kiválasztottban*). Elmondható, hogy ebben a huszadik században, mely legfeljebb építészeten belül teremtett egységesnek mondható stílust (bár ez az egységesség is sokkal inkább az ipari fejlődés következményeként előtérbe kerülő anyagoknak és munkamódszereknek tudható be, mint a tulajdonképpeni esztétikai megújulásnak), az irodalom az egyéni választások korlátlan esélyeinek fel-felfedezésével próbálta mondanivalóinak illő nyelvi közegeit kialakítani. Elmondható az is, hogy ez az egyáltalán nem magától értetődő, valamikor elképzelhetetlen magányos nyelvi választás az írói lelemény és tehetség próbakövévé vált: mert ugyanavval a légszomjjal küszködve, ki-ki a maga művészetének hatékonyságával teremtette meg azt a valójában mesterséges nyelvi tájat, melyben a műalkotás szabadon lélegezhetett. A legkönnyebb dolguk nyilván a kabarészerzőknek volt: ők csakugyan beérhették az éppen beszélt nagyvárosi nyelv közegével, mely mintegy önnönmagát parodizálta. A bécsiesség, párizsiasság, pestiesség, bukarestiesség valamennyi jellegzetessége nyelvi torzképnek is bevált.

A pittoreszk nyelviség ma már aligha lehet egyetemes az irodalomban, ha színeit a köznyelvből szerzi, és nem módosít rajtuk. Hiszen a különféle nyelvjavításokban föllelt szavak és kifejezések egy megyével odébb már választékosnak rémlenek, ha ugyan nem érthetetlenek; az argó meg a jassz nyelv viszont oly hamarosan avul el s cseréli szóalkotásait, hogy tartósnak szánt irodalmi műben à la longue nem töltheti be szerepét.

De miből ered az írók légszomjnak mondott hiányérzete és zavara? Abból csupán, hogy az élet általános elvárásiasodásával a népnyelv, a paraszti nyelv egykor kiapadhatatlannak vélt forrásai mégiscsak kiapadnak? Vagy abból, hogy a modern város minden tekintetben eltávolodott az egykori falutól, amely bizonyos országokban el is vesztette már ősi nyelvi gazdagságát, s amolyan apró városossá szürkült? A szepiro nyelvi légszomja, azt hiszem, mindenekelőtt a köznyelv elszürkülésének következménye — zavara pedig abból ered, hogy az elszürkülő köznyelv óhatatlan környezetében, ha realista is, egészen másként kell írnia, mint ahogy beszél. Beszéli, ha nem akar kirívóan viselkedni, úgy kell, mint a többi városlakónak — ez a beszélt nyelv azonban úgyszólván alkalmatlanná lett a művészi formálásra. A műalkotás esztétikai kényszerűségei meghasonlottak a társadalmilag adott nyelvi közeggel: az utcai, munkahelyi, tánctermei köznyelv lapos átlagosságából még egy óvatosszerű vallomáshoz is nehéz szavakat találni egy mélyre realista elbeszélésben.

Maguk az írók is egészen másként beszélnek szerkesztőségi asztaluk mellett, mint ahogy írnak; groteszk eredményre vezet, ha összehasonlítjuk a *dumáló* írók nyelvét műveik míves nyelvi stílusával. „Szép” nyelvezet persze csak gyengén képzett iskolamesterek tudatában létezik mint olyan: az íróknak létre kell hoznia nyelvvezetét, a különböző hatások szubjektív beagyazottságának érzékeny ismeretében, mint a valőrökkel számoló képzőművészek, akik tudják, hogy a piros másként fest a kék, s megint másként a zöld mellett. Az íróknak ezenkívül meg kell nyernie olvasóját a maga nyelvvezetéké, meg kell tanítania rá, hiszen az ún. iskolázott közönség is csak kétféle nyelvvezetet ismer igazából: az éppen divó köznyelvet (jól-rosszul) meg a maga réteg- és szaknyelvének elegyét, mely többnyire tudományos, műszaki vagy csak zsurnalisztikus információ. Irodalmi olvasmányokban az ilyen sovány nyelvi táplálékhoz szokott ember egyszerűen csinált nyelvvezetettel kerül kapcsolatba, melyet — ha sikerült — szépnek érez, vagy legalábbis érdekesnek. Nyelvesztétikusok a megmondható: az írói kifejezések is *lege artis* kialakított formák, nem találhatók a természetben. De a zenei formák sem találhatók a természetben, mely nem ismer zenét, csak zajt — Bach is készítette fűgáit, művilég. A „reneszánsz ízlésű” olvasót feszélyezi azonban az irodalmi alkotás nyelvének érzékelhető művisége, hiszen ő úgy véli, a nyelv egyszerű, létező adottság, melyet mint anyanyelvet mindenki tud, nem arra való tehát, hogy műveler alakítsák. Csupán az idegen nyelvek tanulói kezdenek gyanakodni, hogy az ember még anyanyelve viszonylatában sem szótár vagy nyelvtan, s hajlamos tudomásul venni, hogy az író a szótár és a nyelvtan ellenére is dolgozik, csúri-csavarja, valósággal feji a nyelvet — mint ama bizonyos tizenkét hangot a korszerű zenék alkotói.

Indokolt aggodalma az íróknak, hogy a ma már bizalmasabb stílust sóvárgó közönségigény nyelvi tekintetben egyre nehezebben egyeztethető az alkotás nyelvi közegeinek tartósságával. Hiszen nyilvánvaló: az írás annál közvetlenebb, minél meghittebben rokonul a köznyelvvél — ám a köznyelv nemcsak szürke, de már-

már oly romlandó is, mint az argó vagy a jassznyelv vagy bizonyos tudományok szaknyelve. Komoly író azonban tacsók fővel is gondol már utókorára, legalábbis valamilyen relatív utókorra, mely fáradozása értelmét elmélyíti, s a gyors sikerek kísértéseitől valamennyire függetleníti.

Az egységes korstílus hiánya emancipálta az írói nyelvet, de kialakítását az egyéni választás dolgává tette — miként az emancipált morál az erkölcsi döntést. Alkat és ízlés dolga lett az is, ki milyen nyelvi stílusú szöveget olvas szívesen. S mert — Európában legalábbis — nem várható olyan egyetemes hatású nyelvi teljesítmény, mint egykor a Lutheré volt, választás és felelősség az író terhelé, magányos munkájának sorskerdéseként. De szorongatottsága nemcsak ebből ered. Honnan vegye a mai prózáíró a kitarulkozások hevületes szavait, ha nem önmagából? — tudva tudván, hogy a valóságban már a kitarulkozások sem úgy hangzanak, mint szövegében. S jó okkal gyanítva, hogy olvasóinak tekintélyes hányada igazából nem a művészetet keresi az irodalomban, hanem a pusztá valóságot — épp mint ama „reneszánsz ízlésű“ tárlat- és múzeumlátogatók. Valószínű, hogy az átlagolvasó manapság azt szeretné, hogy az irodalmi szöveg legyen szép, de egyben olyan, ami van. A kérdés mindenestre megérne egy irodalomszociológiai vizsgálatot, mely a nyelvi stílus befogadásának ízléstörténeti változásait firtatná.

Fiatál írónak, ha észbe jutna megkérdezni, miféle nyelvi stílust válasszon magának, aligha mondhatnánk mást: tegyen úgy, ahogy jónak látja. Mert a szituáció lényegéhez tartozik, hogy immár csupán egyéni megoldások létezhetnek; az írói létnek alighanem épp ez a legönkéntelenebb a legfontosabb választása — fontosabb, mint a műfajoké vagy tárgyaké. Elvből, merő szándékosságból sugallatos szöveg még nem született — a választás, amiről szóltam, valójában *in abstracto* létezik: mai író nyelviségében csak önnönmagát választhatja, mint igazi énjének kifejezőmódját. Az emancipált írói nyelv egyedüli termékeny esélye: az alkotó saját hangjának megtalálása. Nem más ez, mint őszinteségének leghatásosabb tényezője: mert hiába közöl mély értelmű tartalmakat, ha a hangja nem megvesztegető. Próbáljuk azonban a kifejezést eredeti kétértelműségében elfogadni: rosszszálló, illetve átvitt és választékos értelemben. Ijesztően jellemző kifejezés! Mert a megnyerő, vonzó, hódítóan hatásos írói hang rosszszálló értelemben is megvesztegethető lehet: amikor szépséggel ernyeszti a befogadó értelem fontolgató ellenőrzését. A nagy írók általában megőregedve döbentek rá a megvesztegető nyelvi kifejezés e kétértelműségére — akadtak, akik elhallgattak tőle, mint talán Shakespeare is, vagy lelkiismereti gondjukként szóllaltatták meg műveikben. A szó valódiságának kételyei nem változtattak azonban a tényen, hogy a rosszul megírt szöveg — bármit közöljön is — olvashatatlann marad; hogy a legbanálisabb történet is elfogadhatóvá lesz az erős sugárzású nyelvi stílustól, s a legérdekesebb is elunalmasodik, ha rosszul írják meg.

Mindebből kétségtelenül következik, hogy az író mindenekelőtt olyan tollforgató, aki szépen tud írni — ám egy olyan szépséget szóllalt meg, mely mint adott közeg — művészi közeg — magában a nyelvben nem létezik. Az értelmező szótár nem művészi közeg, és a számtalan benne rejlő lehetőséget csupán a dillettáns kezeli mint korlátlant: az író érzi is, tudja is, hogy az alkotás szempontjából a szótári lehetőségek korlátozottak, épp mert minden szó, minden központosási jel választás. Az írás egyenletes lélegzetvétele, egészségesen lüktető szívhangjai csupán az egységes stílus szervezetében hangzanak valóban elevenek.

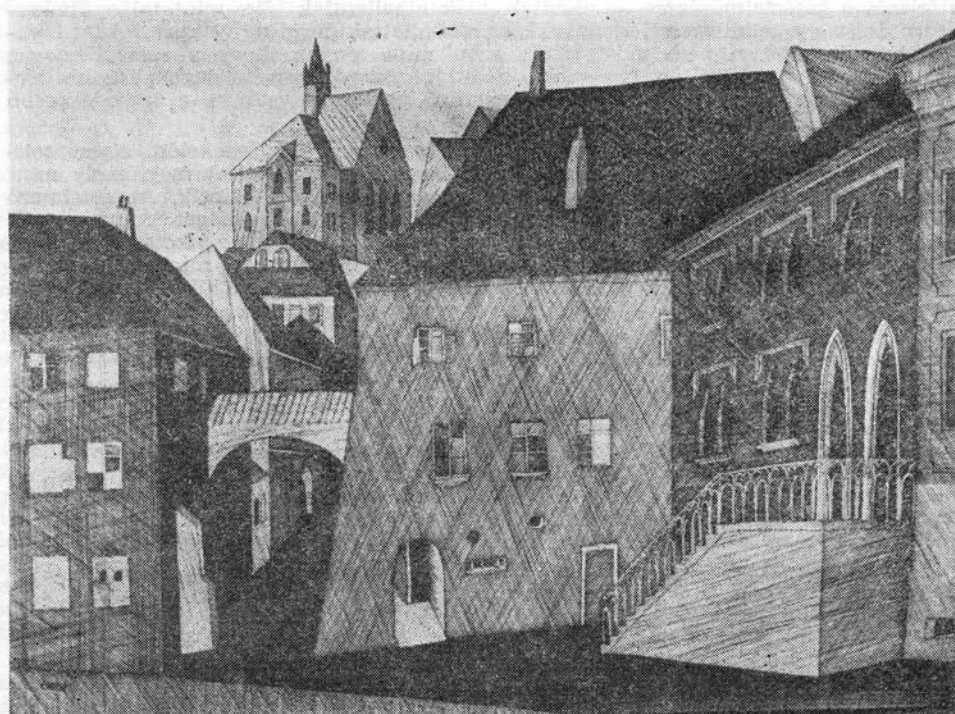
A nyelvi légszomj és a választott stílus nyilván összefügg a modern irodalom bizonyos manierizmusával. Ne feledjük: minden művészetben van valamilyen mesterkélttség, a mesészővő képzelet is mesterkél. A népi írók sem úgy fogalmaznak, ahogy a falujukban beszélnek, az ő stílusuk is a tárgyak által sugalmazott választás műve — választékosságuk választásáé. Tévedés, hogy valamely írói pályá stílusváltozásai szükségképpen a bonyolulttól az egyszerű felé irányulnak: Shakespeare, Goethe vagy Thomas Mann bonyolultabbak lettek — Babits és Arghézi egyszerűbbek. A kortársi irodalom stílusirányzatai pedig ellentétesek: egy részük a hermetikus bonyolultság, másik részük a riport tárgyas egyszerűsége felé tart; csupán a radikalizmusuk közös, törekvéseik elszánt végletessége.

A nehézségeknek — minden művészetben — előnyei is vannak; bizonyos korszakok mintha csak ennek tudatában agyalták volna ki valamely művészet közlésmódjának mesterséges nehézségeit. A nyelvi stílus választásának kényszerűsége föltétlenül növelte az írói munka felelősségét. Alkalmazkodóbb is tette a nyelvet: míg a barokk spanyol dráma például ugyanabban a stílusban termette tragédiáit és vígjátékait, a mai író már ösztöne is rávezeti a tárgyához való nyelvi alkalmazkodásra. Ezért van a mai író — persze a jó író — nyelvi stílusában olyan személyes megszenvettség, mely régebben csak a lírai költészetet jellemezte.

A prózaíró stílusának változásai immár éppúgy az ő változásai, sorsának fényjelzései, mint egykor a költőké. De a nyelvi stílus problematikusságának elmélyülése talán avval is használt, hogy a szépirodalmi művet még kényesebb képződményé tette: mert egyhamar meglátszik rajta, művész alkotta-e, vagy kontár.

Ovatos értelmezésre szorul azonban a tény, hogy a nyelvi utókor az író megdicsőülése vagy porrá hullása az időben. Vörösmarty fordításait például elavultabbnak érezzük, mint Aranyéit, s csak a nagy költő emlékét megillető tisztelet hallgattatja el, hogy Vörösmarty verseinek nyelvisége is — Petőfihez vagy Aranyhoz képest — sokat öregedett. De vajon mérvadó kritérium-e a nyelvi elavulás irama — ha a költői nagyságot mérlegeljük? Ki állíthatná tévedhetetlen bizonyossággal, hogy Vörösmarty — s emiatt — kisebb költő volt, mint Arany? A mai tudományos gondolkodás elfogadhatóvá teszi ama elméleti eshetőséget, hogy — miként némely történeti események — a nyelvi fejlődés is történhetett volna másképp, más irányban; hogy tehát elképzelhető egy olyan nyelvi utókor is, mely Aranyt érezte volna avultnak Vörösmartyhoz képest.

Az író és a nyelv problematikus viszonyának nincs és nem lehet általános megoldása, dőreség volna javallatokkal élnünk. Az író örvend, ha majdani olvasóinak nyelvi érzékenységét ép nyelvet beszélő szülők, jó tanárok, jó tankönyvek alakítják — az ő munkáját azonban ez nem befolyásolhatja. Beszédes nyelvi alakzatait neki magának kell létrehoznia, senki, semmi nem lehet ebben segítségére, csak a tisztessége, a tehetsége, a nyelvi ereje — ha van.



Cseh Gusztáv grafikája



## A valóság mozgóképes másolata

A film kifejezési mód. Ezt szüntelenül ismételnünk kell mindaddig, amíg legszélesebb körben tudatosan valamennyi filmfajta, valamennyi mozgóképpel kifejezett közlés legáltalánosabb rokonságának ténye. A tét a filmhez fűződő kapcsolatok rendezése. Mert ezt a kapcsolatot aligha minősíthetjük természetesnek, ha arra gondolunk, hogy a legegyszerűbb 8 mm-es kamerával nyilvános helyen megjelenő amatőrt is jelenleg olyan babonás tisztelet övezi, mint övezhette valamikor az írástudókat.

A beszélt-írott nyelv mellett ma a film a legelterjedtebb és a legszélesebb körben használt (használható) kifejezési mód. Az előbbivel szemben egyes vonatkozásokban alulmarad, másokban felülkerekedik. Nem céлом most ezt mérlegelni. De emlékeztetnék két művelődéstörténeti tényre. Az egyik: az írás kialakulásának hajnalán, a képirás legkezdetlegesebb állapotában a képek (a jelek) pontosan azt fejezték ki, amit ábrázoltak. Átvittebb jelentést csak később kaptak, és így fejlődtek tovább a bonyolult képirodalomig, illetve a betűig. Szükségtelen arról beszélni, hogy ezzel mit nyert az emberiség, de esetleg érdemes jelezni azt, hogy mit veszített: a nyelvtől független közérthetőséget, amely — legalábbis a legelterjedtebb jelenségek képének szintjén — egyetemes. Nem véletlen, hogy teljes mértékben sohasem mondunk le a képpel való közlés lehetőségéről sem: a képzőművészet, egyes vallások, a sajtó stb. története napjainkig érvényes példákkal bizonyítja. A másik: a kép megmozgatásának vágya egyike a legrégebbi emberi törekvéseknek. Nem arra gondolok, hogy a képzőművészet mindig próbálkozott a mozgás érzékeltetésével is — erre vonatkozólag egyébként bőseség példátarat közül a legtöbb filmnépszerűsítő könyv —, hanem arra a számos műszaki kísérletre, találmányra, mely az ókortól a múlt század végéig sorakozik. E törekvés permanenciáját tökéletesen megindokolja egy kézenfekvő, tehát nagyon régi felismerés: a valóságot a legpontosabban az a kép másolhatja, amelyik mozog. (És hangos és térhatású — tennénk ma hozzá: e két további követelményből az első már megvalósult, a második azonban — a képre s nem a hangra vonatkoztatva — csak kísérleti szinten elfogadható.)

Nem vitás, hogy az utóbbi évtizedekben az állókép szerepe is erősen megnövekedett életünkben. Elsősorban a fényképé, amelynek köszönhetően eddig elképzelhetetlen népszerűsége tettek szert a képeslapok, magazinok. Rendkívül jelentős a kép szerepe a korszerű szemléltető oktatásban is, s a szó szoros értelmében nélkülözhetetlen a mindennapi életben, ahol például forgalmi jelek formájában figyelmeztet, óv, irányít. Am ahhoz, hogy teljes egészében visszanyerje az írással szemben egykor elveszített pozícióját, a képnek szövetkeznie kell a mozgással. Amikor a múlt század utolsó évtizedében Edison, majd a Lumière-testvérpár és mellettük-előttük még több, azóta jörszerével elfeledett feltaláló végleges formába öntötte szám-talan elődjük megannyi megfigyelését, találmányát, feltételezését, megalkotva a mozgókép előállítására alkalmas gépezetet, ez az előfeltétel létrejött, a filmnyelv kialakulása megkezdődött. Más kérdés, hogy abban a pillanatban senki sem ismerte fel igazi jelentőségét, még kevésbé lehetőségeit: többnyire maguk a feltalálók sem sejtették semmit, ezért rendezkedtek be találmányuk kiaknázásakor a szórakoztatóipar rövid távlataira. Szűklátókörűségük ma már teljesen érthető. Mert a filmnyelvnek csak egyik meghatározója az, hogy mozgóképpel fejezi ki mondanivalóját. A másik, nem kevésbé fontos meghatározó az, hogy a valóságot másolja, s így, közvetve, a valóságból kiragadott jelenségek mozgóképével közöl valamit. Az első filmfelvető és -vetítő gépek, ha fejletlen műszaki színvonalon is, lehetővé tették a filmnyelv minden lényeges elemének kialakítását. De kezelőikben a legkisebb mértékben sem tisztázódott még az új találmánnyal kapott kifejezési lehetőség viszonya a valósággal. Másként fogalmazva: sem elegendő gyakorlatuk, sem a gyakorlatból leszűrt és rá visszaható elméletük nem volt ahhoz, hogy a gép „kapacitását” kihasználják. (Egyébként ember és gép versenye végigkíséri a filmtörténetet, mert a gép minden egyes tökéletesítése ismételtelen gyakorlati s elméleti felkészületlenségben találta az embert. Ennek következménye napjainkban is a sajátos televíziós

nyelv fejletlensége, a panoramikus film sajátos lehetőségeinek kihasználatlansága vagy a film elégtelen kiaknázása az oktatásban, a közművelődésben, a tudományos kutatásban és a magánéletben. Természetesen mindig akadtak a műszaki fejlődéssel lépést tartó vagy azt éppen kikényszerítő úttörők is, ám társadalmi szempontból, az összképét tekintve, a fentebb vázolt helyzet uralkodott eddig.) Márpedig a filmnyelv fejlődése csakis a másolandó s másolható valóság feltérképezése és kiértékelése után kezdődhetett meg.

Nem egyszerű kérdés és még akkor sem, ha valóban csak másolásról van szó. Vagyis a filmnyelv tényrögzítő, hírközlő s ezekhez hasonló funkcióiról. Az első Lumière-darabok többségükben „dokumentumfilmek”, amelyek a filmnyelv legkezdetlegesebb állapotát tükrözik: a felvevőgép nem mozog, a felvétel szövege — a gépállás — nem változik, és nincs vágás. Ezek a filmcsekké tulajdonképpen azt másolják a valóságból, ami időtartamuk — kb. 1 perc — alatt véletlenül eléjük, pontosabban a felvevőgép látómezéjébe kerül. Ugyanígy ezek a filmek, illetve készítőik nem befolyásolták semmilyen módon a másolandó valóságot. Az tőlük teljes egészében függetlenül léteznek, és a filmnyelv szerepe arra korlátozódik, hogy pontosan másoljon le belőle egy részletet. (Az olvasó, aki esetleg ismeri az első Lumière-műsor összetételét, tudja, hogy ebből legalább két darabra nem érvényes a fenti megállapítás. De az ilyen kivételek semmi esetre sem jellemzők a filmnyelv legkezdetlegesebb fokozatára. Hasonlóképpen csak általában igaz az, hogy a film mindig a valóságot másolja: bizonyos különleges kivételekről én is szólok majd a továbbiakban.) Am már a lumière-i úttörés szintjén felmerül film és valóság viszonyának egyik alapvető problémája, s ezt egyetlen film sem kerülheti meg: *mit* másolok a valóságból? Melyik részletét és mikor? Ha az egyszerű keskenyfilmes amatorkamerával kimegyek az utcára, hogy kétpercnyi 8 mm-es felvételt készítsék a gép kipróbálására, akkor is kiválasztok — ki kell választanom — az utcaképből bizonyos részleteket, amelyek tetszetősek, mozgalmasak, jellegzetesek vagy jól megvilágítottak stb. Nagyon valószínű, hogy Lumière-ék első műsorában közönséges reklámcélből szerepelt éppen az ő üzemük kijáratának a felvétele; a hatásos mozgalmasság juttatta helyhez a néző felé rohanó mozdonyról készült nevezetes filmet; az atyai büszkeség protezsáta a jóízűen táplálkozó Lumière-bébi megörökítését... Nem kísérhetem végig a valóság fokozatos meghódításának témáját a film-történetben. Lumière-ék közvetlen környezetükben kerestek filmezési tárgyat — ma a Holdra kiszálló Armstrong mozgóképe sem meglepetés; Lumière-ék a gyár előtt ácsorgó munkásokat filmezték távolról — ma a vírusokat lesi meg a korszerű tudományos film. Az út túl hosszú volt, s jelzése után lépünk elvontabb területre.

A filmnyelv állandó meghatározója a mozgókép, vagyis a kép mozgása. Ennek tárgyalásához elegendő a szem-utánérzés, illetve a fotokémiai s az elektronikus képalkotás-közvetítés elméletét ismerni. Sokkal nehezebben körvonalazható a filmnyelv másik meghatározója: a másolt valóság természete. Egy népszerű meghatározás, illetve több ilyen meghatározás összevonása szerint: a film a mozgó valóság mozgóképes másolata műszaki eszközökkel. És ez így igaz, de sajnos, a kérdés megválaszolása rendszerint véget is ér vele. Megint csak elmarad a másolt valóság vizsgálata. Pedig legalább általánosított formában erre is sort kell kerítenünk. Fokozatokban vizsgálva:

1. *A másolt valóság-részlet teljesen mentes a filmet készítő ember beavatkozásától.* (Helyesebben: az emberi beavatkozás a választással véget ér.) A legújabb korig ez a film—valóság viszony volt a jellemző a legtöbb dokumentumfilmre (beleértve a híradófilmet és a riportfilmet is); nagyon gyakori a tudományos kutatófilmekben, az oktató és az ismeretterjesztő filmekben, valamint a természetfilmben. Nem tartozik ide annak részletezése, hogy a továbbiakban ez az érintetlen valóság-részlet a filmfelvétel, a laboratóriumi kidolgozás és a vágás során olyan filmnyelvi formát ölthet, amely akár a legszemélyesebb egyéni mondanivaló kifejezésére is alkalmas. Egyelőre ezen a szinten innen járunk: csak a másolt valóságot vizsgáljuk.

2. Nem túl szép, de a szaknyelvben meghonosodott kifejezéssel: következik a „befolyásolt valóság” fokozata. A valóság viszonylag még mindig független a film készítőjétől. Klasszikus példája az a híradófelvétel, interjúfilm, amelyben a megfelelő háttér elé helyezték „alany” nyilatkozik, válaszol. Hasonlóképpen klasszikus, de ma már alig követhető, s szerencsére mind ritkábban követett, példája az a rendszerint gyarakban, földeken készült — „dokumentumfilm”, amelyről lerí, hogy minden részletét — az öltözéktől a mozgásig — előzőleg elrendezték. Nem szeretném azonban, hogy erről a film—valóság kapcsolattípusról túlzottan negatív kép alakuljon ki az olvasóban. Bizonyos esetekben elkerülhetetlen a valóság befolyásolása — ez mindannyiunk számára nyilvánvaló. S ebből az evidenciából az elmúlt másfél évtizedben nagyon érdekes irányzat bontakozott ki: az, amely vallja, hogy a film készítőjének vissza kell hatnia a valóságra, el kell indítania egy fo-

lyamatot, amely nélkül talán el sem indulna, vagy késve indulna el, és ezután — immár a kellő tárgyilagossággal — szegődik megfigyelőjéül. A beavatkozástól mentes valóság meglesése a megismerés egyik nagyszerű eszközének bizonyult, de elkötelezett filmes-kortársunk nem törődhet mindig bele a tétlen várakozásba — különösen akkor nem, ha az események kibontakozása veszedelmessé is válhat.

3. Még mindig az adott valóság szférájában járunk. Mégis: ezen a fokozaton a valóság már *megalkotottnak, legalábbis átalakítottnak* minősíthető. Elsősorban a játékfilm területe ez. A cselekmény színhelye — különösen a primitív korszakban és az utóbbi két évtizedben ismét — többnyire adott, a filmtől függetlenül is létező (táj, helység, ház, helyiség); a szerepeket játszó színészek hús-vér emberek; valóságosak a kellékek, a bútorok, az öltözékek; esetleg a zenetörténeti múlttól kölcsönzött a kísérőzene; végül, de nem utolsósorban, igen gyakran valóban megtörtént esetet *rekonstruál* a film. Mindezek ellenére a játékfilm valóság-alapja egy különös szerkezetű színházi előadás: számos helyszínnel, nem művészi, hanem műszaki elgondolások szerinti szerkezettel, ám párbeszédes szépirodalmi — drámairodalmi — anyagból (forgatókönyvből) színészekről életre keltve. (Semmilyen jelentősége nincs annak, hogy ezek a színészek hivatásosok vagy műkedvelők: tevékenységük jellege előadóművészeti.) Tehát a rendező, a forgatókönyvíró, az operatőr, a zeneszerző, a vágó, a hangmérnök a valóság adott elemeiből új valóságot válogat ki, szerkeszt, állít össze, formál: alkot, és ezt az új valóságot másolja le mozgóképpel.

4. A másolandó valóság egyetlen igazán szuverén uralkodója: az *animációs film* készítője. (Nem feltétlenül művész: a reklámfilm, az oktató- és az ismeretterjesztő film is bőségesen él az animációval.) Az „animáció” szó azért kapott az elmúlt évtizedekben kizárólagos jogot a magyar szaknyelvben is, mert összefoglalja mindazokat a filmfajtákat, amelyeket előzőleg csak külön-külön tudtunk megnevezni, jöllehet van egy döntő fontosságú rokonvonásuk. Az animáció ugyanis lényegében élettelen tárgyak képének mozgatását jelenti kinetechikai eszközökkel. Trükk formájában használják a „valóságos” filmekben is, de kizárólagosan csak azokra a filmfajtákra jellemző, amelyek „kockázással” készülnek. A kockázás tulajdonképpen hagyományos fényképezés: egy-egy mozdulat fázisait ábrázoló rajzokról, illetve a mozgás különböző fázisaiban található tárgyakról fényképsorozatok készülnek, vagyis mozdulatlan tárgyakról állóképek. De ezek a fényképsorozatok a szem-utánérzésnek köszönhetően vetítéskor éppen úgy mozogni látszanak, mint a mozgó valóságról készült „mozgóképek” (amelyek valójában — ez közismert — szintén állóképek). Az animációs film két legfontosabb fajtája a rajzfilm és a bábfilm, illetve ennek változataként a „tárgymozgató film”. (Itt kell megjegyezni, hogy kétféle bábfilm van: az animáció segítségével bábokat mozgat, és az, amelyben kezesebábokkal, marionettekkel stb. — tehát hagyományos bábshíházi eszközökkel — adnak elő egy bábjátékot, és azt folyamatosan veszik fel, mint a játékfilmet. Ez utóbbi mind valóságanyaga, mind másolásának módja szerint inkább az előző kategóriához tartozik.) Aligha kell indokolnom, hogy miért neveztem éppen az animációs filmet a másolandó valóság legszűve-renebb urának. Hiszen nyilvánvaló, hogy azt rajzol, amit akar, és úgy mozgatja rajzait, ahogyan akarja, majdnem ugyanilyen korlátlanok a lehetőségei a bábok, illetve a mozgatandó tárgyak elkészítése, kiválasztása terén, és meglehetősen mozgásukban is. Az animációs film valósága valóban alkotott valóság, amennyiben már a másolást megelőző, előkészítő szakaszban is teljes mértékben a film készítőjétől függ, az ő alkotása. De nem szükségtelen talán jelezni, hogy még ebben a végletes esetben is másolat a film: a miatta létrehozott alkotás másolata.

5. Főlőlegesnek tartottam, hogy a fentiekben mindegyre kivételeket, határeseteket emlegetsek. Ez csak az áttekinthetőség rovására ment volna. De két kivételes kategóriáról mégsem hallgathatok. Az egyik éppen az imént említett *tárgymozgató film*: „hősei” igen gyakran a valóságból „készen vett” használati tárgyak (üvegek, dobozok, babszemek stb.), de megmozgatásuk az animációs bábfilm eszközeivel történik. Hogy ilyenformán ezek a filmek a film—valóság viszony melyik kategóriájába sorolandók — nem könnyű kérdés. A másik kivétel a végletesnek minősített animáción is túl van, bár technikailag hozzátartozik. A végtelen ezen a végtelen film és valóság egyé válik, amennyiben a valóság maga a film (a filmszalag), amelyre az *animálandó rajzot közvetlenül festik vagy karcolják*, sőt olykor a kísérőzenét (hangot? zörejt?) is ezzel a módszerrel állítják elő a hangsávnak fenntartott helyen. Persze, ez annyira kivételes kategória, hogy a hagyományos film—valóság viszonyt aligha forgatja fel. Az animáció s a filmelmélet mégis sokat foglalkozik vele éppen a végtelenségéből leszűrhető tanulságok miatt, és mert melleleg a kezdeti kísérletek után neki köszönhetünk egy nagy

összegezõ mûvészt, Norman McLarent, és egy erõtéljes animációs iskolát, a kanadait.

Ennyit a valóságot másoló filmrõl. A *mit* után a *hogyan* a kérdés, és ez a kérdés már sokkal közelebb visz a filmnyelv lényegéhez. Történelmietlen azon töprengeni, hogy „mi lett volna, ha“ a filmnyelv megreked lumière-i másoló színvonalán. Bizonyos azonban az, hogy a filmnyelvi fejlõdés elsõ lépéseit *innen* már két irányba tette meg — ugyanannak a személynek köszönhetõen. Mert Georges Méliès filmjeiben az egyik forradalmi újítás az, hogy átalakított valóságot másolnak: játékfilmek. A másik viszont az, hogy sajátosan filmes eszközökkel átalakítják a másolatot: trükköket alkalmaznak. Ahogyan elõrehaladunk az idõben, mind kevésbé fontos a *mit*. A válasz hamarosan az, hogy *mindent*. De éppen ezért egyre fontosabb a *hogyan*. A századfordulón már körvonalazódnak az alapvetõ válaszok: elsõsorban az, hogy a valóságos térbõl és idõbõl árnyaltabban, összetettebben is válogathatunk, kiemelhetünk, elhagyhatunk, amint azt az úttörõk tették. A filmter és a filmidõ alakulgató fogalmától pedig nem volt nehéz eljutni a filmnyelvi eszközökkel kifejezett személyes állásfoglalásig, illetve a nézõ azonosulását fokozó filmnyelvi lehetõségeikig.

A filmnyelv elsõdlegesen a valóság mozgóképes másolása. De csak akkor válhat életképes kifejezési móddá, ha a másolattal, a másolás mikéntjével többlet közöl annál, amit a valóságban bárki közvetlenül is felfedezhet. Lumière-éknek éppen azért kellett olyan gyorsan eltûnniük a filmvilágból, mert csak a jól ismert valóság hûséges mozgóképes másolatának szenzációjára alapozták vállalkozásukat, és erre hamarosan ráunt közönségük.

A *hogyan*-ra a legáltalánosabb válasz az, hogy *pontosan*. Ma — és már évtizedek óta — ezen azt értjük, hogy a leglényegesebb részletet kiemelve és a legfontosabb pillanatot megragadva. A mûvészi szinten használt filmnyelv természetesen még ennyivel sem elégedhetik meg: az alkotó állásfoglalására, a befogadó azonosulására vagy elidegenülésére, a másolt valóság részlet és a másolat célszerû esztétikai kidolgozására, felderítetlen gondolati és érzelmi szférák megközelítésére, képzetársításra, sejtetésre, idézetre, ritmusra és tempóra, ellentétezésre és összehangolásra is szüksége van. Meddig tart itt a filmnyelv, és hol kezdõdik a filmstílus? Jelenleg még megválaszolatlan kérdés. Hiszen minden mozgóképes közlésnek van valamilyen stilisztikai értéke, amennyiben a „zéró“ is értékjelzõ. A filmstilisztika még nagyon fejletlen tudomány, és — akárcsak a nyelvi stilisztika — jórészt esztétikai értékekbõl — esetünkben filmmûvészeti alkotásokból — él, mert ezeknek a legmagasabb a stilisztikai értéke is. De annyi máris bizonyos, hogy a filmstílus vizsgálata éppen úgy nem szorítkozhatik ennyire, mint a nyelvi stílusé.

Az eddigiekben meglehetõs kuszasággal emlegettem a különbözõ filmfajtákat, illetve a filmnyelv különbözõ funkcióit. Befejezésül talán nem árt errõl is áttekinthetõbb képet adni.

Abból indultam ki, hogy a film kifejezési mód, és azzal folytattam, hogy a valóság mozgóképes másolatával fejezi ki magát. Ebbõl eléggé egyértelmûen következik, hogy nagyon sok funkcióban használható.

— *Tényrõgzítés*. Azt is említettem, hogy egyelõre a (hangos és színes) mozgókép a legpontosabb eszközünk a valóság másolására. A film még alig 80 éves, de máris páratlan történelmi, illetve mûvelõdéstörténeti értékeket õrzött meg. (Példát nem merek idézni! Hiszen súlyosan elfogultnak bizonyulnék, ha nem sorolnám oldalakon keresztül bár a legközismertebb dokumentumfelvételeket.) Ám a tényrõgzítõ funkció nemcsak az események rögzítésére terjed ki: a tudományos kutatásban ugyanolyan jelentõs szerepe van, mint a tájékoztatásban, az oktatásban, a nevelésben, az ismeretterjesztésben, sõt az amatõrfilmezés intézményi és családi formájában is. A film története tényrõgzítéssel kezdõdött, és ez a funkciója mindmáig nagyon fontos maradt.

— *Tájékoztató*. Nagyon sok szál kapcsolja a tényrõgzítõ funkcióhoz, de különösen a televízió elterjedésével nagymértékben önállósította a (politikai, sport-, mûvelõdési stb.) helyszíni közvetítés — vagyis az események egyidejû megismerésének — lehetõsége.

— *Tudományos kutatás*. A film már említett tényrõgzítõ képességét, a mûszaki fejlõdést gyümölcsöztetve az ember mindinkább felhasználja a filmet a számára egyébként megközelíthetetlen jelenségek feltárására, megfigyelésére.

— *Nevelés—oktatás—ismeretterjesztés*. Külön is tárgyalható, de számos vonatkozásban összefüggõ funkciók. A film a szemléltetõ oktatás egyik hatékony — ha nem éppen a leghatékonyabb — eszköze. A valóság pontos másolatát éppúgy adhatja, mint a valóságos jelenségek valóság-hû modelljét. Ennek tudatában hihet-

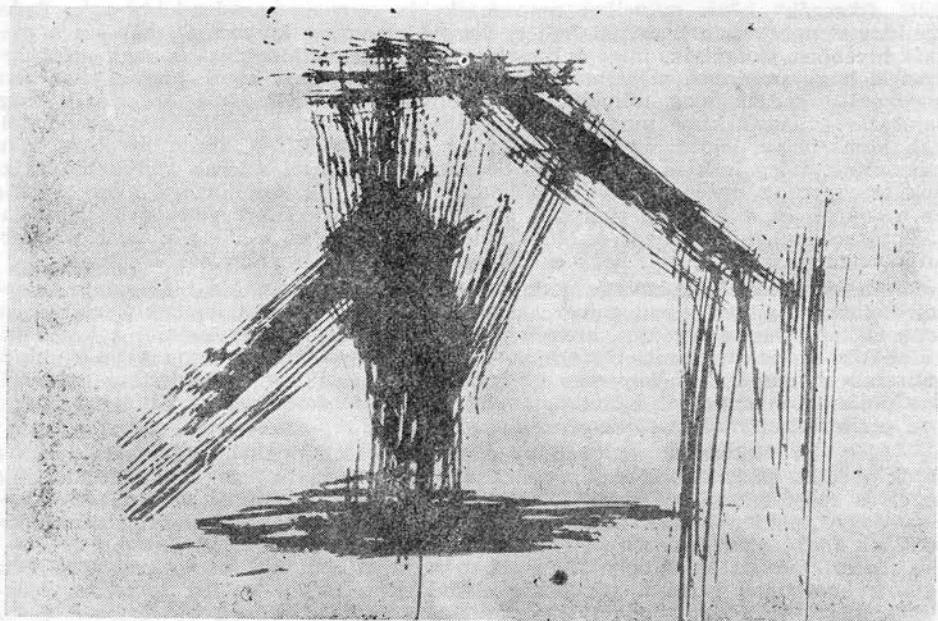
len mennyiségű ilyen filmet készítenek világszerte. Más kérdés, hogy sehol sem dicsekedhetnek e filmfajta kielégítő arányú beépülésével a közoktatásba vagy a közművelődésbe.

— *Reklámozás.* Néhány éve még nagy merészségnek számított volna önálló funkcióként tárgyalni. Előretörése azonban — különösen a televízióban — századunkhoz méltó tempóban folyik. Sikerének titka a mozgókép jelenlegi fejlettségi fokunkon korlátlanul tűnő lehetőségeiben és a néző nagyfokú azonosulásában rejlik. Stilisztikai színvonala gyakran igen fejlett: ezzel magyarázható például az, hogy több, klasszikus értéként maradandónak bizonyult rajzfilm eredetileg reklámnak készült.

— *Művészi alkotás és szórakoztatás.* A kettőt nem merném és nem is tudom elválasztani. Azt hiszem, hogy a kezdetől erősen ipari és kereskedelmi érdekelt-ségű filmművészetben ez még kevésbé lehetséges, mint a hagyományos művészetekben. Ha elhatárolás mégis lehetséges, az csakis az egyes művekre vonatkozhatik. A játékfilm mellett ezt a funkciót szolgálja a legtöbb animációs film és számos dokumentumfilm is. (Melyek? A választ az irodalomtól kölcsönzöm: ugyanazok, amelyek riportként szépirodalomnak minősülnek. Azaz szabályokkal felrajzolható határ itt sincs.) Különbözik azért sok szót vesztegetnem itt erre a kategóriára: legtöbbünk mindennapi, de legalábbis minden heti szellemi táplálékának kedvelt fogása a filmművészeti alkotás, az a filmfajta, amely talán nem a leghasznosabb, de biztosan a legnépszerűbb, s amely a filmnyelv és a filmstílus fejlődési csúcát képviseli.

Befejezésül éppen csak utalnék egy olyan újabb funkcióra, mely meglehetősen közvetlenül kapcsolódik a filmművészethez: ez a *filmelméleti-filmtörténeti-filmkritikai* funkció. Mintegy húsz éve kap egyre erősebb hangot ugyanis az a vélemény, amely szerint a mozgóképről érdemben csak mozgóképpel lehet szólni. (A zeneirodalomban sem ismeretlen e nézet megfelelője.) Vagyis: az igazán helytálló filmelméleti (s filmesztétikai) vagy filmtörténeti munkának, az igazán lényegremutató filmkritikának magának is mozgóképpel kellene kifejeznie mondanivalóját, hogy kellő hitelességgel idézhessen, elemezhesen, példázhasson. Ma még kicsit utópikusan hangzik ez, de nem kisebb tekintélyek támogatják immár gyakorlatban, világsikerű filmekkel is, mint Federico Fellini (*Nyolc és fél*), Peter Bogdanovich (*John Ford-monográfia*) vagy François Truffaut (*Amerikai éjszaka*).

És miért ne? Ha tudatosan bennünk, hogy a film kifejezési mód, természetesnek találjuk majd a filmezett filmkritikát is.



Hajdu Zoltán: Kompozíció (film-metszet)

## Útkeresés az útvesztőkben

Más kérdés azonban annak megvizsgálása, hogy a tragédia már tökéletessé alakult-e, vagy nem — akár magukat a műveket, akár színházi előadásukat véve figyelembe.

ARISZTOTELÉSZ

Az operáról rengeteget írtak. Hatalmas könyvtárakat lehetne megtölteni azokkal a kötetekkel, amelyek ennek az örökké vitatott műfajnak a problémáit tárgyalják. E könyvek írói nem mindig szakemberek. Gyakorta csak szerelmesei a műfajnak, de meglátásaik sokszor igen eredeti megvilágításban vetik fel az operaszínpad művészi és szervezési kérdéseit. Van az operának azonban egy olyan irodalma is, amelyet még nem foglaltak egységes kötetekbe. Ez a körön kívülieknek, nagy alkotóknak, gondolkodóknak a műfajról kifejtett véleményéből alakult ki. Az irodalom, a filozófia nagyjai ők, és műveikben inkább csak utalnak operai ismereteikre. Mégis, megjegyzéseikkel lényegesen mélyebbre hatolnak a kérdések magyarázatában, mint az opera úgynevezett hivatásos teoretikusai. Rátapintanak a dolgok lényegére, mert maguk is alkotók, és saját alkotói tapasztalataikon keresztül szemlélik, magyarázzák a testvérműzsa világában felmerülő jelenségeket. Magyarázataik azért is hasznosak, mert az opera alkotó szférájába tartozó mesterek tolla csak az ötvenaljas papíron száguldott teljes biztonsággal, és olykor csak a kottasorokban rögzített gondolatainknak adhatunk teljes hitelt.

De túl mindezekben, a zeneszerzők java része, főként a régiek, nem túlzottan közlékenyek. Hallgatásuk talán annak bizonyítéka, hogy amit muzsikájukkal elmondanak, azt úgysem lehet a szavak erejével kifejezni. Egyébként is szerény emberek. Évszázadokon át csak mesterembereknek tekintették magukat, hivatásukat pedig szakmának — mint Mozart. Ars poeticájuk maga a Mű, amely mögött nehéz fellelni emberi gondolataikat, esztétikai elveiket. Nem tartoznak a Horatius-féle „fecsegők“ közé, műveiket nem értékelik „ércnél maradandóbb“-nak. Érde-meikért sem követelnek delphi babért vagy Melpomené koszorúját, bár ezt a műzást hívebben szolgálták, mint a dicsekvő római költő. Mecénást is csak azért keresnek, hogy szerényen megélhessenek. Ám hiba lenne azt hinni, hogy olykor nem karként ragadják meg tollukat. De többnyire csak álláspontjaikat védik meg, saját zárt világuk kissé monomániás eszméit, amelyben az ellenlábás gondolatainak nincs helye, legyen az pályatárs vagy körön kívüli. A körön kívüliek, mint mondtuk, főleg írók és filozófusok. Szomszédos szellemi szférák képviselői, akiknek szívügye az opera. Tanulmányaiknak, irodalmi alkotásaiknak gyakori témája ez a műfaj, és a kortárs, akárcsak az utókor, érdeklődéssel veti egybe gondolataikat azokéval, akik magát a Művet megalkották, mert a világ mindig fenntartotta magának azt a jogot, hogy a dolgokat nagyobb összefüggésekben lássa.

Az érdekesítő egybevetés azonban fáradságos munka. Ma már szinte elképzelhetetlen, hogy egyetlen ember, akár élete egész munkaidejének feláldozása árán is képes lenne egységes, kronologikusan összefüggő műbe foglalni a körön kívül állók eszme-futtatásait. Gondoljuk el, hogy figyelembe kellene vennie mindazt, amit az évszázadok folyamán az irodalom és a filozófia mondott az operáról. Áttekinthetetlen anyagról van szó, amely arról tanúskodik, hogy az opera sosem volt periferikus témája a szellemi életnek.

Elég, ha átolvassuk az enciklopédisták operatanulmányait. Érezzük, hogy a sorok mögött sokkal több rejlik, mint az olasz és a francia opera között dúló harc, és felismerhetjük Franz Werfel szavainak mély értelmét, amint arra intenek, hogy „minden létezőt és hatót magasabb ok indokol, semmint logikánk, esztétikánk s kultúrleplező elméleteink sejtjenék“.

Létezik valami megfoghatatlan ebben a műfajban, egy olyan erő, amely ha egyszer hatalmába kerített, végigkísér életed egész útján. Boldog percekkel ajándékoz meg, fájdalmas gondolatokkal gyötör. Ennek az erőnek büvöletében él az ifjú Goethe, erről vallanak a *Wilhelm Meister* sorai: „Az opera számos változásá-

val és kalandjával minden másnál inkább vonzott engem.“ A Goethe rendezte operaelőadások díszlettervei, a *Varázsfuvola* folytatásának gondolata — a weimari intendáns nosztalgikus vágyakozásának jelei annak a műzsának áhított területére, amelyet zenei felkészültségének hiányában nem hódíthatott meg. De akár csak nagy szellemtársa, Schiller, Goethe is valami rendkívülit várt az operától, azt, amit csak Mozart *Don Juan*­jában talált meg. Schiller levelére, amelyben írója arra utal, hogy „mindig reméltem, a tragédia nemesebb és szebb formában fog kilépni az operából“ — Goethe így válaszol: „Ha ott lehetett volna legutóbb a *Don Juan* előadásán, megvalósítva látta volna minden reménységét az operát illetően. De ez a darab egyetlen is a maga nemében, s Mozart halála minden reménynek véget vetett, hogy valaha is láthatunk még valami hasonlót.“

„Mozartnak kellett volna megkomponálni a *Faustot*“ — mondja Eckermannnak, és Goethe szavaiból világosan kitűnik, hogy nem a *Faust*hoz komponált kísérőzenére gondol, hanem Mozart *Faust*­ját szerette volna operaszínpadon látni. (Micsoda fenséges ötlet! És milyen igaz a van Goethének, főleg ha a későbbi *Faust*­operák távolról sem „goethei“ szellemére gondolunk.)

E. T. A. Hoffmann is a *Don Juan*ban látja az operák operáját. *Don Juan* című elbeszélése Mozart művének kitűnő értékelése, egyben pedig művészi hitvallás arról az énekesnőről, aki életét áldozza a művészetért, az operáért. (Ebből is kitűnik, hogy az író a fantázia világában élt!) Nem érdektelen megjegyezni, hogy az elbeszélés először nem irodalmi lapban jelenik meg, hanem a lipcsei *Allgemeine Musikalische Zeitung*ban. De a Hoffmannban élő nosztalgikus vágy az opera iránt túllépi irodalmi alkotásainak kereteit. Zenei felkészültsége megnyitja számára a nagy kaland lehetőségét: operát ír. Nem is rosszat. Ő az egyetlen operaszerző a nagy írók sorában, mint ahogy Rousseau a filozófusok Pantheonjának egyetlen operaszerzője. Ők ketten személyükben kapcsolják össze a zene, az irodalom és a filozófia egymást annyira vonzó szféráit. Mozart *Don Juan*ja hosszú ideig mintaképe az íróknak és gondolkodóknak. Benne látják az operáról alkotott elképzeléseik megtestesülését. Balzacnak 1837-ben megjelenő *Gambara* című elbeszélése is ezt tanúsítja. „*Don Juan* az egyetlen zenei alkotás, melyben az összhang és a dal­lam aránya egyenlő“ — mondja *Gambara*, az operaszerző. A megfogalmazásban az enciklopédisták esztétikájának elveit véljük felismerni. A *Gambara*, akárcsak E. T. A. Hoffmann *Don Juan*ja, operanovella, hősét pedig Balzac Hoffmannhoz méltó regényalaknak nevezi. Az elbeszélés bőséges adatokkal szolgál arról, hogy Balzacban átfogó kép élt az operáról.

Meyerbeer *Ördög Róbert* című operájának elemzése itt csak részletkérdés, mert az írói szándék olyan problémákat vet fel, amelyeken érdemes elgondolkozni. „Ha minden módosított hang egy külön hatóerőnek felel meg — mondja *Gambara*, a zeneszerző —, ki kell ismernünk ezt az erőt, hogy valamennyit valóságos törvényeink szerint egyesíthessük.“

Vajon nem a XX. század dodekafóniájának, a tizenkétfokú hangrendszernek és kompozíciótechnikának ószelemei ezek, amelyeket már Goethe is megsejt? A zene fizikai és matematikai törvényeinek felismerése és alkalmazása a zeneszer­zésben pedig — *Gambara* rögeszméje — vajon nem a szeriális zene születésének egyik profécija? Nem érezzük magunkat hivatottnak a válaszra, és túl is nő cél­kitűzéseinken. De Balzac elbeszélése más elemekben is igen gazdag. A Mohamed­ről készült *Gambara*-opera szöveggönyvének részletes leírása, dramaturgiai és zenei felépítésének aprólékos elemzése annak az irodalmi fikciónak mesterpél­dája, amely az írói fantázia szülte zeneszerző igazolására megalkotja annak elkép­zelt műveit is. A fiktív zenemű irodalmi tőkélyét Thomas Mann *Doktor Faus­tus*­ában éri majd el, de már a *Gambara* is példa arra, hogy milyen csodákra képes az irodalom. Szavakba foglal elképzelt zeneműveket, vagy pontosabban kifejezve: zeneműveket alkot szavakban elbeszélve. A zenének ez a szavakban való kifeje­zése főleg azért nagy jelentőségű, mert magán viseli írójának alkotó tapasztalatát. Így utalásaiból — bár csak megközelítőleg — következtetéseket vonhatunk le az alkotás folyamatáról. Balzac *Gambar*­jának esetében is ezt véljük felismerni, mert regényhősének alkotói vergődése révén az operáras alkotófolyamatának titkait próbálja felfedni — a megismerhető titkokat —, amelyekről a zeneszerzők maka­csul hallgatnak. De Balzac *Gambar*­ja ugyanakkor szimbólum is: az útkeresés szimbóluma. Annak az útnak a kereséséért, amely egy magasabb rendű operához, az író — a körön kívül álló — által elképzelt és áhított formához vezet. Annak a rendkívülinek a keresése ez, amellyel már Goethénél és Schillernél is talál­koztunk.

Nem érdektelen megjegyezni, hogy más korok szellemi nagyságai is mindig valami rendkívülit vártak, sőt követeltek az operától. Ez talán azt bizonyítja, hogy

a műfaj még nem érte el végleges, kiforrott formáját, vagy legalábbis alapvető célkitűzéseinek tökélyét. „Hadd lássuk azt a lángészt, aki az igazi tragédiát, az igazi komédiát beviszi a zenés színpadra” — kiált fel 1757-ben Diderot. És 150 évvel később honfitársa, Romain Rolland — Gluck *Alceste* című operájával kapcsolatban — arról panaszskodik, hogy az „Alceste még ma is mintája a zenés drámának, amilyennek lennie kellene — amilyen jóformán sohasem volt azóta, még a legnagyobbaknál sem, még a legnagyobbbnál: Wagnernél sem — legyünk öszinték: amilyen magánál Glucknál sem volt jóformán soha”. Pedig mekkorát fejlődött az opera 1757-től 1908-ig, amikor Romain Rolland Gluck-tanulmánya napvilágot látott. Az eltelt 150 év alatt élt és alkotott Mozart, Beethoven, Donizetti, Bellini, Rossini, Verdi, Wagner, hogy csak a műfaj legnagyobbjait említsük; Puccini, Debussy, Richard Strauss pedig elismert elő nagyságai a századelőnek (*Bohémélet*, 1896.; *Pelleas*, 1902.; *Salome*, 1905). De az új század szellemei újra a rendkívülit várják az operától. Thomas Mann 1909-ben a Richard Strauss-féle „haladást” locogásnak nevezi, 1911-ben pedig azt írja, hogy „Wagner izig-végig a XIX. század. Igen, ő annak a kornak a reprezentatív német művésze, aki valószínűleg hatalmasan, de bizonyos, hogy boldogtalanként él majd tovább az emberiség emlékezetében. Ha azonban a XX. század műremekerei gondolkod, akkor valami olyasmi lebeg előttem, ami a wagneritől lényegesen és gondolom, előnyösen különbözik.”

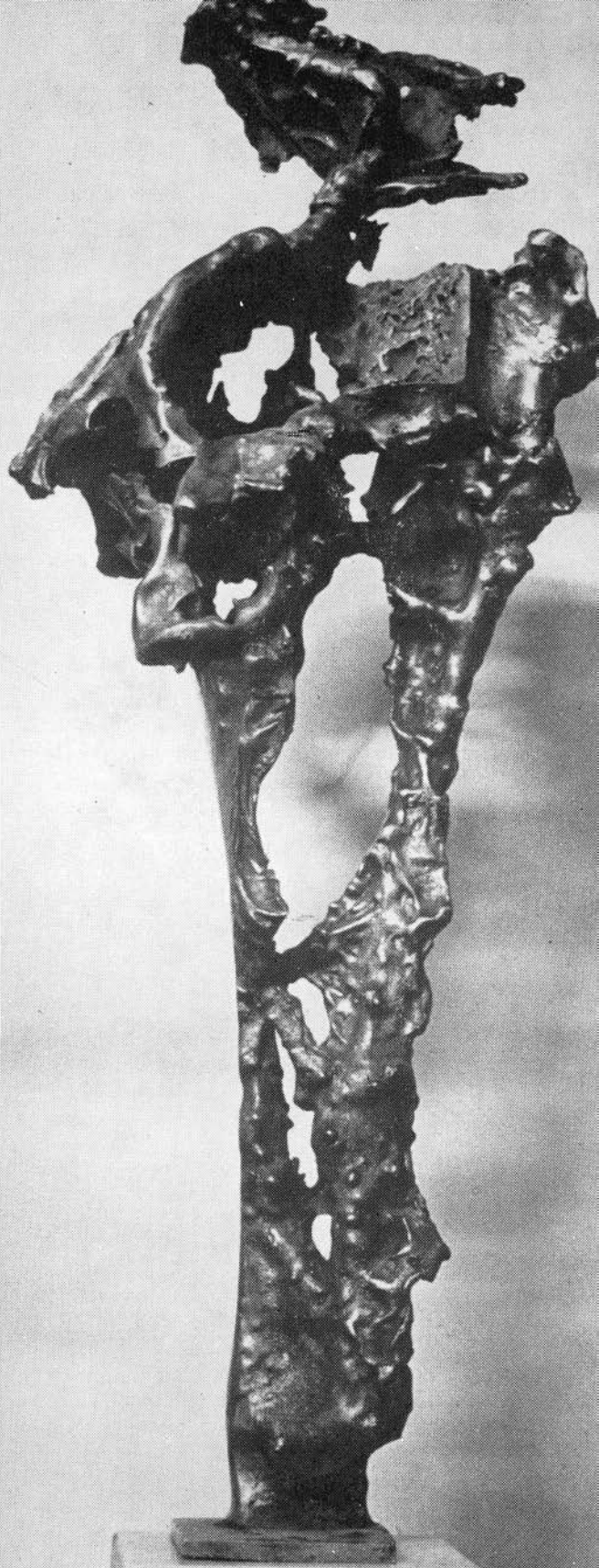
Nehéz volna eldönteni, hogy az operával kapcsolatos, immár évszázadok óta tartó elégedetlenség pusztán az állandó megújulásra való ösztönzés, a körön kívülről érkező segítség, ösztönzés a tematika, forma és zenei nyelvezet új lehetőségeinek felfedezésére. Vagy a be nem teljesült eredendő célkitűzés megvalósításának sürgetése, azé, amellyel az opera még adósa a művészetnek? Vagy: talán az egész nem más, mint elvszerűtlen beavatkozás a zeneszerzők dolgába? A zeneszerzők igen gyakran minősítik így a körön kívüliek véleményét, annak ellenére, hogy a külső „ellenfél” éppen a zenei problémák iránti érzékenység egyik legkitűnőbb képviselője által bizonyítja beavatkozási jogát. Sören Kierkegaard-ra gondolunk, mert ő a *Don Juan* első számú szerelmese; Mozart *Don Juanjáról* írt tanulmányában (Sören Kierkegaard: *Mozart Don Juanja*. Budapest, 1972) két, egymással határos birodalomról beszél, amelyek közül az egyiket az író meglehetősen jól ismeri, a másikat egyáltalán nem. Kierkegaard „meglehetősen jól” ismert birodalma a nyelv, az ismeretlen pedig a zene, ahova nem nyert bebocsátást, mert „a zene olyan művészet, amelyik sok tapasztalatot kíván meg ahhoz, hogy az ember helyes véleményt tudjon róla mondani”. Az író tudja, hogy a körön belüliek, „a zeneértők kiválasztott népe, „a boldog bennfentesek” féltve őrzik birodalmuk határait „az ajtóban álló félig beavatottaktól”, ennek ellenére állítja, hogy az ismeretlen birodalomról is képet lehet alkotni. A fáradhatatlan, pontos megfigyelő munka, ha csak „egyetlen kis megnyilatkoztatás” formájában is, „szerezhet bizonyos tapasztalatokat” és bizonyos megsejtéseket. Kierkegaard a nyelv birodalmának legvégső határáig akar elmenni, hogy felfedezhesse a zenét. De a körön belüliek ezeket a megsejtéseket, a zenének a nyelv által való felfedezését és kifejezését nemegyszer nyilvánították a be nem avatottak, a kívülállók provokációjának. Már a XIX. század zeneszerzői felveszik az eléjük (és korábbi ideáljaik elé) dobott kesztyűt, és öntudatosan védik azt a területet, amely véleményük szerint saját kompetenciájukra tartozik. És kifejezéseikben sem válogatósak, Berlioz az enciklopédistákat „nagyszerű bohócoknak” nevezi, „akik írnak a zeneművészetről, de a legcsekélyebb mértékben sem érzik, fogalmuk sincs róla; nem tudják, mi az”. Debussy még radikálisabb, mert „az előkelő, nagytudású abbék és dogmatikus enciklopédisták között lefolyt viták”-ról azt állítja, hogy „mindkét fél ugyanazzal a hozzá nem értéssel beszélt a zeneművészetről, mint aminővel manapság is találkozunk”, és ezzel félreérthetetlenül utal a későbbi korok kívülről jövő, nemkívánatos beavatkozásaira is (Cl. Debussy: *Croche úr, a műkedvelők réme*. Budapest, 1959).

Wagner Goethe-csodálata is csak az opera féltékenyen védett határáig terjed. Goethéről, a szövegkönyvíróról azt állítja, hogy Voltaire elveit követve „jónak látta a lehető legtriviálisabb mesét szőni, úgyhogy csak nagy sajnálattal látjuk ezeket a sekélyes dolgokat művei sorában”. Teoretikus művében, *A jövő zenéje* című önigazolásában írja ezeket, hivatkozva Voltaire azon mondására, hogy „ami túl buta ahhoz, hogy kimondható legyen, azt eléneklik”. De Wagner olykor túllép a külső beavatkozástól annyira féltett területek határára, és jómaga is hivatlan beavatkozótá válik, többek között Goethével kapcsolatban, akiről azt állítja, hogy „egész életén át költői tevékenységét bizonyos mértékben csak egy elhibázott festői pálya pótlásának tekintette”. (Még jó, hogy hozzáfűzte: „bizonyos mértékben”) Wagner egyébként az irodalom körébe beavatkozó zeneszerzők ritka példája.



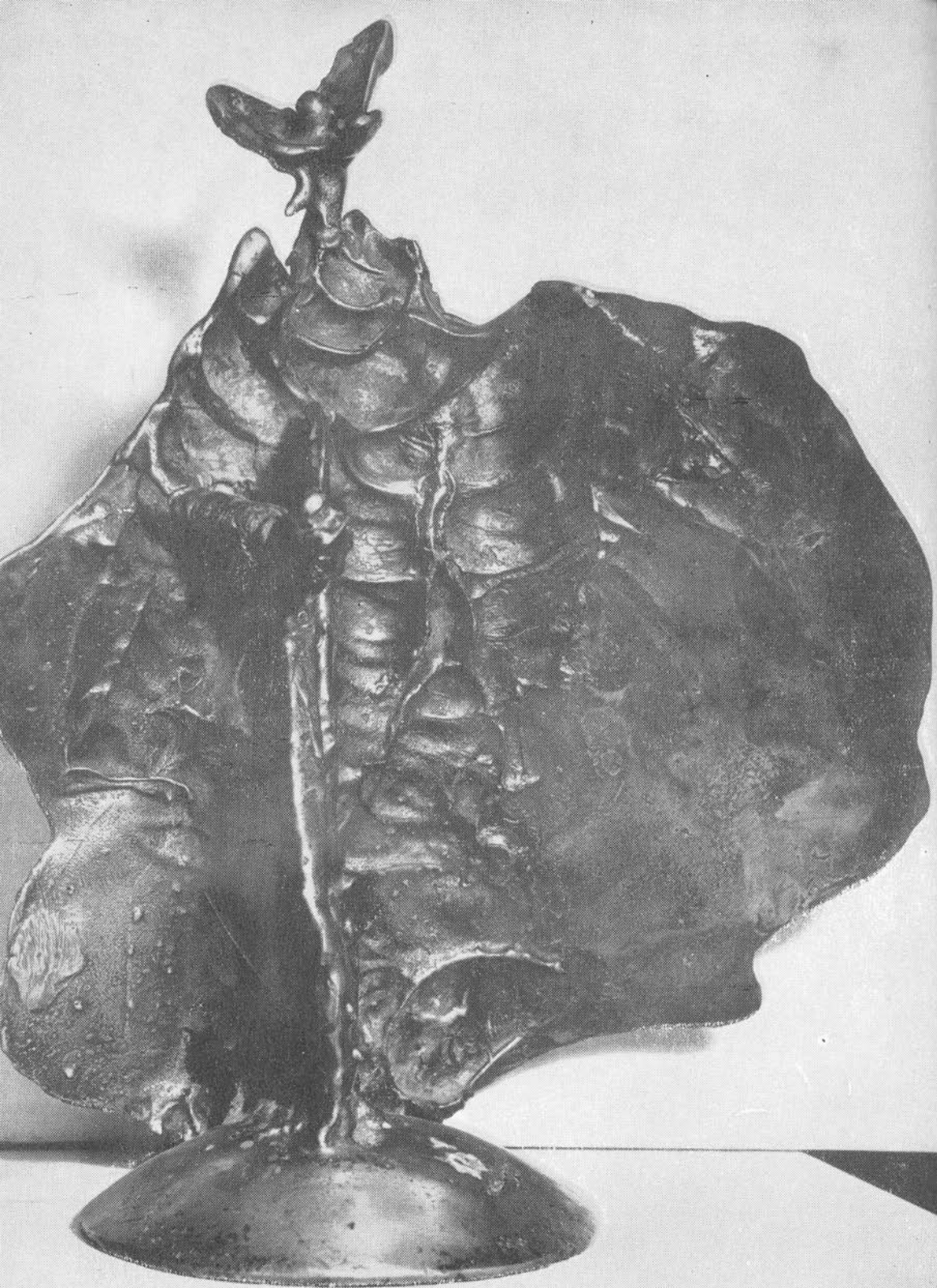
**TÖRÖS GÁBOR SZOBRAI**

- 1. AZ EMBERÉLET  
ÚTJÁNAK FELÉN...**
- 2. MONUMENTÁLIS TÉMA**
- 3. PIRRUSZI GYŐZELEM**
- 4. KARNEVÁLON  
(ELÖLNÉZETBEN)**









De a zeneszerzők adott esetben egymást sem kimélik. Wagner (csak!) azzal „vádolja“ Gluckot és Mozartot, hogy francia és olasz operát szereztek. És hogy ez a vád mennyire sértő Mozartra nézve, az csak akkor derül ki, ha megismerjük Wagner véleményét az olasz operáról. Az olasz zene hanyatlását ugyanis éppen az operában látja: „Az olasz opera virágzásától számítódik a műértő számára az olasz zene hanyatlása.“ De hogy az olasz opera „virágzásán“ mit ért, azt alábbi mondása tisztázza: „Palestrina *Stabat Mater*jének meghallgatása után lehetetlen tovább fenntartani azt a véleményt, hogy az olasz opera törvényes szülőtte egy ilyen csodás anyának.“ Végül mégis elismeri Mozart érdemét, aki szerinte nemcsak az olasz dalműnek adta meg a német hangszeres zene gazdagabb fejlettségét, hanem a zenekari dallamot is gazdagította az olasz énekzene „bájával“. (Végre valami pozitívum!) Wagner egyébként jellegzetes típusa a siron túli számonkérőnek, csak arra nem gondolt, hogy ezt a módszert az utókor még ellene is alkalmazhatja, mint ahogy azt Debussy tette, aki másfél évszázad távolságából veti szemére Glucknak, hogy miatta omlottak a francia zenészek „Wagner karjaiba“. (*Nyílt levél Gluck Willibald lovaghoz* — fejezet a *Croche* úrból.)

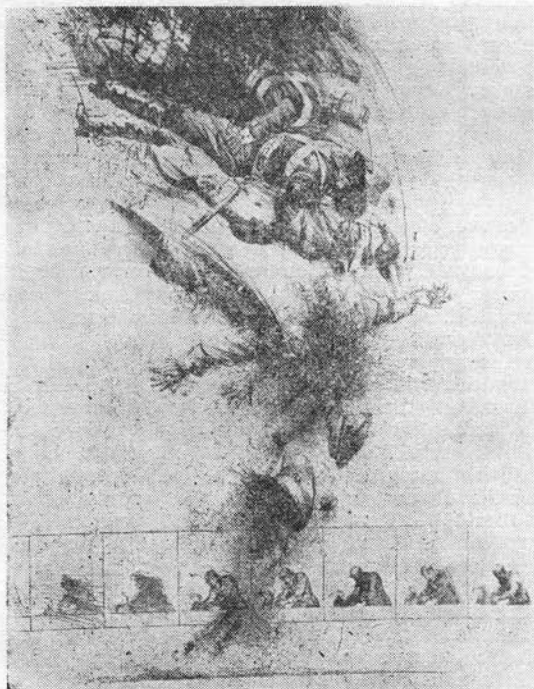
Folytathatnánk azokat a példákat, amelyek a zeneszerzők nem éppen objektív látásmódját tanúsítják, de a már említett mentségek mellett szóljon javukra az is, hogy az írók és a filozófusok is gyakorta löttek túl a célon, főleg kedvezenceik és ellenségeik megítélésében. Stendhal szinte kritikátlan Rossini-imádata, Nietzsche szélsőséges Wagner-csodálata és -gyűlölete, Baudelaire proszternációja a bayreuthi Titán lábainál — intő példák erre.

A szélsőségek útvesztőiből a bíráló szeretet a kiút. Ennek az útnak legnevesebb követője Thomas Mann, akinek Wagner-szeretete szinte határtalan, de már századunk elején, amikor még tombol a feltétel nélküli Wagner-rajongás, határozottan fedi fel annak „kifogásolható“ oldalait: „A bayreuthi mester nehe sokáig ott lebegett egész művészi gondolkodásom és ténykedésem fölött. De soha [...] nem lett volna Wagnerről szóló vallomásom Wagnerhez szóló hitvallás. Mint szellem és jellem, gyanús volt számomra, mint művész, ellenállhatatlan. [...] Fiatalságom sosem adta magát oda neki azzal a bizalommal teli odaadással, amellyel a nagy költőkön és írókon csüggött, azokon a szellemeken, akikről Wagner mint »irodalmi költőkről« csaknem lenéző részvétellel mert szólni.“ De ez a tartózkodó, „hit nélküli“ szeretet nem az író visszautasító magatartása az irodalomba és filozófiába „belekontárkodó“ Wagnerrel szemben. Viszonyát Wagnerhez „különös viszonyoknak“ nevezi, amely „szkeptikus, pesszimista, jövőbelátó...“ (1911-es keltezésű sorok.) 29 év elteltével a számúzetésben élő írónak keserűséggel kell majd hivatkoznia pesszimista jövőbelátásának helyességére. De példamutató Thomas Mann mértéktartó magatartása a többi zeneszerző iránt is, és bár jómaga magas képzettségű zenefilozófus, zenei vonatkozású műveinek megalkotásakor gyakran fordul korának szaktekintélyeihez, akikkel szoros kapcsolatot tart fenn. Tudatában van annak, hogy a zeneszerzők legtöbbször azért utasítják vissza a körön kívüliek véleményét, tanulmányait, zenével kapcsolatos gondolatait, mert azok gyakran túlnőnek szakmai hatáskörükön. Romain Rolland ugyan azt állítja, hogy „tréfabeszéd volna, ha a zeneművészet visszautasítana minden véleményt, amely nem hibásos muzsikustól származik“, de hangsúlyozza a „minden véleményt“. Így elfogadja az egyes vélemények visszautasításának jogosultságát. Ami pedig a vélemények forrását illeti, biztosak vagyunk abban, hogy az író csak arra a szellemkörre gondol, amelynek jómaga is képviselője. Mert azoktól, akik az operakultúra remekműveit alkották, csak olyanok kérhetik számon az eszközök és utak helyességét, akik maguk is átélék az alkotás kínjait és útvesztőit. A zeneszerzők immár több évszázada viselik türelemmel körön kívüli szellemtársaik számonkérését, bár jómaguk nem éltek hasonló jogokkal, annak ellenére, hogy saját mesterségbeli tudásuk, alkotó tapasztalatuk alapján olykor még jó tanáccsal is szolgálhattak volna... De túl a számonkérés és a hivatott vagy csak hozzáértést tettető véleményeken, a zeneszerzők türelmét még olyanok is igénybe vették, akik valósággal kérkedtek hozzá nem értésükkel. Példa erre a Gouncourt fivérek esete. Naplójukban hangsúlyozzák, hogy nem szeretnek zenét hallgatni — legfeljebb katonazenét. Ezzel ugyan a zene még nem sokat veszített, de naplőfeljegyzéseik olyan kijelentéseket is tartalmaznak, amelyek állításuk szerint Théophile Gautier-től származnak, és a XIX. század más nagy irodalmi személyiségeire is vonatkoznak. Gautier ugyanis nemcsak helyesli a Gouncourt-ok álláspontját, és jómagát is zeneellenesnek vallja, de még azt is hozzáfűzi, hogy Balzac utálta a zenét, Victor Hugo ki nem állhatta, Lamartine pedig hallani sem akart róla. Mindehhez pedig még azt teszi hozzá, hogy néhány festőn kívül aligha ismer valakit, aki szeretné a zenét. A Gautier neuilly-i házában lefolyt beszélgetés (1862. március 3.) hiteles szövege ma már nem ellenőrizhető. A Gouncourt-ok naplója megjelenésekor Balzac már rég halott, Hugo számúzetésben

él, Lamartine sincs jelen, úgyhogy a hitelesség szempontjából két lehetőség áll fenn. Vagy Gautier kijelentései nem fedik a valóságot, és ez igen valószínűnek látszik, mert szavaiból arra kellene következtetni, hogy majdnem az egész korabeli francia irodalom zeneellenes volt (hiszen azt állítja, hogy néhány festőn kívül alig ismer valakit, aki szeretné a zenét, márpedig korának minden irodalmi nagyságát ismerte); tehát vagy Gautier nem mondott igazat, vagy a naplót vezető Jules Goncourt ferdítette el Gautier szavait. (Itt jegyezzük meg, hogy a *Napló* első részének megjelenése után sok francia irodalmi nagyság tiltakozott amiatt, hogy a Goncourt fivérek elferdítették magánbeszélgetéseik során tett kijelentéseiket.) De akár-hogy is volt, a fiatalabbik Goncourt túlságosan nagyot nem tévedhetett, mert a beszélgetés további része az idézett kijelentéseknél még elképesztőbbeket tartalmaz. Olyanokat például, hogy „Gounod egyszerűen szamar”, avagy hogy az egyetlen elfogadható zenés színházi műfaj a vaudeville, mert jók a színpadi gépezetei és szépek az angol táncosnői. Mindenesetre a lejegyzett beszélgetés zenei és operai vonatkozásai távolról sem arra utalnak, hogy a kor jelenlévő francia szellemeinek különösen nagy lett volna zenei szakértelmük vagy akár művészi felelősségérzetük a zeneművészet iránt. Helyesebb lett volna tartózkodniuk a véleménynyilvánítástól és főként annak irodalmi napló formájában való megörökítésétől.

Ehhez hasonló példákkal egyébként még szép számban szolgál az irodalom, és ezek nem is a számonkérések kategóriájába tartoznak, hanem az olyan elvszerűtlen, alkotókhöz nem méltó magatartásokéba, amelyek ellen joggal kellett volna a zeneszerzőknek szót emelniük. De ezt csak a legkritkább esetben tették, és megmaradtak annak, amire magasztos hivatásuk ösztönözte őket: a zene, az opera alázasatos napszamosainak. Ám aligha hitték el az egykori weimari operaintendáns szavát, amely arról próbálta meggyőzni őket, hogy „amire fiatal korodban vágyakozol, azzal bőségesen megajándékoz az öregkor”. Szenvedéseiket még az öregkor dicsősége sem kárpótolta, és nagyon sokan közülük ezt a késői elégtételt sem érték meg.

A Gondolatok az operáról című, készülő kötet bevezetője.



Bittenbinder János:  
Rilke világából

## Orvosi kifejezések Bolyai János írásaiban

Bolyai János kéziratos hagyatékában — melynek anyagát Benkő Samu sok évig tartó munkával rendszerezte, részletekbe menően tanulmányozta, és a kutatók, valamint a nagyközönség számára közzétette<sup>1</sup> — számos orvosi szakszó és kifejezés fordul elő. Ezeknek az orvosi kifejezéseknek és műszavaknak a számbavételére és elemzésére érdemes figyelmet fordítanunk egyrészt azért, mert ezzel Bolyai János érdeklődésének eddig kevésbé ismert területét körvonalazhatjuk, másrészt pedig azért, mert a nagy matematikus ilyen irányú érdeklődését egy általánosabb szemlélet keretében összefüggésbe hozhatjuk nyelvi és nyelvtudományi ismereteinek és idevágó elméleti tevékenységének körével.

Bolyai János sokat betegeskedett. Különösen életének utolsó évtizedében. A betegség fogalma — mint följegyzéseiből és leveleiből kiviláglik<sup>2</sup> — Bolyai Jánost egyetemesebb vonatkozásban állandóan foglalkoztatta. Küszködése, a betegséggel való viaskodása, sajátos idegállapota miatt, különösen nyugtalanító lehetett számára. Ha levelet írt apjához vagy testvéröccséhez, Bolyai Gergelyhez, ha kérvényben esedett fiáért, Dénesért, vagy nehéz családi helyzete miatt jobb sorsra vágyódott, betegségének témája állandóan vissza-visszatért kézírataiban. Följegyzéseiből azonban kicsendül bizakodása, reménykedése is. Hitt a gyógyulás lehetőségében, és állhatatosan kereste azt. Nemcsak az orvosok segítségét kérte s vette igénybe, hanem ő maga is — elsősorban az empirikus gyógyászat egyes irányzatainak szellemében<sup>3</sup> — kutatta és alkalmazni próbálta saját magán a gyógytényezők kedvező hatását, olyannyira, hogy egy idő után családtagjainak is szolgálhatott többféle empirikus gyógyászati tanáccsal.

Önéletrajzi följegyzéseiből, fogalmazványainak és kérvényeinek orvosi tárgyú szókincséből arra következtethetünk, hogy Bolyai János elég sokat olvasott orvosi dolgokról, és a matematika, a filozófia, a zene, a nyelvtudomány és a természet-tudományok több ága mellett figyelmét orvosi kérdések is lekötötték.

Miután 1833 nyarán végleg megvált a katonai pályától, és visszatért Marosvásárhelyre, életének hátralevő részében — mint említettem — sokat betegeskedett. Domáldi, majd marosvásárhelyi éveit alatti rövidebb vagy hosszabb ideig tartó betegségeiről, rendkívül fejlett önmegfigyelő képességének köszönhetően, pontos körrajzi följegyzéseket hagyott az utókorra. Önészleléseit oly tökéletesen fogalmazta meg, hogy betegségeinek kórelőzményeit és az általános tünettant értelmező orvosainak sem sikerült jobban megragadniuk és tömörebben kifejezniük a lényegét. Ezekből a följegyzésekből a kórisme szinte azonnal adódik a mai orvos számára.

Az egyik, 1850-ben kelt levelében — amelyet kéziratból először Benkő Samu közölt (*Bolyai János vallomásai*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1968) — a következőket fogalmazta meg (a kiemelések itt és a következő idézetekben tőlem): „Egyébarányt betegességem, mely miatt még tovább már nem merem, vagyis tartom tanácsosnak halasztani a kiadást, s mind csak materiale-gyűjtést, abban áll: hogy, minden egyébkéniyi tiszta és jó-vérűség mellett, a gyomrom nagyon gyenge, rossz — minek *fatalis* kísérői ismeretekesek —; főleg pedig az álom nem rendes, amennyiben, kivált ezelőtt, rengeteg álmatlan éjszakát töltöttem, a *lélek-éberség, elevenesség* miatt nem jöhetvén álom a szememre, s gyakran úgy virradván: mint lefeküdtem, vagy mi annál semmivel sem jobb, ha elszenderedem is, bármily melegben tartsam fejemet — mit belérögzőtt csúz, vagyis *rheumatismusnak* tulajdonítok —, a teteje azonnal meghül, és oly elevenen és terjedelmesen álmodom össze-vissza: hogy az oly álom nem frissítvén, fölébredve néha bágyattabb vagyok a lefekvésemkori állapotnál; s annak következtében *idegkimerültség* és csaknem folytonos *lázban* vagyok.“

Mint az idézett levélrészletből kitűnik, Bolyai János lelkiállapota jellemzésére több rokonértelmű kifejezést használt. Hasonlóképpen jegyezte föl a kolerának több rokonértelmű változatát is önéletrajzi írásában, abban a részben, amelyben öröksége sorsáról szól. Az anyai nagyanyja, Bachmann Juliánna családjának „Volt egy 8 ezer Rhfton eladott majorjuk a Szamos mellett; s egy tán 300 vékás derék, mindjárt a város mellett[ny] földjét [melyből egyszől egy kis háznép élhet(ett)] a bőséghez szokott, könnyen költött s férje halála után (a kereset forrása bedu-

gulván) s omló jövedelem megcsökkenvén, megszűkülűt özvegy nagyanyám zál(1)og-  
ba akarván az azután főbíróvá lett s *cholera*-ban (*epe-mirigy, has-gutta*ités, *há-  
nyó-hasmenés*, vagy rövidebben, helyesebben s nem kevésbé tisztességesen szól-  
va: *hányó-fosásban*) meghalt hamislelkű Szentkirályi (tán?) tanácsosnak (senator)  
adni: ez egy hamislelkű s jóféle, de ártatlan, nem gyanakodó, együgyűségében oly  
gonoszsgát még sem gondolt (föl sem tehetett) nagyanyám által (bár is a bibliát 3-szor olvasta át), észre nem vett facsaros pontot csusztatott be a vásár-  
levélbe, egyezménybe: mi szerént a föld maig is odamaradt (rekedett).“

Az 1858 augusztusában testvéröccséhez, Bolyai Gergelyhez írt levele hason-  
lóképpen több orvosi vonatkozású kifejezést tartalmaz: „Becses sorai az ágyban  
találtak, honnan még mindeddig sem kelhetek föl: ugyanis még a múlt héten  
egy éjjel a jobb lábszárom a bokámtól elkezdve megfájulván és dagadván, én azt  
előbb az ablaknál hálás következtébeni *hűdés* eredményének tartottam (minek  
kételyen kívül éppen sok hatása is volt rá); mások *ínrándulás* vagy egymásra  
*ficamodásnak* állították: de annyival inkább, hogy a másik lábszárom is vett,  
báris kisebb mértékben, részt belőle, aggódni kezdtem [...] gond fogott tehát,  
nehogy *vizkór* kezdete legyen: mire nézve *receptjeidet* mint igaz jóakaró testvéri  
indulatból folytatat, igen nagyon nagyon szívösön köszönöm; a *perjegyökérrel*  
éltem is; s talám éppen még nem is vagyok benne, báris könnyen megeshetik,  
hogy a szélén állás fenyeget a *fatális vizkór*nak.“

Az idézett szövegrészletekből világosan kitűnik, hogy Bolyai János tisztában  
volt az egyes orvosi kifejezések fogalmi tartalmával. Így ismerte a *fogékonyság*  
vagy *dispositio*, a *fertőzés* vagy *infectio* fogalmát a fertőző betegségek köréből.  
Ez derül ki 1855-ben apjához írt egyik leveléből is, melyben Péterfi Pál doktor  
gyógykezelésének eredményéről számol be: „Nagyon köszönöm a meglátogatni ki-  
vánást [...] a házom úgy ki van jól takarítva, tisztítva, s a *nyavalya* is nem hi-  
szem, éppen érintkezés nélkül ragadós lenne, legalább a cselédem, ki egész idő  
alatt, mégpedig (az ók módja szerint) minden intésem mellett is, éppen nem  
valami különös vigyázattal s óvakodással minden szennyessel [...] járt, menten  
maradt; a Dr. is tapogatta *kiütéseimet* még meg sem mosdva mindenkor. —  
Azonban mégis azt hiszem hogy > < mértékben a *fogékonyság* vagy *dispositio*  
szerint, nemcsak minden nyavalya ragadó lehet, hanem olykor némely még a  
csupa hírére vagy gondolatjára is bajt kaphat, a *szellemi hatás* által. Többnyire  
leginkább nem kapja az el, ki, illő tisztaság mellett, legbátrabb; én ugyan a tisz-  
taságot annyira kerestem, hogy szinte már csak a gúnyámhoz értem is, már meg-  
mostam a kezemet, egy nap talám 300-szor is; én hogy a többi gúnyámat sem-  
miképp ne *inficiáljam*, az egész idő alatt, a fehéreneműn kívül, mind csak ugyan  
egy gúnyát viselek. Állapotom némileg ugyan könnyebbedett, de még mind van  
*viszketegség*, naponta néha nagyon erős és iszonyú alkalmatlan, a *kénesős jódos*  
*kenőcs* maga is persze égést okozván [...]“

Fentebb idézett levelében Bolyai János, betegségének tárgyalása során, még a  
*kórananyag* kifejezést is használja: „[...]a testemben nem hiszem, több *kórananyag*  
legyen, miután semmi *kiütések* nem mutatkoznak.“

A *kórananyag* kifejezéssel kapcsolatban érdemes megjegyeznünk, hogy Sem-  
melweis, a gyermekágyi láz kórlényegének fölismerője 1861-ben a *bomlott anyag*  
vagy *fertőző anyag* kifejezést használta orvosi tárgyú értekezésében, míg Bolyai  
János (más vonatkozásban ugyan) a nyelvi szempontból rövidebb *kórananyag*  
kifejezéssel élt 1855-ös levelében. Hasonlóképpen említést érdemel, hogy a magyar  
orvosi nyelv későbbi fejlődését előlegezve a máig érvényes *kiütés* kifejezést hasz-  
nálta, holott majdnem a XIX—XX. század fordulójáig bizonyos bőrelváltozások je-  
lölésére a hivatalos tankönyvek és kézikönyvek is a föltehetően nyelvújítási *küteg*  
szakkifejezést használták.

Másutt (1858. augusztus 8-án) Gergely öccsétől így tudakozódik: „A Te  
*köszvényi* (?) *jelenségedre* nézve, mert némi nyilalásokért koránt se vedd mindjárt  
a fejedbe, vagyis ne hiteds el magaddal, hogy no! már *podagrai* s *chyragrai*  
Haupt-Trefferre [főnyereményre] tevé! szert: mert az csupa Apádtól öröklött vagy  
átszívargott (áldott?) *fekete hypochondria* volna: s az efféle baj nagyon köny-  
nyen ered, főleg *hűlésből*, kivált, ha izadt testet légvonat ér [...]“

Az *egészség*, mint a szellemi s egyben mindenfajta tevékenység előfeltétele,  
vallomásaiban ugyancsak több ízben előfordul: „Elme dolgában vétkezni: ha  
panaszokodnám, megalégületlen lennék (csak *egészség* legyen nyomtatásra elkészít-  
ni a rengeteg készen lévő anyagot); az igazságot is tanilag és erkölcsileg határ-  
talanul szeretem, tehát a magátét (illetőt) mindennek sietek kiadni, több tarto-  
zást ügyekezve soha nem vállalni, mint mennyit leróni (kielégíteni) képes vagyok.“  
Másutt: „Azonban semmi áron és árért nem kívánok érdemtelenül nyerni; és



(charlatanként) ámitani, csalni: csupán meggyőződés által kívánom a jót más-sal is közölni: e pedig, erősen reményilem megleend, ha élek s *egészség* etc. lesz.“

A Bolyai János leveleiben, följegyzéseiben előforduló orvosi szavak eredet szempontjából általában három — magyar, latin (illetve görög) és német — csoportba sorolhatók.

Leggyakrabban a magyar orvosi kifejezések fordulnak elő. Például: *ájulás, álmatlanság, betegség, bujaság, csúz, egészség, elme, epe-mirigy, feledékenység, ficamodás, fogékonyság, főbeli csúz, franc, gyógyászat, hagymász(!), has-guttaütés, hasmenés, hányó-fosás, hányó-hasmenés, hideglelés, himlő, hólyagos himlő, hűdés, ideg, idegkimerültség, idétlen szülött, inlázás állapot, inrdulás, katonaorvos, kén-esős-jódos kenőcs, kiütés, kórananyag, köszvény, láz, meghülés, nátha, nyavalya, orbánc, (orvos)doktor, orvosi tanács, patika, perjegyökér, recept, sebész, skárlát, szellemi hatás, szem-fül-kóroda, tályog, tápszer, viszketegség, víz-gyógymód, víz-kór, vörös himlő stb.*

A felsorolt kifejezések között több régies orvosi szó is föllelhető. Például: *bujaság* = valakinek buja volta (vö.: bujakór = vérbaj); *csúz* = reuma; *epe-mirigy* = az epehólyag fertőzőes gyulladása; *franc* = itt szifilisz, vérbaj (morbus gallicus, francia betegség); *hagymász* = tífusz; *has-guttaütés* = bélhűdés; *hányó-hasmenés, hányó-fosás* = a kolerára oly jellemző nagy vizes hasmenés, bő, vizes hányással járó bevezető tünet — stb.

Bolyai „saját gyártású“ termékének tünnek a következő szavak: *elmevak, főbeli csúz, hideg lázrai hajlam, inlázás állapot, jelesen rossz gyomor, terhes beteg, tiszta és jó-vérűség, valóságos beteg* stb. A *főbeli csúz* talán a migrénre utal; az *inlázás állapot* inhüvelygyulladás lehet; a *jelesen rossz gyomor* krónikus gastritisre enged következtetni; a *tiszta és jó-vérűség* szifiliszmentességre; a *valóságos beteg* bizonyára a nem képzelt beteg állapotát fejezi ki.

Az orvostudomány és pszichológia határterületéhez tartozók szavai: *ambitio, feszült állapot, földindulni, generosus, genialis, indignatio, lángelme, lelki háború, lélekéberség, [lélek]elevenség, lobbanni, megmérgeledni, méltatlankodás* stb.

Bolyai János följegyzéseiben, leveleiben több latin (részben görög eredetű) orvosi kifejezés is szerepel. Ezeket a mai orvosi terminológia is használja: *caeca, cholera, chyragra, colica, conservatio, cura, dispositio, doctor, fatalis, fatum, fluida, hämorrh[dalis], hämorrh[hois], homeopathicae, hypochondria, infittatio, malum, melancholia, monstrum, operatio, pharmacologia, phlegmaticae, podagra, preservatio, recidiva, rheumatismus, sexualis, typhus* stb.

Mint említettem, Bolyai János leveleiben, följegyzéseiben a magyar és latin orvosi kifejezések mellett német orvosi szavakat is használt — bár az előző két csoportbeliéknel gyérebben. Testvéröccséhez intézett, 1857. november 27-én kelt levelében találhatjuk ezt a részletet: „A költséges curáról nem is szólok, csak arról, hogy ezen egész, már majd 4 hónap óta tartó betegség alatt ha fölöltöttem is, azonnal megint kénytelen valék s vagyok részint most is ledőlni, nem bírván magamat, s minden anyagi és szellemi munkára alkalmatlan vagy tehetlen lévén, mi pedig már lehetőleg folytonos szellemi tevékenységhez szokott lényegemnek a legnagyobb kín és csüggesztőbb állapot: midőn egy különben éppen erős és erélyes lélek oly betegségbe (*Gemütskrankheit*) esik, mely által ezen legbecsesb és egyedül igazú éltet adó kincsektől megfosztódik, vagyis kedvet, erélyt, tüzet, reményt vesz.“

Az ugyancsak Bolyai Gergelyhez címzett, 1859. november 6-án kelt levélben olvashatjuk: „Csekély személyemet illetőleg pedig hosszas, legmakacsabb nemű, terhes és kínos betegségemnek s az ellene szegzett vízcúrának — már 15 hónap óta még mind rabja vagyok s mindkettő annyira elfoglal éjjel s nappal s úgy elől, hogy még mind teljes tétlenségre vagyok kárhozotva, részint a vízcúrával járó *Aufregungban* tilos lévén a szellemi működés, részint valóban nem is lévén annyi hideg, fázás között dispositiója az embernek, vagyis inkább betegnek — mert azóta szinte nem is tartom magamat embernek s magam urának — s inkább mind sebes mozgásra lévén ösztönöztetve.“ Az említett két német kifejezés jelentése: *Gemütskrankheit* = kedélybetegség; *Aufregung* = izgalom, idegesség.

A fősorolt elég szép számú latin műszó előfordulása Bolyai János hagyatékában arra enged következtetni, hogy ilyen irányú ismereteit jórészt orvosi szak-könyvekből szerezte; így került birtokába a nép és a laikusok által használt orvosi kifejezések mellett jó néhány tudományos szak kifejezés, amelyeket tudatosan alkalmazott. Megjegyzésre méltó, hogy Bolyai János a magyar orvosi szaknyelv által használt görög, latin és német eredetű kifejezéseit etimologikus írásmód szerint építette be szókincsébe, a magyar szavakat pedig — a korabeli tudományosság megszokott eljárását követve — kiejtésük szerint.

A legnagyobb magyar matematikus orvosi tárgyú szókinccsének gyarapodásához több tényező járult hozzá. Ezek között talán a családi hagyománynak is szerepe lehetett. Anyai nagyapja, Benkő József neves kolozsvári kirurgus volt. Önéletrajzi följegyzésében Bolyai János anyai nagyapját „Kolozs vagy Doboka vármegyei szentgyörgyi Benkő József, egy nagy tekintetű s mintegy orvosi ranggal bíró és elég tehetős sebész chyrurgus“-ként említi. Bár családi kapcsolatai a nagyszülőkkel laza szövésűek voltak, föltehetjük, hogy a felnőtt Bolyai Jánosban a családi emlékek is befolyásolhatták az orvosi kérdések iránt megnyilvánuló érdeklődést.

Döntő tényezőnek azonban mégiscsak hosszas betegeskedését tekinthetjük. Orvosi szemléletét különösen Engel József orvosdoktor<sup>4</sup> barátsága befolyásolhatta erősen, aki 1837—1851 között volt kezelőorvosa. Engel 1839-ben hívta föl magára az egész magyar tudományosság figyelmét a Magyar Tudós Társaság által díjazott és kiadott *A magyar nyelv gyökérszavai* című munkájával. A nyelvtudomány iránti közös érdeklődésük is barátsággá hevítette rokonszenvüket. Orvosbarátja pályamunkájának alapelveit Bolyai János magáévá tette, s mint ismeretes, nyelvészeti fejtegetéseiben fölhasználta Bolyai Farkas, Kőteles Sámuel és Szász Károly munkái mellett.

Bolyai, aki a magyar nyelv „tökéletesítésén“ is fáradozott, kézírataiban, rövidebb-hosszabb följegyzéseiben sok rokonértelmű szót sorolt föl egymás után, föltehetően azért (vagy azért is), hogy maga, illetve olvasója majd a legmegfelelőbbet válassza ki közülük. Valószínű, hogy Engel József barátságán kívül hatott rá élete utolsó évtizedében másik kezelőorvosának, Péterfi Pálnak<sup>5</sup> orvosi szóhasználata is. Szakkifejezéseinek egyike-másika Bolyai János följegyzéseiben, leveleiben is előbukkan (*hypochondria*, *rossz gyomor* stb.).

Arra vonatkozóan, hogy milyen eredetű forrásmunkák állottak az orvosi problémák és az orvosi szaknyelv iránt érdeklődő Bolyai János rendelkezésére, figyelemreméltó megjegyzést találunk ifjabb Hints Elek<sup>6</sup> hagyatékában. Eszerint Bolyai Jánosnak több orvosi könyv volt birtokában. Nagyobb valószínűség szerint kettő — Wendt János: *A bujakórság vagyis a vénusi nyavalya a maga egész kiterjedésében és minden formájában* (Pest, 1830), valamint Hoyer John: *A hidegvíz derék munkálatjáról* (Pest, 1834). Ezeket minden bizonnyal olvasta is. Arról azonban, hogy honnan kerültek Bolyai János személyi könyvtárába, és volt-e még több társuk, nincsenek megbízható adataink. Bolyai János könyvszerzési lehetőségeinek kiderítése információforrásainak lehetőségeire is rávilágítana!

A szinte már áttekinthetetlenül gazdag Bolyai-irodalomban tudomásom szerint Bolyai János orvosi irányú érdeklődését nem vizsgálta meg senki. A szakmabelieknek feltűnhet, hogy a nagy matematikus viszonylag milyen sok orvosi kifejezést ismert és használt. Itt bemutatott példáimat azonban nem a teljes kéziratok hagyatékából válogattam, hanem a *nyomatásban megjelent* iratokból. Szinte bizonyos, hogy a teljes kéziratok hagyaték áttanulmányozásával ezek megsokszorozhatók volnának, s a példák — olykor talán önkényes — értelmezése helyett ekkor már az anyag teljes felméréséről beszélhetnénk. (Megemlítem itt, hogy e feladat elvégzését munkatervembe vettem.)

Ahhoz, hogy Bolyai Jánosnak az általa ismert gyógymódokról vallott fölfogását részletekbe menően egybeveihessük kora orvostudományi nézeteivel, a rendelkezésünkre álló — orvosi tárgykörbe vágó — sórványos följegyzései nemigen nyújtanak kellő támpontot. Viszonylag világos fogalmi voltak egyes betegségek terjedési módjáról: ebben elsősorban a közvetlen testi kontaktusnak tulajdonított nagy szerepet. Nyilvánvaló, hogy szorosabb értelemben vett orvosi pathodynamiikai ismeretek hiányában nem ismerhette föl, miszerint a körtényezőök hatásának megszűnte után is tovább fejlődhet a körtényező és a szervezet kölcsönhatásából származó kóros folyamat, aminek következtében a gyógyulás nem azonnal vagy egyáltalán nem következik be. Megsejtette a lelki tényezők — ahogyan ő mondja: „szellemi hatás“ — szerepét a hypochondriás jellegű pszichés reakciók kialakulásában, melyek gyakran kóros határokig fokozódnak.

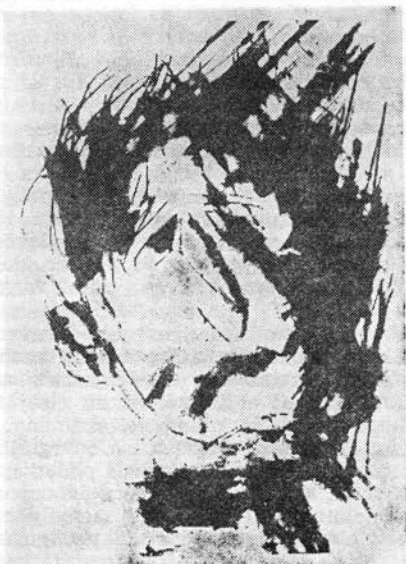
Jóllehet általános életszemléletében, valamint a kóros szomatikus és pszichés folyamatok keletkezéséről vallott orvosi vonatkozású nézeteiben megcsillannak a racionális természettudomány hatásának elemei, Bolyai János mindvégig kitartott a múlt század derekán virágzó hidroterápia mellett, pontosabban az empirikus gyógyászat Priessnitztól származó válfaja mellett. Jellemző, hogy bár Marosvásárhelyen 1812 óta közkórház — az ún. Országos Polgári Gyógyintézet — működött, nincsenek adataink arra, hogy kísérletet tett volna a kórház minden bizonnyal a kor színvonalán álló, a hidroterápiánál változatosabb gyógyeljárás lehe-

tősegeinek igénybevételére. Ez a tartózkodás részben azzal is magyarázható, hogy akkoriban a Bolyaiak társadalmi osztályánál betegség esetén „házi orvos“ igénybevétele volt az általános szokás.

Az eddigiekből — a Benkő Samu által festett társadalomtudós-matematikusi portréjának markáns vonásait is figyelembe véve — kijelenthetjük, hogy Bolyai Jánosról alkotott összképünk kiegészítésre szorul a polihisztorság tekintetében. Az eddigi fölfogást bátran módosíthatjuk: polihisztorsága majdnem apjához mérhető, Bolyai Farkaséhoz, akit különben legtöbbször éppen János fia marasztalt el sokfelé ágazó érdeklődése miatt. Azonban míg az apa érdeklődése a gyakorlati élet irányába is mutatott, János fiáé inkább elméleti jellegű maradt.

## JEGYZETEK

1. Benkő Samu: *Bolyai János vallomásai*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1972. (Az idézetek kiemelései tőlem!)
2. *Bolyai-levelek*. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Benkő Samu. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1975. — Lásd még a *Bolyai János élete és műve* (Állami Tudományos Könyvkiadó. Bukarest, 1953) című gyűjteményes munka 418. lapját.
3. Különösen Vinzens Priessnitz (1799—1851), Osztrák-Sziléziában, Graefenbergben tevékenykedő empirikus gyógyító akkortájt Európa-szerte divatos gyógymódja foglalkoztatta Bolyait. (Priessnitz újra fölfedezi és általánosan bevezeti a vízzel való gyógyítást, a hidroterápiát.)
4. Engel József (1807—1870) általános orvosi gyakorlatot folytató marosvásárhelyi orvos. Életének utolsó éveit Kolozsvárott töltötte, és ott is halt meg.
5. Péterfi Pál (1792—1861) Marosvásárhely városi fizikusa (főorvosa) volt 1835-től 1848-ig. Több kötetből álló *Orvosi naplóját* a református kollégium könyvtárára (ma Teleki—Bolyai Könyvtár) hagyta. Ebben Bolyai Jánosra vonatkozó fontos körtörténeti adatok is találhatóak.
6. Ifj. Hints Elek (1893—1966), budapesti kórházi igazgató-főorvos, egyetemi magántanár több közleményben foglalkozott a két Bolyai életrajzával.



Hajdu Zoltán: Férfifej  
(film-metszet)

## Az orvos sorsa és műve — emberközelből

## Gondolatok egy orvosprofesszor sírjánál

Adversarium impetus rerum viri  
fortis non vertit animum. (A bal-  
sors csapásai nem tántorítják meg  
a bátor férfi lelkét.)

SENECA

Gyászbeszédet mondani, nekrológot írni kötelesség, egyféle kegyeletes szolgálat, tiszteletadás. Ha közéleti ember távozik közülünk, felmérjük életművét, nemcsak azt, amit már befejezett, hanem azt is, amire nem maradt ideje. A nyilvános és hivatalos méltatások, sajnos, nem mindig nélkülözik a fantázia és az illetéktelen szóbeszéd szüleményeit sem. Előfordul, hogy regék kelnek szárnyra, s a félreértések, félremagyarázások az eltávozotthoz nem méltó ríktó színekkel módosítják az illető személyiség portréját. Az orvos, a pedagógus gyakran van kitéve ilyen — többnyire jóindulatból fakadó — téves interpretálásnak. A régi „híres” orvos, ahogy az emlékezetben tovább él, csak félig-meddig önmaga — nagyrészt legenda. S nem annyira a szakmai múlt, az életmű felmérése szenved a pontatlanság miatt, inkább az emberi vonások torzulnak el, ha egyáltalán vállalkozik valaki megrajzolásukra. Pedig nemcsak a mű érdemel figyelmet, hanem az ember is, aki a művet létrehozta.

A megemlékezők általában az irodalom és a művészet még a középiskolában megtanult mintáit szokták alkalmazni. Tudós orvostanár szaktudományában elért eredményeit például a nyomtatásban megjelent művek és más közlemények számával mérik fel — helytelen elgondolás alapján. Talán azért történik ez így, mert a számok rabjává tett bennünket a merev pontosságra törekvő kor, amelyben élünk, s amelyben a számokkal le nem mérhető dolgok becse háttérbe szorult. Így aztán körülményessé és bizonytalaná válik a pedagógiai munkásság megítélése is, mert az, hogy valaki jó vagy kevésbé jó tanár-e, nem fejezhető ki számokban, s annyira a szubjektívum függvénye, hogy a megjelent közlemények mennyisége jobbára mellékes szerepet játszik például a főiskolai tanári versenyvizsgákon vagy előléptetések során is. A betegekkel való, szorosan vett orvosi munkát viszont ma munkacsoport végzi, és így az egyén értékelésére vajmi kevés alkalom nyílik: hirdetheti és alkalmazhatja a vezető orvos deontológiai, etikai irányelveit, ilyen térer aztán már igazán nem könnyű számszerűen meghatározni az ő személyes érdemeit. Az értékítélet megfogalmazásának nehézségeit fokozza az orvostanár sokdimenziós és nehezen összehangolható munkája. Kétségtelen, hogy az oktatás-nevelés, a gyógyítás és a tudományos kutatás — együtt a közéleti tevékenységgel — nem tekinthető könnyen rendszerezhető és számbavehető szövevénynek.

Nyilvánvaló tehát, hogy kétes értékű vagy éppen meddő minden olyan próbálkozás, amelynek célja teljes képet, hű portrét rajzolni olyan orvosokról, akik erre a sokrétű munkára vállalkoztak. Ugyanakkor viszont nagy a kísértés az effajta próbálkozásra, mert roppant érdekes, hogy az orvostudós, a közéleti férfiú, a prominens személy hogyan élt és dolgozott, miként nézett szembe az élete alkonyán tornyosuló nehézségekkel vagy éppen az elháríthatatlan sorscsapással.

Erő, szellemi frissesség, kiegyensúlyozottság kell korunkban ahhoz, hogy valaki megkísérelje átfogni a gyorsan terebélyesedő tudományt. Az új és szélesebb körű ismeretszerzés és -terjesztés, az új helyzetek és dolgok helyes szemléletmódjának, az új eljárásoknak az elsajátítása, sőt még az új fogalmakat jelző szókinccs megtanulása is olyan teljesítmény, amelyhez sok feltétel és adottság szükséges: szinte teljes bevetése a lét energiájának. Konkrét módon, hasznosan és eredményesen magas szintű orvosi és pedagógusi munkát végezni — ez valóban egész embert követel. Csehov, aki maga is orvos volt, így ír erről: „tudósnak, pedagógusnak, szónoknak kell lenni egy személyben, de rosszul áll az ügye annak, akiben a szónok elnyomja a tudóst, a pedagógust, vagy fordítva.” Hány ilyen írott és íratlan szabály, kimondott és kimondatlan igazság érvényes egy orvosprofesszorra, aki

gyógyít, tanít és tudományát műveli! Kétségtelen, hogy az, aki — tetézve mind-  
ezt — még arra is fordít idejéből, hogy korunk nagy kérdéseivel foglalkozzék, s  
meditáljon a világ és a társadalom problémái felett, az szellemi és intellektuális  
funkcióit az önemésztésig fokozhatja. Példa igazolja: volt ember, aki felülkereked-  
ett a fenyegető veszély, sőt a katasztrófa érzésvilágán, és a siker, a győzelem  
érzését hajtóerőnek fogva be, igyekezett mindent a közösség, a társadalom javára  
fordítani.

„Exegi monumentum, aere perennius“ — a híres horatiusi mondás nem min-  
denkire érvényes. Az elmúlt időkben milyen rövid volt a mai átlagos életkorhoz  
képest azoknak az élete, akik nagyot alkottak, s egyedül, a saját erejükre utalva  
emeltek „ércnél maradandóbb emlékművet“: olyant, amely napjainkig hirdeti nagy-  
ságukat! A művészetben ez így igaz. A nagy író, a jeles képzőművész iskolát  
„csinál“ anélkül, hogy érte törekednék, s halála után is csoportok alakulhatnak,  
amelyek tagjai mintaképüket látják benne.

Merőben különbözik ettől az a „monumentum“, amit egy orvosprofesszor épít-  
het napjainkban. Sohasem egyéni mű, sohasem egyetlen ember érdemeire vissza-  
vezethető alkotás ez, hanem munkacsoportoké. Aztán meg az orvostudomány terén  
az idő hamarosan megtépázza a babérokat. Káprázatosan gyors fejlődés korát éljük.  
A tudományos információk szaporodásának rátája hihetetlenül megnőtt: körül-  
belül 10 év során 50 százalékkal gyarapodnak ismereteink. Egyik következménye  
ennek az is, hogy számos orvosi szak- és tankönyv évek alatt elévül, és hibás,  
ha nem éppen káros ismeretek temetőjévé válik: s előbb-utóbb már csak arra jó,  
hogy szerzőjéről, ideje eljöttén, kegyelettel megemlékezzünk. Az alkotás maga nem  
dacol az idővel, értékes felfedezések válnak korszerűtlenné. Ki kezel manapság  
azzal a salvarsannal, amellyel a Nobel-díjas, nagynevű Ehrlich 1910-ben forradalmi  
újítást vitt a gyógyászatba? Ragyogó orvosi vívmányokat hamarosan újabbak  
homályosítanak el. Igen: az orvosi életmű nem halhatatlan, s csak kivételesen éli  
túl alkotóját. Az orvosi „iskolák“ fennállásának ideje is korlátozott, bármilyen  
tehetséges és rátermett munkaegyüttes veszi is át és őrzi, gyümölcsözteti a mester  
hagyatékát.

A tudomány művelésére vállalkozó orvosnak tehát ha „iskolát“ óhajt hagyni  
maga után, s nem akarja veszélyeztetni alkotása folytonosságát, sietnie kell! Hiszen  
mindent még halála előtt kellene befejeznie.

Az önfenntartás ösztöne mélyre nyúló biológiai gyökerekből táplálkozik. Az  
ember tulajdonképpen sosem tudott egykönnyen beletörődni a kérlelhetetlen vég-  
zetbe, s ezért fejlődésének, történelmének során mindig foglalkoztatta az elmúlás  
problémája. Amióta a szociális haladás és a tudomány együttesen meghosszabbí-  
totta az egészséges és a beteg egyén életét, azóta a halál nem mindig köszönt be  
váratlanul vagy éppen tragikus hirtelenséggel. Az öregedés is hosszú, évtizedes  
periódus lehet, melynek folyamán a testi és a szellemi hanyatlás, gyengülés jól  
ismert fázisai követik egymást — míg végre a biológiai státus romlása miatt anak-  
ronisztikussá válnak az egykor talán ragyogó egyéniség nézetei, viselkedése és  
erkölcei. Megjegyzendő, hogy foglalkozás, szakma és hivatás szerint lényeges kül-  
lönbségek adódnak ezen a téren. A vég közeledtét érző és ismerő, a földhöz, a  
természethez közel álló földműves bölcsen és belenyugvással mondja: közeledik a  
végóráim. Nem így az értelmiségi, és főleg az orvos, aki foglalkozása révén naponta  
került szembe hasonló kérdésekkel.

A betegek pszichológiai problémáiról írt kötetek ott sorakoznak a könyvtárak  
polcain. Az öregek lelkivilágáról a gerontológia szolgáltat izgalmas adatokat. Arról  
azonban, hogy az öregedő vagy beteg orvos miként hagy fel foglalkozásával, hogyan  
mond le a gyógyítás egész embert igénylő gyakorlásáról, a medicina műveléséről  
— arról tudtommal nincs vallomás, sem értesülés. Pedig az, hogy az öregedés mik-  
ént és milyen fokozatosan állítja ki a sorból az orvost, világosan leírható, magya-  
rázható. A szakmai fejlődés megszakadása tulajdonképpen már a vég kezdetét je-  
lenti, mert az új ismeretek igénylésének megszűnté hanyatláshoz vezet. Hamarosan  
bekövetkezik a betegekkel való fárasztó kapcsolatok lazítása, ezzel egyidőben az  
elszakadás, a kiválás a megszokott embercsoportból, biztonságosabb elhelyezkedés  
valahol a perem felé, ahol kisebb a felelősség, és szűkíthető a szakmai, a társa-  
dalmi, sőt a családi kötelezettségek skálája is. A további hanyatlás során az öreg-  
ember rendre előreküldi értékes holmijait: látását, hallását — s ezzel a szűkebb  
környezetéhez fűzött szálak is meglazulnak, talán hogy könnyebb legyen a távo-  
zás az ismeretlenbe.

Nehéz, sokszor tragikus a természetes halálra készülő ember küzdelme, ami-  
kor már a félelem, a feleslegesség érzése is kezdi megmérgezni napjait. Ezért a

hősi erőfeszítés munkája folytatásáért! Hogy emelkedni tudjon, egyenként dobja ki a ballasztokat élete egyhelyben lebegő gondolájából. Ismertünk olyan idős és beteg embert, aki utolsó napjáig, könnyítést sem engedélyezve önmagának, heroikus erőfeszítéssel ott maradt az ár közepén, ahol az emberi lét sodrása a legerősebb.

Az egykor végzetes, ma már gyógyítható tudóbajt a költők, írók romantikus ködbe burkolták, sokszor talán csak azzal a céllal, hogy irodalmi sikert csíholjanak ki az olvasóközönségben célszerűen keltett borzongással. A daganatos betegek nagyobbrészt gyógyíthatók, mégis a szörnyű rémkép obszesszióként kísért a köztudatban, s ezért csak ritkán ihleti meg a szépirodalom művelőit.

A gyógyíthatatlan betegség ismerete, vállalása, az önfenntartás ösztönének józan vagy könyörtelen megbékítése: az orvosi pszichológia ismert fejezete. A rákos beteg, ha gyógyíthatatlanná vált, és bántalma minősítését tudomásul veszi, különféle fázisokon esik át. Néhány napig — sokszor egy-két hétig is — nem akarja elhinni, visszaautásítja a diagnózist. Később az elkeseredés fázisa következik, majd alkudozni kezd, haladékat igyekszik nyerni, elodázní a véget. Végül is nem marad más, mint rezignáltnan vagy éppen cinikusan túrni a lélek fájdalját, bölcsen félreállni oda, ahol elviselhető az élet, amíg még adatik. Pszichésen könnyebben befolyásolható, mert lelki egyensúlyát megőrzi az, aki nem szerez tudomást a kezelés hiábavalóságáról. Milyen szerencse, hogy az önfenntartás ösztöne hajlamossá tesz az önámításra!

Ha orvos szenved gyógyíthatatlan betegségben, felkészülése a halálra megálló, néma vívódás. Teljesen magára marad roppant problémájával, reménytelen magányosságba zárkózik. Egyféle konspiratív hallgatás veszi körül, mert kollégái rendszerint nem is próbálják félrevezetni vagy vigasztalni. Egyébiránt is leperreg róla a szó, amellyel hazudni igyekeznének neki, vagy bátorítani akarnák.

Rendkívüli egyéniség hatalmas erőforrásai kellene ahhoz, hogy valaki a halálfélelem antidótumát megtalálja a maga számára, és az idegfeszültséget hasznos energiává változtassa át, legalább azért, hogy függőben maradjon dolgait rendezze. Az pedig már a hősiesség jellegét ölti, ha valaki ezen kívül és felül szakmai és közéleti téren is akar és tud még nagyot alkotni: olyat, amire más, egészséges és hosszúéletű ember sem volna képes. És mégis — erre is van példa!

Vitathatatlan, hogy a főiskolai katedra és még inkább a magasabb szervező, irányító egyetemi állás tisztas betöltése a hagyományok őrzésének, ápolásának és a szüntelen megújulás, fejlődés propagálásának dialektikus küzdelméből áll. Ennek során elkerülhetetlenül összeütköznek egymással felfogások, elvek, s mit tagadjuk, egyéni érdekek is. Az ilyen összecsapásban az, aki úgy győz, hogy ne maradjanak a szintéren legyőzöttek, rendkívüli kvalitásokat csillogtat meg. Az irányítottakat munkatársi státusra emelni, az emberi méltóságot megőrizve s a fölény látszatát is kerülve jó és tiszta kapcsolatokat teremteni vezet és beosztott között: csak az emberség és az intellektus finom, ösztönös rezdüléseivel valósítható meg. Ha nem így történik, akkor igazsa lesz annak a bölcs mondásnak, mely szerint az, aki erőt alkalmazva gyakorol hatalmat mások felett, hovatovább egyre gyengébbé válik önmaga fegyelmzésére. Ezzel a veszéllyel a forradalmi átalakulások társadalmában is számolni kell. Nagy kár, ha az emberi jellem az alakuló, változó körülmények között a legszebb tulajdonságai közül veszti el éppen azt, ami olyan vonzóvá és ellenállhatatlanná teszi a nagy tudósokat — például a tisztességtudást és a mértéktartást. Tisztelet és elismerés illesse azt a vezetőt, aki a közéleti morált s az emberséget mindig kötelező normaként tartotta becsben.

A kolozsvár-napocai Házsongárdi temető fáí között a halottaik sírjához járulók és Erdély nagyjainak hantjaihoz zarándoklók megállnak majd Octavian Fodor orvos-professzor, rektor és akadémikus síremléke előtt is. Neve még sokáig készlet bámulatra és tiszteletadásra.

## Gyógyító és kutató allergológia

A temesvári Megyei Klinika allergológiai osztálya szakmai körökben országsszerte ismert tevékenységet folytat. Tekintettel az orvostudomány e viszonylag új ágának egyre növekvő jelentőségére a modern társadalomban, úgy véljük, nem érdektelen olvasóinkkal is megismertetni főbb kérdéseit. Ezzel a céllal közöljük a következő, Ionel Dinu főorvossal, az Európai Allergológiai és Klinikai Immunológiai Akadémia tagjával készített interjút.

— *Mi a magyarázata annak, hogy az utóbbi időben megnőtt az allergológia iránti érdeklődés? Ezt azért kérdezem, mert nem olyan régen egyes orvosi körökben, a laikusokról nem is beszélve, még fenntartással tekintettek az allergológiára, amolyan „jelentéktelen” idénybetegségek (szénaláz, csalánkiütés, asztma és hasonlók) kezelésében kimerülő, nem sok vizet zavaró szakágazatot láttak benne...*

— ...hogy aztán a tények, az allergiás betegek számának növekedése megdölgöztassa a tamáskodókat. Nézzük csak, mi történik. A gyors iparosodás, az urbanizáció, a technikai haladás, s mindezzel a növekvő környezetszennyeződés világszerte megsokszorozta például a tüdőasztma-eseteket, valamint sok más allergiás megbetegedést. A múltban gyógyszerallergia is ritkábban fordult elő, mert a gyógyszer kevesebb, a gyógyszerhasználat kisebb mértékű volt, mint napjainkban. De nem léteztek detergensok, szintetikus ruhaanyagok sem, nem ismertük az izocianát-származékokat, kevesebb gyárkémény okádta a füstöt, szennyezte a levegőt. A mezőgazdaság nem használt annyi vegyszert, mint ma. Ezek a változások valósággal *társadalmi betegséggé* tették az allergiát. Sürgető igény né vált megfelelő diagnosztikai és gyógyító eljárások kidolgozása. Tapasztalatunk szerint a szervezet az ilyen vegyi természetű környezeti agressziókra az első lépcsőben allergiás, a másodikban már mérgezési tünetekkel válaszol. Tehát az allergia a *vészjelző szerepét játssza*. Persze, gyakorlatilag a dolog nem ilyen egyszerű. És éppen mert nem ilyen egyszerű, az általános orvosoknak behatóbban kellene foglalkozniuk az allergológiával, hiszen előbb-utóbb halaszthatatlan feladatokat kell megoldaniuk.

— *Mit mond a statisztika az allergiás megbetegedések számának növekedéséről?*

— Minthogy korábban nem vezettek effajta nyilvántartást, nehéz volna pontos, számszerű adatokkal szolgálnom. De nemcsak a statisztika hiánya gátol ebben, hanem az is, hogy sok a *téves diagnózis*. Ahol nincsenek megfelelő allergológiai ismeretek, az orvosok gyakran allergiának nyilvánítanak valójában más természetű megbetegedéseket is — vagy fordítva: nem ismerik fel az allergiát. Mindenesetre a mi tapasztalataink, a fővárosi allergológusok még régebbi és gazdagabb tapasztalataival egybehangzóan, számottevő növekedést igazolnak — még akkor is, ha ebből le kell vonni a látszatnövekedést: a jobb orvosi ellátottság, a szakszerűbb diagnózis okozta többletet (tehát azt, hogy ma több esetben jönnek nyomára, mint évekkel ezelőtt).

— *Tulajdonképpen mi is az allergia? Mi váltja ki? Úgy tűnik, erre nézve még ma is meglehetősen nagy a tájékozatlanság.*

— Sajnos, valóban így van. S miért ne mondanók meg őszintén: ennek egyik oka az orvosképzés mulasztásaiban lehet. Nemcsak a tájékozatlanság nagy, hanem hiányzik a bátorság is ahhoz (tisztelet a kivételeknek), hogy a gyakorló orvosok ezt önmaguk vagy éppen mások előtt beismerjék. Gyakran töprengnek, mi-

kor szűnik meg például az a gyakorlat, hogy a csalánkiütéses betegeknek ezt a sztereotíp kérdést tegyék fel: „Mit evett?“ — holott valójában a csalánkiütést sokféle tényező idézheti elő: szappan, nyloning, járványos fertőzés, még gyakrabban belférgék, és így tovább.

Az allergia a belső és a külső környezethez való *alkalmazkodás* betegsége. Az alkalmazkodás a születés előtti időszakban kezdődik. Saját immúnmechanizmusunk mintegy „leltárba veszi“ mindazt, ami hozzánk tartozik, ami sajátunk, a használatos terminológiával *self*, és felkészül visszautasítani mindent, ami idegen, *non self*. Ezért van, hogy később szöveteink és szerveink — vesénk, májunk, tüdünk és így tovább — már nem helyettesíthetők anélkül, hogy az idegen szervet visszautasító allergiás reakció fel ne lépne. Növekedés közben ugyanakkor hozzá kell szoknunk temérdek anyaghoz: élelmiszerekhez, illatokhoz, virágorhoz, gyógyszerekhez stb. Csakhogy ez nem mindenkinek sikerül.

— *Miért nem?*

— Ez igen bonyolult ügy, a szakirodalom bőven foglalkozik vele. Sok esetben örököt hajlam az alkalmazkodásképtelenség: az allergiások egy részének elődei is allergiások. Aztán itt vannak a különböző étkezési szokások, illetve ezek negatív kihatásai az emésztési enzimekben fogyatékosoknál: az enzimdeficit megnehezíti a lebontást, az áthasonítást. A megbetegedések egy másik csoportjánál a légzőszervek, az orr- és homloküregek krónikus fertőzései, a bőr- és genitália-gombásodások stb. hajlamosítják allergiára a szervezetet, mivel túlérzékenységet idéznek elő, „riadóztatják az immúnkompetens sejteket, és megindítják az antitestek képződését a közvetlen környezetünkben található ártó tényezők ellen. Ha egy *non self* anyag — nevezük ezt antigénnek vagy allergénnek — a szervezetünkbe jut, antitestképződést indít meg, szenzibilizálja a szervezetet. A szervezet telítődik antitestekkel: ún. specifikus immunoglobulinokkal. Egy újabb érintkezés a szenzibilizáló allergénnel, és bekövetkezik a „robbanás“: az allergiás tünet, súlyosabb esetben az allergiás sokk. Az allergia tehát, kissé leegyszerűsítve, az antigén és az antitest konfliktusa.

— *Ezek szerint az allergológia és az immunológia között nagyon szoros a kapcsolat.*

— Ez köztudott. De a kifejezés pontatlan. Az allergológia ui. az immunológia egyik deriváns ága, az immunológia körébe tartozik. P.G.H. Gell és R.R.A. Coombs általános elfogadott sémája az allergiának négy alaptípusát különbözteti meg: az ún. *anafilaktikus* tipushoz tartoznak a leggyakoribb klinikai előfordulások (tüdőasztma, idénynáthák, csalánkiütés stb.); a *citotoxikus antitestek* okozta sejtártalmak típusa (vérszegénység, trombocitopenia, leukopenia stb.); az ún. *immúnkomplexumok* típusa (ide tartozik például a sérumbetegség); és végül a negyedik típus a *késleltetett allergiák* csoportja, a mikróbás allergiák, dermatitiszek egy fajtája, továbbá a szervátültetések elutasítása, az idegen szerv kivetése...

— *Itt egy kis kitérőt javasolok. Kitérőt a szervátültetésekre, az immunopatológia és az allergológia összefüggésében.*

A mi szempontunkból a szervátültetés nem egyéb, mint az immunológiai siker vagy kudarc modellje, aszerint, hogy a szervezet befogadta-e, vagy visszautasította az átültetett szervet. Anélkül, hogy a sebész Barnard professzor érdemeiről a legkevésbé is megfeledkeznénk, fontos lenne többet tudnunk segítőitársairól: immunológusairól. A sebészeti technika viszonylag hamar legyőzte a nehézségeket — az immunológia még adósunk a megoldással. Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy az immunológiának nagy szerepe van a rákkutatásban és a rák gyógyításában is. Azzal a ma még nehezen megmagyarázható ténnyel állunk szemben, hogy az átültetett idegen szervet a gazdaszervezet kivetí magából, a rákos daganatot viszont megtűri: ez kifejlődhet anélkül, hogy a szervezet védekező mechanizmusa útját állná elburjánzásának, vagy kivetné. Nézetem szerint az átültetett szerv befogadásának, illetve a daganat kivetésének megoldása, ha nem is azonos, de feltétlenül rokon probléma.

Ugyancsak az immunológiától várható egy másik igen fontos probléma megoldása. A betegségek krónikussá válására és az öfenfentartó (ún. autoimmún) betegségekre gondolok. Valamely szervünk *self*, ameddig ép és egészséges, ám *non self* lehet belőle, ha megbetegszik. Ez esetben működni kezd a védekező mechanizmus, antitestképződés indul meg, s az antitestek mintegy „konzerválják“ a betegséget



(például a májgyulladás, a vesegyulladás, a kolitist) a fertőzési folyamatok lezárulása után is. Ilyen esetben az antibiotikumok nem segítenek, hanem ún. immunodepresszor-terápiára van szükség.

— *Laikus számára valóban meglepő felfedezni, milyen tág összefüggései vannak az allergológiának. Milyen helyen folyik ebben az összefüggérendszerben az ön személyes kutatói tevékenysége?*

— Most én teszek egy kis kitérőt. Természetesen állandóan foglalkozom kutatómunkával: az allergológiában a kutatás és a klinikai gyakorlat szinte elválaszthatatlan. Igen ám, de gyakran akadnak olyan — főleg technikai jellegű — nehézségek, amelyeket előbb le kell győzni ahhoz, hogy az ember bármi máshoz foghasson. Nos, ezek nagy részét, kollégáim segítségével, sikerült is legyőzni: például saját erőnkől immunkémiai laboratóriumot létesítettünk, ahol aztán több témával foglalkozhattunk, s ebből több tanulmány és doktori értekezés született. A szerény laboratóriumban elért eredmények rangos nemzetközi fórumokon, például az 1967-es montreali, az 1970-es freiburgi kongresszuson arattak elismerést.

Klinikánk allergológiai osztályát se képzelje senki — ezt írja meg! — valami nagyszabású, népes gárdát foglalkoztató intézménynek. Szerény keretek között dolgozunk. De nem is ez a lényeg, hanem a hozzáállás.

— *Ez idő szerint milyen problémák foglalkoztatják leginkább?*

— Mindenekelőtt gyakorlati természetűek. Antigének előállítására diagnosztikai és kezelési célokra. Azután már korábban elkezdett vizsgálatok a bélpaszták szerepéről az allergiában, a fertőzéses és a gombás allergiák vonalán — és így tovább. Nagyon fontos feladatunk elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt az *allergiaszerű*, de más mechanizmusok létrehozta kórok vizsgálata. Kutatási eredményeinkről rövidesen beszámolunk az Európai Allergológiai és Klinikai Immunológiai Akadémia prágai ülészakán, 1977-ben.

— *A nemzetközi tudományos szervezetek, amelyek közül Ön többnek is tagja, valamint a külföldi szaksajtó, amely gyakran átveszi vagy ismerteti az Ön idehaza publikált dolgozatait, úgy tudom, a tudászmával és a szilikózzsal kapcsolatos vizsgálataira figyelték fel leginkább. A szilikózis szakmai betegség. Milyen közös problémái vannak önnek és kollégáinak munkavédelmi intézményeinkkel?*

— Több ízben javasoltuk például, hogy a munkahelyi alkalmazáskor figyelembe kellene venni a jelentkező hajlamosságát a különböző allergiákra, átfogó szűrővizsgálatokat kellene bevezetni. Ez egyelőre nem valósult meg, de annyit talán mondhatok, hogy jó úton halad. A minap alakult meg klinikánk keretében a légszennyeződés és a pneumokonionok kérdésével foglalkozó megyei szakbizottság, amelynek magam is tagja vagyok, s amely sokat tehet — és reméljük, tesz is majd — a tüdőbe jutó por okozta allergiák, a szilikózis és a bronchitis típusú megbetegedések, valamint a tüdőasztma elleni védekezés előmozdításáért.

A gyógyszerallergiások védelmére bevezettük az allergológiai igazolványt. Ez egy kis nyomtatott kartonlap *Buletin alergologic* felirattal; tulajdonosa a személyi igazolványában tartja, rovatai pedig pontosan megjelölik azokat a gyógyszereket (és más allergéneket), amelyekre az illető személy érzékeny. Mire jó ez? Előfordulhat például, hogy valakit baleset ér, elveszti az eszméletét, nem közölheti senkivel, hogy penicillin-allergiája van — és „rámegy” egy penicillin-injekcióra, bár egyébként felépülhetne. Az allergológiai igazolvány kiküszöböli ezt a veszélyt, sőt kiállításának általánosan kötelezővé tételével az előbb említett probléma is nagyrészt megoldódna — úgy ti., hogy munkahelyi alkalmazáskor az igazolvány bizonyos adatai kizáró jellegű feltételt jelentenek, az illető személy egészségének védelme érdekében. Munkavédelmi téren is bőven vannak feladataink. Hogy csak egy példát mondjak: nemrég más szakemberekkel karöltve felmérést végeztünk egy műanyagfeldolgozó nagyüzemben, ahol asztmaszerű légzőszervi zavarok fordultak elő. Ajánlásokat tettünk, amelyek megfogadása sokat javíthat a helyzeten, de ez már az üzem vezetőségétől és szakszervezeti bizottságától függ, mint minden iparvállalatnál.

— *Szeretnék egy újabb kitérőt javasolni, ezúttal tudománytörténeti irányban. Keveset tudunk az allergológia múltjáról. Elterjedt nézet, hogy ez a tudományág véletlen felfedezéseknek köszönhetően született meg...*

— Anélkül, hogy a véletlen szerepét és egyes kiváló tehetségű kutatók intuícióját lebecsülnék, a valóság mégis az, hogy az allergológia hosszú fejlődés ered-

ménye. 1798-ban Jenner végrehajtja az első himlőoltást. A védőoltás csakhamar általános eljárásává válik, s ezzel létrejönnek az immunológia alapjai. Ma már nehéz elképzelni, milyen nagy lelkesedést és reményeket keltett a himlőoltás. De a tényleg jelentős eredmények ellenére nem lehet figyelmen kívül hagyni néhány különös, olykor súlyos következményt. Több jeles orvoskutató észreveszi, hogy az antigénnel végzett immunizációs kezelés során a kísérleti állatok egy részénél súlyos intolerancia lép fel. 1898-ban J. Bordet kísérletileg kimutatja az antitestképződést az idegen vörösvérsejtek ellen (citotoxikus antitestekről van szó). Világossá válik, hogy a szervezetben keletkezhetnek nem védő, hanem ártó hatású, a szervezetet túlérzékennyé tevő antitestek is. Egy további felfedezés megerősíti az első megfigyeléseket: nem minden antitest védő hatású. 1900-ban Landsteiner felfedezi az A és B vércsoportokat és a fajlagos antitestjeiket. Köztudott, milyen döntő fontossága van ennek a vérártóanyagoknál, az új leukocitacsoportok identifikálásánál, a szervátültetésekénél. Most már lehetővé válik az egyén biológiai-humorális személyiségének meghatározása. 1902-ben, az anafilaktikus-allergikus jelenségek kísérleti előidézése esztendőjében már bőséges előzmények halmozódnak fel, csupán a konklúziók levonása marad hátra.

— *Mindez a megismerés lépésről lépésre való haladását példázza. Mi szerepe volt akkor az allergológiában a véletlennek?*

— Ismétlem: a véletlen és a módszeres megfigyelés, kísérletezés elválaszthatatlanok. A rendkívüli tehetség és az intuíció szerepe csak ebben az összefüggésben érvényesül. Egy sétahajózás alkalmával Albert monacói herceg és barátja, Richard doktor felkéri Ch. Richet és P. Portier orvoskutatókat, fejtsék meg egy, a halászoknál fellépő bőrbántalom titkát. A halászok a hólyagmedúza (*Physalia*) érintésére fájdalmas bőrgyulladásal reagáltak. A kutatók első kísérleteiket a hajón levő kutyákon végezték, majd otthon, Franciaországban folytatták, s ekkor a kísérletekhez már tengeri kőköröcsinből (*Actinia*) készített kivonatot használtak. Meglepetésükre azok az állatok, amelyek előzőleg néhány dózist kaptak ebből a vakcinából, a nyugalmi idő után nem lettek ellenállóbbak. Ellenkezőleg: nagymértékben szenzibilizálódtak, és többjüknel görcsös roham vagy éppen halálos sokk állt be. A két kutató arra a következtetésre jutott, hogy itt egy sajátos, az immunizációval ellentétes jelenséggel van dolguk, amely túlérzékenységet, ún. *anafilaxist* idéz elő a kísérleti állatoknál. Ezt a szokatlan, nem várt reakciót, amely a szervezetben fertőző betegség vagy oltás hatására léphet fel, von Pirquet *allergiának* (azaz más reakciónak) nevezte el. Hát körülbelül ennyi ama bizonyos véletlen szerepe az allergia felfedezésének történetében.

— *Önt mi készítette arra, hogy éppen az allergológiára szakosodjék? Annak a meg gondolása-e, hogy az ágazat súlya megnőtt a modern gyógyászatban, vagy az a gyakorlati szempont, hogy általában kevés az allergológus?*

— Talán mindkettő együtt. Főleg azonban egyéni hajlamaim, érdeklődésem, ami elválaszthatatlan tanárain buzdításától és személyes példájától. Gondolok elsősorban Păunescu-Podeanu professzorra, a kitűnő tudós-pedagógusra: ő szeretett meg velem ezt a tudományt. S természetesen, hogy egy viszonylag új tudományág mindig csábítja a kutató hajlamú orvost.

— *Kérem, beszéljen a román allergológiai iskoláról. Kik a legjelentősebb egyéniségei?*

— Nehéz feladat elé állít. Nos, hogy csak néhány, külföldön is jól ismert nevet említsék: Danielopolu, Hațieganu, Păunescu-Podeanu és Longhin professzorok, az idősebb nemzedék képviselői, aztán P. Păun, Saragea és Seropian professzorok... Az ő munkásságuk nélkül a hazai immunológia és allergológia nem hozhatta volna be korábbi hátrányait. Păunescu-Podeanu professzor például ráterelte a figyelmet a *hisztaminózisokra*. Ezek a megbetegedések hasonlóan az allergiára, de nem az immunmechanizmus váltja ki őket. Egyébként annak idején kevesen látták meg nálunk olyan világosan az immunológia jövőjét, illetve a krónikus betegségek immunológiai értelmezésének lehetőségét, mint Păunescu-Podeanu. Én magam tőle tanultam a módszeresség, a kitartás, a rend és mindenekfelett a szenvedélyes ügyszeretet döntő fontosságát a tudományban. E. Seropian professzor, orvosegyesületeink allergológiai osztályának elnöke, könyvet írt a légzési allergiákról, Păun professzor és Ion Gr. Popescu a tüdőasztmáról; Longhin professzor a tuberkulinos allergia terén végzett sikeres kutatások mellett különféle adekvát gyógyszerek előállításával tűnt ki.

— Ön, úgy tudom, külföldön képezte tovább magát.

— Egy évet töltöttem a Bad Lippspringe-i allergológiai és asztmakutató klinikai intézetben. Németország Szövetségi Köztársaságban ebbe a városkába összpontosítják az allergiás betegek nagy részét. Az intézet igazgatója, dr. F. Schwarting, kitűnő gyógyszer és szervező, s itt működik E. Stressemann professzor, a kimagasló teoretikus is. Közvetlenül a kezük alatt dolgoztam, és sokat tanultam tőlük: több új módszert és technikai eljárást „importáltam”. Hálával tartozom az említetteknek segítőkészségükért.

Nagyon érdekes, hogyan szervezték meg a nyugatnémet allergológusok a munkájukat. A mondott intézetben a társadalombiztosítási szervek által beutalt betegeket kezelik. Elkészítik a pontos, átfogó diagnózist, s ennek alapján előírják a megfelelő kezelést. Az alapkezelést — ez két-három évig is eltarthat — a betegek a Bad Lippspringében megállapított diagnózis és utasítások szerint a lakóhelyükön kapják az általános orvostól. Az allergiás betegek zömének egy helyre összpontosítása és minden eset módszeres kivizsgálása alaposan képzett egészségügyi személyzet által igen eredményesnek bizonyult: erről volt alkalmam meggyőződni.

— Milyen fő tendenciák érvényesülnek ma az allergológiában, amelyek továbbfejlődését meghatározzák? Melyek a legfontosabb kutatási területek?

— Az allergológia hatalmas terület, úgyhogy én csak a hozzám közelebb álló aspektusairól beszélnék: arról, ami közvetlenül foglalkoztat. Lássunk tehát ebből valamit. Nem új dolog például, hogy léteznek bizonyos szenzibilizálódások, humorális vagy sejtes antitestekkel való telítődések, amelyeket nem kísérnek klinikai megnyilvánulások. Minek tekintjük, hová soroljuk őket? Milyen egyéb tényezők járulnak hozzá ahhoz, hogy ezekből allergiás folyamat, illetve megbetegedés legyen? Ez az egyik megfejtésre váró, még sok kutatómunkát igénylő feladatunk. Egy másik fontos kutatási témánk allergológiai tesztek készítése radioaktív izotópok segítségével. További gyakorlati célunk itt, Temesváron olyan — a diagnózishoz és a kezeléshez szükséges — allergének előállítása, amelyeket eddig külföldről hoztunk be, valuta ellenében. Ezzel nagy gondot rázunk le a nyakunkról. S végül, hogy ne csak magunkról szóljunk: ez idő szerint egész tudományunk egyik legfontosabb (a szervátültetés vonatkozásában is döntő) problémaköre olyan nagy hatékonyságú, szelektív, ártalmatlan gyógyszer kidolgozása, amely ellenőrizni képes az immunválaszt. Ha ez sikerülne, nagy lépést jelentene az orvostudomány további fejlődésében.

— Térjünk vissza az önök munkájára. Milyen más klinikai osztályokkal, esetleg önálló intézményekkel, milyen más szakemberekkel kooperálnak?

— Klinikánk egész sor más osztályával és laboratóriumával, s más kórházakkal is. Különösen sok közös problémánk van többek között a parazitológiával, a mikológiával, a dermatológiával, az orr-fül-gégészettel, az endokrinológiával, a tüdőbészettel: az e területeken dolgozó orvosokkal több ízben végeztünk közös kutatásokat, és nagyon érdekes eredményeink vannak. Kapcsolatainknak persze mindez csupán egy része. Sokfelé ágazó kapcsolatok nélkül nem jutnánk elég információhoz, aminek mind a diagnózis, mind a kezelés kárát látná, a kutatómunkáról nem is beszélve.

— A városzóban gyakran láthatunk más megyékből jött betegeket...

— A mi feladatunk elsősorban Temesvár város és Temes megye allergiásainak kezelése, de nem utasítjuk el a máshonnan érkező betegeket sem. Ezzel némileg tehermentesítjük a kitűnő szakorvosok vezette, s éppen ezért túlszűfolt fővárosi allergológiai rendelőket.

— Mi a véleménye az olyan nézetekről, hogy az értelmiségieknél, talán mert „kényesebbek”, gyakoribb az allergia, mint a más foglalkozásúaknál?

— A tapasztalat nem igazolja ezt. A vegyipari vagy a malomipari dolgozó, az állatgondozó vagy a mezei munkás nyilvánvalóan inkább ki van téve a környezeti ártalmaknak, s ebből következően az allergiás megbetegedéseknek, mint a szellemi munkás. Másvalamiről van szó. Már említettem, hogy a szenzibilizálódást nem követik szükségképpen klinikai tünetek. Valaminek ki kell váltania az aller-

giát. Kiváltó ok lehet hormonzavar, fertőzés, de lehet az értelmiségieknél gyakori túlhajtott szellemi munka is, vagy a szintén gyakori erős lelki feszültség.

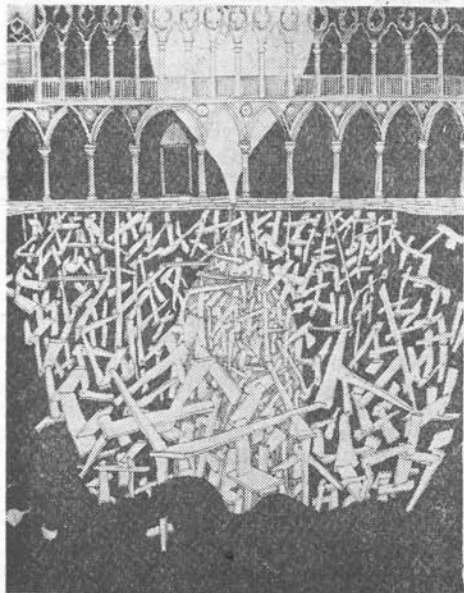
— Befejezésül talán térjünk vissza arra a kérdésre, hogy mi okozza az allergológiával szemben még mindig érezhető tájékozatlanságot és problémái lekicsinylését. Ön azt mondta: ez összefügg az orvosképzés hiányosságaival. Pontosabban mire gondol? Milyennek látja az allergológia helyzetét orvosgyegetemeink oktatási rendszerében?

— Véleményem szerint orvosképzésünk még nem számol eléggé az allergológia — és tegyem hozzá: az immunológia — rohamosan növekvő fontosságával, sem pedig az allergia társadalmi betegség jellegével. Oktatási szempontból az allergológia elmélete és gyakorlata feldarabolódik a különböző katedrák között. Ezt az állapotot ott, ahol fennáll (teszem azt, a temesvári egyetemen), meg kellene szüntetni. Jobb a helyzet Bukarestben, ahol az egyetem utáni továbbképző intézmények keretében működik egy allergológiai katedra, E. Seropian professzor vezetésével.

Megalapozott reményünk van azonban arra nézve, hogy a közeljövőben lényeges javulás áll be: az orvosképzésben az allergológia is nagyobb figyelemben fog részesülni.

Meg kell még említenem, hogy — ugyancsak az allergológia helyzetének javulása jegyében — jelenleg egy allergológiai klinika létesítésének tervén dolgozunk. Kihelyezett klinika lenne itt nálunk, a Bánságban. A helyet már kiszemeltük. Ha minden jól megy, a klinikát a Krassó-Szörény megyei Poiana Mărului üdülőtelepen rendezzük be. Ismeri? Egy körülbelül 800 méter magasan fekvő hely, klinika céljaira alkalmas modern épületekkel. Itt optimális feltételekkel fogunk rendelkezni mind a gyógyászat, mind a tudományos kutatómunka szempontjából, és ideális lehetőségekkel allergológiai szakkaderek képzésére. A kihelyezett klinika, ha megvalósul, meggyőződésem szerint új lendületet ad majd a hazai allergológiának.

Lejegyezte **Bálint-Izsák László**



Muhi Sándor grafikája

# SZILÁGYI DOMOKOS HÁTRAHAGYOTT VERSEIBŐL

## EGY GÉP RABJA VAGYOK...

Egy gép rabja vagyok. Egy írógépe.  
Rababb, mint kurtavasban a rab.  
Taposnám, kalapáccsal zúznám péppé.  
De nem szabad.  
Ó, mennyi mindent megutáltam,  
csak amiatt, mivel tilos.  
Robbanásig feszült gőzmozdony — álltam:  
nincs indulás: a szemafor piros.  
Nincs kinek és nincsen mit szemrehánynom.  
Végső soron magam rabja vagyok.  
S tán nincs is szemafor, mert vakvágányon  
állok — már a remény is elfogyott,  
az indulásé. Miért? hova? merre?  
és meddig, meddig, uramistenem?  
Mindegy már. Nincs a teriinek se terhe,  
és nem segítsz, nem segíthetsz, te nem.  
Hát járom, mert járnom kell, míg lehet,  
az utat, melyen hajdan elindultam,  
s káromlom az összes isteneket  
— ennyi az enyém — rabbá-szabadultam.

## NAPRAFORGÓK

Egyedül vagyok, mint a sárga  
napraforgó szomorúsága.  
Az ég alatt ragyog a nyurga nyár. Száll  
a szőke búzaföld. Amarra pár szál  
katáng kurjongat kéken  
szememnek itt lenn s odafönn az égen.  
Ökörnyállal az ősz előreköpdös.  
Lomboknak készül ezerszínű köntös.  
De még zölden üdell a tó,  
báránylevélkék legelnek rajta, kiknek  
szigorú pásztora a nap-ikrek:  
egyik a magasban, másik a mélyben látható.  
Fekszem a földön, engedelmes foglya,  
s mint magvető, aki marokba fogja  
a szórni való élést — én, im,  
próbálok megmarkolni szétszólt igéim,  
hogy ne legyek egyedül, mint a sárga  
napraforgó szomorúsága,  
a mint ki termett szomorúságra —  
talán a sors kivéd  
(rakoncátlan hivat);  
fekszem hason, hátam vetem az égnek —  
csak így ér valamit e földi lét,  
szétszóltában napra forgó igéknek.

(1976 nyarán)

## Készülődés



„Mileszpalesz?” — hallotta valaki csúfondáros hangját.

Nyugtalanul ébredt, vasárnap fejében igen korán, enyhe fejfájással, inkább fejfűgással, egész teste tiltakozott, tudata azonban már megkezdte az álomfoszlányok gubancaiból való kikászálódást, szemét ennek ellenére nem nyitotta ki, mordulva fordult a másik oldalára, mint ilyenkor szokta, a borostás reggellel nem ér véget csak úgy egyszerűen valamely éjszaka, kávé, cigarettát, alkoholt, ha lehet, napokig nem, egy cseppet sem, elszívták a cigarettáját, rákaptak, a jó cigarettából mindenki szív, még a nemdohányosok is, a végén már zsebből-cigarettázó lett ő is, hiába, látták, honnan húzogatja elő, furcsa körmondat üldözte az ébredésbe, billegő félálomba, ha ebben a pillanatban nem húzza a fejére a takarót, nem kétséges, hogy a sivár ébrenlét javára dől el a küzdelem, előbb azt kellene tisztázni, legalább félszeggel, egyáltalában hol leledzik, egyszemélyes ágy, közömbös hőmérséklet, szűkös kényelem, de meglepő csend, csak a felvonók jellegzetes zúgása, hát persze, a divatos fürdőhely osztályonfelüli szállodája, a szomszéd szobában valaki telefonon beszél, mintha a párnája alatt haladna át a huzal, hallja a vízcsobogást már, ez vagy a patak, vagy a felette lévő fürdőszoba, vannak frissebb kollégák, úgy látszik, akik jobban bírják az éjszakázást, a tudományos ülészek tegnap este vándoréjszakázássá alakult át, az epeutak idejében lepihenni képtelen kérdései, azaz az epeutak sebészetén túli gondjai, a túlterhelés, mint állandó tényező, erről most közvetlen és személyes tapasztalatok alapján számolhatna be, azonnal, csak a forró fürdőig jusson el, mintha már befejezte volna az előadását, újra körbeszaladt fejében a körmondat, ezzel zárta dolgozatának felolvasását: „Voltam, mert lettem, lehettem volna, mert vagyok, vagyok mégis, mert elmondják majd rólam is, hogy voltam“, ezt már az utolsó papírlapot letéve mondta, ő maga lepődött meg a legjobban, hogy ide kanyarodott, ez egyáltalán nem tartozott a tárgyhoz, a tárgyról szóló következtetésekhez, ezt ő tette hozzá az öten jegyzett dolgozathoz, a társszerzők megkérdézőse nélkül, mintegy legszemélyesebb, utólagos adalékként, ami nélkül az egész érthetetlen, ez az igazi, a voltaképpeni összefoglalás a dologról, a kikerülhetetlen, elhallgathatatlan különvélemény, a felcsattanó tapsba gúnyos, mind hangosabb nevetés vegyült, ő ennek ellenére tisztességtudóan meghajolt, a hatalmas csokor virágot már rettentés zavarban vette át, a felesége azonban váratlanul mellette termett, könyökével böködte, vegye csak nyugodtan át, megérdemli, megdolgozott érte, aki szerénykedik, csakhamar a legutolsó sorban találja magát, felesége máris elkarolta tőle a virágcsokrot, még kérdezte is, ilyen kevés, mire ő már szégyenkezve mondta: nem takarmányt adtak, hanem jelképet, megismételte a kínos körmondatot, jó hangosan, mint aki ragaszkodik, igenis, nem hajlandó eltekinteni a saját véleményétől, a mind harsogóbb nevetés azonban a hangját, már nem is a hangját, a motyogását teljesen elnyomta, a zsvajból élesen vált ki egy arc, nem tudta senkivel azonosítani, de tisztán hallotta a vigyori kérdést: „mileszpalesz, mileszpalesz“, többször is, de hát akkor nem is az ő sohanemgondoltra körmondata, hanem ez zavarta meg éjszakai nyugodalmát, hol szól a rádió, hol szólhat, az ő fülénél, legrosszabb szokása szerint mindig nyitvafelejtí a hordozható készüléket, valamikor az éjjeli adóállomások is nyugovóra térnek, reggel mindig morcosabb-komolyabb az emberiség, vége a mulatságnak, az egymás mellett szorosan szorongó állomások bele-

motyórékolnak egymás szövegébe, megpróbálják elő-tisztázni a kezdődő nappali zürzavart, mondják a magukét, reggeli torna erőszakoskodik az emberrel, alkalmi bölcsek kérnek szót, el akarják igazítani az álomittas emberiséget, zene helyett józan szavakkal kísérleteznek, kemény indulók dobolnak az álom puha hangjaitól még érzékeny dobhártyákon, így jár, aki egyfolytában kapcsolatban akar maradni a csillapíthatatlan szenvedélyű világgal, de ahelyett, hogy elzárná a készüléket, valami zenét tisztáz ki a keresővel, fel is erősíti, zenét úgy hallgat, ahogy lélegzik, odasemfigyeléssel, legszívesebben műtét közben is zenét hallgatna, csakhogy most végképp vége a már nem is pislákoló reményű nyugalomnak, vasárnap talán szelídebbek a rádióállomások, elnézőbbek az emberrel, honnan sejtik ezek, hogy valaki egyáltalán hallgatja őket, mindegy, kinek mondják, a költségvetési keretben el kell fecsérelni bizonyos mennyiségű szót, szöveget, hírt, közleményt, a zene az csak kötőanyag, csalétek, folyton belebeszélnek, a zene vidám, a közlések annál komorabbak, a fájdalom világgá kürtölésében egymással versengenek a nyelvek, az emberiség részletre is fáj és egészében is, mintha minden éjszakáját átmulatná, az előző napi lelkiismeretfurdalás alig várja a reggelt, holott a mámor talán egyetlen értelme, hogy a másnapos lelkiismeretfurdalás intim inkognitót terem, igen, ez határozottan így van, az ember rádöbben, hogy többet kellene önmagával foglalkoznia, tisztázatlan fájdalomokkal nem is illik a többiek hasonlóan tisztázatlan fájdalomához bújni, ha semmi sem feszegeti a könyörtelen feltárás igényével a titkokat, idővel a titkok is elvénülnek, örökre kideríthetetlenekké homálylanak végül, elsüllyednek a tisztázatlanság: a tisztátalanság mocsarában, iszapgyémánttá kövülnek, ahonnan már csak lidércfénylobbanásuknak van néha feljárása a lélek meztelen érzékenységre, váratlan hangulatokban, fáradt elernyedésben, idegen szobákban és helyzetekben, a körülmények szeszélyéből kirakott álomkockák alig kivethető, ám mégis riasztóan villanó felületén, az álmok bennünk lüktető másik-csillag-létünk, színek, hangok, illatok, ízek, az álombeli tapintás valószínűtlensége, ijesztő valósága ugyanakkor: egy-egy álom mélyfészku kéregmozgást idézhet elő a lélekben, kontinentális táblákban mozdul el a múlt bennünk, valami érthetetlenül és bátortalanul dübörög, semmi az egész: két ököllel gyöngéden kidörzsöljük szemünkéből az üzenetet, az adás megszakad, a kéz máris az utált cigaretta után nyúl, az omlásból egy kéz nyúl ki a gondúzó szalmaszálcigaretta után, a bőröndjében kell lennie egy megbontatlan csomagnak, az éjszaka még zsebből, reggel már bőröndből cigarettázik, mileszpalesz, csakugyan mi lesz az aligelgondolt elhatározással, mindegy, úgyis fel kell tápaszkodnia a fürdéshez, legfeljebb sétál egyet a szállodát körülölelő erdőben, a patakparton, tizenegykor folytatják a munkát, ő az első előadó, kiszellőzteti a fejét, ön ugyebár ismeri a reggeli cigarettázás szabályait, nyomban ébredés után nem, az ágyban nem, reggelizés előtt nem, legfeljebb a kávéhoz egyet, különben lehetőleg egyáltalán nem, később sem, egy liter hideg tej a hűtőből tökéletesen helyrehozná kiszáradt torkát, igyunk tejet, miközben megfogadjuk, hogy csak szerelemkor élhet az ember álnéven, minden szerelem álnév, sohasem tudhatjuk meg igazán, kik voltunk, még egy nő kétségbeesetten buzgó segítségével sem, milyen ostoba, aki azt hiszi, hogy minden tükör emlékszik rá, akibe valaha belenézett, a legutálatosabb az egészben az, hogy még meg is kell borotválkoznia, ha virraszt az ember, kétszer olyan gyorsan nő a szakálla, ezt már számtalanszor alkalma volt megfigyelni, még egy utolsó kísérlet, elmondja gyermekkori varázsszövegét: *Somrok sé geteb lyehziut a, sovro etekef a nav tti rám. Sszöjle ah kaltál nesevisz, szemle ah nebbesevisz gém,* nyilván ez sem segít, mert közben már rágyújtott, nyomban fulladásiszony ugrott a torkának, elhúzta a sötét-szürke bársonyfüggönyt, kitérta az erkélyajtót, kezében az égő cigarettával kibotorkált a csillámos-csípős szeptembervégi napsütésbe, hatalmasat nyújtózkodott, tüdeje az éles levegő hirtelen támadására meghökölt, úgy köhögött, hogy a könnyei

megvakították, persze, hogy ismeri a korareggeli cigarettáragyújtás szabályait, de nem foglalkozhat örökké mindenki a nagy összefüggésekkel, megvárta, míg kitisztul a látása, mert már előbb és közben is érzékelt: olyan gyönyörű az ősz, mint amikor még volt értelmük az ősöknek, egyetlen felhő sem merészkedett a parttalanná tágult égre, mintha tériszonyuk lenne, az erdő rejtetten kapcsolódó terei a nyári tömegiszony után a magányhoz most edzik magukat, a fák között, mintha a fák koronájából sugárzana, szilvakék hamvasság, szinte tapintható, a már sápadózöld háttéren a fenyők zöldje most tűnik a legmakacsabbnak, darázssárgára éretten csordul a napfény, a lombok résein át gyöngéd gyöngyházpárában lebeg a szemközi hegyoldal, tűnékeny átmenet az égbolt súlya és a föld súlytalansága között, megcsillanó ökörnyálszálon csüng a világ, az értelmét konokul titkoló, amelyért talán csak ki kellene nyújtani a kezünket, hogy tenyerünkbe vonva kivallja végre szándékát, a pillanat elmúlik, fűvek gyökerét elmetszi az idő, ilyenkor már a méhek sem mézelnek, a halak iszapba, az ember már csak reggeli cigarettája keserű füstjéig lát, alig tovább az orránál, legfeljebb az erkélyről szórakozottan kifric-kázott csikk földigérő ívét követi a tekintet, az elnyisszanthatatlan szálú őszi esők hideg függőnye majd ezt a távlatot is elveszi, de ebben a szemvillanásban még repült a parányi meteorit-parázs, vörös rézlemez levelek közé, egyenesen egy elmerülten sepregető ember elé bukfencezett, aki munkája semmibebevételének vette a szemtelen szemtelést, a támadás irányába fordult, dühösen égnekrázta a seprút, de miután nappal szemben nem tudta tekintetvégre kapni a tettest, fejcsoválva törődött bele a dologba, széles, kaszáló mozdulatokkal hajtotta tovább a történelem legreménytelenebb szerszámát, „költözz, sánta, emeletre, akkor te dobsz le majd csikket“, elszégyellte magát erre a torzonborz gondolatára, hiszen a sepregető ember nem is sánta, azonkívül igaza van, legfeljebb abban nincs, hogy belekésétt a reggelbe, a szálloda beállóhelye tömve gépkocsival, harmatlepte felületükön finom sárrá ülepszik le a por: rakosgatjuk a szemetet egyik helyről a másikra, minden sepregető ember ilyen, mint akinek nem jut eszébe a végleges megoldás, itt az emelet magassága, azzal a másik utcaseprővel szemben pedig a leeresztett rolló nyújtott védelmet, az a másik utcaseprő volt sánta, akkor közvetlenebb veszély fenyegette őket Dióval, akinek az a gonosz ötlete támadt, hány éve már annak, hogy beemeljék az utcaseprő hajnali uzsonnáját, mindig az ablakpárkányon hagyta az újságpapírba göngyölt ennivalót, hogy térültében megpihelve falatozzék belőle, hajnalokig tanultak az utolsó szigorlatokra, egy morzsányi ennivaló nem volt hónapos szobájukban, „mileszpalesz, lássam a híres bátorságod“, kopogott a szemük az éhségtől, de talán nem is ezért, hanem a frissítő izgalomért nyúltak a máséhoz, a rolló résein át lesték, milyen értetlen pofát vág az ipse az izléstelen csínyhez, mert végül, mintegy finnyás vezeklésül, kibontatlanul tették vissza az ablakpárkányra zsákmányukat, Dió akkoriban olykor az idegroham határáig kergette ezzel a hülye „mileszpalesz“ szöveggel, már elegendő volt, ha ujjai némajátékáival jelezte az ütemet, meggondolatlanul elmesélte neki, milyen különös dolgot észlelt magán egy halászat alkalmával, bedobta a horgot, ugyanott már fogott egy hétkilós csukát, talán ez tette, hogy újra átélte az idegeibe örökre beivódott feszültséget, bal keze hüvelykujját puhán-remegő mozgással érintgette másik négy uja begyéhez, miközben erre az ütemre belül a „mileszpaleszmileszpalesz“ szövege ment, elkerültek egymás közeléből, a sokáig-nyomasztó emléket betemette az élet, évekig nem jutott eszébe, hogy most egy értelmetlen éjszakai virrasztás utáni álom zavaros felszínére buggyanjon, amikor voltaképpen nincs mitől tartania, ha túl lesz ezen a mai délelőttön, még két-három nap ingyen pihenés, meddig, teljesen tőle függ végeredményben, vannak az embernek hangulatai, amikor a legegészségesebb a nyugodt és bizonytalan válaszokat szeretni, amúgy is örökké félbe-szerbe az életében minden, a sorrend egyáltalán nem fontos, úgyszincs vége, kellemesebbé teheti



a borotválkozást, mondja éppen a rádióreklám, ha előtte és utána is krémet használ, megszünteti az égető érzést, ez olyan, mintha a perzselésre emlékeztetne, borzasztó a szegényember helyzete, még egy docensdoktoré is: amikor véletlenül jól érzi magát, már fél, hogy ebből is csak baj lesz, ebből ugyan miért lenne baj, hát csak úgy, lehet, miből nem lehet, történünk vakon is, álomban is, ezért, bármilyen erőfeszítéssel próbál is egészen önmaga lenni, rá kell döbennie, legalább sejtélem formájában, hogy csupán helyettes nyakkendő, helyettes csevegő, a fesztelenség csak látszat, aránytalanul sokba kerül, mert az otthonhagyott látszatokat is sugallni kénytelen, egyetlen alkalommal viselhető ünnepi áruha, a másnapos borosta érezten az a kínos benyomása az embernek, hogy már a tegnapi estélyen is elhanyagolt külsővel jelent meg, ha végigsimít az állán, miközben éppen legutáltabb mosolyán igazít egy kicsit, titkon simít végig állán, nem kellett volna-e mégis frissen borotválkoznia, a tűnődés, hogy hátha mégsem, fel sem tűnik a sok szakállas duma közepette, akkor biztos, hogy nem szabadul a nyomástól, mégis illett volna megborotválkoznia, hányszor borotválkozik egy ember életében és naponta, ezt a rengeteg erőt sokkal hasznosabb dolgokra lehetne fordítani, ha már ragaszkodunk is ahhoz, ami amúgy is fogva tart, a szappanozás pocskék unalma, mintha minden alkalommal belefehéredne a szakáll, puhítani a bőrt, és a bőr puhul, vannak már kettősélű zsilettek, az igazán igényesek már közvetlenül a felhám alatt borotválkoznak, ez is hiába, valahol olvasta, hogy előfordul, valaki teljesen gyanútlanul elavulhat, miközben otthon a fürdőszobában a szokás hatalmának engedelmességgel gondosan borotválkozik, de vajon ki élte már át a megrendülésig a szakáll örökös kétségbeesését, hogy folyton levágják, majd fogtok ti még magatoknak mesterséges gólyafészkeket elhelyezni, benne művirág-gólyahírrel, csak irtásokat egymást, hüh, de furcsa ez az ébredése, már újra ég a cigaretta, ehhez mintegy megszokásból neszkávét kever, hirtelen azon sem csodálkoznék, ha a kávé helyett aztán mégis egy üveg sört bontana, a sör a részegség ejtőernyője, a simaföldet-érés nélkülözhetetlen kelléke, hát ennek semmi akadálya, mert erről már a megérkezés utáni napon egy láda lengyel sör formájában „gondoskodva lett”, mindössze azt az apróka kellemetlen érzést kell leküzdeni, hogy idegen helyen, azaz a saját szállodai szobájában, viszolyogva nyúl az ember bármihez, mintha a másébol venné, nincs ideje összeemelegedni új és átmeneti környezetével, a mozdulatai óvatosabbak, tétovák, ráadásul ez a révedező ámulás, mindig lokalizálni kell, bár nem szabad és lehetetlen is helyhez kötni az emberiség bajait, mert különben nekünk gyűlik meg a bajunk, a kockázatot vállalni kell, hátha éppen bennünket keres a többiek elesettsége, az együttérzés a többiekkel nem lehet örökké csak magánügy, egyedül-gyönyörködünk-benne titkos látomás, amikor valakiről kiderül, hogy beteg, nyomban ezután azt kellene megnézni-kideríteni, van-e hozzá kellő egészsége, ezt egy betege mondta, ezzel miért nem foglalkozik senki, mindenről külön papírt adnak, egyik alagútból ki, a másikba be, a vizsgálatok hibátlan rész-rendben mennek, csak éppen az egészet nem összegezi azután valaki, „már a betegek is tanulnak“, állapították meg némi aggódó örömmel az orvoskollégák ezen az ülészéken is, helott tudhatnák, hogy a buta beteg a legrosszabb, ennél már csak a képződő beteg az elviselhetetlenebb, orvos és beteg együttes tudása a legjobb feszültségoldó, aki az emberiséget a képzelődéseiből ki tudná gyógyítani, az emberiség azonban nem hajlandó megvizsgáltatni magát, bizalmatlan, csodákat vár, füttyül bárki okos tanácsára, jóllehet elegendő lenne egyetlen tanácsot megfogadni legalább, tanulna meg a Parthenon építészeti remekeitől a „lefékezett telítettség“ művészetét, ha már egyebet nem tehet ön- és másokat pusztító indulatai ellen, az, hogy a Vénusz-domb az örök hó határán túlnőtt Himalájában folytatódik, mint nem is szerény szemérmelenség, manapság már csak a laposfejű kispolgárokat lepheti meg, „Drágaságom, egyetlen pszichológusom, tudod-e, hogy sokat gondolkodok

rád — olvasta újra felesége levelét, mely már az ideérkezése utáni napon utána-jött —, neked mindig volt türelmed az én komplexusos lelkemhez, testemhez, de talán fel sem méred, mennyire felszabadítottál egy csomó buta, önként magamra vállalt tehetől, gátlástól. Örülök neked, és most már nem bánom, hogy aránylag tisztán látod a személyemet (egyéniségemet?), eléggé gyanakvónak ismerem magam, félek már minden, a legapróbb kiábrándulástól is, de én azért mégis közlöm veled a bennem lezajló változásokat, amióta elmentél, megint a beszélgető társam vagy, rengeteget mondok neked, és a válaszokat is el tudom képzelni. Miért képezelem azt, hogy megértenél, erre még csak magyarázatot sem keresek. Ha így van, nagyon jó. Ha csak illúzió, akkor is örülök, mert kialakítottam magamnak melletted egy olyan férfiképet, akivel jólesik lennem, és ez te vagy. Nagyobb szavakat nem használok, mert szeretnék merni, de a szavaktól félek. Gyere hamar haza, és foglalkozz egy kicsit velem, hogy magamra találjak ismét, a 18-20 éves énemre, akit szinte már elpusztítottak bennem az évek, és én szinte hagytam. Az írásom még kapkodó, szaggatott, de várok, és emberien, szépen, okosan — élni akarok. Drága, akit félek megnevezni, olyan jó volt melletted lenni, amikor aludtál. Ha nevetséges vagyok, az sem érdekel. Még így is jobb, mint azok a csúnya, megalázó emlékek, amelyek kezdenek halványodni bennem. Most egyedül vagyok, sokat olvasok és gondolkodom, és sajnos rád gondolok. Ott nem tartok, hogy képezelek, hogyan töltöd a napokat, boldog vagy-e, szórakozol, egyáltalán eszedbe jutok. Itt nem tartok, de roppant vágyom már utánad, a kezud melegét érzem, és most bánom, hogy nem teljesen józanul figyeltem magunkat. Tiszta fejjel, tudatosan szeretném vállalni ezt a furcsa gyógymódot, mert teljes értékű nőnek érzem magam, ha veled vagyok. De mi lesz, ha ennyire kiszolgáltatott magam, egy nőnek titokzatosnak, talányosnak kell lennie, ha érdekes akar maradni. Én csak nyílt tudok lenni, és szeretnék szeretni, ez szinte fontosabb, mint az, hogy engem szeressenek. Persze, ez túl szép lenne, s én már elszoktam a túl szép percektől, óráktól. Gyere már, hogy ne álljak ilyen értetlenül! — tette-vette a levelet, nem tudott válaszolni rá, ahányszor újra elolvasta, folyton az jutott eszébe: hagyni kell az embereket megnyugodni az ő balhiedelmükben, ha ugyanis két ember külön-külön bonyolult, az még egyáltalán nem jelenti azt, hogy együtt egyszerűek, a nők egy darabig, mondjuk, német nők, de azután elkezdenek általános nők lenni, az általánost mindig jobban ki tudják fejezni, mint a sajátost, mintha a természetes kiválasztódás ellen az tiltakoznék a leghevesebben, aki — természetesen — ki van választva, Darwin úr, erre még vissza kellene térni, „Drágaságom“, ahogy leírta, nyomban törölte is ezt a megszólítást, gúnyosnak érezte, hát nem ír levelet, talán ha még ma feladná, öelőtte érkezne meg, lehetetlen helyzet ez is, „száz boritékot vettél?“ kérdezte a felesége a múltkoriban, amikor hazaállított papírbevásárlásai-val, holott már megszokhatta volna, „száz napra valót vettem“, „ennyit levelezel?“, „igen — felelte ingerülten — de még nem tudom, kivel“, az épületes beszélgetés ezzel még nem ért véget: „hogy tudsz ennyit levelezni?“, „majd elmondom, csak előbb engedd, hogy legtitokzatosabb vigyorommal megöntözzem a virágokat“, „virágokat bérgyilkos is öntözhet“, „igen de én közben felülvizsgálom a lakás réseit is“, „azt miért?“, „hogy felfedezzem, hogyan lehet innen menekülni“, „te bármelyik pillanatban olyan nagy bajt találsz ki magadnak, amilyen a világon még sohasem volt“, ezt sem tudták azután megnyugtatóan értelmezni, az emberiség a lehetséges értelmezésekhez rendszerint részegen érkezik, ha egyáltalán eljut, mint ahogy neki már régesrég át kellett volna esnie ezen, iszonyatos csodának számít, ha észrevesszük, hogy végül csak lejátszódik bennünk: fokozatosan elfogadjuk azt, ami ellen oly hevesen és sokáig tiltakoztunk, a lemondás kényszere, amikor már van okunk lemondani hajdani önmagunkról is, senki vádlottja az ember, de még akkor sem akar biztos lenni végleges válaszában, hogyan is van ez: magatartásunk rész-

leteiben bátrabbak vagyunk, mint amilyen egész valónk, egészében véve azonban már sokkal gyávábbak, mint egyik-másik megnyilatkozásunkban, elképzelésünk az életről úgyszólván a semmivel egyenlő, ezen viszont nem változtatunk, bárkivel állnánk is szóba, még Dosztojevszkij sem segít már, legutóbbi vitájukban a lánya és felesége fejére idézte az író, aki szerint a rokoni szeretet azért erkölcstelen, mert nem érdem szerint igazodik, a szeretetet meg kell érdemelni, mire a felesége pontosan azzal vágott vissza, szó szerint folytatta Dosztojevszkijt, száz évvel korábbra adta az író tolla alá a szavakat, „ráérsz még, kislányom, kiérdemelni, itt még ingyen szeretnek“, már se nem tisztelte, se nem becsülte őket, még szerette, de elhatározta, hogy erről módszeresen és könyörtelenül le fogja szoktatni magát, elutazása előtt már arról volt szó, hogy a kisasszonyt csak az okirathamisítás, a visszamenőleges dátummal kiállított orvosi bizonyítvány mentheti meg az évismétléstől az egyetemen, ő ebben elképzelhetetlennek tartotta segédkezni, az ilyesmi látszólag „egyetlen szavába“ kerül az embernek, később azonban kiszámíthatatlanul sokba, döbbenten vette tudomásul, hogy felesége a háta mögött mégis elintézte, az ebédnél együtt találta a megtalált megoldást, a lány udvarlója csak annyit mert megkockáztatni, hogy a hercegnőnek, szerény véleménye szerint, egyetlen baja van: még nem tanult meg dolgozni, már túl voltak a vasárnapi töltöttkáposztán, a házi hurrikán hirtelen oldalági irányt vett, a káposzta élesre töltött káposztává változott, a felesége ugyanis „disznók“ felkiáltással darabokra törte az asztalon a tányért, amelybe a két bátortalan szövetséges szórakozottan együtt hamuzott, „ha tudtok, jöjjetek össze kellemesebb emberekkel, mint én vagy Józsi — írta a kihúzott megszólítás alá —, köztünk ugyanis nem mond már semmit semmilyen szó, bár azt a tányérbahamuzást tisztázni illenék, mert aki háziasszony nem szereti, ha a vendégek étkezés után a tányérba hamuznak, eddig kiderítve, egyszerre több hibát követ el, úgymint: 1. nincs kellően nagy lakása a vendéghíváshoz, mert az asztalnál nem lehet dohányozni, még a háziasszony engedélyével sem, 2. még gondolatban sem szólhat rá a vendégére, eltitkolja az ítéletet, az elítélt nem is tudja, miért nem szeretik a továbbiakban, 3. műveletlen, vegyileg a hamu ugyanis lúgos vegyhatású, jó mosó, 4. nem tett hamutartót az asztalra, ha már az ebédnél egyben a dohányzó is, 5. savanyú káposztához nincs szükség savanyú háziasszonyra, 6. aki vendég az illemszabályok mellőzéseivel rágyújt, az szerette a ház főztjét, ezzel ad kifejezést örömeinek, a füstölgő bókot tudomásul kell venni, még abban az esetben is, ha érdekes módon a tömjénfüstöt mindenki méltányolja, 7. egy házban mindent lehet egyszer, legfeljebb másodszor soha többé, 8. a háziasszony ne akkor szaladjon hamutálcáért, amikor már belehamuztak a tányérba — hamu után tűzbiztosítás, 9. nem illik észrevenni más illetlen viselkedését, kivéve, ha mi magunk viselkedtünk illetlenül, 10. számtalan szakácskönyved egyikében ez áll: »végül a fekete-kávét az asztaltól felkelve, a nappali szobában kell felszolgálni, ahol a férfiakat a szivarra gyújtásra minden esetben fel kell szólítani«, Nagy ebéd, 350. oldal, mellesleg szakácskönyveid tüzetesebb átnézésekor értettem meg, miért van nálunk hol három, hol kilenc, hol négy, hol hét vendég, mert te eddig nekem sohasem mondtad, hogy egyedül ezt az előírást tartod be valamennyi írott és íratlan törvény közül: ha a szakácskönyv valamely ételhez ennyi vagy annyi személyre jelöli az anyagszükségletet, te betű szerint veszed, függetlenül attól, hogy nekem több vagy kevesebb vendéghez van-e kedvem, és egyáltalán, rajtad kívül ki képes megérteni a szakácskönyv ortopéd logikája szerinti számban összezsúfolt személyeket“, nem folytatta, mert az jutott eszébe, hogy egyetlen rövid mondattal is elintézhetné a választ, aki érvelni kénytelen, az már alkudozni is, olyan nőt kellett volna feleségül vennie, aki megél a szépségből azután is, a családi vitákban nincsenek varázsigék, hiába hajtogatta szájabenemálló Apuleius legalább kétezer éve: „Varázsigék ráolvasására a folyamok fürgén visszafordulnak, a tenger mozdulatlaná bénul, a

szelek alétan kifulladásnak, a Nap megáll, a Hold habosan lecsurog [ezért a kifejezésért jegyezte meg a szöveget még körorvos korában], a csillagok leszakadnak, a nappal megszűnik, örökös lesz az éjszaka“, valóban ez történik minden veszekedés után, minden új veszekedés után, amely egyben az összes régi is, sohasem tisztáz semmit, mert azt sem tudja helyrehozni, nemhogy jóvátenni, amiért folyton visszanyúl az időben, amit újra meg újra felbolygat, két karunk a munkáé, a szánk a szavaké, már csak emlék gyanánt homálylik csitító mámore, az ölelő öl melege, öleddel ölelj, ölelj öledhez, „Szemigszakáll“ kolléga talán az egyetlen, aki-ről sejtette, hogy az anyagszükségletet titokzatos személyekre előíró szakácskönyv-vacsorán „egyszemélyre szellemi szükséglet“-ként fordult meg náluk, a feleség tőle személyesen akarta hallani a tarfejű minisztériumi főtisztviselő találkozását Szemigszakáll feketebozont, szoborszakállával, az egész történetben az volt a pláne, hogy a látogatás idejére eldugták, dugdosták, már úgy festett, sikerül elkerülni, ez a fölös mértékben, hivalkodóan dús szőrzet nyilvánvalóan sértette volna a hajahulltán biztosan búsulót, bár ami azt illeti, nyugodtan találkozhattak, sőt megismerkedhettek volna végre, hiszen ők ketten is társszerzőként szerepelnek a ma felolvasandó dolgozatán, ekkor csak a további kettő nem volt éppen jelen, Szemigszakáll azt hitte, már vége a ceremóniának, előjöhét, fütörészve haladt folytatni a munkát, amikor a folyosó másik végéből szembe ment vele a kopasz, mögötte a népes kísérettel, bővílten megállt, mint aki nem hisz a szemének, „hát ez azért túlzás“ mondta sértődötten, bizonyára valami célzatos elrendezést vélt felfedezni abban, ahogy a hófehér folyosón élébetoppant a csillogóan fekete, kétségtelenül nem vidéki méretű szakáll, akkor senki sem mert még csak kuncogni sem, napokig hahotáztak utána az eseten, Szemigszakáll jópofa humorral tudta előadni, mit érzett ő, mit érezhetett „kedves társszerzőnk“, „Heraicusz Mytilénéből, akinek a fején nem nőtt haj, de annál nagyobb volt a szakálla (ez is növeszthetett volna magának szakállat, miért nem növeszt), emiatt sokszor gúnyolták, szégyellte magát, és aludt a templomban, ahol az isten, mármint Aszklépiosz, bekente kenőccsel a fejét, úgyhogy kinőtt a haja, ezek szerint Aszklépiosz volt az első gyógyszerész, aki haj-növesztő szerből szeretett volna meggazdagodni“, a kérdés most már csak az, ki tudja-e fejezni még a Szemigszakáll-féle pluszszakáll is hiánytalanul az embert, vagy inkább elrejtí a bután-büszke tulajdonos arckifejezését, hogy jobban tudjon alakoskodni, egy szakállban morzsa, cigarettahamu, gyufaszál, paradicsomszós, ceruzavég, italcsöpp, cérnaszál, sebészszike, rúzsolt, inggomb, tűzkő kallódhat, fésülni kell, hiába fésülik, simogatni, simogattatni, ápolni, óvni, tűztől, gúnytól, nyírni, viselni kell tudni, a moly is belekölthet, sőt a darazsak, az idén feltűnően elszaporodtak a közönséges darazsak, hivalkodó férfidisz és a hazugság fészke is lehet, már nem is divat, csak a kiveszőfélben lévő nagymuflonok ragaszkodnak hozzá, a szakáll helyett már inkább a nyúzás-borotválást is szívesebben vállalja, különösen, hogy a nők ostobábbik része úgy rajong a szakállért, holott bármilyen hosszú is valaki szakálla, attól még nem lesz magasabb ő maga, egyszer egy hónapig növelte állán a borostát, a szőlőhegyi magányban, nem úgy fejlődött, ahogy szerette volna, meguntá, levágta, ő még nem húzta meg senki szakállát, főleg mert kétágú lehet a cselekvés, egyik ága: a szakáll kezében marad, álszakáll, a másik ága: nem az övé, tehát lehet valódi, de az éjjel szakállát marokra fogva kényszerítette volna színvállásra Szemigszakállt, amikor bizalmasan közölte vele egy kolléga, hogy tudomása szerint igen tisztelt társszerzője valaki fontos betegnek éppen a „közösen“ kidolgozott műtéti eljárásukat nem javallotta, ez teljesen kiborította, hogy ilyen is lehetséges, a túlságosan bőséges és bőségesen meglocsolt vendéglői vacsora után már éppen nyugovóra akart térni, amikor szinte akarata ellenére, ám mégis beleegyezésével elsodorta az általános jókedv, a fürdőigazgatóság külön villába, a „kockavillába“ telerítette a társaságot, jónéhányan magukkal hozták a fele-

ségüket is, a nők estélyi ruhában, nappal a szálló halljában külön tudományos ülészakot rendeznek, este: estélyi ruha, a férfiak azonban továbbra is utcai ruhában, későre veszik fel ezek a nők az estélyi ruhát, idősecske korban, és ide az erdőbe, ki fogja őket a férfiak estélytelen öltözkéivel harmonizálni, a röntgen-szemek amúgy is csak a két fiatal pincérlányt vizlatták, azután már mindössze arra emlékezett, hogy hajnaltájban verődtek haza, jó volt elnyúlni az ágyban, nem az a milliomos, aki tudja, mennyije van, hanem az a szegényember a gazdagabb, aki számolatlanul adja önmagát az élet összegéhez, és éppen akkor van oka szomorúnak lenni, amikor nagyon tudna örülni, valami újra keserű mérget cseppent a nyelve hegyére, lehetetlen az élet, amikor lehetséges mégis, adott pillanatban bárkiben eluralkodhat az egyszemélyes-világvége hangulat, az ember sorsa: betelt vele a telhetetlen világ, telhetetlen az ő változatosságában a világ, még erőszakos unszólásnak sem tisztességes engedni, amíg nem tisztáztunk a végső nyugtalansághoz mindent, mindent a mindig hálátlan halálnak ellenszegülően, amikor nevet, az előtérben, valaki-valami, a háttérben még sírhat valami-valaki, csak azt nem szabad soha elhinnünk, hogy világrátárukozásunkban éppen a végesség a legidőszerűbb, még akkor sem, ha a fájdalom tudománya már a kisujjunkban, egész lényünk tudja sugározni, a maradék erő ilyenkor fontos szerephez jut, a színe után még jöhet a fonákja, valaminek a fonákja csak akkor fáj, ha nevetnek rajta, a küzdő élet azonban sohasem nevetséges, az életnek nincs szégyellnivalója, ha gondolata tiszta és bátor, gyáva körülmények között köteles a lehető legpontosabban működni.

Már megfürdött, sietve borotválkozott, hogy csakugyan maradjon némi ideje a szellőzködő sétára. A rádióban Csajkovszkij zongoraversenye csendült fel. Felismerte. Ennek külön örült. Mindig elégedett volt, ha egy zenedarabra az első ütemek után ráismert. Jót tett a sőr is.

Arca kissé másnapos, a borotválkozás majd eltünteteti az éjszaka nyomait, legalábbis a felületről — ekkor hirtelen furcsa rémületet érzett: valami olyasmit látott, amit eddig soha életében, világosan emlékezett rá, hogy bal felén kezdte lehúzni a szakállát, amint szokta, már majdnem elkészült a jobb felével is, keze úgy remegett, hogy első ijedtségében azonnal letette a borotvát, a levágott borosta máris kétszeresére-háromszorosára nőtt, a szeme láttára terebélyesedett, a tükörben egy észrevétlenül fényképezett film felgyorsított változata pergett, gyomra tájékat émelység szorította össze, két tenyerét a hideg csap alá tartotta, arcát hideg vízzel dörzsölte, mintha ezzel akarná lemosni a látomás-zakallt, hiába, a víz csillogóra nedvesítette a koromfekete szőrzetet, amely már eltakarta ijedten ugráló ádámcsutkáját, valóságos reneszánsz bozót, első világháborús bajusz, hogy fog ő így az emberek elé kerülni, a szakáll valódi, ha tépi, fáj, nem mer borotvával nyúlni hozzá, már felvette végleges alakját, más egy átdorbézolt éjszaka után pirosszemű egereket meg ilyesmit lát a mennyezeten, a virágvázában, ő most ezzel a valóság-látvánnyal törleszt, nyugalom, az lehetetlen, hogy egy szakáll csak így kinőjön, inkább már az a valószínűbb, hogy szakállasan érkezett, várjunk csak, dehogy, hiszen akkor még nagyobb baj van, biztos, hogy borotválkozni akart, már az éjszaka is felmerült benne, hogy tegnap délután nem ártott volna frissen borotválkozni, ez szörnyű, az, mert érthetetlen, vissza kell pergetni legalább az elmúlt huszonnégy órát, ma vasárnap, tegnap szombat volt, ült a vendéglőben, tudományos ülészakra érkezett, most indulna felolvasni ötük dolgozatát, miért éppen ő, hol van Szemigszakáll, ide bezzeg, ilyen vacak kis helyre őt küldik, ül egy osztályonfelüli szálloda vendéglőjében, estélyi ruhák az erdőben, hegyi fürdőhely, itt nyilván a szakáll a divat, de a férfiak este is utcai ruhában, éjszaka is, az erdőben, a kockavillában, hogy kerültek oda, a nők már öregecské, későn és késve vették fel a nagyestélyi ruhákat, a két pincérlány estélyi ruhátlanul, ki fogja ezeket összehangolni, ahol éjfél után folytatták a murit, másnap, frissen borot-

válkozva, pipa a szájában, dehiszen sohasem pipázott, ez is a szakáll járuléka, a jólöltözöttség érzésével, a jó ebéd reményében, a pincérnő bal mellét úgy hívják, ott a neve, hogy hívhatják a jobb mellét, kafékoncert, élni az életet, mintha egy képeslapból vágták volna ki az egészet, valamikor így képzelte el, most itt van, senki sem fényképezi, pedig talán jobb és mutatósabb, felesége is azt mondja, mint az eredeti, mégsem fényképezik, kár, hogy aztán egy képeslapban megjelenjék, mondják is: ez olyan, mintha egy képeslapban látnák, pipával a szájában, *ésígykörbe*, mint a szakáll, „halló, kérem a fodrázsműhelyt, igen, sürgős, mondhatnám elsősegély“, tisztán hallotta a borbély hangját: „tessék előbb ollóval gondosan és óvatosan lenyírni a nagyját“, „nincs ollóm“, „kérem, én nem hagyhatom félbe a beszappanozott vendéget“, „hiába vágom, újra nő, értse meg“, „milyen színű?“ „milyen: fekete, szénfekete, nem is illik már féligész hajamhoz“, „akkor ez semmi más, mint az ön elégtelen égéseinek terméke“, „ezt hogy értsem?“, „egyszerű: a szakáll, mint az elégtelen égés szénszálszövevénye“, „azt akarom, hogy ne nőjön tovább, hogy megborotváljon“, „mondtam már: van, amit hagyni kell megdermedni, kivéve a felkent szappanhabot, nincs tréfálkozni való időm“, „nekem sincs“, „hát akkor tessék lefáradni a műhelybe, még vagy öten várnak“, „ilyen szakállasan nem tudok, lehetetlen“, „ha egy szakáll elhatározza, hogy akkora lesz, amekkora, az akkora lesz, amekkora lenni akar, ha gubanc, azt fésülni sem lesz majd könnyű“, „kérem, mester úr, én kétségbe vagyok esve“, „más büszke a szakállára, hogyan történt?“, „az imént“, „nem azt kérdeztem, hanem azt, hogy tetszett-e valami olyasmit tenni, valami fogadalmat, a saját szakállára“, „várjon: én semmit, azaz mégis, az éjszaka megfogadtam, hogy addig nem vágatom le a szakállam, amíg valamit ki nem deríték“, „hát akkor hiába minden, akkor érthető“, „igen de csak magamban fogadtam meg, nem, kimondtam, hangosan is, csak egy ember hallotta, de ha akarom, betártom, ha nem, az én bajom“, „éppen erről van szó: most már így van, ahogy történt, úgy látszik, valami nem hagyja bennünk, hogy elhatározásainkat csak úgy semmibe vegyük, nem tehetek semmit önért, már üvölt a félbehagyott vendégem“, hát akkor csakugyan nincs mit tenni, most mileszpalesz, mi legyen, legyen meg a szakáll akarata, felöltözik, a szakáll álnév, amúgy sem ismerik itt sokan, akik ismerik, azoknak végre fel fog tűnni csakugyan, azleszpalesz, hogy megtartja az előadását, jöjjön, ami elkerülhetetlen, újra elmormogta gyermekkori varázsszövegét, ma már másodszer, a cigarettánál sem segített, most előről, eredeti értelmén is megpróbálta: *A tűzhely beteg és kormos, már itt van a fekete orvos. Szívesen látlak, ha eljössz, még szívesebben, ha elmész*, ezt a falvédőszöveget visszafelé is, szanszkritül, villámgyorsan tudta mondani, annyit nézte-bámulta kisbeteg korában, hogy örökre emlékezetébe vésődött, menni kell, mert hív a kötelesség, nem is, inkább küld, aki igazán dolgozni akar, az inkább a kötelesség küldötte, mint hívottja, továbbá azt is ki kell egyszer már deríteni, hogy ami ránk van mérve, nincs-e ránk szabva is ugyanakkor.



Dénes Sándor fémdomborítása

# VÉTÓ

## Egy mai Szókratész

Dráma két részben

### SZEMÉLYEK:

ÖREG  
APA  
ANYA  
LEÁNY  
FIÚ  
UNOKA  
UNOKA TÁRSA

### ELSŐ RÉSZ

*Öreg, Unoka és Unoka Társa kivételével  
mindenki a színen van*

APA: Monstrum! Én mondom nektek. Úgy kellene őrizkedni tőle, mint a pestistől.

ANYA: A bátyád, Apa. A tulajdon, édes bátyád! Ilyesmit mégsem mondhat sz róla.

APA: Úgy beszélék a tulajdon, édes bátyámról, ahogy akarok.

FIÚ: Ki mondta, hogy úgy beszélhetsz a tulajdon, édes bátyádról, ahogy akarsz? Ki mondta ezt neked, Apa?

APA: Én mondtam! Én!

FIÚ: Az kevés, Apa. Nagyon kevés. Ha Anya is, a Leány is beleegyezik, még akkor sem mondhatod. Csak akkor mondhatod, ha én is engedélyt adok erre.

APA: Ma vasárnap van! Igaz, hogy vasárnap van?

ANYA: Vasárnap van.

APA: Ma mindenki azt mondhatja, amit akar. Ebben állapodtunk meg, nem?

ANYA: Ebben állapodtunk meg. Igaza van Apának.

APA (Fiúhoz): Akkor miért nem mondhatom, hogy az Öreg monstrum?! Miért nem mondhatom, erre felelj?!

FIÚ: Mert arról volt szó, hogy csak igazat mondhatunk. És csak az lehet igaz, amit mindannyian igaznak érzünk... Szerintem az Öreg nem monstrum. S ha én nem adok igazat neked, ez azt jelenti, hogy valóban nincs igaz, tehát nem monstrum az Öreg.

APA: Hát akkor micsoda az Öreg?

FIÚ: Az Öreg szenilis, akitől idegbajt kap az ember. Emlékeztek, mit mondott a múlt vasárnap? Hogy bennem párbeszéd van. Bennem. A lelkemben. Világos, hogy az Öreg nem normális. De nem monstrum.

APA: Szerintem nem szenilis az Öreg! Tehát nincs igazad, mert nem vagyunk mindannyian azon a véleményen, hogy az Öreg szenilis. Ezek szerint az Öreg mégiscsak monstrum.

FIÚ: Olyan logikád van, Apa, mint egy betonba kövesedett, angolkóros griffmadárnak.

ANYA: Ne légy szemtelen az apád-dal!

FIÚ: ...Jó.

APA: Anya, monstrum az Öreg, vagy nem monstrum?... Leány, micsoda az Öreg?

LEÁNY: Nekem mindegy. Hagyjatok békén.

APA: Anya, miért nem válaszolsz, Anya?

ANYA: Az Öreg nem monstrum és nem szenilis. Az Öreg bölcs.

APA: Egy monstrum nem lehet bölcs!

FIÚ: Senki sem vonja kétségbe, hogy egy monstrum nem lehet bölcs. Anya azt mondta, hogy az Öreg se nem monstrum, se nem szenilis, hanem bölcs. Az más kérdés, hogy Anyának nincs igaza.

ANYA: Igen, mert te sosem hagyod, hogy befejezzem. Azt akartam mondani, hogy az Öreg bölcs, de olyan bölcs, aki megfertőzi a lelkünket, beszívódik a pórusainkba, s ha ez így megy tovább, meg fogja állítani a vérkeringésünket

s a szívünk dobogását!... Most igazam van?

FIÚ: Nincs. Ha valaki szenilis, attól az én szívem még száz évig virgoncan dobog.

ANYA: De nem szenilis!

APA: Monstrum! Én mondom!

FIÚ (Leányhoz): Te nem szólsz?... Szerinted kicsoda az Öreg?

LEÁNY: Nekem mindegy. Hagyjatok békén.

FIÚ: Neki mindegy. Halljátok?... Mindegy.

LEÁNY: Nem érdekel! Érted? Nem érdekel!

FIÚ: Ertem, de nem hiszem. Hazudsz, Leány! Ma pedig igazat kellene mondani. Anya, vond meg a Leánytól az ebédet, mert nem mondott igazat!

ANYA: Hagyj neki békét. Senki sem köteles beszélni.

FIÚ: De hazudott! Mert nem lehet igaz, hogy nem érdekli, hiszen itt mindannyian az Öregre gondolunk. Állandóan az Öregre gondolunk. Ő is. Most például azt gondolta az Öregről, hogy nem érdekli az Öreg. Tehát az Öregre gondolt. Világos?... Na, mondd meg szépen a testvéreknek, mit gondoltál még az Öregről?... Na! Mondd már! Szerinted kinek van igaza? Monstrum az Öreg, szenilis vagy bölcs?

LEÁNY: ...Az Öreg maga a szenny! A pokol! A bűn! Az Öreg nem ember. Nem is hasonlít az emberhez. Az Öregnek nincsenek bűnei. Úgy tudja mutatni magát, mintha nem lennének bűnei. Pedig maga a bűn! Rothadás! Enyészet! Förtelen!

*Egyszerre és többször ismételve mindenki mondja a maga szövegét:*

APA: Monstrum! Mondtam, igaz, mondtam?!

FIÚ: Szenilis, nem monstrum! Szenilis!

ANYA: Meg fogja állítani a szívünk dobogását!

LEÁNY: Rothadás! Enyészet! Förtelen!

APA: Pusztuljon az Öreg!

FIÚ: ...Hogyhogy pusztuljon?

APA: Nem tudom, de pusztuljon. Azt akarom!

FIÚ: Ki vagy te? Isten? Két lábon járó emlős vagy csupán, milyen jögon itélkezel egy másik, két lábon járó emlős felett?

APA: Az igazság jogán!

FIÚ: Ebben a családban valakinek az igazsága csak akkor lesz a mindannyiunk igazsága, ha egyformán ugyanazt valljuk. És ki akarná még rajtad kívül, hogy elpusztuljon az Öreg?... Ki?... Kicsoda?... Látod, hallgatnak.

APA: Kérdezd meg tőlük külön-külön.

FIÚ: Nem kérdezem! Nem érdekel a te igazságod, érted?! Nem kérdezem!

APA: Anya! Felelj, Anya! Pusztuljon az Öreg, vagy ne pusztuljon?... Jól gondold meg, Anya, mert attól függően, hogy te mit mondasz...

ANYA: Pusztuljon!

APA (Fiúhoz): Na! Tessék!

FIÚ (Anyához): Miért? Miért pusztuljon? Indokold meg, hogy miért kellene az Öregnek elpusztulni! Miért? Érted a kérdést? Miért?

ANYA: Mert az Öreg bölcs, de olyan bölcs, aki...

FIÚ: Ezt már mondtad egyszer!

APA: Annyiszor mondja, ahányszor akarja!

FIÚ: De ez nem indok!

APA: De az! Igenis, az! De még mennyire, hogy az!

FIÚ: ...Emberek, tartsunk rendet. Gondoljátok meg: a bölcsesség nem zárja ki az élethez való jogot. Ha a bölcsök születésük pillanatában elpusztultak volna, még mindig barlangokban lakna az emberiség! Köztük te is. Meg lennél elégedve a sorsoddal, Apa?

APA: En nem laknék barlangban. Nem vagyok bölcs.

FIÚ: Hát mi vagy te?

ANYA: Apa egy rendes ember.

FIÚ: Igen. Apa egy rendes ember.

Igaz, Leány? Apa egy rendes ember!

LEÁNY: Rothadás! Enyészet! Förtelen!

FIÚ: Hallod, Apa? A jellemvonásaid!

APA: Ezt az Öregre mondta. Igaz, hogy az Öregre mondtad?

FIÚ: A Leány nem beszámítható. Aki harminc éve minden éjszaka azt álmodja, hogy szépségkirálynő, az nem beszámítható.

APA: A Leánynak meg kell mondania, hogy pusztuljon-e az Öreg, vagy sem.

FIÚ: Mondtam: nem beszámítható!

LEÁNY: Neked nincsenek álmaid? Miért ne álmodhatnám minden éjszaka, hogy szépségkirálynő vagyok? Tudom, hogy nem leszek az, de álmodni szabad, nem? Nekem is jogom van az álmokhoz. Mindenkinek joga van a saját bevallott vagy be nem vallott álmaihoz, nem?

APA: Akkor mondd meg, pusztuljon-e az Öreg?

LEÁNY: Igen. Pusztuljon az Öreg!

APA (Fiúhoz): Na, látod?! Mindenki azt mondja, hogy pusztuljon az Öreg.

FIÚ: Hogy-hogy mindenki?

APA: Anya, a Leány meg én.

FIÚ: S én?

APA: Igen. Most te következel. Pusztuljon-e az Öreg? Felelj!



ANYA: Pusztuljon! Mert az Öreg bölcs, de olyan bölcs...

APA: Nem a tiéd a szó! Szádat be! (Fiúhoz) Pusztuljon vagy ne pusztuljon?

ANYA: ...Apa, miért haragszol?

FIÚ: Nem haragszik. Fél... Mit gondolsz, a gyáváknek joguk van a léhez? Mi lenne, ha arról beszélénk, hogy jogod van-e a léhez? A szenilis, gonosz, monstrum és bölcs öregek pusztuljanak, de a gyávák éljenek tovább? Mennyivel rosszabb egy szenilis egy gyávánál?

LEÁNY: Engem ne kérdezz. Engem nem érdekel.

FIÚ (Apához): Hallod? A Leányt nem érdekli. A Leányt ez sem érdekli!

APA: Pusztuljon?... Pusztuljon?

FIÚ: Hallgass ide, Apa. Itt mindenki nek vétőjoga van, igaz?

APA: Igaz.

FIÚ: Ha én most azt mondom, hogy ne pusztuljon az Öreg, olyan tisztán fog kikerülni ebből a buliból, mint egy szűz, igaz?

APA: Igaz, igaz, de mit akarsz ezzel mondani?

FIÚ: Azt, hogy tőlem függ most az Öreg. És én azt is mondhatnám, hogy ne pusztuljon.

APA: Nem mondhatod!

FIÚ: Miért ne mondhatnám? Itt mindenki azt mondhatja, amit akar.

APA: Nem mondhatod, mert az én fiam vagy, s nem mondhatod, mert az Öreg monstrum!

ANYA: Az Öreg bölcs, de olyan bölcs...

APA: Szádat be! (Fiúhoz) Pusztuljon vagy ne pusztuljon, erre felelj! Igen vagy nem?

FIÚ: ...Igen.

APA: ...Hogy mondtad? ...Igen?

FIÚ: Igen. Pusztuljon.

ANYA: Akkor most mindannyian azt mondtuk? Akkor... ez... most már... törvény?

APA: ...Igen.

LEÁNY: Az Öreg végre megkapja a magáét! Mert az Öreg maga a bűn! Rotadás! Enyészet! Förtélem!

ANYA: Pusztulni fog az Öreg. Ez most már törvény.

FIÚ: Nem. Még nem.

APA: Miért nem?

FIÚ: Van egy feltételem.

LEÁNY: Nem lehet semmilyen feltételed! Megszavaztad, kész!

FIÚ: Nem kész. Ha nem fogadjátok el, mindent visszavonok. Vétó! És az Öreg tiszta marad, mint egy szűz.

APA: Anya, hol a pálinkám?

ANYA: Micsoda?

APA: Mondom, hol a pálinkám?... Nem kapom sehol.

ANYA: Nem értem. Most... most akarsz inni?

APA: Most!

FIÚ: Azt mondtam: van egy feltételem.

APA: Ki tette el a pálinkámat?

FIÚ: Apa, te félsz a feltételemtől. Valld be, hogy félsz tőle!

APA: Félek! Igen! De mi közöd hozzá?!

ANYA: Apa egyenes ember. Apa sosem teketóriázik. Vagy-vagy. Ezt mondta mindig.

FIÚ: Igen. Apa rendes ember.

ANYA: Apa nagyon rendes ember.

FIÚ: Tudod mit, állítsunk fel szobrot Apának a kert végébe. Legalább a gyümölcsfákat nem fogják lelegelni a madarak. Apa szobra majd ijesztő dallamokat fog csicseregni nekik...

APA: Halljuk a feltételedet, Fiú! Azonnal hallani akarom a feltételedet! ÖREG (be): Jó reggelt. Felébredtetek? ...Na, hogy aludt a család?

APA: Jól aludtam, Öreg.

ANYA: Jól aludtam, Öreg.

FIÚ: Jól aludtam, Öreg.

ÖREG (Leányhoz): ...S te, édes leányom?

LEÁNY: Én nem aludtam, Öreg.

ÖREG: Miért nem aludtál? Mindenki aludt, neked is aludnod kellett volna.

LEÁNY: Álmatlanságban szenvedek, Öreg.

ÖREG: Tudod, mit szoktak mondani az álmatlanságban szenvedőkre? Azt mondják, az álmatlan embernek nem tiszta a lelke.

FIÚ: Emberek! A Leánynak mocskos a lelke! Ha nem tiszta, akkor mocskos! Ezzel vádolta meg az Öreg!

ÖREG: Nem vádoltam, és nem mondtam azt, hogy mocskos. Azt mondtam: azt szokták mondani, az álmatlan embernek nem tiszta a lelke. De ez nem igaz. Az álmatlanságnak a kételyek az okozói.

LEÁNY: Kételyek?... Milyen kételyek?

FIÚ (Leányhoz): Miért nem hagyod beszélni az Öreget? Benned egy állatka munkálkodik, amelyik beszenyzezi a lelkedet. Ezt az állatkát kételynek nevezi az Öreg. Világos.

ANYA: A Leánynak nem szennyes a lelke! Azt senkisémm mondhatja, hogy az én leányomnak szennyes a lelke.

FIÚ: Hallod, Öreg? Anya azt hiszi, hogy a szenny öröklődik, s ha a Leánynak szennyes a lelke, akkor neki is...

APA (Fiúhoz): Hallgass! Beszéljen az Öreg.

FIÚ: Jó. Beszéljen. De közben adjatok enni, mert éhes vagyok.

ÖREG: A Leány nem a lét értelmében kételkedik.

FIÚ: Nagyon helyes. A leány nem kételkedik a lét értelmében, mert akkor

nem készítené elő a reggelit. És meg fogjátok látni, a Leány nemsokára elkészíti nekem a reggelit.

ÖREG: A Leány önmagában kételkedik.

FIÚ: Akkor ma benne van a párbeszéd? A múlt vasárnap bennem volt a párbeszéd, ma a Leányban van a párbeszéd... Leány, elloptad a párbeszédet a lelkemből! Melengettem, dudorásztam neki, ajnároztam, dédelgettem, és most semmi. Üres a lelkem, Leány! És a gyomrom is... Leány! Üres a gyomrom!

LEÁNY: Miért kételkednék önmagam-ban?

APA: Anya, hol a pálinkám, Anya?

ÖREG: Azért, mert állandóan felteszed a kérdést: vajon megtettem-e mindent? Adtam-e annyit a héten, amennyit számomra juttatott az emberiség?

FIÚ: Puff!... Puff!

ANYA: Mi van?

FIÚ: Közhely-petárdák pukkantak. Emberek, vigyázzatok! Itt életveszélyes a gyaloglás! Ebben a házban közhelyek lövöldöznek egymásra.

APA: Anya, ihatnám! ...Hol van a pálinkám, Anya?

LEÁNY: Én mindent megtettem, amit csak lehetett.

ÖREG: Nem igaz, Leány. Nem tettél meg mindent, hiszen még aludni sem tudsz, mert állandóan gyötörnek a kétélyek.

LEÁNY: Nem azért nem tudok aludni, mert gyötörnek a kétélyek. Azért nem alszom, mert... mert nem tudom elviselni az álmaimat. Mert mindig azt álmodom, hogy szépségkirálynő vagyok, és szeretnek, és elhalmoznak virágokkal, és mindenki tapsol, és szerencsét kíván, érted te ezt, Öreg?

APA (Leányhoz): Nem te tetted el azt a fél üveg pálinkát, Leány? Szilvapalinka volt, nem láttad valahol?

LEÁNY: S amikor felébredek, tudod, mit látok, Öreg?

APA: Szóval nem ő tette el a pálinkát.

LEÁNY: Téged látlak, Öreg! Téged! Érted te ezt?

FIÚ: Miért kérdezel olyasmit, ami teljesen világos? Az Öreg mindent ért, az Öreg nem süket. Csak sajnos nem szépségkirálynő. Az Öreg nem is volt soha szépségkirálynő, és nem is lesz. Ezért nem tudhatja, hogy milyen érzés szépségkirálynőnek lenni. Ki fogad velem?... Én azt állítom, hogy az Öreg nem szépségkirálynő. Ki nem ért velem egyet?

ÖREG (Leányhoz): Ha engem látnál, hallanál, és úgy élnél, ahogy kell, nem lennék ilyen álmaid. De magadat nézed, édes leányom. Ez még nem lenne hiba. Az viszont nagy hiba, hogy nézed,

de nem látod önmagad. Szemlélődsz, de nem teszel.

FIÚ: Leány, helyesen beszél az Öreg. Ne szemlélj, tegyél! Például adjál nekem enni. Ha enni adsz, még szépségkirálynő is lehetsz.

APA: Inkább add ide a pálinkámat!

ANYA (Leányhoz): Add már oda a pálinkáját, ha eltetted!

LEÁNY: Hát nem értitek? Senki sem ért az egészből semmit? Az Öreg azzal vádol, hogy élettelen életet élek. Bámészkodom, de nem csinálok semmit. Vágyaim vannak, de egy lépést sem teszek feléjük. Értitek? Azzal vádol az Öreg, hogy nem tettem semmit! Hát ez nem förtelem?!

FIÚ: Miért? Talán tettél valamit? Még az ételt sem hoztad be. Hát akkor mit tettél?

LEÁNY: Ennyiből áll az életem, hogy behoztam neked az ételt?

ANYA: És az Apa pálinkáját is odaadhatnád.

LEÁNY: Elég!!!

ÖREG: A gyermekkel szemben sem tettél meg mindent.

LEÁNY: Még te vádolsz, éppen te?... A gyermekről jobb ha nem beszélünk, Öreg!

FIÚ: Az Öregnek is joga van arról beszélni, amiről éppen akar. A vasárnap az Öregnek is vasárnap.

ÖREG: Én a gyermekkel kapcsolatban csak azt akartam mondani...

LEÁNY: A gyermekről jobb ha nem beszélünk, Öreg!!!

FIÚ: Kedves hallgatóink. Következik Madame Idegbaj. Éppen rohamra van, vasárnapi csemegeként felszolgáljuk önöknek. Madame! Kérem, hörögjön néhányszor a mikrofonba.

ANYA: Neked mindenhez hozzá kell szólnod? Miért nem törödsz csak a magad dolgával?

FIÚ: Az Unoka a mindannyiunk ügye, Anya. Beszélünk kell róla, nem érted?

ANYA: Miért? Mi van az Unokával?

FIÚ: Kérdezd meg az anyjától.

ANYA: Leány, mi van az Unokával?

LEÁNY: Majd az Öreg megmondja. Az Öreg elsőkézből értesült mindenről. Az Öreg mindent tud!

ANYA: Öreg, mi van az Unokával?

ÖREG: ...Az Unoka másféle irányította lépteit. Olyan sugárutakra lépett, amelyek nem torkollnak zsákutcákba. Ahol nincsenek szakadékok, s nincs arra kárhóztatva az ember, ha néha tévován jobbra vagy balra lép, hogy bukfencet vessen a kárörvendő éjszakába. Az Unoka nem lesz hullócsillag soha!

LEÁNY: Az Unoka összeállt valakivel, az Öreg ezt akarta mondani. S az Öreg helyesli ezt, mert az Öreg... az Öreg... de hagyjuk, hagyjuk ezt...

APA: Ne hagyjuk! Semmit se hagyjunk! Azt hiszitek, hogy lemondok a pálinkámról?

FIÚ: A mi mindennapi pálinkánkat add meg nekünk ma...

ANYA: Nem érted, Apa? Az Unoka összeállt valakivel, és az Öreg helyesli ezt! Hát nem érted?!

APA: Öreg, neked határtalanok a vétekeid. Te még arra is képes lennél, hogy... eldugd a pálinkámat. Én még ilyet nem láttam. Megyünk, mendegélünk az úton, beszélgetünk és hallgatunk, szeretjük és gyűlöljük egymást, simogatunk és rúgunk, sírunk és nevetünk, az élet törvényei szerint történik minden, megbocsátunk és bosszút állunk... bosszút állunk! Megvan! Az Öreg bosszúból lopta el a pálinkámat! Öreg! Milyen joggon loptad el a pálinkámat?

ÖREG: Nem vettem el a pálinkádat, jól tudod. Én soha semmit nem vettem el senkitől.

APA: Mióta vagyok én senki neked? Ez szerinted erényes dolog, Öreg?

ÖREG: Nem neveztelek senkinek. És nem vettem el tőled semmit. El sem vehettem volna, hiszen a mi útjaink már réges-régen különváltak egymástól. A te utad a kiúttalanság kockakövei között kanyarog. A kilométerköveken félistenek kuporognak, önérettől, emberségtől, céljuktól megfosztott félistenek. Irány: a megsemmisülés. Ezt, testvérem, bátran elismerheted.

APA: Elismerem? Örülök neki. Utánánam magam, ha veled kellett volna mennem. Inkább a megsemmisülés, mint hogy olyanná váljak, amilyen te vagy!

FIÚ: Miért? Milyenné vált az Öreg?

APA: Nézz rá. Láthatod.

FIÚ: Öreg, nézlek, nézlek, de becsültszavamra mondom, te nem vagy szépségkirálynő. A Leány azt szeretné, hogy szépségkirálynő légy, de nem vagy az. Dehát milyen vagy te?

APA: Milyen? „Jó” ember! Nézz reá! Nem látod?

FIÚ: Öreg, nézlek, nézlek, és azt hiszem, látnom kellene, ahogy jóságodban dögölt békákat melengetsz a kebeleden, de az is lehet, hogy te jelensz meg a Leány álmában és szépségkirálynőnek nevezed.

ANYA: Hagyjátok békén a Leányt! Mi bajotok velet!

LEÁNY: Hagyd, Anya. Ők még álmukban sem voltak szépségkirálynők soha.

FIÚ: Honnan tudod? Az Öreg például lehetett. Ha a jóság szépséggé változhat, miért ne lehetett volna az Öreg szépségkirály?

ÖREG: Tévedésben vagytok. Nem érzem jó embernek magam. Nem is voltam, nem is leszek jó ember soha.

FIÚ: Emberek! Az Öreg elismerte, hogy nem jó ember. Az Öreg rossz embernek vallja magát!

ÖREG: Nem. Nem igaz. Rossz ember sem vagyok.

ANYA: Hát akkor mi vagy? Mi vagy te, Öreg? Sem jó, sem rossz?

APA: Korcs. Mondtam én!

ANYA: Mi vagy hát?

ÖREG: Sem rossz, sem jó nem vagyok. És ti sem vagytok jó vagy rossz emberek. Mert nincsenek jó és rossz emberek.

FIÚ: Leány, te azt hiszem, igazat adsz az Öregnek. Mert ha rossz lennél, azt mondanád, hogy nem adsz enni nekem. Ha jó lennél, azt mondanád, hogy adsz. De te nem mondasz semmit. Se bű, se bá. S ebben a bizonytalanságban éhen fognak döglenni!

APA: Öreg, te akarsz valamit tőlem. Te hízelegsz nekem. Ha nincsenek rossz emberek sem, ez azt jelenti, hogy te nem tartasz rossz embernek engem, igaz?

FIÚ: Öreg, ha a jó emberek megtudják, hogy te nem tartod létezőknek őket, meg fognak lincselni. És nem lesz, aki megvédelmezzon, mert ahhoz, hogy megvédelmezzon valaki, jó embernek kellene lennie. De ha nincsenek jó emberek, ki fog téged megvédelmezni a jó emberek büntetésétől?... Na! Feladtam neki a kérdést, mi? Feladtam! Erre felelj, Öreg!

ANYA: Nem! Azt mondja meg, hogy ha nem tart rossz embernek, minek tart engem? Erre felelj, Öreg!

APA: De hogyhogy nincsenek rossz és jó emberek? Nem értem. Hogyhogy nincsenek?

ÖREG: Ha lennének jó és rossz emberek, hinnünk kellene abban, hogy a kettő közötti arány a jók javára állandóan változik, s egyszer csak egyetlenegy csoport, a jó emberek csoportja fogja benépesíteni a földet. Ha ez igaz, akkor visszatekintve a kiindulópont, annak is igaznak kellene lennie, hogy valamikor mindenki rossz volt, s rossz férfiak nemzettek rossz anyáknak rossz-nak születő gyermekeket.

FIÚ: Megállni! Anya, Apa, vajon ez rátok vonatkozik? S én lennék az az újszülött? Igaz ez?

ÖREG: Nem, nem lehet igaz, mert ha mindenki rossz, akkor az embert mint a lét formáját is rossznak kellene tekintenünk.

FIÚ: Leány, te ebből a buliból kima-radsz. A szépségkirálynők szuperemberek.

ÖREG: S ha rossz, akkor értelmetlen a lét. De ki merné ezt a múltban, jelenben vagy a jövőben állítani?

APA: Zagyvaság! Nem válaszoltál a kérdésre. Mi vagyok én? Minek születtem én?

ÖREG: Te jó embernek születtél.

FIÚ: Apa, Apa, hadd nézzelek meg, Apa! Egyedül vagy az emberek közül, egyesegyedül, aki jónak született! Apa, döntöttem! Meg foglak csókolni. El tudnád viselni, Apa?

APA: Nem hallod? Az Öreg hazudik! Azaz hogy össze-vissza beszél. Ha nincsenek jó emberek, hogyan születhettem én jó embernek?

ÖREG: Mindenki jónak születik. Senki sem látott rossznak születő gyermeket.

ANYA: Apa nem gyermek!

FIÚ: Ez az ő tragédiája. Ha gyermek maradt volna, most olyan jó lenne, hogy szagodhatnánk, mint egy csokoládé bombont.

ANYA: Ne légy szemtelen az apáddal!

FIÚ: Jó.

APA: Folytasd, Öreg. Szóval mindenki jó, mi?

ÖREG: Nem. Mondtam, hogy nincsenek jó és rossz emberek. Azt mondtam, hogy mindenki jónak születik. A lélek aztán megvívja harcát, a Fény magához szívja a Sötétet, s a Sötét a Fényt, s amelyik nagyobb teret hódít magának, attól függően él helyesen vagy helytelenül az ember.

APA: S én?

ÖREG: Nálad a Sötét magához szívta a Fényt.

FIÚ: Apa, nálad árnyékba borultak a fák, kiszáradtak a virágok, kihűlt benned a nap, s lelked egysejtűvé zsugorodott! Apa, én adok neked egy kiló fényt ajándékba, intézd el, hogy a Leány hozza be a reggelit.

APA: Te, Öreg, hallgass ide. Veszélyes dolgokat mondtál. Ha bennem megbálya a Fényt a Sötét, rám akkor nincsen szükség többé? Ezt akartad mondani? Szóval engem pótolni lehetne bármivel?... Hallod, Leány, itt mindenkit pótolni lehetne bármivel. Az Unokát is, aki titokzatos körülmények között eltűnt a házból. Tedd ki a fényképét a falra és kész. Vagy állítsd azt a széket a sarokba, s mondd rá, hogy Ő az Unoka. Vagy itt van az Öreg. Lehette ő ezután az Unoka.

FIÚ: Öreg! Né, milyen nőies lett az Öreg! Figyeljétek meg, hogyan változik. Az Unokának — engedelemmel legyen mondva — már elég nagy volt a fenéke. Öreg, én nem akarok beleavatkozni a magánéletedbe, de meg kell gömbölyödnöd egy kicsit, hogy hasonlíthass az Unokára.

ÖREG (Apához): Neked az fáj, hogy nem vagy pótolhatatlan? A szellem pótolhatatlan az ember számára, de az egyed nem pótolhatatlan az emberiség számára. De ez a kérdés csak benned merül fel, mert beteg vagy. Önbizalomtúltengésben szenvedsz. Nem veszélyes betegség, de látványos és üres.

ANYA: Ne mondj ilyen, Öreg! Apa nem látványos és nem üres.

FIÚ: Hát, ahogy elnézem, valóban nem látványos... De üresnek üres, mert nem evett semmit. S én sem! Leány! Az Öreg megvádolta Apát, hogy üres. Apa elismerte, hogy tényleg üres. És Apának igaza van... Leány!... Leány!!!... Nem hallja. A szépségkirálynőknek megvan az a lebilincselő tulajdonságuk, hogy földsüketek. Aki földsüket, az nem pótolhatatlan. Emberek! Pótolható süketek között édes az éhezés! Ez a jelszó.

ÖREG (Apához): Megtisztulna a lelked, ha nem éreznéd pótolhatatlannak magad.

FIÚ: Apa, ne hagyd, hogy megtisztítsák a lelkedet! Üres lesz a lelked, Apa, olyan üres, hogy kongani fog benne a semmi, ha a semmi hanghatásokkal tudna flancolni.

ÖREG: Elmondom neked a titkot. Én ismerem. Tudom, mit kell tenned, hogy ne érezd pótolhatatlannak magad.

APA: Nem érdekel! Nem akarom tudni!

ANYA: Apa, te tényleg pótolhatatlannak érzed magad?... Azt hiszed, úgy sajnálnánk, mint az Unokát, ha eltűnne egyszer ithonról?

APA: Miért? Te nem sajnálnád, Anya?

ANYA: ... Nem tudom.

FIÚ: Gyerekek, szeressétek egymást! ... Ez nagyon fontos! Én még ilyen sírig tartó szerelmet életemben nem láttam. Mit szólsz, Öreg? Jó, mi?

LEÁNY: Anya, nem sajnálnád Apát?

APA: Anya...!

ANYA: ... Nem tudom.

APA: Dehát... dehát mi van veled? Mi van benned? Hova lettek az érzésid, Anya? Mi van a lelkedben?

ANYA: Unalom, Apa, unalom.

ÖREG: Az unatkozó ember olyan szomorú, mint hangok között a sírás, mint...

APA: Fogd be a szád, Öreg!

ANYA: Igaza van Apának. Fogd be a szád, Öreg!

FIÚ: Vasárnap mindenki beszélhet.

ÖREG: Én csak azt akartam mondani, hogy nem láttam még olyan embert, akiből teljesen kiveszett a szeretet utáni vágy, akiben nincs hit és kételey, akiből hiányzanak az apró győzelmek és az apró elbukások emlékei, aki nem ismeri az öröm és a bánat gyötrelmeit, igen, én még soha nem láttam egy unat-

kozó ember lelkét. Ilyen lennél te va-  
jon?

ANYA: Azt hiszem.

ÖREG: Akkor milyen szereped van  
itt, közöttünk, járókelők között? A ma-  
dárijesztő széltepte, félelmetes gnómjai  
jutnak rólad eszembe. Ember-ijesztő  
vagy. Vigyázz magadra. Megtéphet  
könnyen a szél, megtéphet a szemek  
villanása, ahogy végigsiklik unatkozó  
lényeden. Te már az unalmat is unod  
magát.

ANYA: Mit gondolsz, ki a hibás? En-  
gem nem szeretett soha senki.

APA: Én nem szerettelek, Anya?

LEÁNY: Anya...?!

ANYA (Öreghez): Mit gondolsz, ki a  
hibás?

ÖREG: Nem értelek.

ANYA: Mert nem akarsz megérteni!

ÖREG: Igen. Ember-ijesztő vagy.

FIÚ: Na, most már elég legyen, Öreg!  
Vasárnap csak az igazat szabad monda-  
ni. De te visszaéltél ezzel a szabállyal.  
Te mindenkit sorban kivégeztél, Öreg.  
A hóhér-vizsgát már letetted. A lelkek  
a bárdod alá kerültek mind. Mit akarsz  
még? Te mindent és mindenkit meg  
akarsz változtatni. Neked semmi sem  
jó. Mi lenne, ha leszálnál a mennyei  
magasságokból a földre? Mi lenne, ha  
élni hagynál bennünket, élni, ahogy tu-  
dunk, ahogy erőnkől és eszünkől te-  
lik? Mi lenne?

ÖREG: Én azt szeretném, hogy igazán  
éljete. De ti nem éltek. Ti nem tudtok  
egymás szemébe nézni. Azt hiszitek,  
hogy mindent tudtok, de nem tudtok  
semmit. Nem tudtok élni sem.

FIÚ: Mert nem hagysz, Öreg. Mert  
ha mindenkit minden vasárnap kivégzel  
sorban, akkor hogyan mered azt kívá-  
ni, hogy az áldozatok éljenek? Hogyan  
éljenek?

ÖREG: Azt kérdezed, hogyan kell é-  
lni?

FIÚ: Ezt senkisémet kérdezte, Öreg! Ezt  
senkisémet kérdezte!

ÖREG: De kérdeztétek, sorban, mind-  
egyiketek ezt kérdezi állandóan, önma-  
gától és önmagában, ahol az önvizsgálat  
törvényszéke előtt folyik a párbeszéd...

FIÚ: Uramisten, megint kezdi! Most  
már nemcsak bennem, de mindegyi-  
künkben ott van a párbeszéd? Ki  
mondta ezt neked? Őrült vagyok én,  
Öreg? Őrültek vagyunk? Így néznek ki  
az Őrültek?

ÖREG: Néma párbeszéd. Kérdések zu-  
hognak állandóan. Nem érzed, hogy a  
lelkedben vízesésnyi kérdések zuhognak  
állandóan a tengernyi ürbe, ahol nincse-  
nek feleletek. Üresség, csak üresség  
mindenütt!

FIÚ: Elég! Hagyd már abba! Úgy  
érezem magam, mintha állandóan golyót  
röptenél az agyamba!

ÖREG: Kivégzésről beszélsz, s benned  
folynak a kivégzések. Valami rettenetes  
gonosz erő van bennetek, amely a lel-  
ketekben felbukkanó tartalmat meglin-  
cseli. Majd én megmondom, mit kell  
tenni, hogy...

FIÚ: Elég!!!... Ezt már én sem enge-  
dem! Megvonom tőled a beszéd jogát,  
Öreg!

ÖREG: Nézd csak. Hősnek éreznek a  
szájtatók. Megszédítették őket a hangod-  
dal. Pedig csak szájhős vagy. A hősök  
között selejt.

FIÚ: Öreg! Pusztulj innen, Öreg!!!

ÖREG: Ez az én otthonom, Fiú.

FIÚ: Majd gondom lesz rá, hogy ne  
legyen a te otthonod! Ezennel... ezen-  
nel összehívom a családi tanácsot, hogy  
ítéletet hozzon az Öreg felett. Vádolom  
az Öreget! Egy: az Öreg gonosz szán-  
dékoktól vezérelve megrontott minden-  
kit, aki a környezetében él! Kettő: az  
Öreg nem hisz az emberekben, mert  
nem szereti az embereket, s ha nem sze-  
reti az embereket, akkor gyűlöli őket,  
s aki gyűlöli az embereket, az nem le-  
het tagja a mi családuknak!... Öreg!  
A családi tanács engedélyt ad a véde-  
kezésre. Védekezz, Öreg! (Családhoz) Ez  
volt a feltételem!

ÖREG: Nem tudom, mit akartok. Mi-  
ért védekezem? Vádjaidat, Fiú, köny-  
nyen meg lehet dönteni. Oly könnyen,  
hogy nem is érdemes. Nyilvánvaló ko-  
holmányok mind. Mit akartok velem?  
Hogy öreg vagyok, már hetvenéves, ar-  
ról nem tehetek.

FIÚ: Ha nem védekezel, ez azt je-  
lenti, hogy a vádatat elismered. S ha  
elismered, bűnhődni fogsz, Öreg!

ÖREG: De ha te vádlóm és bírám is  
vagy egyben, s ti is, mindannyian, ak-  
kor mi értelme van a beszédnek?

FIÚ: A vádlottnak joga van a véde-  
kezéshez.

ÖREG: S ha nem élek e joggal?

ANYA: De ha megvéded magad, hi-  
szén azt mondtad, a vádatat könnyen  
meg lehet dönteni — elég lenne csak  
az egyikünket a te oldaladra állítani, s  
máris reményed lehet a győzelemre.

ÖREG: Milyen győzelemre? Ki akar  
itt győzni?

FIÚ: Én, Öreg.

ÖREG: Nincsenek bűneim.

APA: Elég a fecsegésből! Védd ma-  
gad!

ANYA: Védned kell magad!

LEÁNY: Hallani akarjuk, ahogy vé-  
ded magad!

ÖREG: ...Ti mindannyian úgy érzi-  
tek, hogy igazatok van. Hogyan tudná-  
lak én, az öreg, meggyőzni benneteket

sorban, hogy a vádakból semmi sem igaz? Még ha be is bizonyítanám, hogy koholmány az egész, s ez oly világos lenne előttetek is, mint lelketekben az a majorsányira zsugorodott fénynyaláb, vajjon lenne-e erőtök elismerni, hogy tévedtetek, s az enyém, csakis az enyém az igazság?!

FIÚ: Telik az idő!!! S még mindig nem próbáltad tisztára mosni magad. Hát megismétlem a vádakot...

ÖREG: Elég volt tőled egyszer is hallani... Hát akkor védekezzem, ha már mindenképpen azt akarjátok, hogy védekezem... Ti az ellenségeim vagytok. Miért, kérdem... Nem feleltetek, s nem ismeritek el, hogy ellenségeim lennétek, mert akkor alaptalan lenne a vád. Mert nem józan, megfontolt vádak lennének, hanem kitaláltak, hamisak, gyűlöletek szavakba öntött mérég-nyilai. Milyen egyszerű lenne mindezt elhárítani, leleplezni, felfedni. De túl könnyű lenne — ahogy te mondtad, Fiú — a győzelem. Még ha igazam lenne, akkor sem érdemelném ki egészen... Lássuk tehát a vádakot sorban. Azt mondta a Fiú: gonosz szándékotól vezérelve mindenkit megrontottam, aki a környezetemben él... Ez vagy sületlenség, vagy nem vagyok elég okos ahhoz, hogy megértsen. Meg tudná valaki magyarázni ezt nekem?

LEÁNY: Én!

ÖREG: Hallgatlak, Leány.

LEÁNY: Öreg, te gonosz szándékoktól vezérelve megrontottad az Unokát. Megrontottad, s gonosszá tetted. Elment, összeállt valakivel. Talán még abban is segítettél, hogy éjszaka kilopózzék innen?!

FIÚ: Tényeket, ne koholmányokat! A feltételezések nem vádak! Mindent elhiszek az Öregről, amit csak akartok, de az Öreg nem tolvaj, nem lopózkodik éjszaka lábujjhegyen! Ezt azért mégsem kellett volna mondani!

LEÁNY: De valakinek segítenie kellett megszöknie innen. Akkor ki volt az?

ÖREG: Én. Én voltam, Leány.

FIÚ: Öreg! Hát... hát lopakodni is tudsz, Öreg?

LEÁNY: Halljátok? Én voltam, Leány — ezt mondta az Öreg. S még magyarázni kell neki a vádakot... Megrontottad a lelkét, eltávolítottad tőlem egészen, segítettél neki elhagyni a házat, s mégsem érted a vádakot? Hát mi vagy te? Örült, bölcs vagy monstnumruhába öltözött halál?

ÖREG: Azt hiszem, bölcs vagyok, Leány.

LEÁNY: Milyen bölcsesség az, amely arra vezetett, hogy tudatosan megrontsd az életem?

ÖREG: A te életedet már nem lehet elrontani, de az Unokáét még igen. Te csak álmodban vagy szépségkirálynő, nappal meg azzal telik el az idő, hogy tétlenül várod az estét, hogy újra álomban ringasd magad. És én nem akartam, hogy az Unoka is ilyen legyen.

LEÁNY: De neked nincsenek jogaid az Unoka felett!

ÖREG: Talán mégis. Hiszen én is a családhoz tartozom, Leány.

LEÁNY: Nincsenek! Senki sem mondaná, hogy jogaid vannak az öcséd unokája felett. Senki sem!

ÖREG: Nem tudom elhinni, Leány.

LEÁNY: Apa! Van-e az Öregnek valamilyen joga az Unoka felett?

APA: Nincs semmi joga!

LEÁNY: Fiú?

FIÚ: Nincsenek jogai.

LEÁNY: Anya?

ANYA: ...Vannak.

LEÁNY: Anya!!!

ANYA: Vannak... hiába... vannak. Az Öreg is itt él velünk, nem?

LEÁNY: Jó. Legyenek. De ki adott neki jogot arra, hogy az Unokát gonosszá tegye?

ÖREG: Én csak azt akartam, hogy ne áltában legyen szépségkirálynő. Ha itt maradt volna, olyan lenne, mint amilyen te vagy. Rosszat tettem én ezzel neki? ... De ha ti mind jót tettetek vele, s én egyedül rosszat, hogy lehet az, hogy reám, az öregre hallgatott?... De feltételezhető-e egyáltalán, hogy gonosszá akartam tenni? Ha szándékosan gonosszá teszem, az első lennék, akivel szemben gonosz lett volna. Hihető-e, hogy szándékosan rontottam meg az Unokát?... Ha pedig nem hihető, és még mindig fenntartjátok, hogy megrontottam, akkor csak akaratlanul tettem, s ha akaratlanul tettem, ezért nem felelhetek. Igaz?... Fiú, igaz?

FIÚ: Ha akaratlanul tetted, nem felelsz. De... de te mindenkit megrontottál. S „mindenkit“ csak szándékosan lehet megrontani!

ÖREG: Fiú, ha mindenkit megrontottam, akkor benneteket is megrontottalak és gonosszá tettem, igaz?

APA: Hogy?... Mi van?

ÖREG: Mert ha belátjátok, hogy gonoszak vagytok, akkor milyen joga van vádoltok és ítéltetek egy gonosz felett?

APA: Nem! Nem vagyunk gonoszak!

ÖREG: Ez azt jelenti, hogy nem rontottalak meg benneteket?

APA: Persze. Bennünket nem tudtál megrontani.

ÖREG: Ha nem rontottalak meg benneteket, akkor nem rontottam meg mindenkit, s ha nem rontottam meg mindenkit, miért vádoltok azzal, hogy mindenkit megrontottam?... Hamis a vád!

S hamis vádakkal csak a gonoszak vádolnak. Ti tehát mégis gonoszak vagytok, s ha hamis a vád, én nem vagyok gonosz. Tehát gonoszak akarnak itélkezni egy ártatlanon... De ne feleljetek. Nincs szükségem a válaszotokra. Most én vádolhatnálak meg mindannyiatokat sorban. De nem teszem. Én csak védem magam.

LEÁNY: ...Mi van? Hallgattok?

ÖREG: Leány, a bírák nem beszélnek. A bírák majd döntenek. Te is úgy döntesz, ahogy akarsz.

LEÁNY: De hát az Unoka...!

ÖREG: Az Unoka már húszéves, Leány. Valakinek tudatosítani kellett az Unokában, hogy az emberi álmokat meg lehet valósítani.

LEÁNY: De itt! Itt kellett volna! Velünk!

ÖREG: Nem lehetett. Itt nem volt kibe kapaszkodnia.

APA: Nem vagyunk itt elegen talán?

ÖREG: De igen. Csakhogy ti az egymásbakapaszkodást másképp értelmeztétek. Azt hiszitek, hogy az egymásbakapaszkodás a megriadt emberek görcsös, segélykérő igyekezete. Célja pedig a puszta létfenntartás. ...De ez nem igaz. Az egymásbakapaszkodás az élet tudatos vállalása a közösségben a közösségért.

FIÚ: Te egy közhelytemető vagy, Öreg. A közhelytemetők már zsúfolásig megteltek a haladás jelszavaival... Öreg! A közhelyek súlytalanok, nemsokára felszálls a mennybe, mint egy utálatos földi pillangó...

ÖREG: Képmutatás! A képmutatók hóbörgése ez, nem egyéb. Miért akarod becsempészni a kétely magvait a hit melegágyába? Vagy azt mondd, mindegy? Hiteteket már belepték volna a kétely kilombosodott magvai?

FIÚ: Öreg! Te vádlott vagy! Ne vádolj, védekezz!

ÖREG: Azt mondjátok, nem hiszek az emberekben, mert nem szeretem az embereket, s ha nem szeretem az embereket, akkor gyűlölöm őket, s aki gyűlöl az embereket, az nem lehet tagja a mi családunknak.... Igen. Ezt okosan kigondoltátok. Szinte már hihető is. De nem lehet bizonyítani. Pedig az állítást bizonyítani kellene. De úgy legyen, ahogy akarjátok. Én még arra is kapható vagyok, hogy bebizonyítsam: ez az állítás hamis! Mert mondd, Fiú, elismered-e, hogy én hiszek a repülőgép zúgásában?

FIÚ: Nem értem, Öreg.

ÖREG: Hiszek-e abban, hogy zúg a repülőgép? Hogy hangja van?

FIÚ: Nem tudom, miért kérded. De hiszel.

ÖREG: Hát abban, hogy te minden nap teszel valamit?

FIÚ: Mit tesztek?

ÖREG: Mindegy. Valamit teszel. Akármit. De teszel valamit.

FIÚ: Ebben is hiszel, de miért kérdezed?

ÖREG: Hát ha hiszek a repülőgép zúgásában, állíthatod-e, hogy nem hiszek a repülőgépben? S ha hiszek az emberi dolgok létezésében, vádolhatsz-e azzal, hogy nem hiszek az emberben?

FIÚ: Nem... Ez igaz. De...

ÖREG: Látod, Fiú, ha mégis hiszek az emberben, akkor nem lehet igaz a vád, hogy nem hiszek az emberekben, mert nem szeretem az embereket. S akkor ennek az ellenkezőjét kell elfogadnod: az Öreg szereti az embereket, és hisz az emberekben.

ANYA: De bennünk mégsem hiszel, mert... mert nem szeretsz minket, nem is szeretlél soha!

ÖREG: Én az emberekben hiszek.

APA: Bennünk hiszel vagy nem hiszel?

ÖREG: Csak szerettem volna hinni bennetek, de nem tudtam, nem lehetett.

APA: Hiszel vagy nem hiszel? Egyenes választ kérek, ne cifrázd!

ÖREG: Nem. Nem hiszek.

FIÚ: Akkor hazudsz, Öreg! Mert ha az emberekben hiszel, de bennünk nem hiszel, akkor nem igaz az, hogy az emberekben hiszel.

ÖREG: De igaz, Fiú.

FIÚ: Szenilis, vén barom!!! Meg fog őrzíteni minket!!!

APA: Monstrum!!! Mondtam én, monstrum az Öreg!

ANYA: Meg fogja állítani a szívünk dobogását!!!

LEÁNY: Rothadás! Enyészet! Förtelen!!!

ÖREG: Nem hiszek bennetek, mert én csak az emberekben hiszek. Ti pedig nem vagytok emberek.

FIÚ: ...Na, mit hápogtok? Csaholjátok, mint az ebek! De nem! Oszoljátok! Háziállatok balra, jobbra a vadállatok! ...Négylábra, hölgyeim és uraim!... Állatvásár! (Leányra mutat) Eladó egy csodálatos hatyúkirálynő! Kopott ugyan, de bársonyos a pihézménye...

ANYA: Hagyd abba! Fiú, hagyd abba!

FIÚ (Apára mutat): Eladó egy antialkoholista, szelídített oroszlán, ingyen... (Anyára mutat) Öreg házörző, automata morgással, hitelbe!!!

ANYA: De hát miért nem vagyunk mi emberek?

APA: Hallgass ide, Öreg! Én most bebizonyítom neked, hogy emberek vagyunk. Felelj: lények-e az emberek?

ÖREG: Lények.

APA: Lények vagyunk-e mi?

ÖREG: Igen.

APA: Ha az emberek lények, s mi lények vagyunk, akkor emberek vagyunk, igaz vagy nem?

ÖREG: Nem. Nem igaz.

APA: Öreg, ne makacsold meg magad. Értelmetlenségeket mondasz! Hát ha elismered, hogy lények vagyunk, s a lények emberek, el kell ismerned, hogy emberek vagyunk!

ÖREG: Minden ember lény, de nem minden lény ember. S veletek kapcsolatban ebből kellene kiindulni.

ANYA: ... Öreg, miért nem vagyunk mi emberek?

ÖREG: Mert kizárólag csak önmagatokat szerettétek. Ezért nem vagytok emberek.

ANYA: Ez nem igaz. Ez nem igaz, Öreg!... Vond vissza! Kérlek, vond vissza, Öreg!

ÖREG: Nem tehetem.

ANYA: Öreg, nagyon szépen kérlek, vond vissza!... Vissza kell vonnod, Öreg!

ÖREG: Nem tehetem.

ANYA: Akkor kimondom...!

APA: Hallgass, Anya, hallgass!

ANYA: Nem! Hagyj! Ezt már nem tűrhetem!

APA: Nem engedem, hogy beszélj, Anya!... Megvonom tőled a beszéd jogát, Anya! Hallgass!!!

FIÚ: Ma vasárnap van, Apa. Ma mindenki beszélhet.

APA: Ne engedjétek, hogy Anya beszéljen! Ne engedjétek!

LEÁNY: Anya, Anya mi van?

ANYA: Azt mondta az Öreg, hogy senkit sem szerettem...

APA: Anya!... Anya!

ANYA: Egész életemben... téged... szerettelek, Öreg.

FIÚ: ..... Most mi lesz, Öreg?

ÖREG: Semmi. Semmi sem lesz.

FIÚ: Nem hallottad, mit mondott Anya?

ÖREG: Hallottam.

FIÚ: Hát ha hallottad, beszélj!... Figyelem! Átadom a szót az Öregnek. Az Öreg beszélni akar. Az Öreg el akarja mondani, hogy becsapta Apát, becsapta Anyát, becsapott minket, becsapta önmagát, becsapta az istent! Az Öreg vallani akar. Tessék.

ÖREG: Nem akarok vallani. Nincs mit bevallanom. Nem csaptam be senkit. Anya nem mondott igazat nektek.

APA: Öreg, te mindent... elvettél tőlem. Mond meg nekem, Öreg,... hova tetted a pálinkámat?

FIÚ: Te!!!... Nem hallottad, mit mondott Anya?

APA: Látom, itt te beszélsz a legtöbbit, Fiú. Talán te tetted el a pálinkámat?

FIÚ: Anya azt mondta, hogy egész életében az Ö-re-get sze-ret-te!!!

APA: ..... Mondd meg Anyának, hogy téved. Anyád nem szerethette az Öreget, mert csak olyanokat szeretthetünk, akiknek lelkük van. S az Öregnek nincs lelke, mert az Öreg soha nem szeretett senkit. Az Öregnek csak a győzelemre volt tehetsége. Az Öreg mindig mindenkit legyőzött, mert az Öreg monst-rum. Megmondtam, az Öregtől úgy kellene őrizkedni, mint a pestistől... Már gyermekkorában monst-rum volt. Mindent elvett tőlem. A homokvárnál kezdődött. Akkor mutatta ki először monst-rum-fogait. Gyermek voltam, félakkora, mint most az Unoka...

FIÚ: Apa, az állandó visszaemlékezések idegbajba sodorják a világot. Én is odatarozom! És utálok az állandó visszaemlékezéseidet. Utálok! És nem fogom engedni, hogy...

LEÁNY: Apának is vasárnap van ma.

APA: Homokvárat építettem. Csodálatosat. Nagyot. Várfalak, tornyok, hidak, katonák. Minden volt. S akkor az Öreg, aki akkor is erősebb, nagyobb, öregebb, okosabb és jobb volt (!), igen, az Öreg épített egy másik homokvárat az enyém mellé. Megmondtam: nem tud szebbet építeni az enyémmél! De épített. Felépítette a legszebb homokvárat, amit ember felépíthet... Az Öreg homokvárai mindig szebbek voltak az enyéimmél.

ÖREG: Te mondtad, hogy építsek egyet a tiéd mellé. Azt ajánlottad, hogy versenyezzünk. Én nem akartam.

APA: De örültél, hogy tiéd a győzelem! Örültél!

ÖREG: Nem tehetek arról, hogy embernek születtem. Nem vádolhatsz azzal, hogy örülni tudok és sírni, bosszankodni és kacagni, a gondolataimért nem vagyok én a hibás... Testvérem, emlékezz vissza. Azt mondtam akkor: ezt a győnyörű homokvárat átadom neked, mondjuk azt, hogy neked sikerült felépítened ezt a csodát, legyen a tiéd a győzelem.

APA: Alamizsnát adtál a koldusoknak, s ezt nevezted te jósnak?

ÖREG: Én nem akartalak megbántani soha.

APA: De elvetted a homokváramat!!!

FIÚ: Hé!... Apa! Öreg! Hány évesek vagytok ti tulajdonképpen? Negyven-ötven éve azon vitakoztok, kinek a homokvára volt a sikerültebb... Emberek! A világ azóta százszor állt a fejetetejére, az emberek százszori, beton- és homokvárak százszori dőltek össze, halomra, tűzbe, százszor építettünk újra mindent, százszor romboltuk le megint. Hol voltakotok ti azóta? Gyermekkori homokváraitokat építetek most is? Milyen emberek vagytok ti, hé?

ANYA: Fiú, ne légy tiszteletlen!



FIÚ: Kivel?

ANYA: Apáddal.

FIÚ: Akit egész életedben szeretél, vagy akit egész életedben nem szeretél?

APA: Te... te, Fiú, ...én azt hiszem... azt kell hinnem, hogy te vetted el a pálinkámat.

FIÚ: Apa!... Apa!...

ÖREG: Csendesedj le, Fiú.

APA: Ne szólj közbe! Mindig közbeszólj! És nem tudom elviselni, hogy mindig közbeszólj!

LEÁNY: Az Öreg most jót akar, Apa.

APA: Azt sem tudom elviselni, hogy az Öreg jót akar. Az Öreg mindig jót akart. Nem tudom elviselni a jóságát. Az Öreg mindig magasabb volt egy fejjel, mint én. Könnyű volt felülről lefele nézve jónak lenni... Nézzétek meg, ha nem hiszitek: az Öreg arra vetemedett, hogy egy fejjel magasabb legyen, mint én!

ANYA: Ezért nem hibás az Öreg.

APA: Véded, mi?

ANYA: Nem védem, csak azt mondtam, ezért nem hibás az Öreg.

APA: Hát akkor miért hibás az Öreg?

ANYA: Azért hibás, hogy itt maradt.

APA: Hogyhogy itt maradt?

ANYA: Köztünk. Így.

APA: Mi az, hogy „köztünk, így”? Ki érti ezt?

ANYA: Ha érted — érted, ha nem — nem.

APA: Anya! Követelem, Anya!

ANYA: Rendben van, ahogy akarod... Én is észrevettem, hogy az Öreg egy egész fejjel magasabb, mint te, Apa. Egy egész fejjel több, mint te, Apa. Mert az Öreg mindig itt volt, és állandóan össze tudtam hasonlítani veled. De azt felelte, hogy tévedek. Azt mondta, hogy mindig te voltál a jobb, a nagyobb, ő csak az árnyékod lehet.

APA: Szóval jó volt az Öreg! Jó volt! Megint csak jó volt!

ANYA: Nem. Ez nem jóság, Apa. Ez hazugság. Az Öreg hazudott nekem.

APA: Aha. Szóval hazudott! Mindig mondtam, hogy az Öreg nem tisztá ember. Az Öreg monstrum!... Hazudik! Az Öreg hazudik!

FIÚ: Apa, az Öreg azt hazudta, hogy te nagyobb, jobb és tisztább ember vagy, mint ő. Az Öreg azért hazudott, hogy Anya nagyobbnak, jobbnak és tisztábbnak lásson téged, mint őt. Az Öregnek az a bűne, hogy itt maradt köztünk nagyobb, jobbnak és tisztábbnak, mint te. Érted? Az Öregnek az volt a bűne, hogy a homokvárai mindig szebbek voltak a tiednél, de a sajátjait mindig át akarta adni neked.

APA: Nem vagyok koldus! Megmondtam: nincs szükségem alamizsnára!

FIÚ: Apa, te nem vagy koldus, te kicsi ember vagy. De ezért nem te vagy a hibás. Ezért is az Öreg a hibás, mert az állandó jelenlétével ez nap mint nap nyilvánvalóvá vált. Az Öregnek el kellett volna menni innen. Az Öreg nem közénk való. (Öreghez) Öreg, te jobb vagy, tisztább vagy, s egy fejjel magasabb vagy. Aztán meg szenilis vagy, bölcs vagy, monstrum vagy. Hogy tudsz ilyen sokféle lenni egyszerre?... Öreg, te nem vagy közénk való. Öreg, mi tele vagyunk bűnnel. Azt állítod, nincsenek bűneid. Hát lásd be, hogy nem vagy közénk való... Öreg, ...mi csalunk néha, rosszak vagyunk, időnként gyűlöljük, időnként szeretjük egymást, néha iszunk is, Öreg, bizony, elveszítjük a fejünket, sokszor sárba tapossuk önnön lelkünket, Öreg, ugye belátod, hogy nem vagy közénk való?

ÖREG: Nem tilthatjátok meg, hogy a gondotokat viseljem. Egész életemben a gondotokat akartam viselni, mert szükségetek volt rám, mert mindig a szakadékok peremén tántorogtatok; vakok voltatok, s a vakoknak előbb-utóbb a lelkük is megvakul. És én nem engedhetem, hogy ebben a házban, ahol apánk és nagyapánk is született, vakon botorkáljanak az emberek, akik csak egymás világtalanságát veszik észre, és nem tudják, hogy saját, gyatra fényeket apránként magához szívta a sötét... Én segíteni akartam rajtatok...

FIÚ: És nem sikerült, Öreg?

ÖREG: Nem. Nem sikerült.

LEÁNY: De az Unokán sikerült segíteni, ugye?!

ÖREG: Igen. Az Unokán igen.

LEÁNY: Persze, hogy sikerült! Ocsmányi fondorlattal kicsempészted innen. Elszakítottad az anyjától, s e házból, amelyben felnedeltem. Kiszuggeráltad belőle a ragaszkodás szent lehetőségét. Kiszáritottad belőle lelkiismeretének utolsó cseppjét. S megölted, Öreg, megölted az Unoka hitét!

ÖREG: Leány, ezek mind-mind a saját bűneid. Csak a hitet nem tudtad kiölni belőle, mert nem lehet kiölni. Leány! Az Unoka hite halhatatlan. Az Unokának sikerült elmenekülnie innen. Elhagyta ezt a házat, ahol poshadt a levegő, elfásult lelkek és délibábos álmok fertőzik állandóan... Én is elmennék szívesen. De nem mehetek. Nekem itt a helyem. Ide születtem. S ide születtetek ti is. Itt minden az enyém is. És a tiétek. Csak ti mindig többet akartok kapni, mint adni. S kicsi, nagyon kicsi a lelketek. Leány, neked nagyon kicsi a lelked!

LEÁNY: Öreg!... Hogy merészelsz?!

APA: Monstrum! Mondtam én!

ANYA: Meg fogja állítani a szívünk dobogását!

LEÁNY: Rothadás! Enyészet! Förtetelem!

FIÚ: Szenilis! Szenilis, ha mondom!

APA: Ítélni kell az Öreg felett!

ANYA: Ítélezzünk!

LEÁNY: Ítélezzünk!

FIÚ: Ítélezzünk!

*A földre helyezett kalapba sorba beteszik a szavazócédulákat.*

APA (Öreghez): A családi tanács megengedi, hogy a titkos szavazás eredményéről te végy először tudomást.

ÖREG: *(egyenként kiemeli a cédulákat, hangosan olvassa)* Bűnös... Bűnös... Bűnös..... Nem bűnös!

FIÚ: Nem bűnös???... Nem bűnös???... Valaki az Öreg mellett szavazott!... Ki merészt az Öreg mellett szavazni?

MIND: Ki volt?... Ki merészt?

LEÁNY: Valaki közülünk melletted szavazott, Öreg. Valaki közülünk nem tart bűnösnek téged. Valakinek itt az a véleménye, hogy nem te, hanem mi vagyunk itt a bűnösök: Apa, Anya, a Fiú és jómagam. *(Családhoz)* Ki érzi itt bűnösnek önmagát?

FIÚ: A szavazás titkos volt, Leány. Mindenkinek joga van...

LEÁNY: Szóval te voltál?

FIÚ: Nem én voltam! Azt mondtam, hogy mindenkinek joga van a saját belátása szerint bűnösnek tartani vagy nem tartani bűnösnek az Öregtet.

LEÁNY: Hát akkor ki volt?

FIÚ: Kiderül mindjárt. Mert az illetőnek tudnia kell, hogy a vétőjoggal nem élhet némán. Itt, nálunk, mindig az volt a szabály... Tessék, az illetőé a szó.

ANYA: .....Nem tudom, ki volt az. És miért? Mindenki tudja, hogy az Öreg meg fogja állítani a szívünk dobogását, az Öreg megfertőzi a levegőt, én tudom, hogy az Öreg...

APA: Miért néztek reám?... Azt hiszitek, én voltam? Megmondtam: pusztuljon az Öreg!

LEÁNY: Hogyan?

APA: Pusztuljon innen! El kell mennie a házból! Ki fogjuk kiközösíteni! Ez legyen a büntetés!

FIÚ: Meg kell engedjük, hogy az Öreg ítéletet hozzon önmaga felett, olyan ítéletet, amely megfelel bűneinek, amit megérdemel!

ÖREG: ..... Nem kiközösíthettek ki! Nem megyek sehova! Nekem itt jogaim vannak. Közülünk én születtem elsőnek ebbe a házba. Ezek a deszkákon járkáltam, amikor ti még sehol sem voltatok. Ezek az én deszkáim. Igaz, ezek a deszkák túl fognak élni engem. Túl fognak élni benneteket is. Ne haragud-

jatok azért, hogy túlélnek mindannyiatokat. De ezek ilyen deszkák... Aztán meg nem is vagyok bűnös. Saját lelkiismeretem törvényszéke előtt felmentettem önmagam. És ez a legfontosabb... Érdekes, egyiketek nem tartott bűnösnek, de hallgat szegény. Megijedt a saját bátorságától. De annak az egy másodpercnyi bátorságnak a jutalmául ne fájjon neki a hosszú árnyékot hagyó, szomorú gyávaság...

APA: Halljuk az ítéletet!

ÖREG: Sosem vétettem senkinek, s most önmagam ellen vétekem, ha el nem követtem bűneimre büntetést rovok ki önmagamra. De legyen... Vegyétek el tőlem az illatot: a deszkák illatát, a ház illatát, az élet illatát...

APA: Mást! Ez nem büntetés, Öreg!

ÖREG: Ez a legsúlyosabb büntetés, ami embert sújthat, ha végtelenek a bűnei. De tegyük fel, hogy a végtelent is túlszárnyalják bűneim. Akkor... akkor vegyétek el tőlem a hangokat: a méhzőmögést, a szélsuhogást...

APA: Csúfolodsz, Öreg? Ez büntetés?

ÖREG: Ez? Ez nem büntetés? Ha nem hallok többé a szélsuhogást, a méhzőmögést...

APA: Nem hallok? Mást!

ÖREG: Mást nem tudok.

APA: Szóval befejeztél?

ÖREG: Várj! Ha megvonjátok tőlem az ételt, az büntetés?

ANYA: Étet nélkül nem lehet élni.

ÖREG: Adjatok kenyert és vizet.

APA: De azzal élni fogsz!

ÖREG: Hát... ne éljek?

APA: Él, de ne itt!

ÖREG: .....Mást nem tudok. Be-fejeztem.

APA: Hát akkor hozzuk meg az ítéletet... Ki akarja kiközösíteni innen az Öregtet?

ÖREG: Barátom, aki most felfedea a nyilvánosság előtt önmagad, még egy rövid percre bátornak kell lenned. Ezzel önmagadnak is tartozol. Nehéz bátornak lenni, tudom. Nehéz embernek maradni, tudom. De egyszer, legalább egyetlenegyszer mindenkinek az életében eljön az a perc, amikor igent vagy nemet kell mondania. Ez az a perc. Ez a te perced.

APA: Szavazzunk!... Ki akarja kiközösíteni innen az Öregtet?

*Sorban mindenki felemeli a kezét.*

ÖREG: ..... Valaki nem tartott bűnösnek, s mégis elítélt?... Melyiketek az? Melyiketek a legyávább s a legbűnösebb?... Bűnhődnöm kell el nem követett bűneimért? Hát... hát emberek vagytok ti?... Emberek vagytok?... Emberek?... Emberek?... *(többször ismétli, összeesik, meghal)*

FÜGGÖNY

## MÁSODIK RÉSZ

*A temetés napján. A család a szobában van. Unoka később érkezik.*

UNOKA: Az Öreg jó ember volt, igaz? (Apához) Jó ember volt az Öreg, igaz?

APA: ...Igaz.

UNOKA (Anyához): Nagyon-nagyon jó ember volt az Öreg, igaz?

ANYA: ...Igaz.

UNOKA (Leányhoz): Senki sem volt jobb az Öregnél, igaz?

LEÁNY: ...Senki sem.

UNOKA (Fiúhoz): Tudod, én főleg azért szerettem az Öreget, mert jó ember volt. Te is azért szeretted, igaz?

FIÚ: Nem.

UNOKA: Te nem azért szeretted?

FIÚ: Én nem szerettem!

UNOKA: Nem... szeretted...az Öreget?... Miért nem szeretted az Öreget?

FIÚ: Azért nem szerettem az Öreget, mert... mert pipázott. Mindig bebűdösítette a szobát.

UNOKA: Dehát az Öregnek nem is volt bűdös a pipája, csak te érezted bűdösnek, igaz?

FIÚ: Meglehet.

UNOKA: Ugye, szerinted is nagyon jó ember volt az Öreg?

FIÚ: Nagyon jó volt! Igen! Nagyon jó!

UNOKA: Most... most nem illik hangoskodni. Nem illik.

APA (Unokához): Nem hagynád abba?! Nem lennél szíves abbahagyni?!

UNOKA (Fiúhoz): Látod, mondtam én. Nem illik hangoskodni. Mondtam én.

ANYA: ...Eszünk?

APA: ...Főztél?

ANYA: Nem.

APA: Akkor mit eszünk?

ANYA: Nem tudom.

APA: S akkor miért kérdezed?

UNOKA: Az Öreg erre most azt mondaná, hogy a felesleges kérdéseket megszüpítik a lényeges válaszok.

APA: Hagyd abba!

UNOKA: ... Én megértelek benneteket. Én tudom, hogy az emberek nem szeretik a fájdalmakat. De ha fáj nekik valami, néha anélkül, hogy tudnának róla, mindent elkövetnek, hogy elviselhetlenné tegyék a saját fájdalmukat. Az emberek az örömben, de a fájdalomban is tudnak tobzódni. Vajon... vajon nem azért tobzódik az ember a fájdalomban, mert bűnösnek érzi magát?

APA: Kitől tanultad ezt? Kitől?... Járvon már a száz!

UNOKA: Az Öregtől. Én mindent az Öregtől tanultam, kitől tanulhattam volna mástól?!

FIÚ (Apához): Monstrum, mi?... Monstrum! Na, mondjad neki!!! Örizzük tőle, mint a pestistől!!!

UNOKA: ... Én megértelek benneteket. A fájdalom még arra is képes, hogy elvegye az ember eszét. A nagy megpróbáltatásoktól megzavarodhat az elme, hiszen csak egy emberről van szó, egy párányi emberről, s a fájdalom ... a fájdalom úgy játszadozik az emberrel, mint a bűnbeesés vágya az alig pislákoló tudattal, vagy ahogy a jogtalanul megbüntetett gyermek könnybe lábadt szeméi feltámasztják a felnőttekben az elviselhetetlen büntudatot, vagy ...

APA (Unokához): Mit papolsz itt állandóan? Milyen fájdalomról, bűnbeesésről, büntudatról jár a száz?... Az Öreg bűnei megfertőztek téged is!... Ha fáj valamid, ülj le a sarokba, és sírd ki magad, vagy menj ki üvölteni az udvarra, vagy csinálj akármit, csak ne beszélj! Megértetted? Ne beszélj, ne beszélj, ne beszélj!!!

ANYA: Apa, az Unoka is pontosan olyan ember, mint mi.

APA: Csak bűnösebb!

FIÚ: Rothadás! Enyészet! Förtelem!... Ezt ki mondta?

LEÁNY: Neked muszáj mindig mondanivalómat?

FIÚ: Igen. Nekem muszáj mindig mondanivalómat!

APA: Hagyjátok abba!... Hagyjátok abba!

UNOKA: ... Nekem ha fáj valami, beszélni szoktam róla, hogy könnyebben elviseljem. (Apához) De téged is meg tudlak érteni, neked is igazad van. Ó, hány-szor megtörténik, hogy az ember vélt bűneit halottaival együtt szeretné eltemetni. De nem lehet. S akkor a tehetetlenség megőrjíti az embert, s már a halottját is bűnösebbnek érzi önmagánál, s még azt is, aki gyógyszerrel sirdogál, vagy csak beszél, mert a kimondott fájdalom mintha könnyebb lenne, ha nem csak a tiéd.

APA: Adjatok inni!!!

ANYA: Még most is inni akarsz? Még most is?

UNOKA: Persze. Adjatok inni neki. Képzeljétek el, az édestestvére halt meg, az egyetlen édestestvére. Én meg tudom érteni, hogy az italhoz menekül, hiszen az ital talán még a fájdalmat is el tudja bódítani. Igaz, a kijózanodást aztán nehéz elviselni, mert a büntudat eszmél fel hamarabb, a fájdalom csak utána következik. S a büntudatot szinte már nem lehet elviselni.

APA: Milyen büntudat?... Milyen büntudat? Te azt hiszed, hogy valamiért bűnösnek kellene éreznem magam?

UNOKA: Nem. Nem hiszem. Te nem is érezheted bűnösnek magad. Hiszen egy fejjel mindig jobb, tisztább és nagyobb voltál, mint ő.

APA: Kinél voltam jobb, tisztább és nagyobb? Kinél?

UNOKA: Az Öregnél.

APA: Ki mondta ezt neked?

UNOKA: Az Öreg. Mert én tudok arról, hogy régen, nagyon régen felépítetted a legszebb homokvárat, amit ember felépíthet. A te homokváraid mindig szebbek voltak az Öreg homokvárainál. Es olyan jó voltál, hogy a homokváradat felajánlottad neki. És mindenkinek azt mondtad, hogy az Öregnek sikerült felépíteni azt a csodát: az övé a győzelem.

APA: ...Igen... Igen... Egy fejjel mindig jobb, tisztább és nagyobb voltam, mint az Öreg...

FIÚ: Megmondtam: állítsuk fel Apa szobrát a kertben, a jóság, a nagyság s a tisztaság jelképeként. Apa szobra majd ijesztő dallamokat fog csicseregni az erre ólálkodó madaraknak, akik gonosz szándékoktól vezérelve belőlünk, ami jó és tiszta énkönből szeretnének csipegetni... Apa! Ezek a gonosz madarak egy fejjel mindig fölötted röpködnek! Miért röpködne a gonoszság egy fejjel magasabban a te jóságod, tisztaságod és nagyságod fölött?

ANYA: Miért... miért bántod Apát?

UNOKA: Nem bántja. Csak kérdéseket tesz fel önmagának. Vagyis: párbeszédet folytat önmagával.

FIÚ: Micsodát???

UNOKA: Igen. Az önvizsgálat törvény-széke előtt állandóan folyik a párbeszéd. Kérdések zuhognak minduntalan. De a válaszok feltartóztatják a kérdéseket, s nem engedik a tengernyi űrbe zuhanni őket.

FIÚ: De igen! Az űrbe zuhannak, ahol üresség van, üresség mindenütt!

UNOKA: Nem. Az Öreg azt mondta, hogy benned győzedelmeskedni fog a Sötét ellen a Fény.

FIÚ: ...Az Öreg? ... Az Öreg? Ezt mondta az Öreg?

UNOKA: A Fény válaszokból emel gátat zuhanó kérdéseidnek.

FIÚ: ...Emberek! Az Öreg nem volt senkilis. Az Öreg bölcs volt.

APA (Anyához): Eddig úgy tudtuk, hogy a bölcsesség képes megfertőzni a lelket, beszívódik a pórusokba, megállítja a vérkeringést és a szívek dobogását. Igaz ez, Anya?

ANYA: Az Öreg... az Öreg nem volt bölcs. Mert ha bölcs lett volna, nem akart volna itthagyni bennünket.

UNOKA: El akart hagyni bennünket? ... Ez nem lehet igaz.

ANYA: De. Igaz. Akárki megmondhatja. Akárki.

UNOKA: S miért akart volna elhagyni bennünket?

ANYA: Nem tudom. Azt nem lehet tudni. De... be akart lépni az aggmeházba. Igen. Be akart lépni.

FIÚ: Akart?... Mit akart? Az Öreg akart?

ANYA: Igen. Akárki megmondhatja. Akárki.

FIÚ: Leány, az Öreg be akart lépni az aggmeházba?

LEÁNY: ...Igen. Be akart lépni. Azt mondta.

FIÚ: Azt mondta? Hallottad, hogy azt mondta?

LEÁNY: Igen. Hallottam.

FIÚ: Apa?

APA: ...Nem tudom... Nem voltam ott... Nem emlékszem... Elfelejtettem!!!

FIÚ: ...Anya! A te szobrodnak is ott kell állnia az Apáé mellett a kertben, Anya.

ANYA: Hallottuk! Mindannyian hallottuk!

UNOKA: Rosszul értettétek. Az Öreg nem akart itthagyni bennünket. (Anyához) Az Öreg nem akart itthagyni... téged.

ANYA: Engem? Miért engem?

UNOKA: Azért, mert az Öreg mindannyiunkat nagyon szeretett. Az Öreg nagyon szeretett... téged.

ANYA: De hát... az Öreg... hogy mondta... mintha... nem tudom.

UNOKA: Az Öreg azért nem ment el soha sehova, hogy vigyáznai tudjon ránk, hogy vigyáznai tudjon... rád.

ANYA: Az Öreg?... Az Öreg?...

APA: Anya... Anya igyál. Az ital talán még a fájdalmat is el tudja bódítani. Igaz, a kijózanodást nehéz elviselni, mert a bűntudat eszmél fel hamarabb, s a bűntudatot szinte már nem lehet elviselni.

FIÚ (Leányhoz): S te nem akarsz inni?

LEÁNY: Nem. Nem akarok.

FIÚ: Rosszul teszed. Eldédélgethetnéd te is a fájdalmadat, azt a rettenetést, hiszen az egyetlen édes nagybácsikád halt meg, akit annyira szeretted, s aki téged is annyira szeretett.

UNOKA: Igen. Nagyon szerette. Hiszen a titkot sem mondta volna el soha senkinek.

ANYA: A titkot?

FIÚ: Milyen titkot?

APA: Valamit titkolt?

FIÚ: Mondd már!

UNOKA (Leányhoz): Nem tudom, mondhatom-e?

LEÁNY: Mit?

UNOKA: A titkot, amely szándék maradt csupán, de szándéknak is titok.

APA: Persze. Mondhatod.

ANYA: Mondjad.

FIÚ: Na! Mi lesz már?!

UNOKA: Ha valaki megkérdezte volna, hogy akkor éjszaka ki csempészett ki engem innen, az Öreg magára váltalta volna... De mondom, szándék maradt csupán. Nem kellett hazudnia.

FIÚ: ...Hát nem ő volt?

UNOKA: Nem. Persze, hogy nem.

FIÚ: Ki volt?

LEÁNY: ..... Én voltam.

ANYA: ..... De hát akkor...?

APA: Te... te vádoltad...!

FIÚ: Miért? Miért?

LEÁNY: Én csak éjszaka, álomban vagyok szépségkirálynő, nappal meg azazal telik el az időm, hogy tétlenül várom az estét, hogy újra álomba ringassam magam... És nem akartam, hogy az Unoka is ilyen legyen... Az Unoka olyan sugárutakra lépett, amelyek nem torkollnak zsákutcákba. Ahol nincsenek szakadékok, s nincs arra kárhoztatva az ember, ha néha tétován jobbra vagy balra lép, hogy bukfencet vessen a kárörvendő éjszakába. Az Unoka nem lesz hullócsillag soha, mert...

FIÚ: Te!... Monstrum!... Rothadás! Enyészet! Förtelem!

UNOKA: A jóság szobrait a lélek öntözi, igaz?

FIÚ: Mi???

UNOKA: A külvilág szemében néha oly nagyra nőnek a jóság szobrai, hogy láthatatlanok maradnak. S ha mégis meglátjuk őket, azt hisszük: monstrum.

FIÚ: Hol vannak a jóság szobrai?

UNOKA: Ti vagytok azok. Mindannyian... Pedig azt mondják, nincsenek jó és rossz emberek. Mert ha lennének...

ANYA: ...akkor hinnünk kellene abban, hogy a kettő közötti arány a jók javára állandóan változik...

LEÁNY: ...s egyszer csak egyetlenegy csoport, a jó emberek csoportja népesítené be a földet.

UNOKA: Ha ez igaz, akkor visszatekintve a kiindulópontra, annak is igaznak kellene lennie, hogy valamikor mindenki rossz volt...

APA: ...s rossz férfiak nemzettek...

ANYA: ...rossz anyáknak...

LEÁNY: ...rossznak születő gyermeket.

UNOKA: S akkor értelmetlen lenne a lét. De ki merné ezt a múltban, a jelenben vagy a jövőben állítani?

FIÚ: Szajkózzuk, csak szajkózzuk az Öreg, de nem hiszünk neki. Mert mi lesz akkor, ha a Sötét magába szívja a lelketekben a Fényt. Ha árnyékba kerül az ember, s kialszik benne a fény, árnyékká változik, de azért elköveti azt a szemtelenséget, hogy helyet kér magának a térben, mert az árnyékának is emberformája van, s a szellemi adó-vevők közlésrendszerében hullámhosszat bitorol, hogy legalább az ítéleteit tudja kiköpní

magából... Na, nézz reánk, mi ítéltük az Öregt pusztulásra.

UNOKA: Nem hiszem.

FIÚ: Kérdezd meg tőlük, ha nekem nem hiszel.

UNOKA: ...De miért?

LEÁNY: Ez felelősségrevonás?

ANYA: Az Unokának semmi köze hozzá!

APA: Azt mondtátok, összeállt valakivel, most mit akar itt?

FIÚ (*Unokához*): Látod, egy egyszerű kérdéstől hogy bevezrik a büntudat.

UNOKA: De miért?

FIÚ: Mert útban volt, azért!... Mert gyűlöltük, azért!... Mert bűnös volt, azért!

UNOKA: Mert úgy tűnt, hogy útban van, ...mert azt hittétek, hogy gyűlölitek, ...mert úgy éreztétek, hogy bűnös valamiért. Igaz?... De miért?

APA (*Családhoz*): Na! Miért? Miért? Miért?... Feleljetek, az Unoka kérdezett!

FIÚ: Feleljen az, aki a legbűnösebb!

UNOKA: ...Ki a legbűnösebb?

FIÚ: Ki a legbűnösebb?

APA: Ki a legbűnösebb?

ANYA: Ki az?

LEÁNY: Engem nem érdekel! Elegem volt, értitek?!

ANYA: Az Öreg meghalt.

APA: Az Öreg... öreg volt már...

UNOKA: Az Öreg még élni lehetett volna!

FIÚ: Az Öreg... megöltétek!

APA: Megöltétek!!!

ANYA: Én?... Én nem!

LEÁNY: Nekem semmi közöm az egészhez!

UNOKA: ... Ki a legbűnösebb?

FIÚ: A legbűnösebbet el kell távolítani innen! Mert a legbűnösebb nem hisz az emberekben, mert nem szereti az embereket, s ha nem szereti az embereket, akkor gyűlöli őket, s aki gyűlöli az embereket, az nem lehet tagja a mi családuknak... Vádolom a legbűnösebbet!

APA: Te vádolsz?... Hiszen lehet, hogy te vagy a legbűnösebb!

FIÚ: Az a legbűnösebb, aki nem tartotta bűnösnek az Öreg, de a bűnösségére szavazott.

UNOKA: Nem lehet... Nem lehet, hogy valaki is az Öreg bűnösségére szavazott volna. Nem lehet .....

...De ha a bűnösségére szavazott, akkor bűnösnek kellett éreznie valamiért!

APA: Bűnösnek éreztem, s a bűnösségére szavaztam!

LEÁNY: Én is!

ANYA (*Határozott léptekkel kifele indul*)

FIÚ: Anya! Hova mégy, Anya?

ANYA: ...Főzni.

FIÚ: Senki sem éhes!

ANYA: De én igen! Megéheztem! Enni akarok! Ki akarok menni innen! Értitek?!

FIÚ: Akkor többé ne gyere vissza, Anya.

ANYA: ... Apa, Apa, ki parancsol itt?

APA: ... Az Öreg, Anya.

ANYA: Az Öreg?... Az Öreg bűnös volt!

FIÚ: Mindenki bűnösnek tartotta, és a bűnösségére szavazott! Hallod, Unoka?... Mindenki bűnösnek tartotta és a bűnösségére szavazott!

UNOKA: ... Én tudom, hogy ki a legbűnösebb.

FIÚ: ..... Gondold meg! Gondold meg jól. Ha igazat mondasz, s elfogadhatót, a legbűnösebbet ki kell közösitelnünk innen!

APA: Az Unoka... az Unoka nem döntheti el, hogy ki a legbűnösebb. Az Unoka valakit a legbűnösebbnek érez, de ez még nem jelent semmit! Az Unoka nem dönt!!! Értitek?... Én... én nem félek... nem félek az Unokától...

ANYA: ..... Miért? Ki fél?

LEÁNY: Szeretnék mondani valamit.

FIÚ: Az Unokáé a szó: az Unoka beszél.

LEÁNY: Az Unoka előtt mondani akarok valamit!

APA: Te is akkor beszélsz, amikor nem kellene.

LEÁNY: Akkor beszélek, amikor rá tudom szólni magam a beszédre.

FIÚ: Akkor mondjad.

APA: ... Mondd már!

LEÁNY: Én azt akartam, hogy az Unoka szeressen.

APA: Tovább!

LEÁNY: Azért segítettem neki megszöknii innen, hogy hálás legyen.

APA: Tovább! Tovább!

LEÁNY: Mert a hála már közel van a szeretethez!

APA: Tovább!!!

LEÁNY: És ha valaki szeret, akkor érdemes tovább álmódogni! Értitek?!

APA: Befezted?... (Unokához) Ki a legbűnösebb?

FIÚ: Ti vagytok a legbűnösebbek mind a hárman, mert bűnösnek tartottátok az Öregét, s a bűnösségére szavaztatok!

ANYA: Én... én már nem tartom bűnösnek.

LEÁNY: Én sem.

APA: Én... én sem.

FIÚ: Akkor viszont még inkább ti vagytok a legbűnösebbek, mert bűnösnek tartottátok, s már nem tartjátok annak. Mert ami húsz, harminc, negyven év alatt felgyült bennetek, azt most egy hét alatt megtagadtátok. Nem is egy hét alatt! Most és itt, öt perc alatt megtagadtátok!... Ti az Öregét is, önmagatokat is megtagadjátok, ti mindent és min-

denkit hajlamosak vagytok megtagadni, bármikor és bármiért.

APA: Milyen jогon vádolsz te minket?

LEÁNY (Apához és Anyához): Azért vádolsz, mert ti vagytok a legbűnösebbek!

ANYA: Hallod, Apa, te vagy a legbűnösebb!

APA: Nem igaz! Én most is bűnösnek tartom az Öregét!

FIÚ: Az előbb még az ellenkezőjét állítottad. Az előbb még azzal védekeztél, hogy már nem tartod bűnösnek. Az előbb még azt hittem, hogy szokványosan vagy embertelen, de most már bebizonyítottad, hogy nálad az embertelenség álláspont!

ANYA: Hogy beszélsz Apával? Amiért ő a legbűnösebb, köteles vagy éppen úgy tisztelni...

APA: Megállni, hé!... Most már te is felzárkóztál? Hogy merészelsz bűnösnek tartani engem? Azt mondtad: szeretted! Ha szeretted, miért nem vetted a védelmedbe? Akkor meg gonosz vagy, hallod?... De ha nem szeretted, akkor hazudtál, s ki lehet a legbűnösebb, ha nem az, aki szeretetet hazudik?

ANYA: Én szerettem, de te gyűlölted, s aki gyűlölte, az a legbűnösebb!

APA: Én bűnösnek tartottam, s tartom most is!

FIÚ: De nem azért tartod bűnösnek, mert bűnös volt valamiért, hanem mert gyűlölted, s gyűlölöd most is!

UNOKA: ... Egy halottat nem lehet gyűlölni.

FIÚ: De az emléket igen. Különösen ha úgy érzed, hogy itt van körülötted, s benned él, ott ül a gondolataid előterében, a lelked küszöbén, sóhajtasaid s kiáltásaid hangjai között, mozdulataidban és mozdulatlanágodban, az illatban és a hangban, a deszkákban és a székrecségében, ott van a kenyérben és a vízben, ott ül mindegyik széken, ott van minden egyes négyzetméterben!... Apa nem az emléket, hanem az Öreg jelenlétét gyűlöli.

UNOKA: Sem az emléket, sem a jelenlétét nem lehet gyűlölni. Az Öreg szent volt.

FIÚ: Nem érted? Nem lehet elviselni emberközömben a szenteket, mert nem hús-vér emberek. S ha van is vérük, színtelen testekből áll össze bennük e patyolatliszta folyadék, amely a megáldadás szokványos tulajdonságának híjjával van... Húsukban nincs fűszer, még: ízetlenek! Azért maradtak a szentek hosszú életűek, mert a barbárság s a civilizáció kannibáljai, még ha nem is voltak finnyások, undorodva eltolták maguktól mindig.

APA: S még azt meri mondani valaki, hogy én vagyok itt a legbűnösebb? Az egyik szerette, s rettenetes szerelmében

alig várta, hogy agyonüsse. A másik meg fényes nappal kannibál akar lenni!... Halljátok? Titeket nem vet meg, rajtatok megvetően röhög a világ.

ANYA: ...Az a legbűnösebb, akit az Öreg is annak tartana.

APA: Helyes. Kérdezzük meg tőle, jó?

FIÚ: S azt mondd, én vagyok a kannibál?

ANYA: Engem nem tartana a legbűnösebbnek, mert én szerettem. Egyszer.. egyszer vittem neki egy pohár vizet.

LEÁNY: En ezer pohár vizet is vittem neki.

ANYA: Mert mindig kérte, azért.

APA: S tőled nem kérte, mi?

ANYA: Nem. Én kéretlenül vittem.

APA: Biztosan meg akartad mérgezni.

ANYA: Te!!!... Monstrum!!!

FIÚ: Apa egy rendes ember, Anya. A köztudat elfogadja és hirdeti ezt az álláspontot. Majd meglátod, a kert végében ott fog állni mindkettőtök szobra...

ANYA: Nem értitek?... Apa még most is bűnösnek tartja az Öregét!

LEÁNY: S te nem, Anya?

ANYA: Nem. Én nem tartom s nem is tartottam bűnösnek.

FIÚ: Hát akkor ki a legbűnösebb?

UNOKA: ...Én tudom, hogy ki a legbűnösebb.

LEÁNY: Anya! Anya az! Mert ha nem tartotta bűnösnek az Öregét, ez azt jelenti, hogy tétovázás nélkül képes ítékezni az ártatlanok felett, akiket ráadásul — állítólag — még szeret is. Mit gondolsz, Anya, a mennyországba kerülsz, ahol szárnyak helyett szemellenzót viselnek az ártatlanul elítéltek? Szeressük gyilkosainkat! — a mennyekben ez a jelszó talán? Verd a fejembe a gyilkos követ, s utána kenyérgalacsinnal labdázunk a sírom felett!

FIÚ: Leány, neked az az érzésed, hogy ezzel a gyönyörű szöveggel ki tudsz ugrani a játékból? Amiért ritkán szólsz, azt hiszed, nem vagy éppen olyan bűnös, mint a többiek?

LEÁNY: Nem hiszem, tudom!

FIÚ: Talán te tétováztál, amikor elítélted az Öregét?

LEÁNY: Igen. Tétováztam. Mert én... én voltam az, aki a bűnössége ellen szavazott. Mert nem volt bűnös az Öreg.

FIÚ: Hát akkor te vagy a legeslegbűnösebb, mert a bűnösség ellen szavaztál, s mégis elítélted! Hát akkor... te vagy a monstrum, Leány!

LEÁNY: Én voltam az egyedüli, aki tett egy lépést az Öreg megmentésére. Gyenge lépés volt, tudom. De megpróbáltam. Mertem vállalni az ellenzék szerepét. Hallgatagon, igaz. Mert féltem. Féltem tőletek. De oda mertem írni: nem bűnös! Igen. Valamit tettem.

Egyedül, magamra hagyatva, de tettem valamit.

UNOKA: ...Én tudom, hogy ki a legbűnösebb.

FIÚ: Hát akkor mondd, ha tudod! Mondjad már!

APA: Hazudik! A Leány hazudik!... Én voltam az! Én!... Unoka, hazudik a Leány! Az Öreg az egyetlen testvérem volt. Édestestvérem. Az Öreg nem volt bűnös. „Nem bűnös“ — ezt irtam oda... Gyáva voltam, nem kellett volna elítélni. De féltem tőletek. Féltem, mert mindannyian bűnösnek tartottátok. (Unokához) Bűnös! Bűnös! Bűnös! — ezt írták oda. Mert mind-mind bűnösnek tartották a testvéreimet. Ez az igazság. De én megpróbáltam... igen, megpróbáltam megmenteni, de nem sikerült.

FIÚ: ...Anya, ugye Apa hazudik?

ANYA: Igen.

FIÚ: S a Leány?

ANYA: A Leány is hazudik. Igen.

FIÚ: Anya! Ki szavazott az Öreg bűnössége ellen? Kinek volt bátorsága odairni, hogy nem bűnös az Öreg?

ANYA: Én. Én voltam az. Mert szerettem. És meg akartam menteni, de...

FIÚ: Na, ugye! Anya volt az! És Apa! És a Leány!... Unoka, itt most már könnyebb lesz dönteni! (Családhoz) Hiszen ti egyformán a legbűnösebbek vagytok. Kettő közületek hazudik, s azért hazudik, hogy álcázni próbálja a bűnt, amely kilombosodott benne, mint a monstrumban a pestis, a bűnben a rothadás-enyészet-förtelem, s a szívdobogást megállító bölcsesség. S a harmadik, egyik közületek, amelyik ugyan nem hazudik, viszont az egyetlen volt mindannyiunk között, aki megmenthette volna az Öregét. Egyetlen szót kellett volna kimondania: Vétó! S nem került volna sor az ítéletre. Ki volt az? Melyiketek nem merte ezt kimondani?... Anya?

ANYA: Nem. Nem én voltam.

FIÚ: Szóval hazudtál?

ANYA: Igen. Hazudtam.

FIÚ: Apa, még mindig vállalod, Apa?

APA: Nem. Nem tehetem. Nem én voltam.

FIÚ: Így hát te is hazudtál, ugye?

APA: Igen. Sajnálom.

FIÚ: A kettő, aki hazudott, megvan. Leány, már csak te maradtál.

LEÁNY: ...Igen. Csakhogy én is... én is hazudtam.

FIÚ: Te is, ugye?... Te is. Hát akkor ki a bűnös, ha mindenki bűnös és senki sem az?... Ki a legbűnösebb?

UNOKA: ...Én tudom, hogy ki a legbűnösebb.

FIÚ: Unoka, ki a legbűnösebb?

UNOKA: ...Én. Én vagyok a legbűnösebb. Én vagyok bűnös egyedül. Végül ügyis ez lesz a véleményetek.

APA: Az Unoka a legbűnösebb!

ANYA: Az Unoka!

UNOKA: Nekem lett volna bátorságom vétózni, s megmenthettem volna az Öreget.

APA: Az Unokának lett volna bátorsága vétózni!

ANYA: Az Unoka megmenthette volna az Öreget!

UNOKA: De nem voltam itt.

LEÁNY: Az Unoka megszökött innen!

UNOKA: Igen. Megszöktem innen. Fontosabb volt a saját életem, mint a tiétek.

LEÁNY: Fontosabb volt a saját élete, mint a miénk!

UNOKA: Igen. Fontosabb... Nem értitek?... Nézzetek körül! Itt sötétbe borult minden. Halált lehelnek magukból a falak. A megrepedezett ablakkeretek résein nem lehet kilátni a fénybe. A deszkák recsegése: a fájdalom nyöszörgései. A szű beköltözött a házba, s alagutakat rágott mindenüvé. Omlik a fedél, vagy teljesen beomlott, s nem vette észre senki. A csapokból nem csobog már a víz. A kenyérnek nincs kenyér íze már. Nem értitek?... Nézzetek körül! Az emlékezés homokvárait építitek most is. De a homokvárak összeomlanak, s mindenkit maguk alá temetnek. S az összeomlott homokvárak alatt nem lehet újabb homokvárat építeni. Nincs hozzá tér... Nézzetek körül! Itt mankóval járnak a lelkek, a szeretetet csak az emlékekbe visszatérő halottak idézik fel néha... Azt hittem, jók vagytok. Szerettem volna olyan jó lenni, amilyennek hittelek benneteket. De ti csak halát tudtok kunyerálni magatoknak, szeretetet hazudtok, s már önmagatokat sem szerettétek. S gúnyolódtok, mintha méregbe mártott gúnynyilakkal fel lehetne építeni s meg lehetne váltani a világot.

FIŰ: Emberek!... Az Öreg nem halt meg!

APA: Hogy?

ANYA: Mi van?

LEÁNY: Nem értem.

FIŰ: Itt van közöttünk az Öreg! Nézzétek!... Te vagy, Unoka, te vagy az Öreg!

APA: Ítélezünk az Unoka felett!

ANYA: Ítélezünk!

LEÁNY: Ítélezünk!

APA: Vádolom az Unokát! Mindany-

nyiunk közül a legbűnösebbet! Az Unoka nem szereti az embereket, nem szeret bennünket, s aki nem szereti az embereket, az gyűlöli őket, gyűlöl bennünket...!

UNOKA: Nem igaz! Nem gyűlöllek benneteket! De értsétek meg, az én életem fontosabb, mint a tiétek! Ti sem tudjátok elviselni emberközélni a szenteket, mert túlságosan tisztának érzitek őket... Hát én sem tudom elviselni emberközélni az embert, ha a lélek mankóval közlekedik benne.

FIŰ: Emberek! Az Öreg nem halt meg, emberek!

APA (Unokához): Ne vádolj, védekezz!

UNOKA: Nincs miért védekeznem.

APA: Te vagy a legbűnösebb!... Ítélezni kell az Unoka felett!

ANYA: Ítélezünk!

LEÁNY: Ítélezünk!

APA: Ki tartja bűnösnek, a legbűnösebbnek és egyedül bűnösnek az Unokát?!

*Kivágódik az ajtó, belép az Unoka Társa. Unoka odarohan, átölelik egymást. A család mozdulatlanul, élettelenül áll*

UNOKA TÁRSA: Óriási újságom van. Képzeld: lebontják a házat!

UNOKA: Lebontják?

UNOKA TÁRSA: Hát nem örülsz?

UNOKA: Dehogynem. Csak tudod...

UNOKA TÁRSA: Tudom, tudom, az emlékeid.

UNOKA: Hidd el, nagyon szép volt.

UNOKA TÁRSA: Csak azt nem értem, hogy tudtatok itt élni? Hát nem voltak neked még rokonaid?

UNOKA: Nem. Nem voltak. Mindig ketten éltünk, az Öreg meg én. Az Öreg volt az apám, az anyám, a nagyapám, a nagyanyám együttvéve.

UNOKA TÁRSA: S mindig csak ketten éltetek?

UNOKA: Amióta csak az eszemet tudom. Képzeld el, homokvárait építettünk, s az Öreg csodálatos homokvárait épített nekem; tudod, néha azt hiszem, hogy az Öreg még mindig él, mintha állandóan itt lenne körülöttünk, s mintha állandóan bennem lenne valahol. Tudod, az Öreg...

*Közben kifelé mennek, s elhagyják a színpadot.*

FÜGGÖNY



## Horváth István távozása

Illik-e a veszteséghangulathoz az a megállapítás, hogy Horváth Istvánnal egyfajta „utolsó bölény“ távozott közülünk? Irodalmunknak ő volt a parasztírója. A parasztságról ugyan írnak még sokan. Jöttek is a parasztságból nem kevesen. Hanem csak kisbojtárként őriztek csordát a mezőben, az anyjuk szoknyája mellett haladva törtek kukoricát az őszi határban, de fagyjöttével, hóhulltával beültek az iskolapadba, majd onnan városbeliségre, értelmiségi létre váltottak át. Ez az életpálya szabja meg a parasztsághoz fűződő viszonyukat: faluképük a gyermekkori emlékvilág vagy a haza-hazalátogató felnőtt megfigyeléseinek összege. Mindkét látásmódnak azonban sajátja a kívülvalóság. A gyermek még kívülről, a visszavisszatérő értelmiségi pedig már kívülről nézi a földműves falut.

Horváth nem nézte, hanem élte. Neki csak alig néhány őszőn adatott meg, hogy az időzordulás elől iskolába húzódjék, hogy a nagyhatármező látnivalóját ábécéskönyv olvasnivalójával cserélje meg; osztálytársai neki osztályostársai voltak és maradtak. Az elemi végeztével hiába írták be bizonyítványába, hogy felsőbb iskolába léphet, ő nem léphetett, belépett viszont — alig serdülő ifjúként — a felnőtt társadalom dologbírásába, annak is igen-igen mostoha tájaira, a kevés-földű falusi kuporiság és a városon szolgáltatás közti ingázásba. Szülei vel még gyermekként dolgozott Pesten, aztán Bukarestben, Medgyesen, de tavaszjöttén mindig hazatért Ózdra. Erdőlni járt, ugarolt, szénát gyűjtött. De... Szántás közben nemcsak az ekére, ökörrre figyel, hanem arra is, mit forgat ki a laposvas a földből. Furcsa alakú kódarabokat, edénytöredéket, rozsdás vaseszközöket gyűjt össze, s egyszerűen csak bemelegszik velük a kastélyba. Kincsein a grófnak is megakad a szeme, régészeti könyveket hozat, s most már úr és paraszt együtt tanulmányozza az ózdi prehistorikum leletbe kövült üzenetét (évtizedekkel később a költő kérésére kiszállott kolozsvári és vásárhelyi régészek ókori kultúra szálláshelyét tárták föl). És fát vágván nemcsak a fejsze csapásaira ügyel, hanem az ágon pihenő madárra, a tönk körül tenyésző gombákra is; a fonóban nemcsak udvarol vagy énekel, hanem elgondolkoztatják a mesék, dalok szavai, hasonlatai, szereplői; a vásárokon nemcsak a portékára vagy az árakra figyel, hanem megakad szeme a csebresen és a kalmáron, a pásztoron vagy a mészároson — töpreng, tűnődik, folytatja korán megszakadt tanulmányait.

Igy élt kerek harminc évet. „Nemzetatlanságban“, a társadalmi „leszorított-ságban“ — ahogy a hajdani falukutató irodalom jellemezte a szegényparasztság létkörülményeit. Abban a korban azonban már itt-ott érlelődik a fogékonyság a mélységek üzenetének vételére, az onnan jöttek fogadására. Szabó Pál, Veres Péter, Sinka István művésze bizonyítja, érdemes a szavukra figyelni.

Horváth István feljön Kolozsvárra, altiszt lesz a filozófiai intézetben. Sepreget, port töröl. Hanem a portörölés végett kézbevevett könyvek olykor-olykor a markában ragadnak, a rongyot leteszi, s olvasni kezd. Málnási Bartók György látja ezt, előbb csak mosolyog, elnézi, majd — egyre gyakrabban — szöbe elegyedik altisztjével. A professzor és a paraszt Kantról beszélget. (A maga módján mindkettő filozófus.) Ugyanakkor egy másik professzor — Szabó T. Attila — közli Horváth István nyelvtudományi elmélkedéseit.

Miből is áll össze az ember egyénisége? És honnan ered az író egyedisége, eredetisége? Horváth István esetében egy és más viszonylag könnyen kitapintható. Az ózdi hozadék, az otthoniség döntő módon szabja meg egész életművét. Az ismert alkotáslélektani tételre — mely szerint a szülőföld, a hazai kistérsadalmi környezet alapvető meghatározó — a Horváthénál jobb példát nem találunk. Ebben a tekintetben pedig nem szabad fukarnak lennünk, el kell ismernünk, hogy ő jól sáfárkodott, az otthoni örökséget okosan, sokrétűen hasznosította — mindannyiunk javára. Nemcsak versekben, regényekben, novellákban, visszaemlékezésekben merít Ózd világából, hanem néprajzi, régészeti, történelmi, lingvisztikai tanulmányai is igen sokat mondanak nyelvünk mélyrétegeiről, a pogánykori hitvilágról, Erdély régmúltjáról, a

falukülönféle szokásairól. Egész Ozdot szellemi kutatóároknak tekintette, és kutakodása értékes telérek föltárásához vezetett, minthogy faluja igen-igen félreeső, sajátos világ, amely sok ősi vonást, máshol már eltűnt elemet őriz babonáiban épp-úgy, mint dalaiban vagy nyelvében. A belülvilág, belülről látás ebben a vonatkozásban is kezére játszott. Ő nem kívülről, máshonnan jött kutatóként kezdte följegyezni a meséket, szalagra venni a dallamokat, nem, ő énekelte őket, ő játszott, ő orvosolt... Mindezt tehát „komolyan“ csinálta, elhitte, átélte annak idején, ezért is tudott utóbb sokat, mélyebbet, eredetibbet mondani annyi meg annyi kérdésben. A *Magyarórádi toronyalja* ilyen megközelítésben páratlan mű.

Horváth István irodalmi fejlődése nem törésmentes. Az ötvenes években írt verseinek egy része vagy a *Török a parlagot* című regénye nem mondható marandónak. De bizonyoságnak igen. Tanúsítja, hogy szerzőjük segíteni akart népén, igyekezett megkönnyíteni a falu szocialista átállítását. De Horváth gerincességéhez tartozik az is, hogy pár év múlva megírta a *Csali grófot* is, amikor látta, hogy a szövetkezeti faluban itt-ott paraszti Csák Máték kezdenek ember-dudvaként fölburjánzani. Horváth hitt az irodalom mindenható erejében, s az autodidakta ember betűtiszteletével remélte, hogy írott szava eljut oda, ahova kell. Kár, hogy ez a kisregény is fölöttébb sematikus, holott kritikái hangvételével első fecske volt annak idején.

Számára azonban mind a regény, mind a meseírás, régészkedés csak kirándulás volt, az ózdi hozomány meg „turkáló“, amelynek egy-egy markolmányát időnként közkinccsé tette. Alapjában véve azonban költő volt, paraszti súlyosságában, falusi nehézkességében is álmodozó ember. S hogy költői vénája nem akármilyen forrásföböl csermelylett alá, bizonyosság rá költészetének kései virágzása. Sikerkült leküzdenie az *Árad a falu* kezdetiségét s hosszú esztendőök vajúdása árán megtalálnia önmaga korszerű hangját, mondandóját. A közhiedelem úgy véli, hogy a költő vagy hűszévesen mutat föl valamit, vagy soha. Horváth István viszont már ősz Pista bácsiként írta legszebb verseit, s a róla kialakult pletykaképpel (amit egyes kritikusok rajzoltak meg) ellentétben kilábalta már rég a városidegenségből, a falunosztalgiából, a hazavágyódásból; nem amikor verseiben az egyedül-lét mostohaságáról, a társalanságról, öregedésről, anyanyelvéről, helynemlelésről ír, nem a falueszményítés, visszاسírás feszeng benne, ellenkezőleg: nagyon is modern, nagyon is nagyvárosi és általános emberi gondok, gondolatok foglalkoztatják. A filozófiai intézet hajdani altisztje avatott tollú költő-filozófusként jelenik meg újabb költeményeiben.

Öreg korában prózája is, úgy tetszik, megújodott. Az eddig közölt önéletrajzi részletek költői szépségűek.

Ebbe a kései virágzásba csapott be korai fagyként forrázón a gépkocsizó halál.

Ismeretes, Horváth Istvánnak sok-sok verse még nem jelent meg. Várjuk hát a posztumusz teljes kiadást.

Herédi Gusztáv

## NyIrK, I—XX.

Húsz évvel ezelőtt a filológusok is értetlenül nézték volna e rövidítést; ma a *NyIrK*-nek betűszó értéke van, amelyet legalábbis az irodalom- és nyelvtanároknak s az egyetemi hallgatónak illik ismerniük. Az 1957-ben Kolozsvárt útjára indított *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* két évtized alatt, 36 füzetben (kötetben) igazolta létét: ahogy Nagy István főszerkesztői *Visszatekintésében* olvassuk, valóban a tudományos közlési lehetőségek rendszeres biztosítását köszönhetjük e magyar nyelvű akadémiai folyóiratnak, de — már pusztán létével — az igénytámasztást is, a romániai magyar nyelv- és irodalomtudományi kutatással szemben megnyilvánuló igényesség fokozását, új, fiatal kutatók felfedezését, népszerűsítését. Az 1976. évi 2. szám végén közölt repertórium pillanatnyi megállásra, meditációra készítet: tiszteletadásra azok iránt, akiknek a munkája hathatósan beépült a régebbi évfolyamokba, s akik közül többen már nem érheték meg ezt az évfordulót (így Jancsó Elemér, Márton Gyula, Csehi Gyula) — és növekvő elvárásra a folytatást vállalókkal szemben.

Ha ugyanis mélyebben belegendolunk, tudatosítanunk kell magunkban és minden potenciális olvasóban, hogy nem csupán egy vagy két (a folklórral három) tudományág szakembereinek szűk műhelyproblémáiról van szó, hanem a romániai

magyar nemzetiség múltjának és jelenének, művelődési-etnikai sajátosságainak feltárájáról, történelmi megismertetéséről, a nélkülözhetetlen önismeretről, amelyhez az anyanyelv, a népköltészeti, irodalmi örökség tudományrangú ápolása döntő érveket, erkölcsi tartást adhat. Rég- és közelmúltbeli hagyományainknak természetesen részét alkotják a román nyelvi és irodalmi kapcsolatok, amelyeknek feltérképezéséért a *NyIrK* máris sokat tett.

Mint ahogy sokat tett például a hazai magyar nyelvjárások térképének az elkészítéséért vagy a helynévkutatásért. Az irodalom területén pedig a dokumentumok megbecsüléséért, mindenekelőtt a művelődéstörténeti jellegű levelezés megőrzéséért, beépíthetőségéért a nagyobb összefüggéseket kereső, önálló tudományos kutatásba. Irodalomtörténetírásunkban, és így a *NyIrK*-ben ugyanis ez a feladat van már napirenden; a folyamatos, változatlanul sürgető adatközlés és „adalékok” mellett, de ezen túllépve, nemcsak egy-egy régebbi életmű és irodalomtörténeti szakasz, hanem a két világháború közötti romániai magyar irodalom, sőt a legutóbbi harminc év irodalma is sokoldalú elemzésre, értelmezésre vár. Örvendetes jel, hogy a folyóirat újabb számaiban készülő monográfiák, átfogó tanulmányok előmunkálatait, elkészült részleteit olvashatjuk, s már némelyik recenzió is szakít az udvarias beszámolás gyakorlatával, és szakközlőnyhöz méltón vállalkozik az érdemi kritikára, kiegészítésre, figyelemfelhívásra.

A harmadik évtizedébe lépő *Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményektől* azt várjuk, hogy lépjen ki a tisztes regisztrálás büvőköréből, s vállalja az idősebb és fiatalabb kutatók mozgósítását, munkájuk összehangolását — a bonyolultabb tudományos feladatok kitzűzését is.

KORUNK

## Dési Huber István Nagyenyeden

Dési Huber István életrajzában főképpen Dést szokták emlegetni, mivel a festő családja ott hosszabb ideig élt, onnan került ki Huber István Pestre. Teljesen megelégedeztünk emellett arról, hogy Nagyenyedről indult, gyermekeivel ott töltötte. Az enyedi római katolikus egyház anyakönyvi adatai szerint Huber István 1895. február 6-án született az Alszeg utca 4. számú házában, apja Huber Győző órásmester volt. Az órásműhely, amelyre még ma is emlékeznek Enyeden, a vár keleti oldalán, a csizmadiabástya mellett volt, de a házat azóta lebontották.

Huber Győző, úgy látszik, csak az 1890-es években telepedett le Enyeden. Tizenegy-tizenkét évig élhetett itt, a *Közhasznú nagyenyedi naptár* ugyanis csak az 1896-os évfolyamában közli az iparosok között Huber Győzőné óráss nevét. Az órásműhely eszerint Huber Győzőné Virág Franciska nevére volt bejegyezve.

Huber Győzőnek még két fia volt, az 1891-ben született Győző és a Dési Hubernél fiatalabb Béla Gyula. (Az előbbinek 1930-ban *Rajvonat* címmel regénye jelent meg Kolozsvárt.) A fiúk együtt nőttek fel, együtt játszottak, együtt jártak mindenfelé.

Az édesanyjuk fiatalon meghalt, 1899. február 21-én, a sírja ma is megvan az enyedi római katolikus temetőben. Huber Győző nem sokáig maradt özvegyember, 1899. június 25-én újra megházasodott, elvette Mihály Idát, akinek a szülei Enyeden laktak a Tövisi utcában. A szép fiatalasszony azonban tüdőbajos volt, és szintén fiatalon halt meg. Huber Győzőnek nem sok szerencséje volt Enyeden a házasságaival, talán ennek tulajdoníthatjuk, hogy a gyermekek nevelésével később nem volt, aki megfelelően foglalkozhatott volna.

Idősebb Huber Győző házassági anyakönyvi bejegyzéséből tudjuk, hogy zalaegerszegi születésű volt, az apja, Elek is órásmester volt, az anyját Rajkai Magdának hívták. Huber Győző családjában eszerint öröklődő foglalkozás volt az órásmesterség. Ez ügyességet és műszaki tudást fejlesztett ki, és a helyi iparoság körében megbecsült helyet biztosított Huber Győzőnek.

A család ekkor még a Szentkirály utca 49. szám alatt lakott, később azonban átköltöztek a Tövisi utca 28. szám alá, egy régi házba, amelynek tágas, nagy ebédlője, szép udvara és kertje volt, és a visszaemlékezések szerint itt még elég jó módon éltek. A fiatal asszony rendben tartotta a gyermekeket, az egész lakást. Gondosan, tisztán öltözködtek, és a közeli szomszédság gyermekeivel sok boldog órát

töltöttek el. A Tövisi utca túlsó oldalán laktak Sáskaék, Berdeék, Szász Jancsiék, és a három-négy fiú sokat játszott a szomszédban Fekete Erzsikééknél.

Huber Győzöt szép, ügyes embernek tartották Enyeden, művészként emlegették, talán csak azért, mert mindenhez értett, olyan ezermesterféle lehetett, aki a korabeli iparosságból kitűnt, és mindenfélehez hozzáfogott. Huberéknek 1900-ban kislányuk is született, Irén, akit azonban hamarosan el is temettek, ma már senki sem emlékezik rá.

Huber István Enyeden az állami elemi népiskolában kezdett el tanulni. Meglepő, hogy itt még *Hubert* István néven találjuk meg a névsorban, és vannak, akik ma is így emlegetik. Huber István ekkor még semmiben sem tűnt ki, sőt a rajzból csak négyes jegyet kapott. Az 1905-1906-os tanévben már a Bethlen Kollégium I. B. osztályának tanulói között találjuk; itt sem tűnt ki egyetlen tantárgyból sem, a legtöbb tárgyból hármasa volt, csak a természetrajzból kapott kettőt. Huber István osztályvezetője Báthori Gyula volt, tanárai között pedig Halmágyi Antal, Molnár Károly, Szilády Zoltán és Székely János nevét találjuk. Kétségtelen, hogy mindnyájan nemcsak alapos, pontos tudást adtak a rájuk bízott gyermekeknek, hanem egyúttal szeretettel is foglalkoztak velük, és a gyermekek minden kérdésükkel bizalommal fordulhattak osztályvezetőjükhez. (A Huber fiúkat Berde Károly viszont később úgy emlegette, hogy a kollégium legvásottabb tanulói közé tartoztak.)

A Tövisi utcához közel volt a Farkas-patak, a katolikus temető, a Herzsa, a szőlők és a gyümölcsösök, a bokros hegyoldalak. Tavasszal itt nyílt ki az első hóvirág, a mogyoróbokrokon a meglendülő szellőben koratavasszal porzott a barka, és a vén fákon kopogtak a harkályok. Enyed egyik legkellemesebb tájéka ez, az erdőben kószálásra, kirándulásokra hívogatja a gyermekeket, de a közelben folyik az enyedi patak is, és oda a Tövisi utcai gyermekek eljárógattak halászni. A tanulás és a játék mellett Huber Istvánnak ilyen szórakozásokban lehetett része, így fejlődött ki természet- és életszeretete, talán a kalandvágya is. Barátjai között találjuk Sáska Lászlót, aki Szilády Zoltán mellett ekkor már kedvet kapott a növénygyűjtéshez, a természet alaposabb megismeréséhez. A kis Huber Istvánra nemcsak a család és a kollégium, hanem a barátai érdeklődését tágitó hatással lehettek.

A Bethlen Kollégiumban és az ismerős családok körében ekkor még senki sem sejtette Huber István tehetségét. De szerették, mert kedves játszótárs volt, és jó viszonyban élt a környezetével. Ragaszkodtak hozzá később is, de Enyeden többet nem találkozhattak vele. A következő tanévben már nem találjuk Huber Istvánt a Bethlen Kollégium tanulói között, elköltöztek Désre. A gyermekkor legkedvesebb emlékeit Enyedről vitte magával az életbe.

Vita Zsigmond

## Levél Anna-Maija Raittilának, Tapiolába arról, hogy milyen gondolatok támadtak bennem Teleki Sándor emlékiratainak olvasása közben és olvasása után

Kedves Anna-Maija!

Teleki Sándort elsősorban Jókai biztatta emlékiratainak a megírására. Ez, amit én olvastam, az *Emlékezzünk régiekről*, kinyomat azokból. Összesen hét kötet. Az *Emlékeim* két kötetét édesanyjának dedikálja, az *Egyről-másról* két kötetét Jókainak, a *Garibáldi alatt 1859-ben* címűt Türr István tábornoknak, van még ezenkívül a *Természet után* és az egy kötetre szóló levelezés.

Én ha könyvet olvasok, azért olvasom, hogy érzelmi-értelmi világom táguljon, hogy problémáimra feleletet találjak. Az örömmön túl, természetes, hogy meglepetéseket is kapunk a könyvekből. Mi a meglepetés? Olyan dolog, amire nem számítottunk, minden számításunk mellett sem. A Teleki Sándor könyvében több ilyen meglepetés ért:

1. Azt tudtam, hogy a kurucvilág Szatmár megyében kezdődött valamikor, de hogy 1848-ban Erdély elfoglalására innen indult Bem tábornok, azt nem tudtam. Szatmáron van egy nagy épület, még Mária Terézia korában épült, a Fehér-ház. Amikor Kossuth Bemet teljhatalommal leküldte, itt szállt meg, a Fehér-ház vendéglőjében. Itt kereste fel Teleki Sándor. Innen egy régi maradi táblalábíró, Darvay

Ferenc kúriájára mentek, Krassóra. Tudják-e a krassóiak, hogy hol volt a Darvay Ferenc portája? Emlékeznek-e rá? Tudják-e, hogy Bem tábornok taposta a földjét községüknek? Ezeknek a dolgoknak a megtudása érdekes gondolatokat ébresztett bennem. Elképzelésem szerint lehetséges volna, hogy minden helység közepén egy nagy márványtáblát állítsanak fel, amelyikre rávésnék a község, a falu rövid történetét. A turista meg bárki a helységben tudná, hol jár, milyen szent vagy szomorú helyen. A helység bemutatkozását jelentené az a márványlap. Krassóban az így kezdődne: A község — szerintem — egy régi, a Szamoszra ömlő vízágtól kapta nevét: kara sió = fekete patak. Aztán benne lenne történetében Darvay Ferenc kúriája és az, hogy Bem tábornok innen indult Erdély visszaszerzésére a császáriaktól, 1848-ban.

2. Kedves Anna-Maija, a múlt évben jártam a Kaukázusban egy szatmári kirándulócsoporthal. Sajnos, csak a Dél-Kaukázus országaiban, Georgiában, vagyis Grúziában, Örményországban és Azerbajdzsánban fordultunk meg, szép volt nagyon, de én mégis az Észak-Kaukázus vidékeit, a Kazbek, az Elbrusz környékét, a grúz hadiutat, a Kubán s a Terek partjait: az ott élő népeket szerettem volna inkább látni. Az avarokat, cserkeszeket, dagesztániakat, karacsajokat, kabardokat, oszéteket.

Vitéz nép ott a cserkesz. Amikor Teleki 1843-ban Moszkvában járt Liszt Ferencsel, elmegy „a cserkeszek gyakorlatait nézni“, s azt írja haza az édesanyjának: „ha egyedüli fiú nem lennék, a cserkeszekhez mennék szolgálni.“ A cserkeszek a Nyugat-Kaukázus vidékén, a Kubán folyó jó termőföldjein éltek a múlt század második feléig. Puskin, Lermontov nagy rajongással ír róluk. A cári kolonizáció, elnyomás ellen csaknem 65 évig harcoltak. A cserkeszek történetét először egy magyar ember írta meg, Besze János. Kézirata elveszett.

Az Észak-Kaukázus népeinek történetét tanulmányozva találkoztam először a Samil névvel. 1834-től 1859-ig harcol a kolonizáció, a cári elnyomás ellen. Jermolov, Paszkevics, Voroncov tábornokok ellen. Samilról sehol a világtörténelemben nem olvashatunk. Amit megtudtam róla, *A Szovjetunió történetéből* tudom. Főpap volt, imám, de akkora szónok, mint Cicero vagy Kossuth Lajos. A Cserkeszföld első lovasa, lövésze, futója, úszója, vívója, végtelen bátor és merész. Önálló államot létesít. Pénzt veret, ágyút öntet, lőporgyárat alapít, fellendíti a kereskedelmet. A cári tábornokok nem bírnak vele. Voroncov majdnem a fogságába esik. Ahulgő sziklavarárt a cári csapatok majdnem három hónapig ostromolják, míg beveszik, a cserkesz lányok Samil mellett férfiruhában harcolnak, mint valamikor Eger bástyáin az egri nők. Samil nagy emberismerő és pedagógus: a hősöket lóval, fegyverrel jutalmazza, a gyáváknak szegényfoltot varrat a hátára vagy jobb karjára, de ha hőstettet visznek végbe, jóvátehetik gyávaságukat, s lekerül róluk a szégyenfolt, sőt jutalmat kapnak.

A cserkeszeket s a többi kaukázusi népet „hegyirabló“-nak nevezik a cári hadsereg tisztjei és kozákjai. Lehet, hogy azok voltak az ősidőkben, ki-kirabolták a gazdag kereskedőket, megcsapták az arab vagy perzsa karavánokat, de a XIX. században a rablás és betyárkodás függetlenségi harcuk egy részlete, szervezetlen harc, de harc. Nem rablók, nem útonállók.

Samil utolsó harca Gunibban, e dagesztáni erődítményben volt. Ott fogták el élve. Pétervárra, majd Kalugába vitték. A halála előtti évben elengedték zarándokútra Medinába, ott halt meg.

Amikor ezeket olvastam, Samil olyanná nőtt előttem, mint Nagy Péter vagy Gandhi. A titkárán kívül — ő jegyezte le mindazt, ami *A Szovjetunió történetében* olvasható róla — ki írt Samilról? Van-e monográfiája? Vagy ő írta-e meg biográfiáját? Azért hogy elolvashassam, megtanulnék cserkeszül, tatárul.

És most jön, kedves Anna-Maija, a meglepetés, Teleki Sándor könyvében az egyik fejezet címe: Rómer András. Ő is egyike azoknak, akik az 1848—1849-es szabadságharc után külföldre menekültek. Vegyészmérnök volt. De mindenhez értő ezermester. Az araboknak, törököknek vasutat épít, részt vesz Garibaldi szabadságharcában. Nagy barátja Teleki Sándornak. Amerikából jövet — az amnesztia után — Koltóra, Telekihez akar hazajönni. A hajón hal meg. Telekinél lakott valamikor Koltón. Ezt írja róla Teleki: „Nálam léte alatt háromszor robbant fel szobájában, végre kértem, költözzön egy melléképületbe, mert nem szeretném, ha családrom repülni tanítaná, s tréfásan mondtam neki: — Látja, Rómer! ha maga fölrepül, nem nagy kár, mert az úgyis be fog következni, de ne bántsa ezt a házat, mert ez Petőfi-emlék.

Vacsora után családom visszavonult, csak ketten poharazgattunk az asztalnál, nagyon érdekes dolgokat beszélt Samil cserkesz főnökről.“

De nagy kár, hogy nem írta le Teleki, miket beszélt Rómer András Samilról. A legendás híró cserkesz vezér, Samil a koltói kastélyban. Teleki sok érdekes dolgot ír Rómer Andrásról. Engem most csak ez érdekel: „A krími hadjárat alatt

nagy szolgálatot tett, de menőkéje újra utolérte. Cserkesz Izmail basával szövetkezett, s a Bangya—Lapinsky-féle expedícióval Cirkassziába ment, itt ő volt az expedíció életető lelke, ő volt az első, ki a cserkesz földön pénzverdét állított, sajátkezűleg készítvén a gépeket, legelső volt, ki ott lovat vásároltatott; tüzérseget szervezett azokból az ágyúkból, melyeket Sztambulból magával hozott, fegyver-, lópor-, gyutacsgyárakat teremtetett, s üres óráiban még bányászattal is foglalkozott.

Három évig volt Cirkassziában...

Tehát Rómer András három évig volt a Samil embere, katonája.

(Utólagos megjegyzés: Teleki nem írta le, miket mesélt neki Samilról Rómer, de lehet, hogy elmondta Jókainak. Mert különben honnan vette volna Jókai a *Görög tűz* című könyvében, amit Samilról és a Samil fiairól ír? De az is lehet, hogy máshonnan vette ezeket az adatokat.)

Samil elsőszülött fiát, Dzsemal Eddint, Ahulgó sziklavárának az ostromakor fogságba ejtették. Szent-Péterváron élt, azaz égett egy szép asszony tüzeiben. Samil mindent megtett, hogy visszaszerezze. Nem sikerült. Az meg nem is akart hazamenni, még az apja hívására se. Egyszer aztán az oroszok hazaküldték neki, ahogy Jókai írja: „Samilt most győzte le először az orosz. Minden ágyújával nem bírta őt levérni: ezzel a nagylelkűségével összetörte.” A fiú egyre sorvadt. Egy örök hülés és egy örök forróság maradt benne: a tüdővész és a szerelem.

Eltemette Samil a fiát, a következőt pedig, Kazi Mehemetet, aki akkor már tizenöt éves volt, elküldte Sztambulba. Közben a cserkesz nép szabadságát is el kellett temetnie. Ő maga, megmaradt családjával, fogságba került. Legkisebbik fia, Mohamed Szádi orosz nevelést kapott, s Nikolajevics Ivan néven Finnországba, „Helsingfors“-ba küldték az egyetemre. Lángeszű diák volt. Nem doktorrá, magiszterré avatták egyenesen. A babérkoszorút a város legszebb lánya, aki szerelmes is volt bele, tette a fejére a templomban. Azonban mielőtt a magiszteri esküt letette volna, odament a kormányzó, s megakadályozta ebben. Ő nem Nikolajevics Ivan, hanem Mohamed Szádi. S egy cserkesz ezred élén a Kaukázusba küldte, hogy harcoljon a cári érdekekért, a határon betörő ellenség ellen. Vele egy szép orosz nő, aki magát „dagesztáni hercegasszonynak” adta ki, s aki hatalmába kerítette teljesen. Az bírta rá, hogy bátyját, Kazi Mehemetet, aki Sztambulban a katonai iskolában nevelkedett, s a határon betörők élén a cserkeszek függetlenségéért harcolt, megölje. Ő segít a testvér leszurásában. Aztán megfürdik az általa kiontott cserkesz vérében. Aztán? Otthagyjá Mohamed Szádit, azt mondja neki, menjen vissza, ahonnan jött, s vegye fel a Nikolajevics Ivan nevet újra. Az ő neve Urgulanilla.

Ez volt, kedves Anna-Maija, Samil fiainak a sorsa. Ki tudja, melyik jelentette a nagyobb drámát a lelkében: a maga sorsa vagy a fiaié?

3. Teleki Sándor úgy beszélt magyarul, mintha kastélyt soha nem látott volna. Mint egy kapanyeles nemes. Legszebb bizonyítékai ennek azok a különös paraszti szavak, amiket írása közben használ.

A szavakat, kifejezéseket magyar módra formálta meg: a vaskos valóság jelentésük ruhája. Lássunk erre néhány szép példát. Azt írja Petőfiről: „Az erdélyi hadjárat alatt voltam én legtöbbit vele, s szabad magam így kifejezni, ott csontosult meg barátságunk.”

Akin rendetlenül áll a ruha, arra szokták mondani: úgy áll rajta a ruha, mintha vasvillával hanyátolt volna rá. Ezt a mondást ismerhette Teleki, ezért írta így, mikor Bemhez sietett Szatmáron: „Magamra vasvilláztam ruhámat, s szaladtam a Fehér-ház vendéglőbe.”

„Bem panaszkodott Kossuthnak (Beöthy ellen), az közölte a vágást”: A kocsi közli a vágást, vagyis nem hajt bele a mély, sáros, vizes keréknyomba, hanem a kerekek közé veszi. Átvitt értelemben azt jelenti, hogy sem egyiknek, sem másiknak nem ártunk. Arany a Buda halálában ilyen szavakat ad Buda király szájába, mikor megosztja öccsével, Etelével az uralkodást:

*Mértékre a kalmár javait emelvén.*

*Ott ül az igazság, rúdja közép nyelvén;*

*Mértékkel a bíró feleket juháztat,*

*Közöli a vágást, engedve hibáztat.*

Az időre, a zimankós csúf időre nemegyszer mondja Teleki, hogy: szeplős idő. „A rendőrfőnök két szaglár ember-pincsert kivág a falkából s rányomolja Malvieux-re, hogy hajtsanak nyomon.” (Malvieux volt az a pesti bankár, akin keresztül Telekinek az anyja pénzt küldött Jersey szigetére.) A nyomozót, besúgót, kopót, a titkosrendőrség emberét nevezi Teleki szaglárnak, mert szaglászik az ember után.

A vonat az ő szemével nézve „gőzszekér“.

„A minisztérium leagyonolmosbotdorongoztatott.“ A végükön ólommal töltött botokat a megyei választásokon használták. Az ólmosbotok hazája éppen Szatmár megye volt. A Teleki szava egy igekötőből s négy másik szóból van összeragasztva. Szabó Dezső a magyar nyelv egyik sajátosságának azt tartja, hogy mindent igévé lehet lökni benne. Itt az van. Eszembe jut róla egy anekdota: Egy német magyarul akar tanulni. Megfogad valakit, hogy tanítsa. S az a tanítást ezekkel a szóval kezdi: a legmegvesztegethetetlenebbek. Szegény német, egész nap tanulta, de sehogya se tudta kimondani. Mindig összekeverte. A magyar nyelv tanulásával felhagyott. Ezzel a szóval ő is leagyonolmosbotdorongoztatott.

Van Teleki emlékirataiban egy mondás, amit sokat hallok egy orvos barátomtól: „köhöz legyen mérve.“ Közbevetett mondás, mint udvariassági gesztus. Akkor vetik közbe, ha valami rosszról, betegségről van szó. Köhöz legyen mérve, azaz ne érjen, ne ártsen nekünk, távol legyen tőlünk.

Klapkához írja Párizsból: „majdnem szégyellem itt Párizsban — mint egy haszontalan járda tipró — kotyleveskedni.“ Én gyermekkorom óta úgy ismerem a mindenbe beleköttyögőt, a konyhán lábatlankodót, sokat beszélő kis pulyát, hogy: kotnyeles. Lehet, hogy Teleki mondja jól.

Ezek a különleges magyar szavak már nem is annyira szavak, mint stílus. Mi a stílus? Jelképpé izgult nyelv. Telekinek egyéni stílusa van. Ezért író, és jó író. Stílusa tele gúnnyal, csipéssel. Szendrey Júlia és Petőfi szerelmére emlékezik vissza, a *Szeptember végén*ből idéz, s így fejezi be:

„Szegény Sándor!...“

Tiszteletteljes hódolattal, nagyrabecsüléssel, bámulattal és méltányoló elismeréssel hajlom meg Damjanich János özvegye előtt.“

Damjanich tábornok Emiliája özvegyül maradt, sohasem ment férjhez.

„Volt nálunk a táborkarban egy gróf Seeher-Thoss nevű nagyon kedves kis porosz-német; — ennek az volt a bogara, hogy ő magyar. (Be jó lenne, ha ez a szenvedély ragályá válnék, s Albrecht főherceg is elkapná.)“

Teleki öregkorában Koltórol még egyszer útrakel, hogy meglátogassa Victor Hugót Párizsban, Garibaldi Caprera szigetén, Kossuthot Turinban. Victor Hugo betegágyához nem juthatott el, Garibaldi már meghalt, Kossuth még élt. Elbűcsüzik tőle, s ahogy erről ír, az egészen adys: „Még egyszer felnéztem ablakaira annak a háznak, melyben egy 87 éves aggastyán lakik, ki mindig mindenütt, folyvást, folytonosan örökké hazájának élt s ő érette szenved, örvend és dolgozik és ez a nagy vén ember egy pár hónap múlva nem lesz törvénytelen magyar polgár.“

Tisza hoch!!!“

A magyar szavak jelölése képi erejű, ennek folytatása, a magyar mondat szintén képeken gördül, s ennek folytatása a beszéd, a teljes képzet: anekdota. Ez is képi erejű jelölése valaminek. Mi él a magyar nép érzelmvilágában Világos után, azt Teleki Kossuthnak így írja le: „Párizs, 17-dik Martii, 1851. Egy hamburgi magyar-némettől hallám a következő históriát. Egy altiszt a kaszánya előtt tanítá zugját, a fiúk unták a mulatságot, az altiszt biztatá és serkenté őket ilyenenté módon: b...! az isteneteknek a szentháromságát!... hogy álltok ott!... mit mondana az öreg Bem, ha látna he!? aztán ki az anyátok keserves... tanultok, azt hiszitek kínlódnám én a németért, hiszen jól tudjátok, hogy Kossuth még él! halb recht, front riktáj. — És úgy ment az execírozás, mint a zsinór. Kossuth még él!“

Telekinek tehát van stílusa. Ezért író. És van jó életlátása, emellett alázat benne, ami szintén szükséges, ha nem is a nagy írószághoz, de a nagy emberséghez. Milyen igaz, amit ír: „Sebesen vágatva rohan sokszor az idő, de gyakran ólomszárnyakon repül; vagy villám, vagy csiga. Ha a szeretőkön ölünkben: villám az, nincsen kezdete, csak vége; a szenvedésben vége nincsen.“

S íme a történelmi folyamatok szerves egészé látása:

„Dante nagy eszméje Mazzini agyában kicsírázott, Camillo Cavour megértette; Victor Emanuel felfogta; s Garibaldi, a nizzai matróz keresztülvitte.“

És felszabadítá népét és nemzetét.

Mazzinival konspiráltam; — Cavournak megbízottja voltam; — Victor Emanuelnek katonája; — Garibaldi alatt szolgáltam.

„Ők nincsenek többé! és én, a semmi, élek!“

Kedves Anna-Maija, csak az tud sokat, aki sokat olvas. A rádió és televízió, vagyis magyar nevükön a bolygó lámpák, nem pótolhatják a könyvet. Azok főleg szórakoztatnak, de teljes műveltséget nem adnak. Vigyáznunk kell, hogy a jövőben, a rohanó, semmire-sincs-időnk életben, legyenek még művelt emberek.

Szeretettel és tisztelettel:

Gellért Sándor

## Az emberiség kenyere és a megújuló FAO

Bolygókat készülünk bevonni energia- és nyersanyagjaink megoldásába. Mind többet igyekszünk hasznosítani a napenergiából — elsősorban jobb hatásfokú fotoszintézisre képes növények felkutatásával, nemesítésével. Gomba módra szaporodnak azok a nemzetközi szervek, amelyek a világ élelmezési gondjainak megoldására irányuló törekvéseket akarják összehangolni. Folynak a világméretű felmérések az élelmezési szükségleteket és a termelés fokozásának lehetőségeit illetően. Keresik a modus vivendit a vegyszeres növényvédelem és a környezetszennyeződés ellentéteinek a feloldására. Kacérkodunk a gondolattal, hogy az éhezők számának korlátozásával tartsuk fenn termelés és fogyasztás egyensúlyát. A nitrogénhiányt úgy próbáljuk enyhíteni, hogy a légköri nitrogén megkötésére alkalmas gyökér-baktériumtelep szimbiózisra teszünk képessé olyan — nem pillangós — növényfajokat, amelyek faji tulajdonságaik szerint eddig erre képtelenek voltak.

A világ élelmezésének gondjai egyre inkább filozófiai kérdésekké válnak termelési és fogyasztási mérlegek helyett. Mert ha az a kiegyenlítődés bekövetkezne, amit sokan végső célként jelölnek meg, felmerül a kérdés: hogyan tovább? Meddig fog tartani az a kiegyenlítődés, amelyet a termelés és fogyasztás terén kívánatosnak tartunk elérni? Vajon az a megoldás, hogy azok a nagy tájegységek, amelyek — történelmi, társadalmi, ökológiai tényezők sokaságának következtében — szükségleteiket meghaladó mennyiségű javakat tudnak termelni, végérvényesen arra rendezkedjenek be, hogy fölöslegeiket — ellenszolgáltatás nélkül — adják át azoknak, akik még hosszú távon szükségleteik alatt termelnek? (Mert ha ellenszolgáltatásért adnák át, akkor az ellenérték újra csak az ő potenciáljukat növeli, s a kiegyenlítődés csak kitolódik.)

A világ gazdasági problémáinak tárgyalásakor nemigen mérlegelik az emberi közösségek cselekedeteinek, magatartásának lélektani motivációit. Ritkán vetik fel a kérdést: mi készítse a donatort arra, hogy önszántából átadja fölöslegeit a receptornak, akkor, amikor azt sem tudja, vajon nem egy potenciális ellenség erejét növeli-e ezzel? Bonyolítja a kérdést, hogy a „harmadik világ” országai között vannak energiahordozókban gazdag, de még gyengén fejlett országok, és vannak a harmadik világnak olyan tagjai is, amelyek minden tekintetben szegények.

A kiegyenlítődési törekvések tehát összetettebbé váltak; a „gazdagság” fogalma átértékelődött: országok vagy országcsoportok lehetnek nagyon gazdagok elsődrendű fontosságú élelmiszerekben, de szegények például energiahordozókban, és fordítva. Ezeknek — mindkettőnek — van „csereárúja”, amivel a hiányzót megvásárolhatják. De mit csinálnak azok, amelyeknek sem egyikből, sem másikkól nincsenek fölöslegeik? Elég fontos érvek lesznek-e ezek számára a Meadows-féle modell várható viselkedése, a Római Klub figyelmeztető következtetései, avagy Mesarovic—Pestel organikus növekedési elmélete? Azoknak a nemzetközi szervezeteknek a *szándékai*, amelyek a világgazdasági és társadalmi kérdések megoldásán munkálkodnak, kétségtelenül az egész emberiség javát szolgálják. De a szándék nem elég, különösen akkor nem, ha egyes országok előbbrevalónak tartják saját nemzeti érdekeiket, mint az általános emberieket. És ilyen ország sok van. S bőven van olyan is, amely nemhogy az emberiség általános jólétét, de saját országa lakosságának jólétét sem tartja döntőnek, hanem vezető rétege saját, vagy országa hatalmi pozícióját véli fontosabbnak.

Mindezek ellenére történt valamelyes haladás; 1974 novemberében összeült Rómában az Élelmezési Világkonferencia. Az azóta eltelt két év nyilvánvalóan nem oldhatta meg a szorongató helyzetet, mert az nem is oldható még rövid távon és gyökeres felfogásbeli változások nélkül. De a célpontok talán pontosabban körvo-



nalazódtak. Íme, mit ír a megújuló FAO folyóiratának, a *Cérès*nek 1976. január-februári száma: „Az 1975-ös év termékeny volt eseményekben, amelyek minden valószínűség szerint befolyásolni fogják a gazdasági, kereskedelmi és — következésképpen — politikai kapcsolatok alakulását nemcsak a fejlődő és a fejlett országok között, hanem az azonos csoportba tartozó országok között is. [...] A fejlődő és az iparosodott országok között megnyílt párbeszédnek egész évben folytatódnia kell az e célra létrehozott négy bizottság kebelében.“

Kérdés, hogy a megújulás jegyében fogant személyi változások mit hoznak a jövőben (a *Cérès*nek 1975 decemberéig Bíró András volt a főszerkesztője; azóta nincsen főszerkesztője, csak menedzser, rovatvezetője és szerkesztőségi titkára, de a régiék közül csupán Noel Girelet szerepel ma; a dán Addeke H. Boerma után — akinek nagy része volt a FAO tekintélye növelésében — egy fejlődő ország fia: a libanoni Edouard Saouma került a vezérigazgatói székbe), de kétségtelen, hogy az, ami a *Cérès* címlapján 1973 januárja óta olvasható: „Revue FAO sur le développement“, újabb tartalmat nyer, főként azért, hogy a harmadik világ kérdéseiről mindinkább az e világhoz tartozók írják, olyanok, akiket közvetlenül érdekel, akiknek személy szerint is bőrére megy a játszma.

A FAO új vezérigazgatója, Saouma a hatodik a sorban, és a második olyan, aki a fejlődő országokból származik. Ahhoz, hogy sejtessük, merre tart a FAO, helyénvaló lesz röviden megvizsgálni: mit határozott az új vezérigazgató is megválasztó XVIII. FAO-konferencia (1975. november 8—27.), és miként vélekedik az új vezérigazgató a szervezet munkájáról, az előtte álló feladatokról. A konferencia tevékenységét és határozatait dióhéjban az alábbiakban foglalhatjuk össze:

— megválasztotta a második menetben, 121 szavazattal az új vezérigazgatót;

— tagjai sorába fogadta a Bahama-szigeteket, Grenadát, Pápua Új-Guineát, a Zöldfoki-szigeteket, Surinamot, s ezzel tagjainak létszáma 136-ra emelkedett;

— 1976—1977-re megszavazott egy 167 millió dolláros költségvetést, ami 60,3 millióval több, mint az előző két év költségvetése;

— felszólította a FAO-t, hogy vizsgálja meg „a mezőgazdaság szemszögéből“ a mezőgazdasági és ipari termékek árszintjét, keresse meg ezek stabilizálásának eszközeit, és könnyítse meg a fejlődő országok mezőgazdasági áruinak exportját;

— felkérte a vezérigazgatót: tanulmányozza a FAO átszervezését, a Tanácsot pedig, hogy vizsgálja felül saját összetételét, alapszabályát és három bizottságának alapszabályát olyan szemlemben, hogy a Szervezet „konkrétan megfeleljen a fejlődő országok aspirációinak“;

— kérte, hogy tisztázzák a FAO és az Élelmezési Világkonferencia ajánlására létrejött új nemzetközi szervezetek (Élelmezési Világtanács, Élelmiszertermelési és Beruházási Tanácsadó Csoport, Nemzetközi Mezőgazdaságfejlesztési Alap) közötti kapcsolatokat;

— megállapította, hogy a világ gabonakészletei (tartalékai) jóval kisebbek a biztonsági szintnél, és hogy a legtöbb fejlődő ország fizetési mérlege 1975-ben az 1974. évinél is rosszabb volt;

— ajánlotta, hogy azok a tagországok, amelyek tehetik, növeljék segítségüket; mielőbb el kell érni a 10 millió tonnás élelmezési segélyalapot;

— meg kell győzni a világ minden országát, hogy növelje élelmiszertermelését, írja alá a nemzetközi élelmezésbiztonsági „kötelezettséget“, és járuljon hozzá az Élelmezési Világprogramhoz;

— végül kísérje figyelemmel azokat a területeket, amelyekre nézve a FAO ajánlásokat tett: a mezőgazdasági termelést, a halászatot, az erdőgazdálkodást, a kutatást, a földhasznosítási programokat, a takarmányozást és az élelmezést.

Az új vezérigazgató álláspontját a maga és a FAO tevékenységével kapcsolatosan hat pontban foglalta össze; ezek lényege:

1. „A mélyreható változásoknak ebben a korszakában önök velem együtt elismerik, hogy kétségtelenül az önérték az a szó, amely legjobban kifejezi az aggódo, de azért minden reményről lemondani nem hajlandó emberiség törekvéseit — mondta Edouard Saouma, majd így folytatta —: Az emberiség felének, főként a harmadik világ népeinek, [...] az önérték mindenekelőtt az arra való képességet jelenti, hogy békében munkálkodhassanak hazájuk fejlődésén.“

2. Csak a kormányok elhatározásával lehet konkrét kezdeményezésekbe kezdeni s azokat eredményesen véghezvinni; ezért reméli, hogy a tagországok nemzeti intézményei egyre nagyobb szerepet vállalnak a FAO-programok megvalósításában.

3. Meggyőződése, hogy — megfelelő intézkedések esetén — a FAO nélkülözhetetlen lesz a világ mezőgazdaságának fejlesztésében.

4. Az élelmezési válság a 70-es évek óta olyan valóság, amely sok állam fejlődését, sőt egyesek esetében magát a túlélést veszélyezteti; ez történelmi kihívás a nemzetközi közösséghez és szervezetünkhöz — vallja az új vezérigazgató.

5. Sok nemzetközi esemény bizonyítja, hogy a különböző csoportosulások kénytelenek tudomásul venni kölcsönös függőségüket, kénytelenek a fejlődés kérdéseit realista és építő szellemben megközelíteni, beilleszkedni „az új gazdasági és társadalmi rendbe”, ahogyan azt az ENSZ-nek a fejlesztéssel foglalkozó közgyűlése nevezte.

6. A műszaki támogatásról át kell térni a kooperációra, a feltételekhez kötött segélyekről a partnerek egyenjóságán alapuló széles körű együttműködésre, hogy a legmegfelelőbbben lehessen gazdálkodni az emberi érdekekkel és bolygónk nyersanyagaival. Ennek az igénynek a kielégítésére szolgál a nemzetközi mezőgazdasági fejlesztési alap. De — fejeződik be az új vezérigazgató nyilatkozata —: „A mezőgazdasági fejlesztésre szánt egyetlen dollárt sem szabad elpazarolni.”

Elégé közismert, hogy a harmadik világ országainak nyújtott segítség sokféle formában nyilvánul meg: kölcsönök, segélyek, műszaki és szervezési tanácsadás, tervek, tanulmányok készítése révén. Sok esetben a juttató államok, nemzetközi és regionális szervek, szervezetek ezeket feltételekhez kötötték. Sokat vitatott kérdés, hogy helyes, megengedhető, méltányos a segélyt, kölcsönt, támogatást feltételekhez kötni. Meggondolkoztató, amit erre vonatkozóan Olof Palme volt svéd miniszterelnök mondott a Cérés munkatársának adott interjújában: „Az első alkalom, amikor kötött segélyt nyújtottunk, akkor volt, amikor több ország tankönyvek nyomtatására kért tőlünk papírt.” (1976. január—február. 34.) Tagadható-e, hogy ez esetben indokolt volt a segély feltételhez kötése? Aligha. Különösen, ha olyan országokról — mint kedvezményezettjeiről — van szó, ahol az írástudatlanság magas aránya egyik számottevő oka a gazdasági elmaradottságnak is.

Az emberiség táplálkozásában a gabona olyan fontos szerepet játszik, hogy 65 ország lakosságának táplálkozásában az elfogyasztott kalóriáknak több mint fele ebből származik. Ezért a gabona-külkereskedelem adatainak ismerete messzemenő következtetésekre ad lehetőséget a gazdasági élet más területeire vonatkozóan is.

A rászoruló országoknak nyújtott élelmiszersegély — főként gabona, étolaj és tejtermékek — értéke 1971-ben 868 164 000 dollár, 1975-ben 1 350 966 000 dollár volt, s a közbeeső években 831 és 976 millió dollár között ingadozott. A segélyt nyújtó 12 ország részesedése nagyon eltérő volt; 1971-ben az USA, Kanada és az EGK a teljes érték 86%-át, 1975-ben 92%-át adták.

Derülő és boruló prognózisok, számítások változtatják egymást a mezőgazdasági termelés és az élelmiszerfogyasztást illetően. A FAO egyik prognózisa szerint 1985-ig a termelés világméretben 2,7%-kal nő évente, míg a fogyasztás csak 2,4%-kal. Ugyanaz a forrás közül egy táblázatot a mezőgazdasági és a fehérjetermelés jelenlegi helyzetéről s az e téren kínálkozó lehetőségekről. Ennek csak összesítő adatait közöljük, habár a regionális adatok is érdeklődésre tarthatnának számot.

	Tényleges termőterület (millió ha)	Lehetséges	Kihasz- nálás (%)	Tényleges fehérjetermelés (millió t)	Lehetséges	Kihasz- nálás (%)
Világ, összesen	1427	3496	40,8	188,2	5507,1	3,4
Ipari országok	702	1316	53,3	106,7	1632,4	6,5
Fejlődő országok	725	2180	33,3	81,5	3874,7	2,1

Tájékoztatásul még meg kell annyit jegyeznünk, hogy — e forrás szerint — a termőterület tényleges kihasználási foka legmagasabb Nyugat-Európában (87,8%) és Dél-Ázsiában (69,6), a fehérjetermelésben a lehetségeshez a tényleges termelés legközelebb Japánban áll, de ott is csak 12,6%-os. Hogy miből, mivel lehetne a fehérjetermelést az elméletileg lehetséges szintre emelni, arra vonatkozóan a FAO 1974. évi termelési évkönyve izgalmas tippet ad: 50 olyan növényt sorol fel — megadva százalékos fehérjetartalmukat —, amelyek közül jelenleg csak 29-et termelnek kisebb-nagyobb területen, de ezek közül is a legmagasabb — 24%-on felüli — fehérjetartalmúak közé csak hét tartozik. Amint a fenti táblázatból kitűnik, elméleti lehetőségek a fehérjetermelés fokozására olyan bőven vannak, hogy nem lenne okunk az aggodalomra. Az alábbi — a FAO által közölt adatok alapján összeállított — kimutatás azonban megkérdőjelezi a túlzott derülést.

## A fejlődési tendencia alapján számított szükségletek

	Kcal/fő/nap			Fehérje, g/fő/nap		
	Világátlag	Fejlett országok	Fejlődő országok	Világ-átlag	Fejlett országok	Fejlődő országok
1970	2480	3150	2200	69,0	96,4	57,4
1980	2560	3190	2330	71,1	98,4	61,2
1985	2610	3220	2400	72,6	100,0	63,3
1990	2670	3260	2480	74,3	101,9	65,6
1970—1980	3,3	1,2	6,1	3,0	2,1	6,5
1970—1985	5,3	2,3	9,3	5,3	3,8	10,2
1970—1990	7,5	3,6	12,7	7,7	5,7	14,2

A teljes várható szükségletek megállapításakor azt vették alapul, hogy a Föld népessége 1985-ben 4858 millió, 1990-ben 5346 millió lesz, ezen belül pedig a fejlődő országok népessége az 1970. évi 2729 millióról 1985-ig 3631 millióra, 1990-ig 4069 millióra szaporodik, és a keresletet a vásárlóképesség várható alakulása is szabályozza.

A fogyasztás és a számított kereslet a fontosabb élelmiszerekből a következők szerint alakul:

Termék <sup>1</sup>	Fogyasztás	Előrelátható kereslet			Teljes növekedés (%)	
	1969—1971	1980	1985	1990	1970—1985	1970—1990
		<i>millió tonna</i>				
Gabona <sup>2</sup>	1207	1538	1725	1910	42,9	58,3
ebből — búza	332	404	447	490	43,8	47,6
— rizs	310	400	447	493	44,3	59,1
Keményítő tartalmú gumós növények	279	321	342	361	22,3	29,2
Cukor	70	92	107	126	54,1	80,9
Hüvelyesek, olajos mag	52	69	79	91	51,2	73,5
Zöldség	223	290	330	374	48,0	67,7
Gyümölcs	158	214	250	290	58,2	83,7
Hús	107	144	168	197	57,3	84,7
Halászati termékek	41	57	68	81	64,6	96,3
Teljes tej <sup>3</sup> , vajjal	389	476	532	597	36,9	53,3

1. Csak a legfontosabbakat soroltuk fel.

2. Beleértve a takarmányozásra és más — nem élelmészési — célokra szolgálót is.

3. Beleértve a tejtermékeket is, ivótejre átszámítva.

A fenti világátlagokhoz képest a fejlődő országokban a kereslet sokkal nagyobb mértékben — 1970—1990 között többnyire 110% fölötti arányban — növekszik.

Mondjunk le a megoldás reményéről? Korántsem. Hiszen ott, ahol a gépezet már jó ideje és jól megindult, az eredmények annyira biztatók, hogy van már olyan vélemény is, mely szerint tízmilliárd embert is gond nélkül el fog tudni tartani a Föld, normális táplálkozási szinten. A nemzetközi sajtótöből idézünk néhány erre utaló adatot:

1. Az NSZK-ban 1974 második felében és 1975 első felében — a felhalmozott készletek csökkentése érdekében — 70 000 tonna marhahúst árusítottak ki leszállított áron (*Agra-Europe*, 1975. 40.).

2. A túltermelés következtében nagy vaj-, sajt-, tejporkészletek halmozódtak fel Nyugat-Európában (*Monatsberichte der Österreichische Landwirtschaft*, 1975. 22. 9.).

3. Radikális intézkedéseket terveznek a Közös Piac tojás-túltermelési válságának áthidalására (*Ua.*, 8.).

4. A bor piaci árának a megszilárdítása végett a Közös Piac országaiban 120 000 ha borszőlő kivágását tervezik (*Agra-Europe*, 1975. 43.).

5. „Franciaországban keresik a módját a nagy almafölösleg értékesítésének“; „A Nemzeti Agrárpénzalap igazgatója azt javasolta, hogy a főlölesleges almamennyiséget sertésekkel etessék meg, vagy használják fel szilázs készítésére“ (*Mezőgazdasági Világirodalom*, 1976. 3. 231.).

Világméretekben a fogyasztási szükségleteket kielégítő termelés a ma ismert és alkalmazott eszközökkel és nyersanyagokkal is megoldható, hiszen — a vertikális növekedés távlatait tekintve véve — a termelésbe vonható területek még jelentős horizontális növekedést is lehetővé tesznek. Ennek megvalósítása elsősorban az anyagi lehetőségeken múlik. (Példa rá a kőolajban gazdag országok helyzete, amelyek félsvátrati területeket vonnak be a termelésbe, mert az olaj árából meg tudják vásárolni az öntözővíz nyeresééhez szükséges kutakat, az öntözőberendezéseket stb.) A nehezebb kérdés a méltányos elosztás megoldása.

Az utóbbi években az alapvető fontosságú mezőgazdasági — elsősorban az élelmezési — termékek „kemény árú“-vá váltak, hosszabb távon is biztonságosan értékesíthetők. Termelésük tehát — ritka kivételektől eltekintve — normális, reális árpolitika esetén kifizetődő, és a fölöslegek könnyen értékesíthetők a világpiacon. De a versenyképes termelés, a magas hozamok biztonságos elérése egyre nagyobb beruházásokat igényel. Míg 1940-ben az Egyesült Államokban 1 kcal-nak megfelelő élelmszer termelésére 4,5 kcal-t kellett befektetni, ma ugyanezt az 1 kilokalóriás 9,8 kcal árán termeli meg a mezőgazdaság. De az élelmszerek előállításához felhasznált összes energiából csak 17 százalékot fogyaszt a nyersterméket előállító termelési folyamat, míg az élelmszeriparra 35%, a szállításra, tárolásra, forgalmazásra 32% és a háztartási előkészítésre 16% jut. Ezek az USA élelmszer-termelésében érvényes arányok. Nyilvánvaló, hogy ahol a fogaos és kézi munkával megtermelt mezőgazdasági terméket a háztartásban, kézi erővel dolgozzák fel (vagy a gyümölcsöt, zöldséget, húst frissen, a termelő gazdaságban — háztartásban — fogyasztják el), ott lényegesen kevesebb energiafogyasztás terheli. Ezért a helyi adottságok, munkaerőhelyzet, földbőség vagy földszüke figyelembevételével rendkívül különböző lehet a gazdaságosságot biztosító termelési eljárás. Ott, ahol kisparcellás gazdálkodás folyik, és mezőgazdasági munkaerőfölösleg van, a kevés gépet foglalkoztató hagyományos gazdálkodás az energiamérleg és a jövedelmezőség szempontjából előnyösebb lehet, mint a magas fokon gépesített termelés. Viszont ott, ahol a faluról való elvándorlás olyan méreteket öltött, mint Európa nagy részén és Észak-Amerikában, csak a legbelterjesebb, magas fokon gépesített, sok műtrágyát használó, nagy termésátlagokat és az állattenyésztésben nagy egyedi hozamokat elérő gazdálkodás lehet célravezető. Ebből következik, hogy a nagyüzemi gazdálkodásban, így magától értetődően a szocialista nagyüzemi gazdálkodásban sem lehet a hagyományos és a korszerű között féltúton megállni. Sőt, lassan haladni sem, hanem a korszerűséget jelző teljes fegyvertárat: gépesítést, kemizálást, szakosodást, termelési rendszereket, koncentrációt, integrációt, agráripari komplexumok létesítését be kell vetni, hogy az átmenetet minél jobban le lehessen rövidíteni, s így a teljes kapacitást jelző paramétereket rövidesen el lehessen érni. Ez is a nagy sorozatok gyártására berendezkedett iparhoz teszi hasonlóvá a korszerű mezőgazdaságot. Ahol a kézművesség és a kisparaszti gazdálkodás van túlsúlyban, ott kisparaszti mentalitással is lehet gazdálkodni. De ahol a gazdálkodás ipari jellegűvé vált, ott a kisparaszti szemlélet és a módszerek át kell hogy adják helyüket a számítógépes tervezésnek és a tudományos üzemszervezésnek. Tíz négyszögölnyi vetésterületről ki lehet kézzel nyúni a lent, de 50-100 hektáros tábláról nem. Egy borjút marékból etetve is fel lehet nevelni, de 5000-et csak önetetével és gyári borjútáppal.

A döntéshez, a legjárhatóbb út megválasztásához ma már hozzásegít az ENSZ szakosított szerve, a FAO is. Nagy nyereség, hogy általa világméretű eszmecsere folytatható, s egyre általánosabb — a Föld egészére kiterjedő — információs anyag birtokába juthatunk, amely a világpiachoz való rugalmas alkalmazkodást is megkönnyíti. A megújuló FAO és az emberiség kenyérének sorsa ezért is elválasztáhatatlan egymástól.

Nagy Miklós

1859 — 1877 — 1918

## Egyesülés — a románok függetlensége és egysége

Egész dicsőséges történelmünk során — kezdve a Burebista által 2050 évvel ezelőtt létrehozott központosított dák államtól a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építésének jelenlegi szakaszáig — az ősoktól örökölt földön való egyesülés és egység eszméje hozzánk mindig is közel állott. Az országot, a nemzeti létet fenyegető nehéz időkben az állami egység helyreállítása és mindenáron való megvédelmezése mindig is alapvető „harcos téma” volt a románság számára. Mircea cel Bătrîn, Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul és más, népfeltű és hazaszerető uralkodók hőstetteit halhatatlan dicsőség övezi, minthogy rendületlenül harcoltak az idegen betolakodók ellen, a román országok egyesítéséért, az állami függetlenség kivívásáért, az egységes román állam megalakításáért és megszilárdításáért.

1821 — 1848 — 1859 — 1877. Íme, nemzeti történelmünk négy nagy fordulópontja, amelyek ugyanakkor jelentős lépések a románok nagy álmának valóra váltásához vezető úton. „Egyetlen nemzet akarunk lenni — írta Bălcescu a múlt század derekán a *România viitoare* című folyóiratban —, egyetlen, erős és szabad, jogában és kötelességében a mi népünk és mások iránt, mert boldogságunkat akarjuk, és az emberiség keretében küldetés vár ránk. Egységünk dédelgetett álom volt, a mi vitéz uralkodóink és legnagyobb férfiaiunk álma, akik magukban testesítették meg népünk egyéniségét és gondolatát, hogy a világ előtt kinyilvánítsák. Ok ezért éltek, dolgoztak, szenvedtek és meghaltak.”

Az egyesülés akkor kezdett valósággá válni, amikor 1859 januárjában Alexandru Ioan Cuzát mindkét fejedelemségben uralkodóvá választották. Ennek a választásnak a napja — január 24. —, a Bălcescu emlegette dédelgetett álom valóra váltásához vezető úton aratott első győzelem napja tűzbetűkkel íródott be történelmünkbe. Ez a győzelem abból az egységtudatból fakadt, amely szüntelenül lelkesítette a román népet.

A modern román történelem alapvető, döntő jelentőségű eseményei, valamint az 1821-es és 1848-as forradalmak, az 1859-beli egyesülés, az 1877—1878-ban vívott függetlenségi háború, az egységes nemzeti állam kialakításának befejezése 1918-ban; a Románia állami függetlenségének elnyeréséhez és megszilárdításához szükséges keret. E szakaszokat a Román Kommunista Párt programja érthető módon az ország történelmének aranylépcsőire helyezi.

Megidézzük azokat az éveket, amikor a Román Kommunista Párt nehéz harcot vívott, sokszor igen-igen mostoha körülmények között, az ország egységének megőrzéséért és megszilárdításáért, függetlensége és önállósága érdekében. Az erőteljes hazafiság hány meg hány aranylapját írták azokban a nehéz időkben, milyen megpróbáltatásokat élt át, mennyi áldozatot hozott a román nép szorongatott helyzetében, amelybe azok a Románián kívül álló erők taszították, amelyek a számunkra legkedvesebb, a legelszántabbban védett kincsünkre törtek.

A kommunisták azonban össze tudták fogni a korabeli haladó szellemű társadalmi-politikai erőket, és fölvetették a harcot a belső és külső fasizmussal, valamint a kívülről ellenünk irányuló, revánsra törő propagandával, nyílt akciókkal, az ország függetlenségét, önállóságát, területi épségét, a román nép egységét fenyegető veszéllyel szemben.

1944 augusztusa megnyitotta Románia számára az idegen uralom alóli végleges felszabadulás útját; ezen az úton válhatott valóra a román népnek az a törekvése, hogy szabad legyen és ura sorsának, munkája gyümölcsének, javainak, hogy — az egész román föld lakóival együtt — egységesen tevékenykedhessen az ország szocialista és kommunista jövőjének megteremtésén; augusztus 23. ugyanakkor új korszak kezdetét jelentette hazánk történetében — a társadalmi és nemzeti igaz-

ságosság eszméje valóra váltásának korszakát, amelynek eljöveteleért az elődök számtalan nemzedéke harcolt; a Románia teljes függetlensége és önállósága kivívásának korszakát; annak a szent jognak az érvényesítését, hogy a román nép minden tekintetben gazda legyen saját hazájában. A valóságban a felszabadulás óta eltelt több mint 30 év mind-mind az egységünk, nemzeti függetlenségünk és önállóságunk megszilárdításának éve volt. A szabad és sorsa fölött rendelkező román nép megtanulta ezekben az esztendőkből, hogy a haza egységének védelme, bármilyen nehéz körülmények között is, az egész nép műve, és az is kell hogy legyen. Ez a felfogás kifejezi pártunk és népünk alapvető gondolkodásmódját, és fölismerjük benne Nicolae Ceaușescu elvtársnak, a párt főtitkáranak, Románia Szocialista Köztársaság elnökének magasan szárnyaló gondolatait.

A történelmi időbe helyezkedve, a szocializmus derűvel és sikerrel ostromolt mai magaslatain állva visszatekintünk kétezer éves múltunkra, és kegyelettel hajlunk meg mindazok előtt, akik bárcsak egy téglát is illesztettek annak az épületnek az alapjába, amelyet most emelünk a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építése és Románia kommunizmus felé való haladásának előkészítése során, a Kárpátok mindkét oldalán élő egész románság egységének az alapjába.

A párt IX., X. és XI. kongresszusának határozatait, irányvonalait révén hazánk történelmének megannyi döntő jelentőségű mozzanata s ugyanakkor szilárd egységünk, függetlenségünk és önállóságunk ötvözője, valamint jövőnk kijelölésének alkalmát, szakaszhatára is.

A nagy történelmi lecke, amely újra megfogalmazódik számunkra ebben a centenáris esztendőben, kétségtelenül az a törekvés, hogy biztosítsuk népünk további fejlődését, a párt körül, a párt főtitkára körül kialakult megbonthatatlan politikai és erkölcsi egységet; az, hogy erősítsük az ország függetlenségét és önállóságát, ami egyedi életfeltétele nemcsak ama saját vágyunknak, hogy fejlett civilizációt hozunk létre, hogy megteremtsük itt az igazságosság, méltányosság és emberség társadalmát, hanem annak is, hogy értékes módon hozzájáruljunk az emberiség haladásához és civilizációjához, a népek és országok közötti béke, egyetértés és tisztelet győzelméhez is.

Ismeretes, hogy a történelem mindig is mérlegre tette az ősök valahány nemzedékét és személyiségét, minden eseményt és cselekedetet aszerint, hogy milyen mértékben járultak hozzá annak a társadalomnak a fejlődéséhez, amelynek szolgálatában állottak.

Mindazok, akik megérdemlik — s ezúttal azokról van szó, akik egész életüket a román népnek oly drága, előbb említett eszményekért áldozták —, a történelem elismerésében részesülnek; a mai és a holnapi nemzedékek viszont megértik a Román Kommunista Párt és főtitkára, Nicolae Ceaușescu elvtárs hívó szavát és annak értelmét, hogy fölkarolják és tovább fejlesszék mindazt, ami felemelő és hősi volt múltunkban, és eme felismerés szellemében határozottan fognak tevékenykedni, és kiérdemlik majd a történelem elismerését.

Gh. I. Ioniță

## A munkásmozgalom és függetlenségünk kivívása (1877—1878)

Az állami függetlenség kivívása Románia történelmének egyik legjelentősebb eseménye. Az igazságos, fölszabadító háború nyomán elnyert függetlenség föltette a koronát arra a harcra, amelyet a nép századokon át vívott, hogy fölszabaduljon a török porta uralma alól. Amint a párt Programja hangsúlyozza: „A román hadseregnek a török birodalom elleni hősi harca eredményeként, népünknek, annak a népnek a szilárd szabadság- és függetlenségi akarata folytán, amely ismét bebizonyította hatalmas harcokétségét, a nemzeti függetlenség kivívása újabb erős lendületet adott az ország gazdasági és társadalmi fejlődésének, mélyen kihatott Románia egész történelmi fejlődésére.”<sup>1</sup>

Románia harca része volt a Balkán-félsziget népei általános nemzeti fölszabadító küzdelmének. Az 1877-ben kirobbant háború a balkáni népek törökellenes szabadságharcai nyomán keletkezett válság következménye volt. A Boszniában,

Hercegovinában és Bulgáriában kitört fölkelések, Szerbia és Montenegro portaelle-nes háborúja (1875—1876), a széles körű romániai függetlenségi mozgalom alapjá-  
ban rázkódtatta meg a török birodalmat, olyannyira, hogy széthullása elkerülhetet-  
lenné vált.

A cári birodalom fölismerete: nem szabad elszalasztania az alkalmat, hogy a  
fegyverek erejével távolítsa el a Balkánról az oszmán uralmat, és megerősítse saját  
helyzetét Európának ezen a táján. A cári kormány törökellenes intézkedése, noha  
más érdekből fakadtak, végső soron segítséget nyújtottak a balkáni népeknek füg-  
getlenségi harcukban. A két birodalom érdekeinek összeütközését Délkelet-Európa  
népei saját törekvéseik előmozdítására használták fel.

E kedvező külpolitikai viszonyok közepette a román kormány, miután meg-  
győződött arról, hogy az ország függetlensége csak fegyveres harc árán érhető el,  
Oroszország szövetségét kereste, s évéért elvi megállapodásra jutott Livádiában  
(Krim, 1876. szeptember 29.), majd írásbeli egyezséget kötött Bukarestben (1877.  
április 4.), s ezek alapján az orosz kormány engedélyt kapott arra, hogy csapatai  
a Balkán irányában áthaladjanak az ország területén, az orosz fél ugyanakkor kö-  
telezte magát Románia területi épségének védelmére és politikai jogainak tiszte-  
letben tartására. Az egyezmény II. cikkelye a következőket szögezte le: „Hogy semmi  
zavaró körülmény vagy veszély ne származzék Romániára nézve abból, hogy te-  
rületén orosz csapatok haladnak át, őfelségének, minden oroszok cárijának kormá-  
nya kötelezettséget vállal a román állam belső törvényeiből és az érvényben levő  
megállapodásokból következő politikai jogainak tiszteletben tartására és tartatá-  
sára, valamint Románia jelenlegi területe integritásának biztosítására és megvé-  
désére.”<sup>2</sup>

1877. április 12-én Oroszország hadat üzent Törökországnak. A román hadsere-  
get már április 6-án mozgósították, hogy szükség esetén tartóztassa föl a Dunán át-  
kelni szándékozó török seregeket. Április 29-én a képviselőház kimondata a hadiál-  
lapotot Románia és Törökország közt, 30-án pedig a szenátus hasonló határozatot  
hozott. A közvélemény állhatatosan követelte, hogy kiáltásuk ki az ország függet-  
lenségét, és indítsanak háborút Törökország ellen. 1877. május 9-én, mialatt a par-  
lament épületét a bukarestiek ezrei vették körül, a képviselőház kikiáltotta az or-  
szág függetlenségét: „Független állam vagyunk, szabad és önálló nemzet va-  
gyunk” — jelentette be a képviselőknek Mihai Kogălniceanu külügyminiszter. A  
megszavazott határozat szögezte, hogy „a román—török háború, a Portához fűződő  
kapcsolataink megszakítása és Románia teljes függetlensége törvényes jóváhagyást  
nyert.”<sup>3</sup>

A függetlenség eszméje a Kárpátok mindkét oldalán mint gyújtólenyce fogta  
egybe a néptömegek törekvéseit, a haladás jelentős hajtóerejeként lelkesítette és  
irányította a kiváló személyiségek gondolkodását és tevékenységét. „El sem tudják  
képzelné — írta a *Le Constitutionnel* című párizsi lap tudósítója —, milyen török-  
ellenes hangulat uralkodik Bukarestben. A nép el van szánva arra, hogy a legna-  
gyobb áldozatot is meghozza Románia függetlenségéért.”<sup>4</sup> Egy Bukarestből küldött  
tudósításában írja a *Familia*: „Mindannyiunknak egy a célunk: a haza megmen-  
tése! Íme, ez a szó villanyoz föl bennünket.”<sup>5</sup>

A függetlenségi háború döntő társadalmi erejét a dolgozók alkották, akik azt  
remélték, hogy a függetlenség kivívása számukra jobb életet biztosít.

Ebben az időszakban alakul ki és lép a politikai élet színterére a fiatal ipari  
proletariátus, az ország legelőrehaladottabb osztálya, amely „a néptömegek legfor-  
radalmibb eszményeinek hordozója lesz, az egész nép szószólója a haza haladását,  
a szabad és méltó élet, a nemzeti egység megteremtését és az állami függetlenség  
kivívását célzó létfontosságú törekvésekben.”<sup>6</sup>

Romániában a függetlenségi háború idején nem létezett szocialista munkás-  
párt: a szocialista és munkásmozgalom a szervezés kezdetén tartott. Léteztek azon-  
ban titkos forradalmi szocialista körök, amelyek erős tevékenységet fejtettek ki a  
háború alatt a függetlenség kivívásáért; úgy vélték, hogy a függetlenségi harc jogos  
cselekedet, haladó szellemű, ezért minden erejükkel a háború megvívásáért küz-  
döttek. Ezeket a köröket a 48-as forradalmi demokrata eszmék lelkesítették, a tö-  
megek érdekeit védték, s a kizsákmányolástól mentes társadalom megteremtéséért  
harcoltak. Íme, hogyan írja le egy korabeli szocialista harcos a függetlenség ki-  
kiáltása napjának tömeghangulatát: „A nagy tömeg, amely a Parlamentben, a  
közpályolyokban, az udvaron és a Mitropolia hegyén tanúja volt a történelmi pillá-  
natnak, a főváros központja felé tódul. Zászlók lengenek, a sokaság hullámai önt-  
tik el a várost, a diákok hazafias dalokat énekelve tüntetnek... És a főváros népe  
késő éjszakáig boldogan mulat.”<sup>7</sup>

A szocialista körök kezdeményezésére 1877. május 26-án megjelenik Bukarest-  
ben a *Socialistul* című lap, az első olyan újság, amelyik szocialistának vallja magát.

A tárgyalt kérdések közt szerepel a háború is. A lap hasábjain megjelent cikkek közül idézzük a *Háború* címet viselő, szuggesztív írást: „Egy békés családi körben, ahol a boldogság honolt, láttam, hogy besüvöltött a háború szele, a gyász és az árvaság.”<sup>8</sup> A cikkekben a háborús fegyverek tökéletesítése helyett a béke fegyvereinek tökéletesítését követelik. Humanista elvektől vezettetve a szerző megidézi azt az időt, „amikor majd a bárdok nem az ágyúörgéshez hangolják dalaikat”,<sup>9</sup> ugyanakkor kifejezi azt az ószínté óhaját, hogy egyetértés és lelkesítésre jöjjön létre a népek között, „bármely fajhoz tartozzanak is”, éljenek a Föld bármely táján. Ugyanakkor a cikk hangsúlyozza a románok háborújának igazságos voltát: „Ma viszont elérkezett az idő, amikor a románok múltbeli emlékeik lendülete és lelkesítése nyomán fegyvert fognak függetlenségük védelmében.”<sup>10</sup> A szerző „a múltbeli emlékek”-re hivatkozva föleleventi a régi háborúkat, amikor is a román nép hősiessen védte hazáját a betolakodókkal szemben, s a nemzeti függetlenségért vívott küzdelmet egybekapcsolta a jobb és szabadabb életért folytatott harccal. A szerző ugyanakkor kifejezi azt az óhaját, hogy minél hamarabb érjen véget az ellenségeskedés.

A *Socialistul* külpolitikai rovatában tájékoztatja olvasóit a hadműveletekről, s beszámol a balkáni népek függetlenségéért harcoló seregek sikereiről. Megalapozottan állítható tehát, hogy a forradalmi körök tagjai, noha a háború okozta vérhullatást elítélték, támogatták a függetlenségért vívott hadjáratot, s e tekintetben haladó álláspontra helyezkedtek.

A tömegek harci szelleme leginkább a román hadsereg vitézségében öltött testet. A grivicai erődök ostroma során, a plevnai, rahovai, viddini csatákban a román katonák őseikhez méltó legendás hősiességgel harcoltak.

A háború terhének zömét viselő városi és falusi tömegek nagyfokú hazafítti öntudatról és áldozatkészségről tettek tanúbizonyságot. Abban a meggyőződésben, hogy a függetlenség hozzájárul a gazdasági és társadalmi változásokhoz, a demokratikus szabadságjogok elnyeréséhez, parasztok, munkások, iparosok ezrei jelentkeztek önkéntesnek a hadseregben.

A szocialista mozgalomnak a háborúval kapcsolatos álláspontját fejezi ki az a tény is, hogy egyes szocialista értelmiségiek önkéntesként vettek részt a függetlenségi harcokban. Megemlíthetők Russel és Nicolae Codreanu orvosok, valamint a szocialista eszméket valló diákok. Russel doktor részvételéről I. C. Atanasiu így ír: „Közülük [a szocialisták közül] Russel doktor [...] a függetlenségi háború során orvos volt a román hadseregben.”<sup>11</sup>

Nicolae Codreanu orvos részvétele kiderül egy barátjának írt leveléből, amelyet Puiesti (Tutova) faluból küldött, ahol járási orvos volt. Barátja kifejti, hogy a függetlenség gondolata minden társadalmi réteget egyaránt foglalkoztat: „A haza iránti kötelesség teljesítésének eszméje napjainkban nemcsak az igaz embereket gondolkoztatja meg és nyugtalanítja, hanem úgyszólván mindenkit.”<sup>12</sup> Válaszában a szocialista harcos kifejezi ama elhatározását, amely szerint óhajt venni a háborúban: „En is sokat gondolkoztam azon, mi a teendőm országunk jelenlegi helyzetében, milyen módon juttassam kifejezésre, hogy a román nemzet méltó fia vagyok; íme, ezért elhatároztam, hogy bizonyos időre fölfüggesztem járási orvosi tevékenységem, és oda megyek, ahol a fegyver [...] fiatal és erős életekre süjt le [...]. Ilyen megfontolásból és főleg a személyemet illető megfontolásokból elhatároztam, hogy tábori orvosként a hadseregbe lépek.”<sup>13</sup>

Codreanu tábori orvosi tevékenységéről egy másik levele tudósít; barátjának, Russel doktornak ír foglalatosságáról, és ugyanakkor segítségét is kéri: „A prefektus megbízásából már régóta azon fáradozom, hogy Stolnici állomás egyik raktárát [...] egy földbirtokos Stolnici közelében álló raktárát, valamint egy házat hadikórháznak rendezek be. Napokon át e helyiségek kitakarításával voltam elfoglalva, most hárommal készen vagyunk, várjuk a sebesülteket.”<sup>14</sup> Ugyanakkor Codreanu kéri Russelt, küldjön számára sebészeti szakkönyvet, és segítsen a betegek ápolásában: „Kérem, küldje el a sebészeti műtétannak azt a részét, amely a végtagok mütésével foglalkozik. Úgy hiszem, szükségem lesz rá, ha majd operálással bíznak meg. [...] Ha lesznek sebesültjeim, úgylehet idelátogat Ön is egy napra.”<sup>15</sup>

A háborúban részt vett egyetemi hallgatók közül említsük meg C. I. Istrati, Alexandru Spiroiu, Constantin Stănceanu, Gheorghe Manicea nevét. Harcbaindulásuk előtt a diákok csoportjuk vezetőjének a szocialista meggyőződésű Constantin Stănceanut választották, akiről följegyezték, hogy forradalmi tevékenységet folytatott a frontkatonák között, s „ily módon is hozzájárult a szocialista eszmék terjesztéséhez.”<sup>16</sup> Följegyezték még, hogy részt vett a harcokban a forradalmi elveket valló ifjú Ștefan Georgescu, aki tizenhat évesen jelentkezett önként a frontra, és hősiessen harcolt: Grivica ostrománál megsebesült.<sup>17</sup>



A többi társadalmi réteg mellett a munkások és parasztok nemcsak oly módon támogatták a függetlenségi háborút, hogy hangoztatták annak igazságos jellegét, és kivették részüket személyesen a harcokból, hanem jelentős anyagi áldozatokat is hoztak a hadsereg felszereléséért, ellátásáért (pénzadomány, ruházat, élelem, kötszer). A bukaresti szikvízgyár dolgozói például pénzt küldtek Maria Rosettinek, az Independența jótékonyági egyesület elnökének, a Pénzverde, Bankjegy- és Bélyegnyomda alkalmazottai pénzt és érték tárgyakat ajánlottak föl, a Theil és Weiss nyomda dolgozói pénzt küldtek a román Vöröskeresztnek, a iași-i kisiparosok és kereskedők jótékonyági egyesülete pedig a helybeli úrhölgyek bizottságának pénzt adományozott a román katonák ápolására. Megemlítendő továbbá a bukaresti csizmadiák pénzadományozó listája, hasonlóképpen a Turnu Severin-i állomás dolgozóié, a fővárosi nyomdászoké, a Bukarest-Filaret vasutasaié, a slatinai, a lotruai és más helységbeli dolgozóké is, akik az elesettek családját támogatták jelentős összegekkel.<sup>18</sup>

A városi és falusi tömegek hozzájárulásával kapcsolatban a bukaresti *Resboiul* című lap ezt írja: „Nem telik el nap, hogy a *Monitorul Oficial* [Hivatalos Közlöny] ne közölné hasábkon keresztül a hadseregnek felajánlott adományokat, a pénz- és tárgyadományokat, s az adományozók között szerepelnek nemcsak románok, hanem más nemzetiségű lakosok is.”<sup>19</sup> Ugyancsak ez a lap írja: „Láttam a legkülönbözőbb társadalmi osztályhoz tartozókat pénzt, élelmet és egyebet adakozni. Láttam szegény asszonyokat, amint adományaikat hozták; láttam kistisztviselőket, akik a különböző hivatalokban dolgoznak, és fizetésük felét ajánlották föl, de láttam külföldieket is, akik alig egy napot töltöttek a fővárosban, és segílyt nyújtottak a sebesülteknek.”<sup>20</sup> Ugyanezt állapítja meg a *România liberă*: látni lehet „szegény asszonyokat, akik segélyezésük fejében felajánlották egyheti munkájukat.”<sup>21</sup> A vagyontalan rétegek hozzájárulásáról így írnak a lapban: „Számos volt az adomány, de változatos is, mind a sokféleség, mind a mennyiség tekintetében. szerény, de nagyszámú mind a parasztság, mind a városszéli szegénység részéről érkezett.”<sup>22</sup>

A haza szabadságának ügyét fölkarolta valamennyi román tartomány lakossága. Joggal írja Iacob Muresianu a *Gazeta Transilvaniei* 1877. június 2-i számában: „a román katona ügye általános román ügy, az egész nemzet győzelme, legyen az szétszórva a világ bármely részén.” Az Erdély, Bánság, Bukovina területén élő románság változatos módon járult hozzá a hadviseléshez: önkéntesekkel, pénzbeli és tárgyi adományokkal — ruhával, élelemmel, gyógyszerrel, kötszerrel. A Habsburg-hatóságok tilalmi és zaklatásai ellenére száz meg száz brassói, szebeni, temesvári, váradi, kolozsvári, suceavai és más erdélyi, bukovinai önkéntes lépte át titokban a határt, és harcolt a függetlenségért: „Az a tény, hogy számos erdélyi önkéntes harcolt román lobogó alatt a függetlenségért vívott háborúban, fényes bizonyítéka annak, hogy a nemzet egységes egy ilyen, az egész népünk számára döntő jelentőségű törekvés valóra váltásában.”<sup>23</sup> A Balázsfalván megjelenő *Economulu* lap arra figyelmeztet, hogy a román hadsereg támogatása érdekében erősíteni kell a Romániához fűződő kapcsolatokat. A lap rámutat, hogy „a hadseregnek ma láb- belire van szüksége, holnap takarókra, élelemre [...] s mi minden egyébre.”<sup>24</sup>

A legtöbbit a dolgozók adományozták. A Szebenben megjelenő *Telegraful Român* 1877. június 23-i számában megírja, hogy a brassói lakosság részéről érkező pénzadományok „jellemző vonása, hogy kevés kivétellel a társadalom azon rétegeiből származnak, amelynek tagjai két kezük munkájával kényszerülnek fenntartani családjukat”. A földműves lakosság hozzájárulásáról a *Familia* ezt írja: „Minden nünnen érkeznek segélyek a Félhold ellen vívott harcban megsebesült román részére. [...] A mi gazdálkodó nőtestvéreink tanulatlan egyszerűségük ellenére is megértették, mi a kötelessége egy román nőnek abban a háborúba, amelyet testvérei vívnak az oszmánsággal.”<sup>25</sup> Említésre méltó, hogy a kolozsvári magyar iparosok 500 forintos adománnyal segítették a románok függetlenségi háborúját.<sup>26</sup>

A román szocialista és munkásmozgalom, a széles néptömegek kapcsolatba hozták a függetlenségért vívott harcot az ország gazdasági fejlődésével, a társadalmi haladással, a demokratikus reformokkal, szabadságjogok nyújtásával, hogy ezek birtokában javuljon a dolgozók helyzete, s részt vehessenek az ország politikai életében. Így például a *Socialistul* fölhívja az új nemzedéket, hogy a háború után küzdjön az ország gazdasági fejlődéséért, az iparosításért, mivel „a külső szomszédnál is erősebb ellenség a tehetetlenség, a cselekvésképtelenség.”<sup>27</sup> A szocialista harcos C. Mille *Hazafiság és szocializmus* című cikkében a *Munca* hasábjain ezt írja: „Részünkről az az igazi hazafias ajándék, ha közösségi életre serkentjük ezt a négy millió románt, ha jogaik és kötelességeik tudatára ébresztjük őket, s ha ezt a roppant hadsereget a belső Plevna meghódítására buzdíthatjuk”<sup>28</sup>, tehát az ország gazdasági-társadalmi fölemelkedésére.

A szocializmus harcosai méltatják a hatalmas jelentőségű történelmi vívmány, a függetlenség elnyerését, amelyért 10 000 ember áldozta életét, és rámutatnak a szocialista *Lumea nouă* hasábjain arra, hogy „Románia függetlenségének kiküáltása kétségtelenül választóvonalat jelent az elnyomatás évszázadai, a török uralom és a függetlenség között, amelyben ma élünk. A román nép képes volt lemondás és vér-áldozat árán győztes háborúban fölszabadítani magát a török uralom alól, s ily módon biztosítani önállóságát, amely lehetővé teszi békés fejlődését, s a civilizáció útjára lépését.”<sup>29</sup>

A *România muncitoare* joggal tekintette az állami függetlenség elnyerését történelmi szükségszerűségnek, „a nép hősi erőfeszítése gyümölcseinek és méltósága megnyilvánulásának; ezt azonban meg kell védeni és szilárdítani.”<sup>30</sup>

Elmondhatjuk végül, hogy a nemzeti függetlenség elnyerése, miként azt az RKP Programja hangoztatja, új és erős serkentést nyújtott az ország gazdasági és társadalmi haladásához, döntően befolyásolta Románia egész történelmi fejlődését, s lehetővé tette, hogy népünk mint önálló nemzet egyre határozottabban hallassa szavát.

Ion Greuc

## JEGYZETEK

1. *A Román Kommunista Párt Programja*. Bukarest, 1975. 33.
2. C. C. Giurescu—D. C. Giurescu: *Istoria românilor*. București, 570.
3. I. G. Maurer: *90 de ani de la cucerirea independenței de stat a României*. București, 1967. 9.
4. N. Iorga: *Războiul pentru independența României*. București, 1927. 91.
5. *Familia*, 1877. május 15/27.
6. *A Román Kommunista Párt Programja*, 31.
7. C. Bacalbașa: *Bucureștii de altădată 1871—1884*. București, 1935. 217.
8. *Presa muncitorească și socialistă din România I./1. (1865—1889)*. București, 1964. 36.
9. Uo.
10. Uo.
11. I. C. Atanasiu: *Mișcarea socialistă 1881—1900*. București, 1932. 18.
12. *Documente privind începuturile mișcării muncitorești și socialiste din România (1821—1878)*. București, 1971. 807—808.
13. Uo.
14. I.m. 815.
15. Uo.
16. I. Șendrescu: *Atitudinea studenților Universității din București față de războiul de independență 1877—1878*. *Analele Universității București*, Seria științe sociale, XVI, 1967. 82.
17. N. Adăniloae: *Contribuția maselor populare la susținerea războiului de independență*. *Studii*, 1967. 3. 453.
18. *Documente privind începuturile mișcării muncitorești și socialiste din România (1821—1878)*. București, 1971. 809—814., 818—842.
19. *Resboiul*, 1877. augusztus 6.
20. *Resboiul*, 1877. szeptember 13.
21. N. Iorga: *Războiul pentru independența României*. București, 1927. 167.
22. R. Rosetti: *Participarea populației civile la războiul din 1877—1878*. *Analele Academiei Române. Memoriile Secției Istorice*, Seria III. Tom. XXIII, mem. 10. București, 1941. 10.
23. Nicolae Ceaușescu: *România pe drumul desăvîrșirii construcției socialiste*, 3. București, 1969. 710—711.
24. *Economulu*, 1877. május 1/13.
25. *Familia*, 1877. július 31. / augusztus 12.
26. V. Bologa: *Ajutorul românilor ardeleni pentru răniții războiului independenței*. Sibiu, 1941. 3—22.
27. *Presa muncitorească și socialistă din România I./1. (1865—1889)*. București, 1964. 42.
28. *Munca*, 1892. június 28.
29. *Lumea nouă*, 1900. május 7.
30. *România muncitoare*, 1908. május 11—18.

# 1907 gazdasági-társadalmi előzményei

Ennek az írásnak egyetlen célja áttekintést adni azokról az agrárviszonyokról, amelyek végső soron az 1907. évi parasztfelkeléshez vezettek. Feladatunkat megkönnyíti a rendelkezésre álló gazdag történeti és szociológiai szakirodalom, de ennek tanulmányozása ugyanakkor kétséget is támaszt: hogyan lehet egy annyira bonyolult gazdasági-társadalmi rendszert, mint amilyen a román mezőgazdaság volt, röviden, mindössze néhány oldalon összegezni. Itt a hagyományos leíró-részletező módszer csődöt mond, s nem marad más megoldás, mint megkísérelni annak a történeti képződménynek a megragadását, amelyet talán a legtalálékabban *agrárrendszernek* nevezhetünk: értve ezen a mezőgazdasági viszonyok és a belőlük képződő struktúrák rendszerét és működését. Erre a módszertani eljárásra ösztönzött az a felismerés is, hogy ez az agrárrendszer mint történeti képződmény medret szabott a társadalmi cselekvésnek, a keretei között élő csoportok és egyének tevékenységének. Az agrárrendszer átalakulása rendkívül lassan ment végbe, öntörvényei szerint fejlődött, s a századforduló elmeredvedt, tartós válságba jutott; a korabeli társadalomnak nem volt része, rétege, osztálya, politikai csoportosulása, amely ezen agrárrendszer fenntartásában, illetőleg megváltoztatásában ne lett volna érdekelt. Az agrárkérdés az újkori Románia állandó és égető társadalmi-politikai kérdése volt.

E mezőgazdasági struktúra gyökérzete legkevesebb egy évszázad mélységéig nyomozható visszafelé, amikor is a mezőgazdasági árutermelés komolyabb méretekben elkezdődött. A kialakuló viszonyoknak jogilag is rögzített tartós formát az 1829—1830-ban kidolgozott s rövidesen életbe is léptetett Szervezeti Szabályzat adott. Ekkor intézményesítették ugyanis a kapitalizálódó bojári nagybirtok és a parasztgazdaság viszonyait. Pontosabban: a gyorsan terjeszkedő bojári földbirtoknak a paraszti gazdaságok által való megművelése rendszerét, ami a földbirtokosság (bojárság) számára lehetővé tette, hogy árugabonájával bekapcsolódjon az európai tőkés piac forgalmába. Ezzel tulajdonképpen a román mezőgazdaság rátért az agrárkapitalista fejlődés Kelet-Európát jellemző útjára. De már ekkor kibontakozott egy lényeges sajátossága: Moldvában és Havasalföldön szám szerint és aránylagosan is sokkal kisebb volt a kelet-európai átlagosnál (nem értendő ide a török birodalom) azon *nagygazdaságok* száma, amelyek saját felszerelésű gazdaság keretében valósították meg az árutermelést. A román fejlődés esetében a hangsúly a *földesúri földtulajdon* és a *paraszti gazdálkodás* egységére tevődött. Természetesen a *Szervezeti Szabályzat* rögzítette a paraszti gazdaságok számára biztosítandó föld nagyságát (az igazsálmánytól függően) s az ezért teljesítendő szolgáltatásokat.

Ennek a rendszernek a *jogi kereteit* 1858—1859-ben módosították, majd az 1864-es agrárreform révén eltörölték, de a gyakorlatban *megváltozott formában* tovább élt. Az 1864-es reform volt az, amely az általunk kutatót agrárrendszer formái és tartalmi vázának alapjait lerakta.

Az 1864-es reform két lényeges oldalát kell megkülönböztetnünk: a jogi-politikait, illetőleg a gazdasági-társadalmi. A mezőgazdasági viszonyok fejlődése szempontjából mindennél fontosabb, hogy eltörölte a parasztok feudális szolgáltatásait, tehát ez a reform mindenekelőtt *jobbágyfelszabadítás* volt, ugyanakkor tulajdonossá tette a parasztszereket a mezőgazdasági terület egy részén, és ennyiben *reform* is volt. Felszabadulásukért a parasztcsaládok kártérítést fizettek a földesuraknak. 1864 előtt a 12 400 000 ha mezőgazdasági területből 8 500 000 a nagybirtokosoké volt. A reform végrehajtása során 463 554 parasztcsalád 1 810 311 ha földet kapott. 1878-ban további 48 342 (nagy részét 1864 óta keletkezett) családnak mintegy 228 329 ha földet juttattak, főként vásárlás útján az állami alapból.<sup>1</sup> A mezőgazdasági tulajdonviszonyok struktúráját ezután döntő módon az határozta meg, hogy a földesúri birtok az összes földterület 52-55%-át bírta, míg az egész parasztságnak (mivel a föld további része az állam, az egyház vagy a tőkés társaságok tulajdona volt) kevesebb mint 40% (egyek források szerint 37%) jutott.<sup>2</sup> Ez volt az 1864-es reform legfőbb gazdasági tartalma. Ilyen aránytalan birtokmegoszlás nagyon kevés államban alakult ki. Mint minden felülről hozott reform, ez is kompromisszum eredménye volt, s mint ilyen messze áll attól, hogy a tőkésrendszer Nyugat-Európa néhány országára jellemző „tiszta” formájának kialakulását segítse.

Természetesen vitathatatlan a Cuza- és Kogălniceanu-féle reform történeti jelentősége, hiszen alapjában megszüntette a feudális termelési és társadalmi viszonyokat, uralkodóvá tette az országban a polgári tőkés viszonyokat, s ezáltal lehetővé vált az egész gazdasági-társadalmi rendszer átalakulása.

Az általa elindított vagy felgyorsított átalakulás a XIX. század második fele történelmi fejlődésének alapvető folyamata volt, amelyet később az állami függetlenség megszerzése siettetett. Mivel minden esemény, folyamat csak ehhez mérten értelmezhető helyesen, át kell tekintenünk néhány jellegzetességét.

A fejlődés távlatait illetően a döntő a kapitalista gazdasági szerkezet alapjainak lassú kiépítése volt. A nagyipar térhódítását bizonyítja, hogy a XIX. század közepén mindössze néhány tőkés nagyipari vállalat működött, a XX. század elején viszont mintegy 500 ilyen üzemet tartottak számon. Ez volt aztán az az erjesztő kovász, amely az egész gazdasági élet infrastrukturájának modern alapokra való átépítését kiváltotta. Utalhatunk itt a vasúthálózatra, a bank- és pénzügyi hálózatra, valamint a kereskedelemre. A korabeli román közgazdasági irodalom különösen a kőolajipar, valamint a kikötők fejlesztését emlegette előszeretettel. Az előbbi a Prahova völgye ipari központtá való alakulásával járt, az utóbbi Galac, Bráila és Konstanca képeinek és szerepének megváltozását eredményezte. Mindezzel egyidőben megnőtt a külkereskedelem szerepe, különösen a gabonakereskedelemé. Az 1906-os rekordot állító évben 3 142 588 tonna gabonát (búzáét és kukoricát) vittek ki.<sup>3</sup> (Látni fogjuk, milyen árat fizetett ezért a román parasztság.)

Vitathatatlan tehát, hogy a román gazdasági élet fejlődése kapitalista, tőkés jellegű. S ilyen volt a társadalom szerkezeti módosulása is: a polgári osztály gyarapodása mellett erre vall a mintegy 100 000-es létszámú munkásosztály kialakulása s önálló osztállyá szerveződése, saját célkitűzéseinek megfogalmazása. Bár jelentős, de méreteiben mégis kicsi volt ez az átalakulás, amit nem mulaszthat el feltüntetni e rövid gazdasági vázlat. Ezzel kapcsolatban engedtek meg az alábbi kitérő.

Egyes korabeli nagybirtokos konzervatív körök képviselői, I. Károly uralkodásának hasznélvezői — állapítja meg Andrei Őtetea professzor — arra törekedtek, hogy kifelé is, befelé is felnagyiítsák a fejlődés eredményeit, rőzsaszínűvé fessék a XIX. század második felének történelmi képét. Am az európai visszhangot keltő parasztlázadás tüze elhalványította az eufóriás képzelgéseket kiváltó színeket, és felszínre hozta a sötétebb tónusúakat s az egészen sötéteket is. Ez nem történhetett másként, az ország politikai kormányzata hosszú időn át megfeledezett a megoldatlan s egyre megoldhatatlanabbá váló agrárkérdésről. Miközben Románia nagy gabonaexportálóvá vált, és a nagybojárság Európa legelőkelőbb üdülőin töltötte az év egy részét — a román parasztság gazdasági süllyedése, nyomora meghökkenítő méreteket öltött. Hogy a negyvenéves fordulóját ünneplő királyi intézményt nehogy beszenyőzzék, s ne hangolják rossz kedvre a kevésbé csillogó valóság láttán az ünneplőket, Nicolae Iorga apokaliptikus megoldást javasolt: el kell rejteni a külföldi látogatók szeme elől a parasztságot (őszinte cikkének címe: *Ascundeți țaranii!*).<sup>4</sup>

Hogyan került ilyen helyzetbe a parasztság? Választ keresve, vissza kell térnünk az 1864-es reformhoz. A mezőgazdaság az egész gazdasági élet részeként, annak keretében fejlődött. Nem kétséges tehát, hogy 1864 után általában a tőkés viszonyok váltak benne uralkodóvá: a jobbágyrendszer megszűnt, aminek következtében az egyéni parasztgazdaság *de jure* független egységgé vált. A valóságos viszonyok azonban ennél bonyolultabbak voltak. A reform a korábbi agrárviszonyokat jogilag eltörölte, de maga a gazdasági struktúra, nyílt feudális kötelékeitől megszabadítva ugyan, fennmaradt. A termelés terén, a közvetlen gazdasági-anyagi szférában ugyanis a földesúri tulajdon és a paraszti gazdálkodás reform előtti egységre módosult formában visszaállt. Kissé fel kell bontanunk ezt a kérdést.

A történettudomány néha abba a hibába esik, hogy az erdőből nem látja a fát. Beszél például parasztságról, paraszttársadalomról, s megfeledeznek az egyénről, az egyes paraszti gazdaságokról. Emiatt sokszor sematikus és nehezen érthető. A társadalmi antropológia egyes kiemelkedő művelői viszont, például Erik R. Wolf, éppen a parasztgazdaság jellegének és szerepének öntörvényei kutatva hívják fel a figyelmet igen jelentős szempontokra. A parasztgazdaság sajátos egység: termelői és fogyasztói egység; termelőszövetkezet és családi otthon. Tehát a parasztgazdaság elsődleges célja a család élelmiszer- és másfajta anyagi szükségleteinek előteremtése.<sup>5</sup> Másrészt a parasztság részt vesz az egész társadalom ellátásában. Az viszont már országonként változó kérdése volt a paraszttársadalomnak, hogy miként tudja az említett kettős feladatát teljesíteni.

Az 1864-es periódus után kibontakozó kapitalista irányú átalakulások ellenére Románia agrárországa maradt: lakosságának 81,2%-a még a XX. század elején is falun élt. A parasztszám száma több mint ötmillió, s mintegy 921 000 önálló földművelő családra oszlott.<sup>6</sup> Ahhoz, hogy az adott körülmények között viszonylag független és életképes maradhasson, minden parasztgazdaságnak szántóföldet, kaszát, legelőt, erdőt kellett magában foglalnia. Hogy terjedelmében mekkorát, itt nem jelentős kérdés. Romániában a múlt század végén egy parasztszaládra átlag 3,60 ha földterület jutott. Természetesen a valóságban a paraszti gazdaságoknak földdel

való ellátottsága széles skálán mozgott, amelynek mutató lapján 0—50 ha állt. Íme a számadatok, amelyek az 1905-ös földbirtokmegoszlás alapján mutatják a parasztgazdaságok differenciálódását<sup>7</sup>:

Birtokkategória	A gazdaságok aránya %	A rájuk jutó földterület %
Földnélküli	23,9	—
2 ha alatt	23,3	8,7
2—5 ha	36,1	43,6
5—10 ha	14,0	29,6
10—50 ha	2,9	18,1

A XX. század elején tehát Romániában a szegényparaszti, az 5 hektárnál kisebb terjedelmű gazdaságok az egész parasztság 59,4%-át, a középgazdaságok (5—10 ha) 14%-át alkották. A két pólust a 2,9%-ot kitevő módos paraszti gazdaságok, illetőleg az összes gazdaságok 23,9%-át adó földnélküli gazdaságok jelentették.

Most már az a kérdés: mely kategóriák földalapja volt elégséges ahhoz, hogy legalább egy nemzedéknyi időn át önállóak, életképesek legyenek? Nos, a szakirodalom vonatkozó megállapításai szerint a paraszti gazdaságoknak csak mintegy 17%-a (a középgazdáké és a gazdagparasztoké) volt ilyen. A többség, a szegénygazdaságok s a földnélküliek arra kényszerültek, hogy földesúri földet vegyenek bérbé.

Mivel a földterület nagyobb része bojári birtok, s mivel Romániában csak kevés uradalom műveltette saját felszereléssel és bérmunkával a földjét, adva volt az említett bérletek lehetősége. Valóban, 1864 után is a parasztgazdaságok többsége — elégtelen lévén a szántó-, legelő- vagy kaszálóbirtoka — egyfajta *kisbérllővé* vált. Eppen erre a jelenségre céloztunk, amikor azt állítottuk, hogy a reform által a régi viszonyokat, gazdasági-anyagi tartalmukat tekintve, csak átalakították, hiszen a nagybirtoknak a parasztgazdaságok általi műveltetése fennmaradt. És ezzel elérkeztünk a román agrárstruktúra alapvető jellegzetességének felvázolásához. Arra a struktúrára gondolunk, amelyben a nagybirtok és a parasztgazdaság „egyesült”, s amely egyedülálló volt Európában. Ennek központi viszonya a *szereződéses bérlet-rendszer*.

De ezt a nagybirtok—paraszti gazdaság viszonyt az esetek többségében nem közvetlen lineáris kapcsolat fogta össze, mert közbeiktatódott a nagybérleti rendszer. A birtokos bérbeadta földjét a nagybérllőnek, az pedig továbbította a kisparasztnak. Ennek a sémának persze nagyon sok változatát tükrözik a történeti források; voltak területek és falvak, ahol a földbirtokos saját gazdálkodást is üzött, ilyen esetben földtulajdonának csak egy részét adta bérbé, esetenként közvetlenül a parasztnak. Máskor a nagybérllő is saját kezelésbe vette a bérelt földterület egy részét, de rendszerint akkor is a parasztgazdaságok felszerelésével műveltette meg. A lényeg az, hogy az 1864 utáni évtizedekben a *parasztgazdaságok többsége valamilyen formában gazdasági függőségbe került a nagybirtokokal*.

A bérlet formái (a forma itt tartalmat is jelöl) rendkívüli változatoságot mutatnak: *leggyakoribb* volt az, amikor a parasztnak szántót és legelőt béreltek; előbbi rendszerint egyéni, utóbbit közösségi szinten. A földjáraadék fizetésének is igen sok változatával találkozunk a korabeli dokumentumokban. A bérelt földért a parasztnak terménnyel, munkával vagy pénzzel fizettek, sokszor mind a három formát használták. A módokat az évenként, esetleg néhány évre kötött szerződések rögzítették.<sup>8</sup> Ezt a rendszert mindegyik parasztnemzedék „újratemelte”, de rendszerint mind rosszabb feltételeket hagyományozott az apa a fiára, és ez különösen a századforduló éveire érvényes, amikor a helyzet annyira súlyossá vált, hogy már az 1907-es felkelés közvetlen előzményei közt kell tárgyalnunk.

Nincs szó arról, hogy az 1864-es reform és a felkelés közötti évtizedekben semmit sem fejlődött volna a mezőgazdaság. Ekkor törték fel a korábban legelőnek használt Bărăgan nagy részét s más legelőket, hogy a gabonatermelést és -kivitelét fokozhassák. Ha igen lassan, s bár csak a nagyobb gazdaságokra korlátozottan, de a mezőgazdasági gépi technika használata terjedt (a cséplőgépeképpénsséggel a parasztgazdaságok körében is), valamelyest növekedtek a termésátlagok.

A paraszti gazdálkodás és lét feltételeinek rosszabbodását más irányban találjuk meg. Szólnunk kell a népességnövekedés és az anyagi-gazdasági feltételek közti viszonyról. Az elemzett időszakban Románia lakossága 54%-kal gyarapodott<sup>9</sup>, s a népességszaporulat nagyrészt falun rekedt. A lassú ütemű városiasodás és ipari fejlődés nem tette lehetővé áttelepedésüket. Évről évre nőtt a parasztgazdaságok száma, de a paraszti kezelésben lévő földterület változatlan maradt, sőt a felkelést megelőző évtizedben éppenséggel csökkent. Különösen súlyos gond elé állította

a paraszttársadalmat a legelőterületek folytonos zsugorodása, melyet az állattenyésztés súlyosított meg. Mindent összevetve: a századforduló paraszti nemzedéke Romániában viszonylag kevesebb földön és kisebb számú állatállománnyal gazdálkodhatott, mint elődei.

A parasztságnak ezt a válságos helyzetét viszont kihasználta a földesúri és a nagybérli osztály. A kérdés közgazdasági aspektusa egyszerű: nőtt a föld iránti kereslet, és csökkent a kínálat. Az eredmény pedig a bérletek árának szinte hihetetlen arányokat öltő emelkedése lett. Ezzel kapcsolatban a kvantitatív gazdaságtörténet módszereivel kísérletező kutatócsoport a bukaresti Történeti Intézetben igen meggyőző eredményeket kapott; a földbérletek árának növekedését főként a már említett tényezők okozták, de hozzájárult még számos más jelenség, többek között a földesurak eladósodása a bankoknál, a vasúthálózat kiépülése és egyebek.<sup>10</sup>

A bérleti díjakat, akár terményben, akár munkában vagy pénzben követelték, egyre nehezebben sikerült előteremteni, illetve teljesíteni. Kiderült, hogy ez a sajátos bérletrendszer gúzsba kötötte a parasztság fejlődését, s az egész mezőgazdaság haladásának nagy akadályává vált. A parasztság jóformán el sem indulhatott a polgáriásodás útján, irástudatlan és elmaradott volt. Az csak természetes, hogy más tényezők, ha negatív előjelűek voltak, az ilyen kis teherbírási paraszttársadalmat tovább taszították az anyagi csőd felé. Ilyen hatása volt az amerikai búza versenyének az európai piacokon, s az 1904-es aszályos évnél. A segítség lehetőségei pedig sehol sem mutatkoztak a láthatáron; a rendszer szinte zártkörű volt. Viszont amikor a parasztság fizetésképtelensége tömegessé vált, közbeléptek az államhatalom helyi szervei, és behajtották — ha kellett, árverések és foglalások árán — a földesúri, bérli és állami követeléseket. Ám a parasztság anyagi süllyedése miatt, ami a földjáradékot tette már-már kérdésessé, a földesurak és a nagybérliők egyre jobban vonakodtak a föld albérletbe adásától; húzták-halasztották a szerződés-kötéseket, s így a *kérdések kérdése, a paraszti gazdaságok földhiánya*, a szó szoros értelmében egyik döntő előidézője lett a felkelésnek. A bűvös körből egyik fél sem bírt szabadulni.

A kisgazdaság és a parasztság többsége egyre nehezebben tudta teljesíteni alapvető feladatát: a család és társadalom ellátását és a kiviteli alap előteremtését. S mivel az exportgábonát valahogyan mégis kikényszerítették a szerződéses rendszer keretében, a falvakban nagyfokú élelemhiány lépett fel. A szokásos életmód rendteremtő ereje megszűnőben volt, a falvak parasztsága elégedetlenkedett, zúgolódt. *Neoiobăgia* című művében C. Dobrogeanu-Gherea találóan mutatott rá: a romániai agrárrendszerben sűrűsödő jobbágymaradványok és kapitalista viszonyok, az ezek ütközéséből adódó belső ellentmondások, a falvak rendezetlen, visszaéléseket tápláló közigazgatása már-már anarchikus állapotokat szült, s mindez a lázadás szellemének kialakulásához és fokozódásához vezetett.<sup>11</sup>

A felkelés a parasztság sajátos válasza volt ezekre a viszonyokra.

Egyed Ákos

## JEGYZETEK

1. Bővebben I. N. Adăniloae—D. Berindei: *Reforma agrară din 1864*. București, 1964.; I. Adam—N. Marcu: *Studii despre dezvoltarea capitalismului în România* I. București, 1956.
2. D. Hurezeanu: *Problema agrară și lupta țărănimii din România 1904—1906*. București, 1961. 24.
3. *Marea răscoplă a țăranilor din 1907*. București, 1967. 87.
4. Andrei Oțetea: *Istoriografia răscoplei. (Marea răscoplă a țăranilor din 1907. 14.)*
5. Eric R. Wolf: *Peasants*. Prentice-Hall, 1966. (E. R. Service—M. D. Sahlin—E. R. Wolf: *Vadászok, törzsek, parasztok*. Budapest, 1973. 335.)
6. *Anuarul Statistic al României* I. București, 1908. 22—23.
7. Adam—Marcu: *i.m.* 179., 184.
8. Bővebben I. *Răscopla țăranilor din 1907* I—III. (Red. M. Roller) București, 1948—1949.
9. *Anuarul Statistic al României* I. 1908. 22—23.
10. *Viața economică*, 1972. 18.
11. C. Dobrogeanu—Gherea: *Neoiobăgia*. București, 1910. 191., 209—210.

# A parajdi Rabsonné vára

...Mögöttünk kőhegy állt: a vár:  
nagyitkü hely, ősrégi rom,  
alig van már belőle nyom...  
S ki vára volt a sziklavár?

A nép közt róla monda jár,  
a vének szája így beszélt:  
Ott fenn Rapsonné asszony élt...

(ÁPRILY LAJOS: *Alom a vár alatt*)

Az illatos alhavasi rétek szegélyezte görgeteges ágyában, a Görgényi-havasok tetőző ormáról: az 1777 m-es Mezőhavasról tajtékosan rohan nyugatnak, a Kis-Küküllő völgye felé a sok-sok hegyi ér, patak növelte Kis-Juhod vize. A „Deszkásvár“ (így hívják, noha erősségnek se híre, se pora) hegye északról, a vele átellenben meredező erdős magaslatok délről keretezik a Kis-Juhodnak a Nagy-Juhoddal való egybetorkollásáig tekónyszerűen kitárulkozó völgyszakaszt. E medencécskéből délbre, a Parajd felé könnyebb átjárást kínáló széles nyereg, a Várkapu, más néven Várnyak bontja meg a hegykoszorú magasságának egyenletességét. (Erről írja Áprily: „...Nyerget értünk. Balra bükkerdő homálya, lenn patakos katlan, úrnókn »tartományá« s vára. Gyapjas felhő lengett fenn a fényben, s árnyékában állott hidegen, keményen. Én csudálkozva néztem, titkokat keresve...”)

A még ma is medvék járogatta rengetegeiről nevezetes hegység nyugat-oldali vulkáni fennsíkján merész sziklaszálak tűnnek szembe. E különös sziklaalakulatot „Rabsonné kővének“ hívják. A várat kereső azonban hasztalan fürkészne ehelyütt. Az erősség „hátrább“, azaz keletebbre, magasabban van.

Orbán Balázs érdeme a terjedelmes erősség maradványainak első leírása. Az azóta lepergett évszázad alatt több régész, történész is fölkereste — az illyésmezei meg parajdi megátázkodott kincskeresőket ma is szüntelenül lázban tartó — régéskincs ermot. Egyedül a felszíni vizsgálódás észleleteire támaszkodva azonban senki nem vállalkozhatott még óvatosan megfogalmazott vélemény kimondására sem... 1963-ban, a székelyvargasági Tartód vára második ásatási idényekor Ferenczi Gézával irány- és útkeresés közben fölkerestük Rabsonné várát. Helyszíni megfigyeléseink alapján a légvonalban mindössze 12-13 km-re fekvő Tartód várával egykorú voltára gyanakodtunk, de nézetünket csak megkérdőjelezve mertük közölni (*Korunk*, 1971. 8. 1145.). A Székelyudvarhelyi Múzeum évekkel korábban összeállított hosszabb lélegzetű kutatási-ásatási tervének megfelelően aztán Zepezczaner Jenő muzeográfussal együtt 1974 kora nyarán — legalább főbb jellegzetességeit tekintve — sikerült megfejtenünk a költő megénekelte vár titkát.

Miről beszélnek hát e maradványok, a föltáráskor napfényre jutott régészeti emlékek?

A vár a Mezőhavas DNY-i pereméről menedékesen ereszkedő fennsík(láz)-rész, az ún. Felsőmező erősen kiékelődő peremrézére épült, 950 m tengerszint fölötti magasságban. A Láz voltaképpen az 1047 m-es KARBÓ-HÁGÓ tetővel végződik. Onnan tovább általában nagyon keskeny, tehát könnyen védhető él húzódik. Ezen szanaszét heverő, megannyi búvó-, leshelyül kínálkozó, harcálláspontként használható kisebb-nagyobb mohos sziklatuskó nehezíti meg errőlfelől is bármely ellenségnek a vár irányában való előnyomulási törekvését... (Lovas ellenséget, sőt még gyalogost is eredeti harcmodora földadására kényszerítvén.) A vártetőtől kissé távolabb, K-re, a várhegynél valamikéval magasabb KÖRISDOMB emelkedik. Kettejük között még egy nyereggel elkülönülő csekélyke magaslat van. D-i oldalán kapaszkodott volt föl a Parajdról a KARBÓ-HÁGÓRA, majd onnan a „Felsőmezőn“ a hegység legalacsonyabb hágójára, az 1287 m-es BUCSINRA vezető, még élő parajdi szájhagyomány szerint első (legrégibb) út. A várnak ebből kiágazó, itt-ott már csak üggyelbajjal nyomozható útja az előbbi magaslat nyergén keresztül haladt. A második, tehát a NY-i nyeregtől kezdve kanyarodott jobbra a vár EK-i sarkán megállapított egyedüli bejárat felé.

A vártető csak nehezen megmászható sziklás oldallal ereszkedik a környező völgyekre. (Támadáskor tehát a „Várkapu“ nyerge fölé K-ról emelkedő „Tízesek“

lapos magaslatáig előre hatoló lovascsapatok harcosainak okvetlenül lóról kellett szállniok!)

Rabsonné vára — jól kiszemelt, sajátos helyzeténél fogva — a hajdani Udvarhelyszék eddig kutatott, egykorúnak bizonyult erősségeitől eltérően (kivéve Kustaly vára) több irányú látó-összeköttetés előnyét élvezte. Az É felé alig észre-vehetően, de lankásan mégis emelkedő székelyvargasági „Láznak“ a Kis-Küküllő völgye legfelső szakaszára meredeken lejtő magas pereme miatt Tartód várával ugyan nem lehetett látó-kapcsolata, de a rovásírásos mennyezetfestményéről nevezetes Enlaka fölötti Firtos-várával már annál inkább! (Tartód várával csupán egy-két föltételezett, de a terepen meg nem állapított figyelő- és jelzőtorony közbeiktatásával teremthettek szerves kapcsolatot.) Amennyiben a Nyárad két fő ágának találkozásánál épült Vármező falu fölé elszigetelten emelkedő, 823 m-es magaslatra, Rabsonné várától légvonalban mintegy 18 km-re É—ÉNy-ra rakott egészen hasonlatos erősség használati idejének utolsó, kőfalas szakaszában (a számos mesterségesen létesített terelepőcs alapján ítélve az első építmény dák lehetett) szintén ehhez a várkörhöz tartozónak vélhetők: 1. A Kis-Küküllő völgyéből a Juhod vize Ilyésmező fölötti medencerészebe vezető Várkapu nyergét záró, kb. 350 m hosszú, égett (?) földű, még mindig tekintélyes méretű földtöltés. 2. Ennek irányára csaknem haránt futó, az István bérce közelében eredő Szilas patak torkolatánál kezdődő, a Juhod völgyrendszerébe könnyű benyomulást akadályozó köves töltés. 3. A Kis- meg a Nagy-Juhod egybetorkollása alatti völgyszörulatot keresztező Rabsonné útjának mindkét oldali lejtőjére kissé fölkapató, most is hatalmas arányú töltése, két szegélyén árokkal. (A megtévesztésig hasonlít a Kakasbarázda „Rikatejeji“ vonulatának bizonyos részeire. Lásd *Korunk*, 1972. 2. 305—312.) 4. A Csere-tető Rabsonné vára felé ereszkedő lejtő kezdetétől induló, nagyjában Rabsonné útja folytatásában, az ilyésmezei iskolánál valamivel alább a Borzás-tetőig 1,5 km hosszan nyomon követhető, a felszín változó természetének megfelelően kötömbökből összehordott, hol földből, hol tömbökből készített töltésvonulat; ez akadályozta a Mezőhavasnak a Bucsin-hágó felőli, közlekedésre fölhasználható hegyorrán, a Sikbércmező déli oldalágán való leereszkedést.

Ezzel az erődítményrendszerrel — a Szilas-patak menti töltésrésztől eltekintve — Orbán Balázs után Téglás Gábor (*Erdélyi Múzeum*, 1900. 261. kk., 313. kk.), azonkívül Lattyák Sándor (*Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségártárból*, 1917. 218—219. — Lásd még Paulovics István: *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett „dák-“ ezüstkincsek kérdése*. Kolozsvár, 1944. 11., 31., 37—38.) foglalkozott még az első világháború előtt. E feltűnően nagyszámú védelmi létesítmény készíttetése a Sóvidék gazdasági jelentőségével lenne magyarázható? Az önkéntelenül felvetődő kérdésre a kutatások jelenlegi szintjén nem merünk határozottan válaszolni...

Az előrebocsátottak után képzeletben járjuk be Rabsonné várát. A nem túl terjedelmes vártető hadászati és harcászati előnyeit alaposan kihasználó alaprajzú erősség hossza 115, szélessége 41 m. Szélesebb K-i felében többé-kevésbé szabályos négyszögnek indul, ám az É-i fal kb. 51, a D-i pedig csaknem 37 m-es futás után szabályos rakattal végződik. Ez a sajátos körülmény részben a tető Ny-i fele természet adta jobb védettségével, részben talán ottani elkeskenyedésével magyarázható.

A vár fala végeredményben két külön részből áll: 1. a Rabsonné sziklájának irányuló, eléggé meredeken ereszkedő hegyortot védelmező, voltaképpen szabálytalan sokszög alaprajzú, kezdetlegesebbnek látszó falmaradványból; 2. a tető É-i és D-i peremének a K-i oldalt záró, egymással csaknem derékszögben találkozó falakból. Orbán Balázs állításával ellentétben, mostani ismereteink szerint kőfal az elkülönülő Ny-i szakaszt sohasem kötötte össze a többivel. Az É-i, de főként a D-i tetőszél meredekre fordulása előtti „lépcsőfoknak“ négy helyen való átvágásakor ilyesminek még csak a nyomára sem bukkantunk az egynemű málladéktalajban. (Szekeres Lajos lelkes parajdi múzeumszervező bányász munkatársunk



föltételezése értelmében itt cölöpkerítés helyettesítette volna a kőfalat. Ennek sem akadtunk „kézzelfogható“ maradványára.)

A várfal tetején állott harcosoktól oldalról kitűnően nyilazható várút majdnem egész hosszában az ÉK-i sarkon hagyott egyetlen bejárathoz vezetett. A kutatóárokkal két helyütt is átmetszett útmaradványt egyszerűen bevágták a lejtőbe.

A jellegének, természetének tanulmányozásáért az É-i oldalon belül-kívül kitarkat s egy helyütt alapjáig kibontott, átvágott falrész tanúsága értelmében az helyben kitermelt, faragatlan, de hasított kisebb-nagyobb látatömbökből rakott, hézagában oltott mésszel keményen kötött, 1,8-1,9 m vastag építmény volt. Alapozásakor az ezen az oldalon erősen lejtő sziklafelületbe lépcsőfokhoz hasonlítható árkot csákányoltak, a K-i falnak a bejárat mellett kibontott részét viszont szinte alapozási árok nélkül, közvetlenül a szikla fölött következő málladéktalajba horgonyozták le. Alulra 5-10 cm vastag mészhabarcsgyát öntöttek, ebbe nyomták be az alsó sor köveit. Belső, de különösen külső színének építésekor válogatott tömböket illesztettek egymásra. A külső meg a belső falfelületet adó nagyobb tömbök között kisebb kövekkel és habarccsal töltötték ki. A falmaradványnak az alapozástól mért mai magassága 1,7-1,8 m, de hajdanán ennél jóval „büszkébbnek“ kellett lennie, hiszen magába az alapozási árokba rakott alsó rész magassága megközelíti az 1 m-t! A vár belsejében jócskán találtunk valószínűleg inkább homoródalmási, de esetleg gyergyai eredetű jura-mész tömböcskéket, tehát az idehorodott nyersanyagból a meszet helyben kellett égetniök. A fal ugyan nem volt vakolt, de a két felületét adó tömbök között bőven kitöltötték homokot alig vagy egyáltalán nem tartalmazó mészhabarcscsal; ennek felületét nem sajnálták le is simítani.

Orbán Balázs nézetével szemben a vár egyetlen lehetséges bejáratának nyomait az ÉK-i sarokban fedeztük föl. A hajdani kapunyílást borító földtömegbe nőtt bükk hatalmas gyökérzete miatt azt nem bonthattuk ki teljes szélességében. Mégis sikerült ráakadnunk az itt 2 m-t meghaladó vastagságú K-i fal szabályosan kirakott É-i végére, noha ennek tömbjei kisebb-nagyobb mértékben már meglazultak. Az egykori járószinten, a „küszöbön“ megszenesedett gerendák (köztük szádpallók?) maradványaira bukkantunk. Sikerült megfigyelnünk a kettős: külső és belső kapuzábé (=félfa) tekintélyes átmérőjű cölöpüregének vöröses-feketés feltjait. Ezek szabatosan illeszkednek be a kettőjük között keskenyedő falvégződés két oldalán számukra hagyott 35×35 cm-es szögletbe. A bejárat jellegére némiképpen fényt vető megfigyeléseink ellenére a teljes kibontásig elharmarkodott lenne a kapu fajtájára következtetnünk.

A kincskeresésként elkeserítőn összevissza ásogatott felszín kutatóárkaink és felületi feltárásaink vallomása értelmében nincsen „művelődési rétege“. Az edénytöredékek az általában 25-30 cm vastag gyökérszönyeg miatt nehezen ásható televényből kerültek elő; alatta pedig már a szikla vékony málladékrétege következik. A vár használati ideje óta eltelt sok évszázad leforgása alatt tehát a termőtalaj vastagsága keveset gyarapodott.

Az ásás rendjén két, időben egymástól eléggé messze eső időszak emlékeit sikerült felszínre hoznunk. Az egyik anyagfajta a dák kor terméke; maradványai a tető egész felületéről ismeretesekké váltak. Kibontottunk egy, a közeli sziklafelület miatt kevésbé földbe mélyített, valószínűleg gerendákból öszszerótt lakóház belsejét. Jellegzetes, bütykös díszű anyagának nagyobb része szabad kézzel mintázott, kisebb része korongolt.

Ez az anyag kétségtelenül a dák műveltség virágkorából származik: durván keltezve az i. e. I—i. sz. I. századba utalható. Kezdeté talán még Burebista uralkodása idejéig, a dák állam kialakulásának időszakáig nyúlik vissza, noha e meglehetősen szerény emlékeanyag alapján ítélve a vártetőt huzamosan nemigen lakhatták. A hely jellegét tekintve menedékvárként „könnyvelhető“ el. A környék dák nemzetségfői egyikének lehetett az utolsó menedéke. E fölfedezés fölöttébb jelentős, mivel ebbe, a hazai történelem rendkívül nevezetes korába tartozó leletek úgyszólván teljességgel ismeretlenek voltak e vidéken.

Az emlékeanyag második csoportjába szintén eléggé kezdetleges, durva gyúrmájú, sötétszürke, öblös-hasas kora középkori edények szájperem-, oldal- és fenéktöredékei kerültek elő. Egy részük egymást metsző, egymástól eléggé távol futó, égetés előtt széles holmival bekarcolt, enyhe ívű, magányos hullámvonalakkal, más részük fésűszerű eszközzel sekélyebben bekarcolt hullámvonal-nyalábokkal ékített, de vannak körben szaladó, egyenközü vízszintesekkel szélesen bemélyített, sőt körömmel benyomkodott díszű töredékek is. Több hasas edény szélesen kihajló, tölcséresre alakított szájpereme a X. század korabeli alakváltozatokra emlékeztet. Mindent összevéve, az edénytöredékek közel állanak mind az Oklánd-kustalyvári,

mind a Székelyudvarhely-budvári, mind a Székelyvarság-tartódvári fazekastermekhez... Ez a körülmény Rabsonné várának azokkal egykorú voltát hirdeti! A nagyfokú hasonlóság mellett azonban tagadhatatlan árnyalati különbségek is megfigyelhetők. A Rabsonné vári edényanyag mintha valamivel „régiesebb“ változatot képviselne? Ennek a kérdésnek egyelőre nem tudjuk elfogadható magyarázatát.

A kikerült fazéktöredékek java részét a XI—XII. századba keltezhetjük. Ha csekélyebb is a számuk, de a XIII. század derekáig használatos edények töredékei is felszínre jutottak. A maradványok eléggé szegényes és a Kustaly vári helyzethez képest gyér volta alapján vételezve általánosságban kevés emberből álló őrség tartózkodhatott a várban. Csak háborús veszedelmekkor „tölthették föl“ az erőket, minden bizonnyal a közeli Ős-Parajd fegyverfogható férfinépével. Az elenyésző mennyiségű kiegészítő faltapaszrög („szuvat“) jelenlétéből következtetve az őrség nagyobb nyílásaiban sárral, mohával betömődött kéregstrakba vagy inkább durván összeródalt boronaházakba húzódtak az időjárás viszontagságai elől. Az edénytöredékek meg a toldott-foldott bronz bogrács tanúsága szerint itt főzte eledelét. Kustaly várával ellentétben mindenesetre feltűnő a táplálkozáshoz fűződő állatcsontok csaknem teljes hiánya.

Ferenczi István

## Gusti professzor magyar tanítványai és az első erdélyi falukutató munkatáborok

Dimitrie Gusti *A szociológiai monográfia* című tanulmánykötetének (Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976. — Balázs Sándor gazdag tájékoztatást nyújtó, értékes bevezető tanulmányával.) jegyzeteiben több helyt találkozunk Gusti professzor magyar tanítványainak, követőinek nevével, és hivatkozásokkal olyan cikkeikre, tanulmányaikra, amelyekben a bukaresti szociológiai iskola módszerét ismertették, s kutatómunkájukban felhasználták. Ezek között elsősorban az *Erdélyi Fiatalok* munkatársait kell megemlítenünk, akik már a lap megindulása (1930) után tudatosan fordultak a falu élete felé (lásd Balázs Ferenc, Balogh Edgár, Demeter János, Nagy László, Parádi Kálmán és mások cikkeit). Ugyancsak 1930-ban jelenik meg az *Erdélyi Fiatalok* szociográfiai kérdőíve; a folyóirat ekkor öt pályázatot tűz ki a falu tanulmányozására. A pályátelek között feltűnhet az, hogy felvetik az együttélő népek viszonyának, kölcsönhatásainak kérdéseit, és hogy az ötödik pályázatnál nagyon igényes: egy falu teljes szociográfiája. Mindezekben a cikkekben széles körű kitekintést, az akkoriban már többfelé megindított falumunka iránt megnyilvánuló tartós érdeklődést tapasztaljuk. Jellemző az is, hogy a folyóirat részletesen ismerteti (Jancsó Elemér) az *Erdélyi Helikon* irodalomtörténeti pályázatát: a munkák közül Venczel Józsefnek *A falu a XIX. század magyar irodalmában* című dolgozata magasan a többi fölé emelkedett. Venczel József a következő években Gusti professzor szociológiai iskolájának a módszerét és a falukutatás kérdéseit tanulmányozta, s a tanulatokat későbbi munkáiban alkalmazta is. A *falumunka és az erdélyi falumunkamozgalom* című összefoglaló tanulmányában (*Erdélyi Múzeum*, 1935. 219—249.) már biztosan tekintette át a román és a magyar szociológusok (D. Gusti, Ortutay Gyula és mások) tanításait, a falukutatás tudományos feladatait. Rámutatott arra is, hogy ez a munka a fiatal értelmiséget a társadalmi valóság ismeretéhez segíti hozzá, egy későbbi alkalommal (*Dimitrie Gusti és az erdélyi magyar falukutatók*. Korunk, 1970. 821—825.) pedig azt is hangsúlyozta, hogy „a főgond csak az maradt [...] egyáltalán lehet-e ebből társadalmi haszon a Kolozsvárt tanuló magyar értelmiségiek számára“.

Az *Erdélyi Fiatalok* munkatársai azonban Szabó Dezső hatására, romantikus lelkesedéstől indítva rendezték meg első falusi előadásait (Somkerék, Sajószentmárton). A kolozsvári főiskolások felekezeti egyesületeiben ekkor indultak meg a falu életével foglalkozó előadások, az *Erdélyi Fiatalok* pedig 1930 őszén szervezte meg első faluszemináriumát Demeter Béla irányításával. Megkezdődtek a csoportos kiszállások is székelyföldi és Kolozs megyei vegyes lakosságú falvakba, az *Erdélyi fiatalok* 1931—1932-ben kiadott négy falufüzete pedig a tudományos igényű falutanulmányok kezdetét jelzi. A falufüzetek között ma is különösen érdekesnek tartjuk Mikó Imre *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* című munkáját.

A falukutató mozgalom azonban az első évek lelkesedése után kissé megtorpant, a falufüzetek kiadása megakadt, a tervezett falumonográfiák nem készültek el. Ezen a helyzeten Venczel József, valamint Szabó T. Attila megállapítása szerint az 1935—1936-os tanév változást, amely a főiskolás ifjúság egy része számára az elméleti előkészítés ideje volt. Venczel József a bukaresti szociológiai intézetben folytatott tanulmányokat, és a bukaresti falumúzeum tudományos leltározásában is részt vett. Mivel a falukutató munkatábor sikere, amint azt Szabó T. Attila hangsúlyozta, elsősorban „a gondos és szakzerű előkészülettől függ”, csak a fenti előzmények után volt lehetséges az első, egészen sajátos arcú, önkéntes jellegű főiskolás magyar munkatábor megrendezése Bábonyban. Ennek ugyanis nem állottak rendelkezésre azok az anyagi alapok, mint a Gusti-féle „királyi osztagoknak” és falukutató csoportoknak.

Az első magyar főiskolás munkatábor 1936. július 28-án kezdte el munkáját; Kós Károly volt a „gazdája”, vezetésével pedig Szabó T. Attilát bízták meg. Megszervezésére a belügyminisztérium Gusti professzor közbenjárására adott engedélyt, s hogy ez nem mehetett simán, abból is kitűnik, hogy ugyanaz a minisztérium augusztus 11-i rendeletével már betiltotta a tábor további munkáját. A 15-20 magyar főiskolás (orvostanhallgató, teológus, tanárjelölt) tudatában volt annak, hogy legfontosabb feladata a falu megismerése, mérések, rajzok készítése, népmozgalmi, népnyelvi, népművészeti vagy társadalmi vonatkozású adatok gyűjtése. Hozzá kellett szokniuk a nehéz testi munkához, a közösségi élet önként vállalt felelősségéhez, mert nélkülük eredményes munkát nem lehetett volna végezni. Ennek a munkának a tervbe vett földművesiskola adott igazi értelmet, a tábor résztvevőit ez lelkesítette.

A tábor életét és munkáját számunkra Szabó T. Attila tanulmánya örökítette meg (*Az első munkatábor*. Hítel 1937. 51—65.). Eszerint a tábor életrendje így alakult: reggel öttől fél hatig felkelés, fél hattól fél nyolcig munka, fél nyolctól fél kilencig mosdás, reggeli, fél kilenctől tizenkettőig munka, fél egytől egyig ebéd, utána pihenés, fél öttől fél nyolcig munka, nyolckor vacsora, majd pihenés, ének stb. Ez napi nyolcórás munkát jelentett, emellett jutott elég idő pihenésre, szórakozásra s a falu népével való közvetlen, barátságos kapcsolatok kiépítésére.

Elégedjünk meg azzal, hogy a testi munka (útépítés, földhányás, aratás, kaszálás stb.) végső értékét közzöljük. Ez 6750 lejt tett ki, és nagyrészt fedezte a tábor élelmezési költségeit, habár annak két három-három tagú csoportja délutánonként s néhány egész napon át csak falukutató munkát végzett, s így a testi munkában nem vehetett részt. Térkép-vázlatot, rajzokat készítették a falu telepedés-képének meghatározásához, vagy népnyelvi és tárgyi néprajzi tanulmányokat folytattak. „Mindenki kedvvel, pontosan végezte a kijelölt munkát”, írja Szabó T. Attila, s ez a fontos megállapítása az ezt követő magyarlapádi vagy pedig a bálványosváraljai munkatábor tagjaira is talál, s jellemzi együtt a tábor szellemét (lásd Imreh István: *A bálványosváraljai falukutató*. Korunk, 1967. 1190.).

A bábonyi munkatábornak az egész ifjúság hivatástudatára és felkészültségére kiható tanulságait nem fejezhetjük ki számokban, habár tudjuk azt, hogy egy térkép-vázlaton, az egyes telkek telepedés-képén, a lakásberendezések megrajzolásához szükséges másfél száz vázlatlapon kívül még sok más feljegyzés, rajz és fénykép készült.

Mivel a bábonyi munkatábornak jórészt felkészületlen ifjúság dolgozott, és maga a vezető tanár is inkább nyelvész és néprajzos, mint igazi, képzett társadalomkutató volt, nem lehetett azt várni, hogy a falumonográfia ilyen rövid idő alatt elkészüljön. A tudományos eredmények azonban nem maradtak el: 1936-ban már megjelent Kós Balázs *Egy falu mezőgazdaságának rajza* (Hítel, 1936. 4. 297—306.) című tanulmánya, amely megbízható adatokkal adott betekintést egy kis kalotaszegi falu elmaradott gazdasági életébe, sőt egész életmódjába és az ezzel kapcsolatosan megoldandó kérdésekbe. A következő évben Szabó T. Attila a tábor történetét és munkáját ismerteti (i.m.), 1939-ben egy településtörténeti tanulmánya (*Bábony története és települése*. Erdélyi Múzeum, 1939. 35—62., 146—178. és Erdélyi Tudományos Füzetek, 104.) visz új szintet és problémákat tudományos életünkbe. Ha a fentiekben kívül még megemlíthetjük Szabó T. Attilának egy nyelvész-tanulmányát (*A bábonyi népnyelvi igealakjai*. Magyar Népnyelv, 1939. 48—64.) és néhány kisebb cikkét, akkor semmiképpen sem mondhatjuk eredménytelennek a bábonyi kutatómunkát, habár az a társadalmi kérdések alaposabb felvetésével vagy legalább több szempontú megvilágításával adós maradt. Mégis a falukutató fontosságára ébresztette azokat, akik a társadalmi kérdések iránt abban a korszakban már érdeklődtek, és jórészt még a polgári szociológusok munkáit olvasták, másokat pedig talán a szocializmus és a munkásosztály követelése-

seinek a megértéséhez vezetett. Ezzel bizonyos fokig hozzájárult a Vásárhelyi Találkozó szellemi előkészítéséhez.

Az ezt követő években már nemcsak a romániai, hanem a magyarországi fiatalság sorából is többen (például Lükő Gábor) tanulmányozták Gusti professzor tanításait és a bukaresti szociológiai iskola módszerét. Alaposabb ismereteket adott a sávnești-i tanfolyam, amelyen Váró György, Haáz Ferenc, Hegyi István és Bakk Péter vett részt a magyar ifjúság részéről. Közülük Bakk Péternek volt leginkább alkalma arra, hogy Gusti professzor szociológiai és falukutató munkájának módszerét tanulmányozza, s azt munkájában felhasználja vagy népszerűsítse. (1938-ban előadást tartott erről a kérdéstről az Erdélyi Múzeum-Egyesület Társadalmi Szakosztályában Kolozsvárt).

A fiatal erdélyi magyar értelmiség körében ezalatt fokozatosan erősödött az érdeklődés Gusti professzor falukutató munkássága iránt. Ezt több korabeli cikk és tanulmány bizonyítja. Így például Bányai Imre a *Korunkban* (1938. 484—491.) rokonszenvvel ír *A D. Gusti-féle román szociológiai iskoláról*, és rámutat az általa művelt szociológiának „népi demokratikus” színezetére. Pálffy Károly kézírásban is cikket írt róla (*A Gusti professzor falumunkája*. Református Szemle, 1937. 303—306. — *A román falumunka*. Kiáltó Szó, 1938. 102—103.). Ezeknek a rövid cikkeknek önmagukban ugyan nem tulajdoníthatunk jelentős hatást, de ha áttekintjük azokat az egyre gyakrabban megjelenő falukutató tanulmányokat (például Parádi Kálmán: *A néptáplálkozás*. Hitel, 1936.; Heinrich Mihály: *A néptáplálkozás kalóriaértékben*. Hitel, 1937.; Bitay Pál: *A falu értelmiségi rétege*. Hitel, 1937.; dr. Nagy András: *Adatok az erdélyi magyarság egészségügyéhez*. Erdélyi Múzeum, 1938. és mások), akkor kitűnik az, hogy noha az erdélyi magyar falukutatás nem fejlődött egységesen és szervezeten, a fiatal értelmiséget mégis olyan társadalmi feladataira ébresztette, amelyek teljes átalakulásához és végső soron „a többi dolgozó réteggel” való szolidaritás vállalásához vezettek. Kovács Katona Jenő 1939-ben (*Korunk*, 1939. 766—771.) az erdélyi falukutatást megindító csoport felmorzsolódását látta meg, ugyanakkor azonban arra is rá kell mutatnunk, hogy az első munkatáborokban, valamint azokon kívül az életre felkészülő értelmiség már nemcsak elméleti feladatokat látott maga előtt, hanem a társadalmi bajok orvoslását is sokféle kereste, az értelmiségi munkát a fizikai munkával együtt vállalta.

Ebből a szempontból kell napjainkban értékelnünk a lapádi munkatábort, habár a falukutató irodalomban nem történt róla eddig említés. A megszervezését olyan szakember végezte, mint Bakk Péter, a Bethlen Kollégium tanítóképzőjének fiatal pedagógia és francia szakos tanára, aki a bukaresti egyetemen végzett, Gusti professzor szemináriumának a hallgatója volt, s így közvetlen forrásból merítette szaktudását, s azt fel is használta tanári munkájában.

Bakk Péternek tudomásunk szerint két könyvismertetése jelent meg Gusti professzor folyóiratában, a *Sociologia românească*ban, 1937-ben (2—3.) Balázs Ferenc *Rög alatt*, 1938-ban (10—12.) pedig Illyés Gyula *Puszták népe* című munkáját ismertette. Kétségtelen, hogy Bakk Péter helyesen ismerte fel a két kiemelkedő társadalomkutató munkájának jelentőségét, és rámutathatott arra a társadalmi világra, amely nem állott távol a román falu életétől sem. A román kutatók eszerint valószínűleg az ő cikkei nyomán figyeltek fel Balázs Ferenc és Illyés Gyula súlyos társadalmi problémákat felvető, további munkára és küzdelmekre serkentő könyveire. Balázs Sándor szerint: „Igen sokat tett a román—magyar szociográfusok kapcsolatainak elmélyítéséért”, illetőleg egymás munkájának kölcsönös megismeréséért.

Bakk Péter rendkívül alaposan, tudományos felkészültséggel, önmagát folytonosan ellenőrizve végezte munkáját a Bethlen Kollégiumban.

A közoktatásügyi minisztérium utasítása szerint 1939. október 15-i kezdettel az enyedi tanítóképző igazgatósága Bakk Péter és Erdélyi Gyula tanárok vezetésével a VIII.-os tanítójelöltek számára Lapádon munkatábort szervezett, hogy falumonográfia készítéséhez gyűjtésnek adatkot. A négy hétre tervezett munkatábort, amelyen tanáraik irányításával minden munkát a tanítójelöltek végeztek, a csendőrség tiltó rendelkezései miatt két hét múlva fel kellett oszlatni, s így a falumonográfiát előkészítő munkálatok már a kezdet kezdetén félbeszakadtak. Hangsúlyoznunk kell, hogy tudomásunk szerint ez volt az első erdélyi magyar középiskolás munkatábor, amely Gusti professzor tanításait felhasználva, szakszerű vezetéssel, szakemberek bevonásával, az ifjúság kollektív munkájával kísérlete meg a falu társadalmi és művelődési kérdéseinek felmérését.

A táborban a 19 tanítójelölt a következő napi beosztással használta fel idejét: hat órákor felkelés, fél héttől hétig reggeli, héttől tizenkettőig fizikai munka

(vízlecsapoló sáncásás stb.), ugyanakkor két szolgálatos tanuló ebédet főzött, tizenkettő és három közt étkezés, pihenés, háromtól fél hétig falukutató munka, telkek felmérése, népesedési adatok gyűjtése, rajzok készítése, történeti adatok gyűjtése, hét és nyolc óra közt vacsora, majd pihenés, szórakozás éneklés stb. A falukutató munka ötös csoportokban folyt; volt, aki fényképezett, mások rajzoltak, népdalokat, népi szokásokat jegyeztek le, tájszavakat gyűjtöttek. A földmérésekhez Bakk Péter kihívta Enyedről Demény Zoltán számtantanárt és Szűcs Elemért, a kollégium erdőmérnökét is, s így tudományos értékű anyagot gyűjtött össze, amelynek feldolgozása a következő évek feladata lett volna. Erre azonban már nem jutott idő.

Ezek a fiúk hozzá voltak szokva a munkához, nem volt idegen tőlük a falu élete. A Bethlen Kollégiumban az elméletet a gyakorlati munkával mindig is összekapcsolták. A fiúk a falu népéhez is könnyen közel kerültek, bekapcsolódtak életébe. Megszerették és megvendégelték őket, amikor a tábor feloszlott, és szívesen látták a diákokat később is, ha ide visszatértek. A lapádi műkedvelő mozgalom (táncsoprot és dalárda) fellendülését 1944 után, amikor fiatal tanítók kerültek ide, valószínűleg ennek is tulajdoníthatjuk.

A Lapádon összegyűjtött anyagból azonban semmi sem került a nyilvánosság elé, Bakk Péter ugyanis a háború áldozata lett, az általa összegyűjtött hatalmas cédulaanyagnak nyoma veszett.

1940-ben már nem nyílt lehetőség újabb kiszállásra, de a tanítójelöltek szociológiai tanulmányai ezzel nem szakadtak meg. Gyakorlati munkát is végeztek a Magyar Kaszinó és az Iparos Önképzőkör könyvtárában. Az enyedi pedagógia-tanárok az ezt követő időszakban faluszemináriumot szerveztek a környék erre vállalkozó tanítóival, feladatokat tűztek ki, számba vették az eredményeket, s így következetes, igényesebb, a falusi nép kérdéseibe elmélyedő munkát indítottak meg.

Bakk Péter és a lapádi munkatábor nem maradhatott hatástalan. Az enyedi tanítóképzősök így ismerkedtek meg a szociológiai kutatás módszerével, megőrizték tapasztalataikat, és azokat hasznosították munkájukban. (Megmaradt többek között a lapádi nyomorúságos, szalmafedeles házakról készült felvételek is, amelyek a falu korabeli állapotát tükrözik, amikor a papilakon kívül még csak egyetlen cserépfedeles ház volt.) A táborozó tanárok és diákok megismerése révén Lapád népe közelebb jutott a kollégiumhoz, az iskolához és a társadalmi munkát vállaló értelmiséghez.

A lapádi munkatáborra ezért ma is úgy nézünk vissza, mint a korabeli magyar tanítóképzés egyik jellemző, fontos megnyilvánulására, és reméljük, hogy a még életben levő tanítványok, illetőleg Erdélyi Gyula pedagógia-tanár útján további részleteket is megtudhatunk róla.

Megemlítjük még, hogy ugyanebben az időszakban Bereczky Sándor *Táj- és népkutatás* címmel cikket írt a *Hitelbe* (1939. 327—331.). Bereczky Sándor Györffy István halála alkalmából foglalta össze a kiváló népraajtudós tanításait és az 1939 nyarán általa irányított falumunka módszerét, törekvéseit. Megállapította annak hiányosságait is, majd így folytatta: „A román falumunkában s az eddig végzett erdélyi magyar munkában a falukutatás mellett ott van a faluszolgálat is.“ Bereczky hangsúlyozta, hogy a falun dolgozó kutatócsoportok munkája a faluért történik, ezért „a bajok orvoslását“ is szolgálniuk kell, nem elégedhetnek meg pusztán a tudományos jellegű munkával. Úgy véljük, az enyedi tanítóképzősök kutatócsoportja éppen azzal nyerhette meg a lapádiaknak a rokonszenvét is, hogy részt vett a nép életében, és a falu számára hasznos fizikai munkát végzett. Így készültek a jövőendő tanítói a felelősségteljes nevelői munkára, és néhány év múlva valóban ott találjuk őket mindenfelé, ahol a népművelésben szükség volt rájuk.

Vita Zsigmond

## Fejlődéstani kísérletek

Az alább következők célja — ha nem tévedek — mindennapi munkánk néhány érdekesebb s talán kevésbé ismert vonatkozásának ismertetése. Mielőtt azonban rátérnék a lényegre, hadd kezdjem néhány, véleményem szerint szintén lényeges általános észrevétellel. Megtehetném ezt a végén is, de jobb mindjárt az elején „tisztá vizet önteni a pohárba“.

Mindenekelőtt magáról a *fejlődéstanról* és annak *kísérletes* részéről, amely — máris megemlíthetem — a mi temesvári munkaközösségünk fő működésterülete. Túlzás volna azt állítani, hogy ez a tudományág általában ismeretlen. Mégis nem-egyszer előfordul, hogy „magyarázkodnunk“ kell. A nem közvetlen szakember, még ha orvos is az illető, hajlamos egy kalap alá venni bennünket például a genetikusokkal. Ez persze nem véletlen: a genetika, az átöröklés elméleti és gyakorlati kérdései erősen behatoltak a köztudatba, s az átöröklés sokak tudatában mondhatni egyeduralgokodó irányítója annak, ami a születés előtt történik. Márpedig bármennyire fontos tényező is az átöröklés, bármilyen nagy volt is az utóbbi évtizedekben a genetika ismerethódító előretörése, a megtermékenyítés és születés között (sőt a mondott időszak előtti időben is) sok minden történik, amit csak a genetika nem tud megmagyarázni. A kísérletes fejlődéstan alapvető feladata éppen ezeknek a „fehér foltoknak“ a felderítése. Mert ha nagyjából ismerjük is az élőlények egyéni fejlődésének tényeit — arról, hogy *mi történik*, s hogy *miért és hogyan történik*, még igen keveset tudunk.

Lehet, hogy nyitott kapukat döngetek, ha a fejlődéstani kutatások egyre növekvő fontosságát hangsúlyozom. Mégis úgy hiszem, nem érdektelen ezzel kapcsolatban néhány elvi vonatkozást megemlíteni. Először is le kell szögezmem, hogy a születés előtti fejlődés normális menetének megismerése önmagában is rendkívül fontos. Az emberi és állati (illetve a növényi) élet olyan szakaszáról van szó, amelynek során a további történések tekintélyes része megindul, és — ami talán még fontosabb — e történések iránya, mikéntje meghatározódik. Ez nem jelenti azt, hogy születéskor *minden* adva van, hogy a legkülönbözőbb környezeti tényezők nem gyakorolhatnak a továbbiakban gyakran döntő hatást az egyén alakulására. Az alapvető struktúrák és funkciók azonban, legalább kezdetleges formában, a születés előtti fejlődés során alakulnak ki, és az említett tényezők ezekre hatnak, ezeket alakítják. (A születés előtti fejlődés maga is a genetikailag „adott“ alap és a közvetlen vagy közvetett környezet kölcsönhatása révén valósul meg!) Még nyilvánvalóbb a születés előtti fejlődés megismerésének jelentősége, ha arra gondolunk, hogy az öröklött „alap“ és a környezet kölcsönhatása *eltérítheti* megszokott útjáról az *egyén* fejlődését. Nemcsak a születéskor vagy később észlelt fejlődési rendellenességekről van szó, hanem sok olyan ismert vagy ismeretlen elváltozásról, amelyeknek, bár a születés után nyilvánulnak meg, indulásuk okai a születés előtti életben keresendők. Ma már szinte közhely, hogy a születés előtti patológia a születés utáni kóros elváltozások és folyamatok tekintélyes részének kulcsa — s így megismerése a megelőzés és kezelés lehetőségeit adja kezünkbe.

Ezzel el is érkeztem e bevezető egyik igen lényeges pontjához. A fejlődéstant általában (azok, akik tudomást vesznek róla) „elméleti“ tudományágnak tekintik. Ez a vélemény részben helytálló is. A fejlődéstani megismerés egyrészt önmagát gyarapítja: minden újabb feltárt tény a további mélyebb megismerést szolgálja. A kutatási terület adottságai révén azonban az egyéni fejlődés vizsgálata általános érvényű és jelentőségű problémák megoldását is elősegítheti. Gondolok itt a biológia, szűkebb értelemben az orvostudomány olyan megoldatlan kérdéseire, mint a növekedés, a regeneráció, a rosszindulatú sejtburjánzás mechanizmusa stb. Olyan kérdések ezek, amelyeknek megismerése nélkül a jövő orvostudománya nem is képzelhető el. Már ebből is kitűnik, hogy a fejlődéstan távolról sem tisztán „elméleti“ tudomány (ha ilyen egyáltalán létezik). A biológiai gyakorlattal való kap-

csolata azonban nemcsak közvetett: közvetlen kihatásai ugyancsak nagyszámúak. A következőkben még szó lesz több, ide tartozó kérdésről, úgyhogy csak néhány szemléltető példát említek. Az állattenyésztést forradalmasító mesterséges megtermékenyítés, a mind kecsgetőbb embrióátültetés elképzelhetetlen volna a fejlődéstan kísérleti adatai nélkül. A sok értékes adatot szolgáltató magzatvízcsapolás vagy egyes fejlődési rendellenességek műtéti kezelése szintén fejlődéstani ismereteken alapszik. Az irányított állattenyésztés és a fejlődési rendellenességek megelőzése és kezelése terén megnyilvánuló „hiányosságaink“ vizsont jórészt a normális és a patológiás fejlődés konkrét megismerésében még létező „fehér foltoknak“ tulajdoníthatók.

Még egy általános kérdés. A tudománytörténet bizonyítja, és a kutatás mindennapos gyakorlata aláhúzza, milyen nagy, olykor döntő szerepe van a *technikai segédesszközök* megújulásának, a kutatás *módszeratanának* az eredmények elérésében. Ez nagy általánosságban minden tudományágra vonatkozik, viszont nem jelenti azt, hogy a technika önmagában biztosítja az eredményes kutatást. Gyakran hallunk olyan véleményt, miszerint bizonyos kutatási területeken — így a fejlődéstanban is — csak tökéletesen felszerelt, a technika legújabb vívmányaival rendelkező intézetekben lehet igazán előrevinni a megismerést. Nos, ha alaposabban utánanézzünk, a helyzet nem ilyen kategórikusan egyszerű. Nem mindig az a lényeg, hogy milyen technikai lehetőségekben dúskálunk, hanem az, hogy miképpen használjuk őket, s van-e olyan *gondolati, elméleti alap*, amelynek talaján a felszerelések működjenek. A fejlődés nehéz dió: hozzáférhető, de rendkívül makacs „titkainak“ feltárásához gyakran egy jól átgondolt egyszerű kísérlet többel járul hozzá, mint szekérnyi, rafinált technikával végzett meghatározás. Az embrió-biókémia és az embriószövet- és sejt kémia például a legfinomabb módszerek segítségével hatalmas adattárat halmozott fel, de ha kritikailag értékeljük heurisztikus jelentőségét, vajmi kevés igazán alapvető megállapítást tudunk kimutatni belőle.

Most pedig hadd térjek át az általánosról az egyedire. Nem céлом munkabeszámolót írni, sem végigkövetni a Menkes professzor alapította temesvári fejlődéstani iskola negyedszázadot meghaladó tevékenységét. Munkánk egyik részlegével kapcsolatban jegyezk fel csupán néhány gondolatot és *természetesen* tény. Nem ok nélkül emeltem ki a „természetesen“ szót. Ha az ember óráról órára, napról napra, gyakran éjszakáról éjszakára az élő, fejlődő állapotálatát vizsgálja, lassan kialakul benne bizonyos viszolygás az *a priori*, pusztán elméleti eszmeifuttatásokkal szemben: azokkal szemben, akik általános „elveket“ akarnak rákényszeríteni az élő valóságra. Nem a világnézetben alapuló általános természetszemléletről van itt szó, ebben a vonatkozásban az élet minden lelkiismeretes kutatója előbb vagy utóbb eljut a dialektikus materializmushoz: az életfolyamatok és jelenségek belső, sokrétű dialektikája, a mindenütt és mindenkor ható anyagi erők törvényszerűen ide vezetnek. Azokról van szó, akik véleményt vagy éppen ítéletet akarnak mondani egyes kutatók vagy iskolák eredményeiről anélkül, hogy konkrét kapcsolatba kerültek volna az élő anyag valóságával, anélkül, hogy egyszer is viaskodtak volna — mondjuk — a titkait makacsul őrző embrióval. Az ilyen *ex cathedra* ítélethirdetés, amely gyakran csak a mások (szintén minden alapot nélkülöző) véleményének szajkózása, vezetett és vezethet olyan „kampányszerű“ akciókhoz, mint annak idején Rudolf Virchow vagy — hogy a fejlődéstanban maradjunk — Hans Spemann és az ún. „fejlődésmechanika“ jelentőségének lekicsinylése, sőt tagadása.

Mindkettővel kapcsolatban személyes élményem is van. Sok évvel ezelőtt, amikor meguntam a Virchowról szóló harcias cikke özőnét, elolvastam néhányat Virchow *saját* műveiből. Ma is őrzöm a füzetet, amelyben egyre fokozódó büntudattal és haraggal jegyeztem fel a nagy tudós szigorúan tudományos, ösztönösen dialektikus és többnyire ma is helytálló megállapításait. Ami pedig Spemannt és az általa teremtett kísérleti fejlődéstani iskolát illeti, huszonhárom éve nap mint nap győződöm meg róla munka közben, hogy — bár lehet vele vitatkozni (kivel nem lehet?) — milyen termékeny impulzust adott módszereivel, elméleteivel, megállapításaival mindenkinek, aki az embrió fejlődését fürkészi.

Mint jeleztem, munkánk egyik részlegéről lesz tehát szó. Kollektívánk hosszú ideig, néhány alkalomszerű kivételtől eltekintve, kizárólag *csirkeembrión* végezte kísérleti kutatásait. Ez általában így van: az embriológusok, a fejlődéstani iskolák rendszerint „szakosodnak“. A már említett Spemann-iskola kételtű embriókon dolgozott, az Étienne Wolff alapította francia fejlődéstani iskola madárembriókon,

Detlaff szovjet kutató és munkatársai halembriókon, Tarkowski varsói laboratóriuma egérembríókon stb. Találkoztam olyan kitűnő kutatóval, aki behatóan ismerte a csirkeembriót mint kísérleti alanyt, de akinek én mutattam meg először mikroszkóp alatt a patkányembriót. Nos, néhány évvel ezelőtt szükségét éreztük annak, hogy bizonyos kérdések vizsgálatára bevonjuk „pácienseink” körébe az *egér- és patkányembriót*. Az emlőállatok embrióin végzett kísérletes vizsgálatok meglehetősen újkeletűek. Ez első hallásra furcsának tűnhet, hiszen — a fejlődéstan elsősorban „antropocentrikus” beállítottságát tekintve — logikus volna, ha az emberhez minél közelebb álló embrió érdekelné elsősorban a kutatókat. Nem is az érdeklődés hiányáról volt szó, hanem arról, hogy az emlőembrió az anyaállat méhében s különösen a petevezetékben nehezen hozzáférhető, a kétéltűek „születés” előtti fejlődése viszont szinte a szemünk előtt folyik a kísérleti edény vizében, a csirkeembrió pedig egyszerű módszerekkel jól megfigyelhető a tojáshejőn keresztül.

Az utóbbi két évtized ezen a téren is változást hozott. Hozzá kellett férnünk az emlőembrióhoz, és hozzáfértünk; kísérleteznünk kellett vele, operálnunk kellett, hatnunk kellett rá, és ezt is megvalósítottuk (a többes szám nem minket, temesváriakat jelez, hanem az összes embriológusok „team”-jét). Erdemes néhány példa révén bepillanttanunk a kísérletes emlőembriológiába. Ahol indokolt, majd arról is lesz szó, hogy ebbe hol és hogyan kapcsolódott be a mi kollektívánk.

Először néhány szót a kísérletezésben használt állatokról, illetve embrióikról. Az embriológus leggyakoribb kísérleti alanya az egér, a patkány és a nyúl. Az első kettőnek terhességi ideje (az időtényező igen fontos!) körülbelül három hét, és fejlődésük mikéntje is sok tekintetben hasonló. Ez a három „kedvenc” persze nem zárja ki a többi kísérleti állatot, amelyek körébe az utóbbi időben egyre inkább az emberszabású majmok is beletartoznak. A tengerimalac, amely oly fontos szerepet játszik például a tuberkulózis tanulmányozásában, szintén alkalmas volna fejlődéstani kísérletekre, mivel méhlepénye hasonló az emberéhez, mégis ritkán használjuk: hosszú terhességi ideje (60 nap körül) megnehezíti a kísérletezést. Az emberhez legközelebb álló majmok esetében viszont a nehezen hozzáférhető és kis számú állat jelent akadályt.

A kísérleti állatok problémája — nemcsak a mi szakterületünkön, hanem általában az orvosi-biológiai kutatásban — bonyolult, és még a legfejlettebb országokban is csak részlegesen megoldott. Ezt igazán csak akkor értettük meg, amikor elkezdtünk emlőembriókon dolgozni. Az igazán egészséges, jól szaporodó (a mi esetünkben ez döntő!) állatok beszerzése és megfelelő gondozása nehéz feladat. Az egerek és patkányok, amelyekkel dolgozunk, ún. *laboratóriumi törzsek*, mondhatnánk úgy is, hogy a kísérletezők „teremtményei”: sohasem kerülnek kapcsolatba a külvilággal, nem léteznek a természetben. Éppen ezért rendkívül érzékenyek minden külső behatásra. Hogy csak egy példát említsék: egyetlen himállat jelenléte az állatszobában megszakíthatja az ott levő nőstények terhességét: bizonyos vegyi anyagokról, a szaglás útján vagy más úton ható, ún. feromonokról van itt szó, és e hatás kikapcsolása nagy körültekintést igényel. Egy másik bonyolító tényező a különböző állattörzsek *eltérő reakcióképessége* a kísérleti behatásokkal szemben. Hogy ez milyen nehézségeket teremthet, azt a saját kereserű tapasztalatainkból vett következő példa is bizonyítja. Az alább majd szóba kerülő embrióátültetést először néhány, saját állattenyésztésünkben tartott egértörzshöz kíséreltük meg. Bármit csináltunk is, bárhogyan javítottunk a kísérlet feltételein, eredményeink messze a többi szerző által közölt eredmények mögött kullogtak. Végül egy bukaresti intézet tenyészetéből származó „idegen” egértörzshöz folyamodtunk. Az eredmények egyszerűen (ha jó feléves kísérletezést „egyszeriben”-nek lehet nevezni) megjavultak, a kísérletet „pályára állítottuk”.

Túl a már jelzett nehézségeken, maga az emlőembrióra való *átterés* (helyesebben *bekapcsolása* a kísérletekbe, hiszen nem lettünk hűtlenek a csirkeembrióhoz sem) ugyancsak nehéz feladat volt. A szó szoros értelmében meg kellett tanulnunk a számunkra szokatlan, csak könyvekből ismert embrió korai struktúráját, meg kellett barátkoznunk változékonyságával. Ehhez nagyon sok embriót kellett feldolgoznunk és mikroszkóp alatt végigvizsgálnunk. Jó ideig tartott, amíg gyakorlatra tettünk szert a fiatal embriók kiperarálásában (az egér- és patkányembrió ugyanis a kétszarvú méhben fűzészzerűen elhelyezkedő, ún. decidua-csomókban „leledzik”: ebből kell, nagyító alatt, finom csipeszek segítségével kihámozni). Munkánk ilyen vonatkozásairól egyébként nem szokás írni, de úgy gondolom, ez is a „műhely”-hez tartozik.

Térjünk vissza a már szóba került embrióátültetésre. Röviden arról van szó, hogy a fejlődés korai stádiumában átvigyük az emlőembriót egy „mostohaanya”



méhébe, és megfigyeljük ottani sorsát. Az átültetés régi és értékes segédeszköze a kísérletes fejlődéstannak. A művelet itt nem egy hiányzó szerv vagy szövet pótlását szolgálja (mint az embriónál végzett szerv- és szövetátültetések esetében), hanem az illető embriónális szerv vagy szövet viselkedését hivatott tisztázni, kölcsönhatásait az új, idegen környezettel, rejtett, csak ilyen körülmények között megnyilvánuló potenciáit. A fejlődéstan számos alapkérdése elsősorban ezzel a módszerrel vizsgálható. Az egész embrió átültetése más állat méhébe számos probléma tisztázását segítheti elő. Az átültetés akkor történik, amikor az embrió a petevezetékéből átkerült a méhbe, de még nem rögzült a nyálkahártyájához, tehát még nem kezdődött meg az a folyamat, amelyet *nidatio* (befészkelődés) néven ismerünk. Ekkor még az anyai szervezet szövetei nincsenek közvetlen kapcsolatban az embrióval, a kölcsönhatás csupán a méhen belüli folyadék révén valósul meg. Az átültetéssel éppen ezt a *kölcsönhatást* vizsgálhatjuk: sok mindent megtudhatunk a nidatio feltételeiről, genetikailag különböző törzsek közötti átültetéssel észlelhetjük a „mostohaanya” öröklési faktorainak hatását stb. Érdekes lehetőségeket teremt az átültetés az embriót korán érő ártalmak vizsgálatára is. Ha például az eredeti anyaállatot valamilyen külső behatásnak (fertőzés, besugárzás stb.) tesszük ki, majd embriót — egér vagy patkány esetében nyolcat-tíz — kezeletlen állat méhébe ültetjük, értékes adatokat nyerhetünk arra vonatkozóan, vajon az embriót érő esetleges károsító hatás az anyaállat szervezetének közvetítésével vagy direkt úton valósult-e meg. A kezelés és az átültetés között eltelt idő változtatásával még a hatás pontos idejére és a normális, új anyai környezetben történő esetleges „gyógyulásra” vonatkozó ismereteink is gyarapodhatnak.

Az átültetés az állattenyésztésben lehetőséget nyit arra, hogy genetikailag nagyértékű, gazdaságilag előnyös tulajdonságokkal rendelkező állatok embrióit más anyaállatokkal hordassuk ki, vagy kevésbé értékes embriókat nemesített anyaállat hatásának vessünk alá, hogy megnöveljük egyes állatok utódainak számát stb. De nem különbözik az embrióátültetés az *ember szempontjából* sem. Olyan esetekben például, amikor — különböző okokból — az emberi petesejt, illetve a korai embrió nem juthat el a méhbe (vagy a petefészek nem képes feladatát teljesíteni), idegen korai embrió átültetése megoldhatja a terméketlenség problémáját. Az állattenyésztésben túlvagyunk a kísérleti fázison, és egyes kutatók gyakorlati eredményekről is beszámolnak. Emberi vonatkozásban még nem jutottunk ilyen messzire, de a mesterséges megtermékenyítés után ez a módszer is bekerül majd az orvostudomány fegyvertárába.

Az átültetés technikája aránylag egyszerű, bár eredményes keresztülvitele nagy gyakorlatot kíván. Erről magunk is meggyőződhattunk: átültetéseink eredményei a „tréninggel” párhuzamosan javultak. Lényege a következő. Az időzített terhességű anyaállatot megöljük, kétszarvú méhét eltávolítjuk, majd tápfolyadékban, finom üvegpipetta segítségével, ugyanazon folyadékkal átfeccskendezzük. A „kimosott” embriókat — ilyenkor blastocysta a nevük, és egyik oldalán megvastagodott falú hólyagot képeznek — kevés folyadékkal pipetába szívjuk. Időközben az elaltatott receptor állat méhét előkészítjük, és az embriókat a méhfalon keresztül befecskendezzük. A bejuttatott embriók egy része (eddig legjobb eredmények szerint 40-50 százaléka) továbbfejlődik, megtörténik a *nidatio*, és a „vendég” embriók az állat sajátjaiként születnek meg.

Itt tisztáznunk kell egy kérdést: *milyen* állatba ültetünk át? Erre általában két megoldás kínálkozik. Ha az átültetést valamely jól látható öröklött tulajdonság tekintetében különböző törzsek között végezzük (például fehér szőrű egér embrióját ültetjük színes szőrű nőstény méhébe), a „jövvényeket” a többi embrió, illetve újszülött között könnyen felismerhetjük a szemben még a születés előtt jelentkező festékanyagról. Az ilyen, ún. *genetikai markerrel* végzett átültetés hátránya, hogy a saját embriók jelenléte bizonyos mértékig korlátozza az átültethető embriók számát és fejlődési lehetőségeit

Csak mellel jegyzem meg, hogy a többembriós emlősök kísérleti fejlődéstannak egyik problémája a sok közül éppen ennek az embriófűzérnek elhelyezkedési mechanizmusa. Egy be nem fejezett, inkább ötletszerű kísérletben — a kísérletező mindig egy kicsit játszik is a lehetőségekkel — mi is belevágtuk a fejszénket ebbe a problémába: lekötéssel többé-kevésbé „megrövidítettük” a méh egyik szarvát (patkányon), és úgy tűnt, hogy bizonyos rövidülésen túl a saját embriók nem képesek nidatióra. Ez, ha valóban így van, igazolná azt a létező felfogást, miszerint minden befészkelődő embrió körül valamiféle gátlásos zóna alakul ki — érdekes önszabályozó mechanizmusként.

Egy másik lehetőség az ún. *älteresség* felhasználása. Normális körülmények között a méh nyálkahártyájához tapadó és abba behatoló embrió körül szövetburjánzás és átalakulás révén kialakul az ún. *decidua* (lásd a már említett decidua-csomókat), egy véregekben bővelkedő, tápanyagokban dús szövet, igazi „fészke” a fejlődő új szervezetenek. A méhnek ez az alkalmazkodási képessége mindenekelőtt hormonhatásokon alapszik, a normális megtermékenyítés után fellépő általános hatásokon. Tapasztalat szerint azonban a szervezet és benne a méh akkor is „terhessé” válik, ha a közösület *nem* követi megtermékenyítést. Ilyen helyzetet tudunk létrehozni azért, hogy bizonyos idővel a párosítás előtt a hímállat ondovezetékét lekötjük. Az ilyen párosítással nyert „älterhes” nőtények méhében nincsenek saját embriók, de ha átültetéssel más embriókat juttatunk bele, azok a nyálkahártyában megfelelő „fészkekre” találnak. E módszer hátránya, hogy a saját embriók fejlődését — kontrollképpen — nem tudjuk összevetni az átültetett embriók fejlődésével.

Amikor embrióátültetéssel is elkezdtünk foglalkozni (hálával gondolok arra a néhány hetes tapasztalatcserére, amelynek során Tarkowski professzor varsói fejlődéstani laboratóriumában elsajátítottam a gyakorlati alapismereteket), felmerült annak szükségessége, hogy a két módszer gyengéit egy új módszer kidolgozásával kiküszöböljük. Olyan receptor állatra volt szükségünk, amelyben az átültetett embriók ne keveredjenek a saját utódokkal, ugyanakkor mégis legyenek sajátjai. A látszólagos ellentmondást sikerült feloldanunk, mégpedig egyszerűen (nota bene: minden módszer egyszerűnek tűnik, *miután* megvalósítottuk!). A szokásos átültetésekor lekötöttük az illető méhszarv és a megfelelő petevezeték közötti átmenetet, s ezzel megakadályoztuk, hogy a saját embriók, amelyek ekkor még a petevezetékben találhatók, átkerüljenek a méh üregébe. Megvolt tehát a valóban terhes, de *üres méh* és megvoltak — a túloidali méhszarvakban — a zavartalanul fejlődő *saját embriók*. Sok száz átültetés és sok más természetű nehézség leküzdése után nemrég zártuk le ezirányú munkánk első szakaszát. A tulajdonképpeni kísérletezés csak most következik, hiszen a kidolgozott módszert korai *károsító hatások* vizsgálatára akarjuk felhasználni.

Készakarva írtam károsító hatást, nem fejlődési rendellenességek létrehozását. Az a helyzet ugyanis, hogy amíg az embrió szabadon vándorol a petevezeték és a méh üregében, a rá ható környezeti ártalmak — a „minden vagy semmi” törvényszerűség értelmében — vagy megölik, vagy nem okoznak lényeges elváltozást. Ez a korai halálozás igen fontos (az emberről, egyes vizsgálatok szerint, a fejlődés e legkorábbi szakaszában az embriók 40-50 százaléka pusztul el eddig ismeretlen okokból!). A fejlődési rendellenességek, amelyek létrejöttének mechanizmusait kutatjuk, lényegileg olyan hatásoknak tulajdoníthatók (ha egyáltalán környezeti hatásról van szó), amelyek a már a méh falában, a decidua-csomóban fejlődő embrióra hatnak. Milyen érdekes és hasznos volna, ha az ilyen, még mindig elég korai, de már „rögzült” embriókat is át tudnánk ültetni! Hathatnánk rá átültetés előtt, esetleg átültetés közben, a tápfolyadékban, átültetés után, az új anya méhében! Új lehetőségek nyílnának meg. Ezért kezdtünk foglalkozni e problémával. A megoldás, amellyel kísérletezünk, az ún. *deciduoma* létrehozásán alapszik.

Bármilyen furcsán hangzik, a decidua, az embrió leendő „fészke” kialakulásához nem feltétlenül szükséges az embrió jelenléte. Ha a méhbe bizonyos vegyi anyagokat juttatunk, ha két elektród között gyenge áramot bocsátunk át rajta, vagy egyszerűen egy csipesz segítségével rövid ideig összenyomjuk, ezek az ingerek ugyanúgy kiváltják a méhnyálkahártya átalakulását, mint a befészkelődő embrió. Nem egyedülálló jelenséggel van dolgunk, hiszen az ún. mesterséges parthenogenesis (szűznemzés) esetében a petesejtet érő tüszúrás, vegyi inger, hőhatás stb. szintén megindíthatják a petesejt barázdálódását, tehát az embrió fejlődését.

Kísérleti elképzelésünk mármint a következő. Villanyárammal (amely előzetes próbáink szerint a legállandóbb eredményt adja) az említett módon megindítjuk a patkányméh — a már ismert lekötéssel nyert „üres-terhes” méhről van szó — nyálkahártyájának átalakulását. A mesterséges decidua szolgálja „táptalajul” az átültetendő embrió számára. Mintegy nyolc nap múlva, amikor a decidua jól kialakult, egy másik, valóban terhes patkány méhéből kiproparált, szintén nyolcnapos embriókat juttatunk be a mesterséges decidua-csomó belsejében kiképzett parányi üregbe. Véleményünk szerint ebben a korai fázisban, amikor a fejlődő embriónak még nincs a vérkeringés útján kapcsolata az anyai szervezettel, és tápanyagait, oxigénjét az őt körülvevő burkokon keresztül kapja, elvileg megvan a továbbfejlődés lehetősége.

A terhes méhből kimosott fiatal embriókat nem kell feltétlenül más anyaállat méhében juttatunk. Ez vonatkozik a későbbi, már a méh falában fejlődő embrióra

is. Átültetés helyett *kiültetést* végezhetünk, és az embriót mesterséges táptalajon tenyészthetjük. A különböző korú emlősembriók tenyésztése rendkívül fontos segédeszköze lett a kísérleti fejlődéstani kutatásnak. Ez érthető, ha arra gondolunk, hogy az *in vitro* (üvegben) fejlődő embrió látható, befolyásolható, operálható. Sőt, a tenyésztés mint közbeeső kísérleti fázis is felhasználható, ha a „kimosott“ embrió először rövid ideig tenyésztjük, majd más méhbe ültetjük. Nem céлом az emlősembrió-tenyésztés eredményeinek ismertetése: elégedjünk meg itt annyival, hogy ma már sokféle emlős embriói számára léteznek kidolgozott tenyésztési technikák. Sajnos — és érthetően — inkább még be nem fészkelődött embriókról van szó: ezek táptalajon a két sejtre osztott petesejtől egészen a blastocysta állapotig fejlődhetnek. Nehezebben és rövid ideig (legtöbb 48 óra hosszát) tudjuk tenyészteni a már befészkelődött embriókat.

Kísérleti munkánk során szükségesnek mutatkozott az ilyen — mint említettem, a fejlődési rendellenességek modelljeinek létrehozására alkalmas — embriók *méhen kívüli tenyésztése*. Megpróbáltuk a táptalajon való tenyésztést, de egyelőre — objektív nehézségek miatt — nem értünk el megfelelő eredményeket. Így más lehetőséget használtunk fel. Az elmúlt évek során meglehetősen tapasztalatra tettünk szert különböző szövetek és szervek átültetésével a fejlődő csirkeembrióba (állati és emberi daganatszövet, emberi embriószervek stb. viselkedését vizsgáltuk ilyen körülmények között). Kézenfekvő volt, hogy megkíséreljük az *egész* emlősembrió effajta átültetését. A kísérlet részleges sikerrel járt. A csirkeembrió testüregébe vagy más részeibe ültetett patkányembriók egy része egy-két napig továbbfejlődött, aztán — valószínűleg a receptor és az átültetett embrió közötti nagy különbségek miatt — fokozatosan elhalt. Kitérően fejlődött viszont az idegen környezetben is az embriót körülvevő ún. *trophoblast* (amelyből a későbbi méhlepény alakul ki). Mivel azonban az átültetett embriót arra akartuk felhasználni, hogy rajta a fejlődési rendellenességek létrejöttét vizsgáljuk külső ártalmak segítségével, a kísérleti modell így nem volt megfelelő. Megpróbáltuk az átültetés eredményességét úgy fokozni, hogy patkányvérplazmát fecskendeztünk a receptor csirkeembriót burkoló hólyagba. Az elgondolás nem vált be, de — amint ez a kísérletezésben gyakran előfordul — véletlenül rendkívül érdekes, új problémát felvető jelenséget észleltünk. A patkányvérplazma befecskendezése után a csirkeembrión az esetek nagy százalékában súlyos *agyfejlődési rendellenességek* léptek fel. Új kísérleti modell született, amelynek vizsgálatával már több mint egy éve foglalkozunk.

Emlősökön végzett kísérleti munkánk tekintélyes részét a *vegyi anyagokkal* létrehozott fejlődési rendellenességek tanulmányozása alkotja. Egyrészt e rendellenességek létrejöttének mikéjnté érdekel bennünket, ami sine qua non előfeltétele bármilyen megelőző vagy gyógyító tevékenységnek. Ne feledjük, hogy az embernél a torzszülöttek és a változó súlyosságú fejlődési zavarok a születések 2-10 százalékát érintik. Az utóbbi időben különösen a szem fejlődési rendellenességeinek tanulmányozását folytatjuk, és megemlítem, hogy — megintcsak direkt kísérleti beavatkozás céljából — biztatóan halad a patkányembrió szemének csirkeembrióba való átültetése. Másrészt a vegyi anyagok embriót károsító hatásának vizsgálata közvetlen kapcsolatot teremtett kísérleti munkánk és az *egészségvédelmi gyakorlat* között. Ez a kapcsolatot az ún. megelőző teratológiai tesztesre vonatkozik. Anélkül, hogy akár vázlatosan is kitérnék ennek az immár majdnem külön tudományágnak elméleti és gyakorlati problémáira, annyit mégis le szeretnék szögezni, hogy minden előrehaladás a kísérletes fejlődéstani módszereiben, minden újabb kísérleti modell valamely fejlődési rendellenességgel kapcsolatban egyúttal a tesztes eredményességét is növeli, mert ha nem is sokkal, de egy szemernyivel biztosabban állíthatjuk egy vegyi anyagról, gyógyszerrel stb., hogy jelent-e kockázatot a terhes nő számára. Ami a teszteslet illeti, nem maradtunk ilyen általános síkon: nálunk történt meg az országban az első, *lege artis* elvégzett teratológiai gyógyszeresztesítés.

Hogy a fenti néhány záró megjegyzés ne tűnjék valamiféle öngazolásnak (nincs szükségünk ilyesmire), egy elvi kérdéssel szeretném ezt az ismertetést befejezni. Meggyőződésem, hogy az elméleti kutatás, a megismerés előbbrevitele még azonnali gyakorlati alkalmazás *nélkül* is azonos társadalmi értékű a közvetlen gyakorlati problémákat megoldó kutatással. Mindkettő az embert szolgálja, a megismerés és a gyakorlat közötti kölcsönhatás két különböző síkján.

Sándor István

## A Madách Könyvkiadó könyveiről

### Gondolatok a könyvtárban

Jönnek hozzánk mindenféle vendégek, sokan csak innen a szomszédból, a környező országokból. Fogadjuk őket illendő sürgés-forgással, mutogatjuk nekik várainkat, a múltat, múltunkat, közös munkánk eredményeit, gazdagodó országunkat. Gyakran előfordul, hogy már a bemutatkozás percében, közös örömmel és megegyezéssel, mint kitűnő, de ez alkalommal szükségtelen szerszámot, félre-tehetjük a világnyelveket, és mint olajozottabb, bejáratott gépezetet, az anyanyelvünket használhatjuk. Hasonlóképpen történik ez szomszédjárásaink alkalmával is.

A komáromi Duna-hídon állunk, a csehszlovák oldalon. A nyári csúcstalálkozóban várni kell egy keveset a vám előtt. Ötösével engedik a kocsikat, csoportunkban elsők vagyunk. Sietve jön a vámos, egy fiatal nő. Nézi a kocsink rendszámát, és sóhajtozik. — Jajistenem, mit kezdjek én ezekkel? — Aztán anyanyelvére fordítja a szót: — Nem tudnak véletlenül magyarul? — Mondom, hogy tudunk. És hogy nem véletlenül. Illetve — és ezt most, Mandics György *Véletlenül* című versének olvasása után gondolom hozzá — annyiban véletlenül, amennyiben „... így jegyezték be, véletlenül / a téglavető-gödröktől füstölgő tájon, de ezzel hazám lett e föld, / teje anyatej, szavával szölok: szeretlek“, a „véletlenülüggyvényeken indázó időből“ elfojthatatlanul sarjadó törvény szerint.

Itthon naponként bizonyíthatom kétnyelvűségem előnyeit és az erdélyi művelődéstörténet megismeréséhez kötelezően szükséges három nyelv ismeretét nyilvánvalónak és természetesen szükségességek tartom. A baráti országokban anyanyelvem megkönnyíti a tájékozódást, szélesebb kört nyit a valóság megismerésére. A magyarul olvasó például könnyen ismerkedik öt ország irodalmával. A nemzetiségi irodalmak ugyanis közvetítik a román, szlovét, cseh és szlovák, valamint a Jugoszláviában élő nemzetek irodalmát is. A jugoszláviai *Új Symposion*ban olvastam egy jó riportot a Belgrád melletti tanyavilágról; megveszem, olvasom az Uzsgorod könyvkiadó könyveit is, tudok Moldova György készülő riportregényéről, amit a vasutasokról írt, figyelem a szlovák valóságirodalmat, és mindet összevetem a hazaival. Azonos és különböző problémák, más-más szintek ismeretében a magunk munkáját és eredményeit jobban értékelhetem. Minden ilyenfajta megméretkezés csakis előnyökkel jár. Bizonyossággal abban, hogy amit szívesen cselekszünk, alkotunk és olvasunk, az európai színvonalú.

Örömmel sorolom például nyári élményeim közé azt a cikket, amelyet a pozsonyi *Irodalmi Szemle* egyik számában olvastam, Mózsi Ferenc tollából. „Ha valaki két nyelvet ismer, két kultúra éltető fluidumával él, műveltebb is az egy nyelvű embernél?“ — kérdezi *A szocializmus iskolája — nemzeteket összekötő híd* című írásában. A kérdést, az egy- és többnyelvű ember összehasonlítása nélkül, magam is megfogalmaztam. Két nyelv ismerete mindenképpen két irodalom megismerését teszi könnyebbé, és végeredményben nagyobb általános műveltséghez vezet, hiszen a korszerűen értelmezett műveltségfogalom nem a szellemi javakkal való jóllakottsághoz, hanem inkább „az éhség érzetéhez“ hasonló. Kodály Zoltántól tanultuk: „Régi igazság, hogy anyanyelvét is jobban tudja, aki még egy nyelven tud.“ Tudva tudni vagy tudatosan tudni ezt: itt kezdődik az, ami számunkra nemcsak lehetőség, hanem kötelesség is.

Szlovákiából egy halom könyvvél tértem haza. Vásároltam és kaptam is, úgy-hogy most télire sokkal több az ismerősöm, hiszen elolvasni, átrágni egy könyvet, esetleg egy szerzőtől hármát-négyet is — az ismerkedés alapos formájának tekintem.

Kíváncsian forgattam a versesköteteket. Barátaim szerint a legjobbakat sikerült megszereznem, a kritikában gyakran előforduló nevek is sugallták: a legjobb fiatal költők műveivel ismerkedhettem meg. Kíváncsiságom az egyszerű olvasó:

találok-e vajon közöttük egy Kányádit, egy Lászlóffy Aladárt, egy Farkas Árpádot, egy Magyarai Lajost vagy egy Mandics Györgyöt? Elképzelésem szerint nagyjából azonos körülmények között élő, azonos cél felé törő közösségek hasonlólt teremthetnek szép gondolatból, iparból, demokráciából, jövőképből egyaránt. Komárom, Pozsony, Prága érintésével robotgunk át Csehszlovákián, és mindenütt a hazaihoz hasonló lakónegyedek, új toronyházakból és pengeépületekből alakult városrészek sorakoztak az út mentén. Még az olyan kicsi városkában is, mint Dunaszerdahely, látszik a közeledő huszonegyedik század. Nem kell hozzá többnapos vizsgálat — akárcsak nálunk, mindegyre előbuknának a sietség jelei. A tömbházak környéke a sietve eltávozott építők nyomait évekig viseli, a vasúti átjárók a régi, rázós utak minőségét idézik. Múlt és jövő keveredik mindenben, ezt nevezzük jelennek. Falu, város, az egész nép jelen van ebben a kitapintható változásban.

„A Javorina kis faluit járom, / ez dombos, sziklás, erdős, vad vidék, / az itteni nép büszke, nyílt és bátor, / ködmönt visel az öregebbje még. // Az én családom innen jött, e tájról. / Száz éve, hogy dédapám útra kelt / (még gyermekként hallottam nagybátyámtól). / Kék szeme volt, ezüstpitykét viselt. // Voltak persze a családban, akik / [...] / eltűntek az idegen óceánban... / Én visszatérek, s az öröm hevít.“ Pavel Bunčák *Strófák a szülőföldről* című verséből idézem ezt a két szakaszt (Bede Anna fordításában). Verseit, vidéki lap szerkesztőjétől Szlovákia művelődésügyi miniszterhelyetteséig, sokan fordították. Így állt össze a válogatott verseit tartalmazó kötet. A negyvenes években szürrealista költőként indult Pavel Bunčák most már, hatvan éven túl, az egyszerű beszéd híve. *Egyszerű beszéd* című kötete az *Egyenes beszéd* szerzőjét juttatja eszembe. A Ion Codru Drăgușanu előtti és utáni „erdélyi peregrinusok“ sorsa: a figyelmeztető összehasonlítás, „a közös Duna-völgyi előrehaladás szolgálata“. Tankönyveink verseinek hangulatát idézi a következő Bunčák-strófa egyszerű megállapításaival: „Törték a földet századokon át. / Ma reggelente sokan mennek gyárba, / amerre lépnek, a föld kincset ad, / s változik létünk rendje, sok szokása.“

A változás gyors, a változás sietős. Fiatal költők műveiből indulattal tör elő a ma bonyolultságát megláttatni akaró látomások özöne, de sablon, szofisztika, ezotéria is. Az előszó- és utószóírók mentegetik ugyan a fiatal költőket, és biztosítják az olvasót, hogy Mallarmé és Rimbaud halála után nyolcvan esztendővel, Ady és József Attila évszázadában, Weöres Sándor évtizedeiben a fiatal költők versei nem lehetnek szokatlanok, „aki átélte az utolsó száz év művészetét, könnyen eligazodik abban a jelképes-mitikus világban“. Az ilyen magyarázkodások azonban elárulják, hogy a szerkesztők sem nagyon hisznek a könnyű eligazodásban. De talán arról is szó van, amit Tóth László („egyik legbátrabb hangú szövegírója az új költészetfilozófiai törekvéseknek“) nyilatkozott Dunaszerdahelyen, a költészet és egyéb dolgok körül kialakult forró hangulatban: „A fagyaltárus és a költő is a nyelvből él. De a fagyaltárusok általában komolyabban veszik dolgukat, mint némely költők.“

Ebben megegyezve, mégis kíváncsisággal kerestem, kutattam kötetről kötetre búvárkodva azt a hangot, amit érte-szerethetek; ha osztom is a kritikus véleményét, miszerint korunk művészete bonyolultabb lett, nem tagadom, hogy a bonyolult valóság művészi tükrözésében jobban szeretem az egyszerű beszédet. „A szembenézésre és gondolkodásra, töprengésre készítő törvényekre pedig különösen szükségünk van. De törvényt fogalmazni csak szigorúan komponált, egészzé álló, stílusukban és felépítésükben is törvényerőre emelt versekkel lehet.“ Zalabai Zsigmond *A vers túldalán* című tanulmánykötetéből idéztem ezt a tetszetős gondolatot.

Tóth László verseiről szóló tanulmányát zárja így a fiatal kritikus. „Két versor közt a távolság / a testem / hosszú utat — / évezredekkel kell megtennem / naponta magamon“ — írja Tóth László, 1971-ben megjelent első kötetében (*A hangok utánzata*). Célja az önmegismerés, legrejtettebb bensőjének feltárása. Ez akkor igazán rokonszenves, amikor közösségi szintre emelve a kérdést, elégedetlensége bátorságra és továbblépésre karkall: „lábnk idegen már egy újabb forradalomhoz / s eszünkbe sem jut m a g u n k b a n keresni.“ (*Litánia II.*)

Legutóbb megjelent kötetében (*Ithakából Ithakába*, 1975) „önmagából kilépve“, önismerettel és önbizalommal felfegyverzetten hoz letisztult gondolatokat a márról, a holnapról, magunkról, akik a kétezredik évhez mérünk múltat és jövőndőt. Még kísért verseiben valami rémséges rém, talán a háború, belezavarodik az olvasó a sok „kés“- „vér“- és „harang“-ba, meghökkenti a „vadgalamb tollú táj“ és az, hogy „partjainkon fúfza térdel, dadog“, valamint a gyakran előforduló „arcunk széttört tükrödarabjai“, végül is megérkezünk Ithakába.

Kulcsár Ferencet egy interjúból ismerem. Szigeti László barátom készítette ezt a kitérő interjút, éppen egy éve. „Bejárom a magyar klasszikus verselés labirintusát, bízva a szellem Ariadnéjában” — mondotta akkor, harmadik kötetének megjelenése után. Az *Édennek neveztem* című kötete a költő szerint lírai önéletrajz, mások szerint befelőlfordulás. Izlelgetem kötetének verseit, nem találok nálunk a társát. Ez a „suttyomban ország-megleső tudós”, ahogy „Erdélyből sátorolt sátoros” kezdetű versében (*Ki vagyok?*) írja, valóban meglepetés számomra. Burjánzóan gazdag látomásos világa számomra alig-alig áttekinthető. Egy kritika szerint a Tóth László, Varga Imre és Mikola Anikó háromszög súlypontja ő, a csehszlovákiai magyar költészet élcsoportjában a helye. Nekem egyelőre a „mindenséggel szembeálló fiatal nap”, nem könnyű belenézni. Zalabaj Zsigmond jellemzése szerint „Erős lírai alkat: meztelen arc, fődetlen mell, kitarulkozás, a világgal való farkasszemet nézés bátorsága, erkölcsi érzés, felelősségérzet, s mindezek tetejében olyan stílus, amely lehetővé teszi a realitás látványának és a költői látomásnak a kettős mozgását”. Az *Édennek neveztem* kötet közéleti és szerelmi líra, három ciklusban tagoltan. Költői képeiben tolong a sok koponya, vér-rög, csont-kés és egyéb furcsaság. Ezeket a verseket félreteszem. De az ilyeneket újraolvasom: „Ki az írást megtalálja, / fáj a szíve, tiszta szája, / fát, fát öntöztetné / világvégi vén óráig. // Ki az írást megtalálja, / szöveget veret bocskorába, / nehéz úton el ne kopjon / világvégi vén óráig.” (*Enek sírás után II.*) Úgy érzem, Jeszenyin fogta a sárosfai költő tollát, amikor hajnali félálomban ilyen sorokat alkotott: „Küldd ki kérges kezem ma is, királyleány, / harangozó sok boigod gyümölcsöt hogy szedjen. / Küldj ki a madárhoz, fekete röghöz, / hol ember voltam, csillag, barbár sok daltól esetlen.” (*Második levél*) Néhol bibliai, balladai. Mégis mai a költő. Szerelmes verseiben is: „Hozzám, ha érkezel, / jónappal köszödj, / s szárnyaidat hagyd a küszöbön.” (*Hozzám ha érkezel*) Rokonszenves lírikus Kulcsár Ferenc, rokonszenves ez a realista alapállás: „Jövődért arcom aranyát zúzom össze. / Ne szóljon bele a látomás”, vagy ahogyan *Eroicájában* kiáltja: „Hegy beszéd több ne legyen! / Arany téboly, fönna a hegyen, / elég legyen, elég legyen.” Rokonszenves, ahogyan ráérez a népi hagyományok megismerésének köteletségére. A valóság föltárását igényli, s részt vállal ebből a munkából most születő műveivel. Azt hiszem, érdemes lesz nyomon követni Kulcsár Ferenc pályájának további alakulását.

Varga Imre *Crusoe-szaltók* című kötetét ugyancsak dicséri a kritika. „A mérsékletesen adagolt nikotin / az éhomra felhajtott konyak / s a mindig bevált introspekció / előbb-utóbb meghozza az ihletet” — írja ironikusan a fiatal szerző. Vajon tényleg mást sem akarna a költő, mint „lemerülni a költemény vizébe s felhozni / néhány iszamos csontot, koponyát”? A verselési módszer merőben új lehetőségeinek megteremtését várják Varga Imrétől odahaza.

Még egy sárga kötésű könyvet tartok a kezemben (nem tudom, miért, a verseket előszeretettel sárga borítóra kötve hozza ki a Madách Könyvkiadó), a gyakran publikáló Gál Sándorét. Címe: *Tisztább havakra*. Három tucatnyi vers, 1150 példányban. „főhé / kristályvilág / csend / minden mozdulatlan / csak az idő lép / néha-néha egyet. (*A tél katedrálisa*) Az ilyesmire elriaszt. Szerencsére más is van ebben a könyvben: „reá hagyatkozom a holnap érkezőre / kinek pórusából forrás fakad / reá aki megérti a szavak között / küldött üzenet tiszta hangsorát / íme ez volt / a huszadik század / ez a csend ez a nyár / ez a hajnal s nézd / ez a búzatábla”. Csallóközi fiatal tanár barátomtól is kaptam egy kötetet. Dedicációja szerint a közöttünk lévő „út kövezésére”. Zirig Árpád első verseskötetéből egy strófát őrzök: „este a hold kerítet ver / lombok fénye falra lobban / aranyágak integetnek / sohasemvolt ablakokban.”

A nyáron „tornyokat látogattunk sorba”. Utunkon elkísért Madách, Mikszáth, Krúdy. Prágában Husz János, Szenczi Molnár Albert, Kafka, Egon Erwin Kisch, Hašek. A tornyok közül néhány versből rakottat hazahoztunk. Prózából Duba Gyula, Rácz Olivér, Zs. Nagy Lajos és mások könyveit. Az *Irodalmi Szemle* néhány példányát mutatóba.

Amit értünk — a miénk is. Ami a kevesek által értett és gyakorolt művészet körébe tartozik — Illyés Gyula szavaival élve —, a ma éppúgy kevesek birtokolta atomerő veszélyét is rejtheti: szétvehet egy szellemi világot. Ellenszere? A népművészet megújulása. És a megértés körének tágítása.

Tar Károly

# Jürgen Habermas könyve a történelmi materializmusról

Habermas ma az NSZK szociológiai és filozófiai vitáinak középpontjában áll. A kiváló teoretikus előbb a gyakorlati szándékú társadalomelmélet problématicáját és fő tételeit határolta körül (*Theorie und Praxis*, 1963), alkalmazta ezeket a tudományelméletben (*Erkenntnis und Interesse*, 1965), és a módszertanban (*Zur Logik der Sozialwissenschaften*, 1970 — vö. a *Tény, érték, ideológia* című kötettel, 1976), a politikai részvétel kritikai elemzésére vállalkozott (*Student und Politik*, 1961), majd a nyilvánosság (*Strukturwandel der Öffentlichkeit*, 1962 — magyarul: 1971), a tudomány, a technika és a világnézetek (*Technik und Wissenschaft als „Ideologie“*, 1968), a legitimitáció (*Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*, 1973) kérdéseivel foglalkozott, ma pedig a „kommunikatív cselekvés” elméletén dolgozik, általánosabb szinten a társadalmi fejlődés elméletének megalkotásán, amelynek meg kellene alapoznia a tőkés típusú fejlett ipari társadalmak analizisét.

A Horkheimer meghatározta elméleti hagyomány folytatójaként Habermas saját elméletét a reflektált társadalomtudomány marxi típusához sorolja: az elmélet — írja — azokat a feltételeket jelöli ki, amelyek között objektíve lehetővé vált nemünk önreflexiója, s ugyanakkor azokat az alanyokat, akik az elmélet segítségével jönnek tisztába önmagukkal és a történelmi folyamatban betöltött lehetséges emancipáló szerepükkel. A megjelenésére való reflexióval és alkalmazása anticipálásával az elmélet önmagát ugyanazoknak a társadalmi életviszonyoknak a katalizátoraként fogja fel, amelyeket elemez, mégpedig átfogó erőszakviszonyokként elemzi őket esetleges meghaladásuk szemszögéből (vö. *Theorie und Praxis*, 9.). Legutóbbi, a szociológiai pozitívizmus, a heideggeri ihletésű hermeneutika és a strukturális funkcionalizmus ellen irányuló munkáiban Habermas ismételtén kidomborította, hogy a társadalmi elemzést a társadalmi fejlődés elméletével kellene meg-alapozni, amire a marxi történelmi materializmus adhatna indíttatást.

Legutóbbi könyve is ezt célozza: a könyvet a „radikális reformizmus” híveként írta (vö. nyilatkozatával: *Theory and Society*, 1974. 2.), akit a mai marxisták egyik középponti kérdése izgat: az általános történelmi-társadalmi di-

namika és a szubjektivitás sokszínű szférája közötti viszony.\*

A *Die Rolle der Philosophie im Marxismus* című tanulmány rávilágít Habermas helyére a jelenlegi elméleti és ideológiai helyzetben; a fejlett (tőkés) ipari társadalom programszerűen radikális bírálata jellemzi, ez pedig felvilágosító jellegű univerzalista világnézetre támaszkodik. A filozófiát elszakíthatatlanul a tudományhoz látja kapcsolódni, és kiváltképpen kritikai funkciót tulajdonít neki a következő tételek alapján: a) a természet és a társadalom egysége nem érthető mindaddig, amíg nem rendelkezünk a természet általános, tudományos elméletével és a társadalmi fejlődés hasonló elméletével; b) eszerint a filozófiának fel kell vetnie a tudomány és a gyakorlati elvek egyetemességének kérdését, a tudományoktól pedig az empirizmussal és pozitívizmussal szembenálló stratégiák követését kell megkövetelnie; c) a filozófiának az a feladata — írja —, hogy az objektívizmus, az eszmék és intézmények ideologikus, azaz látszólagos önállósodása, ezek megjelenése és alkalmazása ellen szögezze a radikális önreflexió erejét (vö. *Zur Rekonstruktion...*, 58.). E téren pedig kivételes szerep jut a történelmi materializmusnak.

Elméleti indíttatása Habermast Adornóhoz és Horkheimerhez közelelti, ezért gyakran ez utóbbiak egyszerű folytatójaként tartják őt számon.\*\* *Moralentwicklung und Ich-Identität* (Erkölcsei fejlődés és énonozosság) című (ismertetett kötetbeli) írása a szerző hűségét tanúsítja Adorno és Horkheimer elméleti programjához, de saját koncepciójának sajátosságai is kitűnik belőle. A társadalomelemzés kritikai dimenziójának feltűnő kiemelése, a rendszeres fogalmi elemzésnek mint a pozitívizmus jelszavának nyílt elutasítása igen jellemző Adornóra, Habermas ezzel szemben a

\* Jürgen Habermas: *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*, Suhrkamp, Frankfurt/M., 1976. (Habermas magyarul: J. Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, Ford. Endreffy Zoltán, Gondolat, Budapest, 1971. L. még a *Tény, érték, ideológia* című kötetet, uo. 1976. ford.)

\*\* Ehhez vö. Theodor W. Adorno: *Zene, filozófia, társadalom*, Budapest, 1970. Horkheimer-írás a *Tény, érték...* című kötetben. Horkheimerről I. Kovács András tanulmányát: *Magyar Filozófiai Szemle*, 1974. 4–5. 617. A frankfurti iskoláról általában I. Görán Therborn tanulmányát: *Valóság*, 1972. 2.

kritikai céllal használt fogalmak igazolásának kötelességére figyelmeztet. Feleleveníti Adornónak és Horkheimernek azt a tételt, miszerint vannak közvetítő tényezők az általános társadalmi és történelmi determinizmus és az emberek empirikus, társadalomlélektani természetű tudata és cselekvése között, azonban az Adornónál és Marcusénál felbukkanó pszichoanalitikus magyarázatokat analitikus lélektani (Sullivan, Erikson), genetikus pszichológiai (Piaget, Kohlberg) és a szimbolikus interakcionizmusból (G. H. Mead) merített esz-közökkel helyettesíti. Legfontosabb tétele itt az, hogy az érték- és norma-konstituáló kommunikációk közegében, amelyekhez az esztétikai tapasztalat is tartozik, a hagyományos kulturális tartalmak — írja — nem sablonok, amelyekre ráhúzzák a szükségleteket; ellenkezőleg, ebben a közegben a szükségletek megkereshetők és megtalálhatják adekvát értelmezésüket (i.m. 88.). A közvetítések kutatásában Habermas a kommunikációt (a társadalmi, politikai kölcsönhatásokat stb.) tekinti a döntő közegnek; munkája ennek a dimenzióinak a fejlődéstudományba való beillesztését célozza.

*Historischer Materialismus und die Entwicklung normativer Strukturen* (A történelmi materializmus és a normatív struktúrák fejlődése) című bevezetőjében Habermas úgy kívánja rekonstruálni a történelmi materializmust, hogy ebben a formájában könnyebben érhesse el reflexiók céljait, olyan elméletként, amelynek serkentő ereje nem merülhet ki. Freud, Mead, Piaget, Chomsky elképzeléseire támaszkodva Habermas hangsúlyozza, hogy a társadalmi lét másodlagos formái nem vezethetők vissza a termelőerők fejlődésére, noha ezek alapján jönnek létre. Azt mondja erről, hogy fontos elméleti stratégiai helyet hódítottak meg a racionalitás ama struktúrái, amelyek világképekben, erkölcsi képzetekben, az azonosság alakzataiban fejeződnek ki, hatékonyak a társadalmi mozgásokban, és beilleszthetők az intézmények rendszerébe (i.m. 12.). Habermas megkülönbözteti a társadalom normatív struktúráinak *fejlődéslogikáját* és *fejlődésdinamikáját*: az előbbi magukban a struktúrákban rejlik, az utóbbi a társadalom gazdasági rendszeréből következő evolúciós igényektől való függésükben adott. A normatív struktúrák szerinte a felépítményhez tartoznak ugyan, de — olvassuk a bevezetőben — nem követik egyszerűen a reprodukció folyamatát, nem engedelmesskednek a rendszer problémamodelljének, saját történetük van (i.m. 31.); ezeknek a normatív struktúráknak a fejlődése a tár-

sadalmi fejlődés hajtóműve, mert új társadalomszervezési elveket, a társadalmi integráció új formáit jelentik, s ezek teszik aztán lehetővé az adott termelőerők meggyökeresedését vagy újak keletkezését, valamint a társadalmi komplexitás növekedését (i.m. 35.).

Ezzel a megkülönböztetéssel Habermas kivédi azt a vádat, hogy a társadalomtörténet talaján szellemtörténetet építené, vagy hogy logikaivá tenné az előbbi, s rámutat, hogy a Piaget-től átvett „fejlődéslogika” kifejezés nem előfeltételez semmit a fejlődés mechanizmusáról, csak arról a variációs térről mond ki valamit, amelyben a társadalom szerveződésének egy adott fokán a kulturális értékek, az erkölcsi képzetek, a normák megváltoznak (i.m. 12.). A fejlődéslogika szabályokat állít fel a problémák lehetséges megoldására, nem pedig mechanizmusokat, amelyek az elszigetelt problémák megoldására is képesek, vagy általában megoldhatóvá teszik a problémákat (i.m. 36.). Ezek a szabályok nem előzik meg a társadalomfejlődés folyamatát, hanem a folyamat lezajlása után modellként építhetők újjá. Csak miután a történelmi és materialista magyarázatot igénylő racionalizációs folyamatok lezajlottak, akkor jelölhető ki a társadalom normatív struktúráinak fejlődési modellje. Itt jogosultak a racionális utókonstrukció eljárásai (i.m. 38.).

A normatív struktúrák meghatározottságát Habermas a jogfejlődésen szemlélteti. Az *Überlegungen zum evolutionären Stellenwert des modernen Rechts* (Meggfontolások a modern jog fejlődési helyét illetően) című tanulmányban abból indul ki, hogy az intézményesült tudat struktúráinak racionalitását nem a rendszer problémái mérik, hanem azok a problémák, amelyeket az alanyok az objektívtól megismerés és az erkölcsi gyakorlat útján oldanak meg (i.m. 260.). A modern jog legalizmusa, egyezményes jellege, alakiságai a polgári piacgazdaság funkcionális parancsolataiból következnek, de általánosságára nem. A gazdaság imperatívuszai a modern jog normatív struktúráinak keletkezését — és nem lehetőségeket magyarázzák. Ezt a lehetőséget csak a „konvenció utáni tudat” fokozatának elérésekor magyarázhatjuk meg, amikor megjelenik a jogi normák bírálatának és legitimációjának eszméje, a normák és az elvek közötti különbség, a normák levezetése az elvekből, a szerződés képze; csak ez teszi lehetővé a modern jog általánosságát, a kivételt nem ismerő normák megfogalmazását. Habermas elismeri, hogy a modern jog intézményei nem merülnek ki a „kon-



venció utáni tudat" struktúráinak szabályozásában, van társadalmi funkciójuk, noha nem vezethetők le a piacgazdaság formáiból, és funkcionalista módon sem értelmezhetők. A fejlődés dinamikája számára — írja Habermas —, amely a polgári jog tartalmát és funkcióit magyarázza, a tőkés termelési mód a döntő, de ez nem érvényes a fejlődés logikájára, amely egymagában is érthetővé teszi a polgári jog racionalitásának formáját és struktúráit (i.m. 266.).

A társadalmi fejlődés Habermas szerint magában foglalja a termelőerők gyarapodásának dimenzióját (a munkát), s azt, ami ennek alapján fejlődik ki, de amelynek saját immanens fejlődéslogikája van: a kommunikációt. *Zum Theorienvergleich in der Soziologie* (A szociológiai elméletek összehasonlításáról) című előadásában az erre vonatkozó elméletet még kialakulatlanak, kutatási tervnek nevezi. Elméleti háttere: a történelmi materializmus. A szociológiai elméletek közül felhasználható hozzá a cselekvésszociológia (a szabálykövető empirikus helyzetek elemzése, a nyelv és az interakció kapcsolatának vizsgálata), a viselkedésszociológia (a fejlődésnek mint tanulásnak az értelmezése), a funkcionalista szociológia (a komplexitás feldolgozásának vizsgálata). A társadalmi fejlődés elméletének alaptételei a következők:

a) A társadalom alapvető jellemzője a nyelvi kommunikáció, a társadalom kommunikációs hálóként fogható fel. b) A fejlődést egyaránt hordozza a társadalom és a személyiség szerkezete, itt körforgó viszonylatok létesülnek, elsősorban a tanulás folyamataiban. c) A társadalomban mindig vannak olyan problémák, amelyek az új struktúrák és mechanizmusok bevezetésének előzményeként jelennek meg. d) A társadalmi alakulatok sora tanulási szintek soraként is értelmezhető. e) Minden társadalmi alakulatot szervezési elve határoz meg, amely Habermas szerint: azoknak a társadalmi-strukturális változásoknak az együttese, amelyek tanulási lépések révén válnak lehetségessé, amelyek fejlődéslogikája utólag megkonstruálható, amelyek a társadalom új tanulási szintjét intézményesítik, azaz meghatározzák és körülírják a lehetőségek játkerét: milyen mértékben használható fel egy termelőkapacitás a termelés fejlődésében; milyen struktúrákban lehetségesek az intézményrendszer változásai; mekkorára növeszthetők a vezetési szolgáltatások (i.m. 136.).

Habermas összeköti a társadalmi fejlődés elméletének kidolgozását a történelmi materializmus fejlesztésével. Azt állítja, hogy Marx mindkét fejlődési di-

menzióval operált vizsgálataiban — vagyis a termelőerők fejlődésével és a kommunikációval —, de szándékosan tömör fogalmazása az utóbbit az előbire vezette vissza (*Erkenntnis und Interesse*, 1971. 58.). A történelmi materializmus „rekonstrukciójának” kérdése Habermas számára a társadalmi cselekvés interakciós oldalának elméleti-stratégiai átgondolását jelenti. Ezt szolgálja a címódó tanulmány is. Itt a történelmi materializmus alaptételeit és alapfogalmait gondolja át, elemzése főként a munka (az instrumentális tevékenység) fontosságát emeli ki az emberi nem társadalmi és kulturális reprodukciójában. Habermas rámutat: a társadalmi munka fogalma azért alapvető, mert a munka és az elosztás társadalmi megszervezésének evolúciós eredményei nyilvánvalóan megelőzik a nyelvi kommunikációt, ez pedig a társadalmi szerepek rendszerének kialakulását (*Zur Rekonstruktion...*, 151.). A társadalmi szerepek normák létét tételezik fel, ezek pedig — a termelőerők fejlettségének adott szintjén — a nyelvi kommunikációt. Habermas elméleti építményében a munka és a nyelv a döntő fogalompár, ennek kell a fejlődés során konstituálnia az emberi nemet, s ezt a termelési mód történelmi materialista felfogására is általánosítja. A termelési módot a társadalom „szervezési elvének” fényében kell vizsgálni: ez az elv — írja — igen elvont szabályokból áll, ezek szerint a tételezett társadalmi alakulat keretében több, funkcionálisan egyenértékű termelési mód lehetséges. Valamely meghatározott társadalom gazdasági szerkezetét kétféleképpen lehet vizsgálni: előbb a termelési módok szintjén, aztán a szervezési princípium és a társadalmi alakulat szintjén, ahova az uralkodó termelési módok is tartoznak (169.).

Természetesen a kötet tanulmányai bővebb kifejtést igényelnek, tekintve a történelmi materializmus kivételes jelentőségét a mai elméleti és gyakorlati problémák megoldásában, hiszen szükség volna a tőkés típusú fejlett ipari társadalom átfogó elméletének kidolgozására.

A könyv azonban számos kérdést nyitva hagy. A termelési módnak a társadalmi fejlődést meghatározó szerepét a történelmi materializmus ugyanis nem összefüggéseiből kiszakítja, hanem a tényezők gazdagságában szemléli, az integrális jelleg a történelmi materializmus fő vonása. Az integralitás elve kizárja a történelmi-társadalmi determinizmus leegyszerűsítő, lineáris felfogását. Az említett tényezők egyike a nyelvi kommunikáció. Habermasnál ennek elméleti és stratégiai fontossága hol viszonyla-

gosnak, hol meghatározónak tetszik. Nem mond le ugyan a történelmi materializmus nélkülözhetetlen elméleti vívmányairól, de nem értékesíti őket kellőképpen. Marx számtalanszor hangsúlyozta, hogy minden újabb társadalmi alakulat lehetővé teszi az őt megelőző evolúciós sor pontosabb és mélyebb leírását, magyarázatát. Habermas a társadalmi fejlődés elméletéből eredő problémák megoldásának történelmi hátterétől a fejlett tőkés ipari társadalom fejlődési jellegzetességeit választja ki, ezekre támaszkodik elemzésében. Erről a pontról viszont néha csak nehezen vizsgálhatók olyan realitások, amelyek innen vagy túl vannak a társadalom perspektíváján. A Marx szellemi fej-

lődésének súlypontját, elméleti hagyatékának időszerezését mérlegelő vita mindaddig periferikus, amíg elmulasztja figyelembe venni Marx elemzési módszerét. Habermas arra a különbségre hívja fel a figyelmet, amely az átfogó valóságképet a közvetítések kutatására építő Marx konkrét vizsgálódásai és az elméleti elvek tömör megfogalmazása között fennáll; ezeket az elveket ugyanis annak a történelmi cselekvésnek a gyakorlati imperatívuszai alá rendelte sokszor, amelyeknek az elméleti megalapozásán dolgozott. Mindezzel azonban Habermas bizonyos fokig érvényteleníti a marxizmus legnagyobb vívmányát, a történelmi folyamat és az azt konstituáló emberi tevékenység megértését.

Andrei Marga

## Gondolatok egy könyvsorozatról

Nyugvópontonra ért az a nagyszabású és nagyjelentőségű munka, amelyre Kiss Jenő és Faragó József tizenöt esztendővel ezelőtt vállalkozott: megjelent az utolsó könyve is a magyarul megszólaló román népballadáknak. A *Báránka* (1963), a *Novákékról szól az ének* (1969), a *Szarvasokká vált fiúk* (1971) és a *Márk vitéz* (1974) mellé az idén könyvespolcunkra sorakozott a *Három testvér, kilenc sárkány* című, fantasztikus balladákat bemutató gyűjtemény is. „Az öt kötetben — tájékoztat Faragó József ez utóbbi bevezetőjében — néhány ismétlést leszámítva több mint másfélszáz ballada és kolinda sorakozik, mintegy 25 000 verssor terjedelemben. Ez a mennyiség a legnagyobb népeposzok terjedelmével vetekszik...”

Az eposzi dimenziók emlegetését nemcsak a fordítói munka nagyságának érzékeltetésére érezzük helyénvalónak, hanem a vállalkozás koncepcióját és horderejét illetően is. Mert ha csak pusztán annyiról volna is szó, hogy Kiss Jenő és Faragó József, valamint az Irodalmi Kiadó örökébe lépő Kriterion Könyvkiadó célul tűzi ki és megvalósítja, hogy a román népballadát a maga történelmi-tematikai, nyelvi-költői sokszínűségében és gazdagságában méltóképpen bemutassa a magyar olvasónak, máris az eposzi hős grandiózusz feladat-vállalásainak színterére értünk. De úgy érzem, hogy a műfordítás keserédes gyötrelmeiben helytálló költő és a példaadó tudományos alaposággal útbaigazító tudós kutató erőpróbáján túl

ezek a kendervázon uniformisban felsorakozó szép kötetek többet hordoznak lapjaikon, mint pusztán csak a román népköltészet gazdagságban és sokszínűségben párját ritkító műfajának, a népballadának magyar tolmácsolásait. „Vallanak és vállalnak” az „itt és most” mindig időszerű parancsa szerint. Vallanak az elkötelezett költőről és az elkötelezett tudósról. Nem a szavak, hanem a tett, a cselekvés megmásíthatatlanul erős esküvésű vallomásával.

Mert én nem tudom ugyan, hogy miként, milyen körülmények között kezdte el Kiss Jenő a román népköltészet magyar tolmácsolását, de azt tudom: aki úgy indult el a költői pályán, hogy a „csontos vén paraszt” nagypapa igazságát szeretné a világba kiáltani, annak a nép költészete, akárcsak a nép sorsa, legbensőbb ügye, az ősökben átélt élmények költői megfogalmazása, hitvallás és útravaló. És nem tudom, hogy Kiss Jenő szeme mikor nyíltott rá a román folklór színeire, de azt tudom, hogy akinek bölcsője az erdélyi Mezőségben ringott, az olyan közösségekben eszmélkedett, ahol két nyelven kívántak jó napot az emberek egymásnak, és két nyelven zubogott föl a paraszti sors egyazon élményeit felpanaszló dal.

Kiss Jenő paraszti származása tudatos vállalásával indult, a paraszti nyomor elkötelezett költőjeként, s úgy érzem, hogy eposzi méretű román balladafordítás-sorozata újabb hittétel elkötelezettsége mellett. Ennek a belső, szerves kötődésnek tulajdonítható, hogy a mívés

költő olyan mélységes azonosulással, a megélt élményből fakadó hitelességgel tudja tolmácsolni a román népköltészet kollektív alkotásait, mintha maga is egy lenne a népből kiemelkedett balladanekek közül. S teszi mindezt a műfordítás megkötöttségein belül, a szövegviszony és műfaji specifikumok szigorú tiszteletben tartásával, a költői üzenet maradéktalan tolmácsolásával. Így csak az tudhat fordítani, aki nem pusztán ismerője a román vagy a magyar népköltészetnek, hanem a paraszti sors „tikkadt izenetét” hordozza magában, aki — saját szavait idézve — „el-elűl, de most sem mond egyebet, mint hogy a szolgából is egyszer úr lehet”, „s hogy úr legyen: azért szolgál az igaz”.

Az elkötelezettség cselekvő vallomását olvasom ki a gyűjteménysorozat tudós gondozójának másfél évtizedes gondos munkájából is. Nemcsak abból, hogy minden kötetet igényes, a román ballada történeti-tematikai tagolódását, sajátos nemzeti jegyeit pontos okfejtéssel megvilágító tanulmánnyal bocsátott útjára. Nemcsak abból, hogy minimális terjedelmű, de maximális ökonómiajú jegyzeteiben biztos kézzel helyezte el az egyes balladákat a román és a nemzetközi folklórhagyomány nagy összefüggéseiben. Ezek a kvalitások kétségtelenül a tudományos kutató jól megérdemelt erényeit, a Faragó Józseftől már megszokott tudományos igényesség híret öregbítik. De úgy gondolom, többről van szó, mint a tudományos becsület és felelősség helytállásáról. Gondoljuk meg: az a Faragó József, aki nem is olyan régen, az 1973-as Korunk-évkönyvben józan tárgyilagossággal vette számba, hogy milyen sok a romániai magyar folklór kutatásában a román levő és sürgős feladat, hogy mennyi mindenre kellene a kutató elme és a szorgos munka, félretesz egy sereg, és a maga szűkebb szakterületén eredeti kutatások kiváló lehetőségeivel kecsgető munkát, s szívós kitartással, a legjobb ügyeknek kijáró felelősségtudattal szorgoskodik a román népballadák minél alaposabb és minél szélesebb körű megismertetéséért.

Miért teszi?

Sokféle választ rögtönözhetnek, amelyek mind a cselekvés helyénvaló voltát igazolnák.

Én azt válaszolnám, hogy azért, mert ezt kell tennie, mert másként nem tehet az, aki egész emberként teljes értékű munkát akar végezni nemzetiségi hagyományaink fokozott gondozása, feltárása és ápolása érdekében. Nem, nem botlott a tollam, amikor nemzetiségi hagyományaink ápolását emlegetem a román népballadák magyar tolmácsolása és méltó bemutatása kapcsán. Mert ah-

hoz, hogy saját értékeinket helyes perspektívából tudjuk szemlélteni és megítélni, ahhoz, hogy nemzetiségi hagyományaink nemzetiségi öntudatot erősítő szerepe kellőképpen érvényesüljön, gondoskodnunk kell arról, hogy az emberiség nagy, egyetemes hagyománykincsét, s közelebbről a délkelet-európai népek és a román nép gazdag kultúráját közvéleményünk tudomásul vegye, ismerje és kellőképpen értékelje. Más szóval szölvá: nemzetiségi hagyományaink ápolása elválaszthatatlanul együtt kell hogy járjon az emberiség egyetemes hagyománykincsének ismertetésével és megbecsülésével. Ha érdeklenséget tanúsítunk más népek kultúrája iránt, ha saját megbecsült értékeinket nem igyekeznénk behelyezni az emberiség kultúrájának szűkebb vagy tágabb örökségzférájába, magatartásunk kikerülhetetlenül hamis perspektívát sugallna értékítéleteinknek és szemléletünknek egyaránt.

Ennek a felismerésnek a jegyében cselekedett az elkötelezett költő és elkötelezett tudós, mikor a román népballadák magyar tolmácsolására és megismertetésére vállalkozott. Munkájuk — noha a román népballada magyar fordítása másfél százada nyomon követhető — mégis hézagpótló, mert benne valósult meg első ízben, kiváló költő-fordító és kiváló tudós össz munkája révén a román népballada művészi tolmácsolásának és tudományos szintű, rendszeres bemutatásának igénye.

A sorozat első kötete még általános gyűjtemény a román balladaköltészet legjavából. Menet közben azonban szerencsésen módosult a sorozat terve. A második kötet a román balladaköltészet Novák-ciklusát mutatta be a magyar olvasónak, a következő a kolindaköltészet ízeit-színeit tárta elénk, a *Márk vitéz* egyetlen balladaénekes repertoárjának gazdagságával kápráztatott el. Végül pedig az ötödik kötet a fantasztikus balladák gyűjteményével ajándékozott meg.

Mindenik kötet, a bennük foglalt balladák szépségén túl, valami olyan többletet nyújt a magyar olvasónak, amely a román balladaköltészet sajátosságaira, specifikus jegyeire figyelmeztet. Egyszer arra, hogy a román folklórban egy-egy balladahős olyan elevenséggel élt a köz tudatban, hogy alakját, cselekedeteit balladák sora idézte fel, ciklussá kerekedett a róla szóló hagyományanyag. Máskor arra, hogy a román népballada életében a különös költői-előadói tehetséggel megáldott énekesek közösségi élményben gyökerező egyéni teljesítménynek milyen óriási szerepe van; ismét máskor arra, hogy a román folklórban a balladai témák kolinda formában is honosak lehetnek. A legutolsó kötet pe-

dig a román népballada egy olyan fajtáját mutatja be a magyar olvasónak, amely noha nem ismeretlen a magyar szájhagyományban, korántsem olyan elterjedt és olyan gazdag, mint a román folklórban. A nemzetközi mesekincs egy-egy darabjának énekelt, verses redakcióit, történeti vagy természeti mondák verses megfogalmazásait tartalmazza a *Három testvér, kilenc sárkány* című kötet. A magyar olvasó azzal az örömmel fedezi fel benne az Árgirus királyfi történetét, vagy a békamenyasszony meséjét, a sárkányokkal viaskodó testvérek, az égitest-szabadító hős mesei kalandjait, mint ahogy régi, kedves ismerősünkkel találkozunk váratlanul. Éppen csak új köntösben látjuk viszont. Mert hiszen a *Három testvér, kilenc sárkány*, vagy a *Mizil király, a Ruszka és Miu*, az

*Árgirus királyfi, A békafeleség* történetében a magyar népmesekincsben is jól ismert típusok vagy mesei epizódok verses redakcióit látjuk viszont. És sorolhatnám tovább — Faragó József útbaigazító jegyzetei nyomán —, hogy hány és hány szállal szövődik egybe román és magyar, délkelet-európai és európai szájhagyomány, s e kusza, sűrű szövevényben minden nép a maga egyéniségének megfelelően alakított a közös hagyományon: mesében mondta el vagy balladában énekelte, mondát formált vagy legendaballadát. De valamennyi az emberiség egyetemes kultúrájának vérkeringésében egy csepp, mely minden népek „lelkéből lelkedzett gyönyörű magzata”, ugyanakkor közös nagy kincs, hatalmas örökség. Megbecsülése s ápolása közös ügy és közös feladat.

Olosz Katalin

## Pimpimparé

Te vagy a szó, te pedig a *mi* — osztotta a szerepeket a zeneóvodában a felejthetetlen Hubbes Helén, mindnyájunk Heli nénije, majd puha kezének könnyed érintésével megszólaltatta a zsip-zsúpot az élő ikerhangszeren úgy, hogy valamelyik „hangnak” fejére tette kezét. Mindig tette, sosem ejtette, s valahogy apró simitás is sikeredett a rövid mozdulat végén a gyerek kobakjára. Olyan boldogsággal selypegtem azt az egyetlen rám osztott szó hangot, mintha a Tannhäuser kórusbetétjeit sikerült volna egyszer csak egyedül elénekelnem összes szövegeivel; még tinédzser korom beat-slágereit sem dallottam soha annyi hévvel, ami pedig nagy szó!

Valamivel később aztán, a zeneiskola főtanszak-óráin már elmaradt ez a játékos jelleg, több nyomatékkal érintette tarkónkat hol a szinkópás, hol mondjuk az ötnegyedes ütemre, de gyakran minden ütembeosztáson kívül is a tanári kéz, a hegedű pedig nehéz hangszer, gyerekfejvel olykor a ZENÉT is meg lehet gyűlölni általa. Valahogy így történt, hogy a zsip-zsúp két hangjának játékos bővölete megfakult egy idő után, a félfekvés meg a hét bé „spanyolcsizmáját” sokan nem tudtuk elviselni, hiába volt a biztató indítás, s jónéhányan nem a konzervatóriumban végeztünk, jöllehet örök-haragot mégsem kötöttünk a zenével.

Ilyen nosztalgiaival elegy emlékek jutnak eszembe most, hogy Vermesy Péter kurta gyermekdallamai között tallózok\*, hiszen túl sokat a könyv didaktikai-metodikai szempontokat betartó vagy éppen felállító vezérfonaláról úgysem tudnék mondani, mert nem értek a zenepedagógiához, s csöppet sem vigasztal az a tény, hogy sokan mások is így vannak ezzel.

A zenei formanyelv elsajátítását szorgalmazták Vermesy egyszerű egyszólamú dallamai, s elég egy pillantást vetnünk az egyre bonyolultabb dallamképleteket bevezető „fejzetcímekre” (Tűkör-játék, külső bővülés, belső bővülés, háromtagúság, ötfokúság, lá-, do-, mi-pentaton stb.), hogy a könyv zenei anyagának jól átgondolt vezérfonalát áttekinthessük. Végül is a dallamocskák megkomponálása valószínűleg nem állította különösebben nehéz feladat elé a zeneszerzőt, egyik főcélja az lehetett, hogy a gyerek minden nehézség nélkül prima vista „leszólalmazhassa” a dallamot. A lényeg az abban kell látnunk, ahogyan, és amilyen sorrendben ezek a dallamok követik egymást, hisz ez adja a kötet szisztematikus felépítését, azaz Vermesynek ezúttal nem is annyira dal-

\* Szilágyi Domokos—Vermesy Péter: Pimpimparé. Vers és muzsika gyermekeknek. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1976.

lamot, mint inkább *könyvet* kellett „komponálnia”, melynek „hangsorából” kihalatszodjék a zenepedagógus domináns hangja, nem rátukmáló-kényszerítő erővel, hanem olyanformán, hogy a gyerekek túl sok töprengés és nehézségek nélkül elfogadják azokat a játékszabályokat, amelyeket a zenetanuláshoz föltétlenül el kell fogadnia. És valóban, hogy a gyermek kirakós játéka lehetnek így a hangsor hangjai, ám az esetleges építményhez a könyv szerzője szolgálatot — nem túl szigorú és csöppet sem unalmas — sémákat, melyek eleve színesek már, s melyeket a gyermek — némi ismeret birtokában — tetszése szerint bővíthet, továbbgondolhat.

A könyv rávezető, tanító célzatának lényegét szerintem Vermesy a *Bevezetés* egyik kérdéskomplexumában fogalmazta meg: „Vajon az átlagos felkészültségű hallgató (vagy akár zenész!) képes-e kihallani valamely műből, miből és hogyan van felépítve? Tudja-e egyáltalán, hogy mire kell figyelnie?” Ezzel anélkül, hogy megsértené azokat a koncertlátogatókat, akik bevett szokás szerint legyintenek: „A zenét érezni kell! Nagyképűsködés minden, a megértésre irányuló túlzott buzgóság, ha a zene közegében fürdőzünk”, cáfolja őket, s ide kívánczik most egy, a filharmonikus zenekarok repertoárjának összeállítására vonatkozó észrevételem: a közönségigény mutatójaként (is) többnyire a preklasszikusok, meg Beethoven, Csajkovszkij, Mendelssohn, Brahms művei szerepelnek műsoron, teltház is ilyen összeállítású hangversenyeken van leginkább, nem azért, mert könnyebben érthető „zenei nyelvezetű”, hanem mert „fűlbemászóbb” melódiáik tökéletesen kielégítik a koncertlátogatók zömét. És ezért idegenkednek (olykor még zenészek is!) Orff, Hindemith, Britten, de akár Debussy vagy Bartók műveitől, mert első hallásra nem-

igen memorizálhatók, nem tudják „kivenni” a már megszokott vezérszólámat, azaz: nem tudják, „miből és hogyan van felépítve”, „mire kell figyelniük”. Kérem, ne vegyék ezt magukra azok, akik amúgy is túljutottak már ezen a stádiumon, s az sem szégyen, ha valaki csupán szórakozását keresve hódol kedvenc zeneműveinek. Csak arra szerettem volna kissé rávilágítani, mekkora lehet a jelentősége majdan Vermesy tudatosan fölépített könyvének, ha a szerencsés generáció felnő a rendszeres koncertlátogató szintjére, ha ezek után egyre magasabb szinten sajátítja el „a zenei logika adományát”.

A könyv célja ilyenyszerűen világos lehet a zeneető szülők, zenepedagógusok számára, akiknek útmutatására — túl a könyv áttekinthetőségén — minden bizonnyal szükség van. Ugy vélem, Vermesy Péter is számít arra, hogy sikere teljessége érdekében segítségüket nyújtsák a továbbiakban.

A nemrég elhunyt Szilágyi Domokos gyermekverseit nem kell különösképpen bemutatni a hazai olvasónak, hiszen ilyen irányú tevékenységét részletesen ismerheti a *Napsugár*ból. Ha a *Pimpimpáré* sikerkönyv lesz, mint ahogy azzá lett Fodor Sándor *Csipikéje*, Kányádi Sándor *A bánatos királyleány kútja* című könyve, akkor e siker fele neki tulajdonítható, s elismeréssel elsősorban a szerzőtárs adózik, mert a versek nemcsak a gyerekek „zenés játékát”, de Vermesy munkáját is megkönnyítették. Változatos ritmusképletű gyermekversei, a versek prozódiai felépítése kiválóan alkalmasak a zenei prozódia hozzáimitálásához, a „szinkronizáláshoz”.

A *Pimpimpáré* két hozzáértő szerző szerencsés, könyvben való találkozásának eredménye, s joggal remélhetjük, hogy a kötet újabb eredmények előjelzője... „csupán”.

Mózes Attila

## KÖNYVRŐL KÖNYVRE

### VERONICA PORUMBACU: VOCE ȘI VAL

Regényt írt, nem memoárt, nem is intelmeket — figyelmezteti olvasóját már az előszóban Veronica Porumbacu; a hang az övé, a hullámverés az időé. Regénye első személyben megszólaló hősnőjének a szerző odakölcsonözte emlékeit, vágyait és csalódásait, megosztja vele a barátság kenyerét, a szerelem sóját, együtt isznak a keserűség poharából. József Attila román megszólaltatójának ebben a könyvé-

ben minden igaz, bár nem minden valódi. A szereplők egy részének neve fiktív, mások saját közismert személyazonosságukkal szerepelnek. A hang, amely a 44-es történelmi fordulat idején szólal meg, hogy a könyv utolsó lapjain 1954-gyel egy korszakot lezárva búcsúzzon az olvasótól, költőnő hangja, akárcsak a szerzőé. Első „nokturnói” megjelenése után, a háború utolsó évében mondja neki egy idősebb poétatársa: „A maga versei fuvolahangon szólnak — fuvola, f-fel, mint a félelem.” A félelmeiket nem titkolo költőket a köztudat, joggal, bátrakként tartja számon. Ezért kimondhatjuk, hogy a költőnőről regényt író költőnő könyvében szereplő személyek és események hasonlósága valóságos személyekkel és megtörtént eseményekkel nem véletlen.

„Tudom, vannak nagyon magabizó költők, akik hisznek a maguk volt és leendő erejében. Ismertem ilyeneket, becsültem őket, olykor irigyeltem, mint a mondabeli skaldot, aki megkérdetve, melyik a legszebb éneke, így válaszolt: »A holnapi.« Nem én vagyok ez a dalnok. Ellenkezőleg. Alig hiszem, hogy akad kartársam, aki többet kételkedett volna magában, mint én. Sőt, minél könnyebben írtam, annál inkább kétkedem erőmben, erőmben. [...]

Ebben a légüres térben, melyet súlyosbítanak a körülmények, ebben a hiátusban, amelynek idején vakon vetem magam apró-cseprő napi teendőmbe, amikor mosok, vasalok, takarítok, főzök, odaégetem a lábasokat, egyre elviselhetlenebbnek érzem magam, s egy ilyen pillanatban fedezem fel magamban, nem is tudom, hogyan, a vágyat, hogy ha már verset nem foganhatok, bebizonyítsam, képes vagyok igazi életet adni. Azt hiszem, egyszer minden asszony eljut oda, hogy az anyaságot tekintse élete értelmének. Ezt a leendő gyermeket most nem a szerelem kiteljesedéséért kívánom, hanem hogy megváltson a kétségbeeséstől. A feszült vágyakozással szinte ádázul kívánt kisdéd, akit hívok, szólítok, kérlelek, hogy megszülessen, hogy legyen, hogy valamiképpen folytasson engem, nőjőn bennem, mint Éva törzsének hajtása — ne hagyja, hogy úgy érezzem, hiába éltem. A magam gyarlóságának ebből a rettenetéből ezúttal alátámasztok, békedalok születnek; az életere rejteit magvaiból újra kisarjad a kíváncsiság: előre nézni. Mert nem lehet, hogy az értelem szét ne oszlassa előttem egy képtelen legenda ködét, visszafelé meg nincs hová nézmem: mögöttem por és hamu, mögöttem a háború, a tömegsírok, a krematóriumok füstje, amelyből senki vissza nem testesült, s ha újra elszabadulna a rettenet, porrá és hamuvá omlnának mindannyian, szülők és gyerekek, a város, az ország, a világ. S mintegy az apokaliptikus rémek elriasztására hadat üzenek a hidegháborúnak, amely eldurvítja az embert s gyűlölséget támaszt, dermedten rovom s egy céh-gyűlésen rekedten olvasom fel a sorokat: »Viaskodom, vergődöm, és tudom, / Harcban élek és sebeket kapok. / Menetelek kötözve sebem, / S a fegyvert közben el nem engedem.« S miközben az önszuggesztió meghitt szorításában szavalok, magamba nézve fürkészem az időt, amelyet jövők szoktam nevezni, az időt, amikor senki se tudja majd, mit jelentettek számomra azok a napok, amikor jóakaróim azt hitték, azért írok, hogy megmentssem apámat, rosszakaróim meg azzal gyanúsítottak, hogy írok, mert lemondtam a megmentéséről. Persze, tudom, nem az én megpróbáltatásom volt a legsúlyosabb abban az időben, amikor mások eljövendő, posztumusz jóvátételek vértanúságát éltek. Senki sem kérte, hogy apám mellett vagy apám ellen tanúskodjam; nem kellett megtagadnom, holott ártatlannak tudtam, se nem védhettem, gyanakodva rá. Csak szerettem, mint minden gyermek a szülőjét, és igyekeztem mindent megtenni — de milyen kevés ilyenkor a minden! —, hogy megrövidítsem bár egy nappal a szenvedését. Nem Corneille-hősök módjára éltem át a családi megpróbáltatást, s nem voltam, nem is leszek öngyilkosjelölt. [...]

Azon az őszön, a VIT után, amely Bukarestben kevésbé látványosan, de megihittebben zajlott le, s mindannyian fellelegeztünk a koreai fegyverszünet hírére, megindultam életem át én is a hazai eseményt: Arghezi, általános ünneplés közepe megjelenik az Ateneuban a Békétanács országos kongresszusán. [...] S ha már pusztá jelenléte is a virradatot hirdeti, szava mintha éppenséggel az én kérdéseimre válaszolna háborúról és békéről: »Egyesek önök közül, akárcsak én, többet megéltek, mint amennyi idő két bomba robbanása között eltelik. Gondoljanak csak vissza, hány háború követte egymást az elmúlt negyven évben... Óvakodjunk mégis az elháríthatatlan, a kikerülhetetlen esemény, a végzetes pillanat fabulájától, az összes elrongyolt maximáktól és közmondásoktól, amelyek mögött a gondolkodástól való irtózás keres menedéket. A békét, akárcsak a jogot, nem koldujják. Mint minden győzelmet, a békét is ki kell vívni.« (Editura Cartea Românească, București, 1976.)

SZ. J.

## MIKLÓS PÁL: VIZUÁLIS KULTÚRA

A tanulmánykötet szerény alcíme — „Elméleti és kritikai tanulmányok a képzőművészetek köréből” — a könyv szerkezeti felépítésére, létrejövetelének módjára utal, a pontos azonban a főcím: a régebben főként sinológusként ismert irodalom- és művészettörténész valóban új alapozást végez, a jelenkor művelődését oly nagymértékben meghatározó vizuális kultúra tudományos megközelítésére mutat példát. A műkritikában meglehetősen gyakori ködteremtés, impresszionista véleménynyilvánítás vagy éppen mellébeszélés tagadása ez a kötet; egyszerű, világos, lényeglátató fogalmazás, a vizuális jelenségek mögött a rendszer keresése jellemzi esztétikai eszme-futtatásait és konkrét elemzéseit (például Kondor Béla, Barcsay, Bartha László festészetéről). A legfontosabbak azonban az esztétikai rendszer modern felfogását kifejtő tanulmányai. A bevezető írásból idézzük:

„Míg az irodalom, a költészet ma is azzal az örök feladattal viaskodik, hogy a mindenséget szavakba foglalja, addig a technika korának festői és szobrászai szétosztották hagyományos feladataikat, és újakat is kerestek hozzájuk: egy részük továbbra is makacsul kísérletezik az ember benső világának, a láthatatlannak a kifejezésével, egy másik, új csoportjuk, a gép segítségével — és annak új szépségtörvényei szerint is igazodva — akarja képbe foglalni a mindenség látható dolgait, s egy harmadik, egyre népesebb csoportjuk most már csak azzal foglalkozik, hogy látványban szép, érzékileg tetszetős és kellemes mesterséges univerzumot teremtsen körénk. A régi képzőművészetnek ezt a három örökösét, a szobrász- és festőművészt, a fotó- és filmművészt és az építész-formatervező művészt voltaképp a láthatóság közege fűzi össze — s ennek a láthatóságnak egyre inkább tudatos hívei és művelői: a vizuális kultúra építői.

A vizuális kultúra fogalma új, amint a mögötte levő jelenségvilág is friss történelmi képződmény. Érzékszerveink legfontosabbja mindig a szem volt, információink túlnyomó többségét mindig is vizuális érzékelés útján kaptuk. Csakhogy annak az információhalmaznak a fő forrása a természet volt (s az emberi is csak a természet részeként), mert az információk többsége is természetes információ volt: az élet és a munka közvetlen szükségleteként jelentkező hír, ismeret, jelzés. A világ fokozatos, majd gyorsuló bonyolódásával, a mesterséges természet, az ember alkotta környezet kibővülésével és telezsúfolásával együtt a mesterséges, embertől eredő információk egyre nagyobb szerephez jutottak életünkben: ma már alig kapunk közvetlen információt a természettől. A mai városi ember információinak és ismeretanyagának túlnyomó része vagy verbalizált, vagy vizuális-optikai formában rendezett s mindenképp előregyártott, közvetett értesülésekből áll. [...]

Ezt a kozmikus méretűvé tágult, ugyanakkor áttekinthetetlen labirintussá zsúfolódott világot jelenti a vizuális kultúra egyik oldala — beleértve ebbe a vizuális információink minden forrását, egész anyagi és következőképp érzékelhető világát (az építmények és tárgyak rendszereit, amelyek csak mellékesen szolgáltatnak vizuális információkat, és a vizuális-optikai információkőzlő berendezéseket és jelrendszereket). A másik oldala: a vizuális információkkal való élni tudás, a vizuális információk felfogásának, értelmezésének és felhasználásának módja. Ahogy Baudelaire zseniális megjegyzése foglalja össze: képek és jelek tárháza egyfelől, a képzeletnek s az emberi lélek többi képességének munkája másfelől.“

Miklós Pál ezt az alapozást nem az elvont spekulációk érdekében, hanem a vizuális kultúra napi feladatai, vitatott kérdései érdekében végzi, a modern művészet megértésének tudományos alapjait vázolja fel; munkája ezért különleges jelentőségű. (*Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1976.*)

K. L.

## GÁBOR DÉNES: VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK

Gábor Dénes önmagát szerényen csak feltalálónak szokta nevezni. Ez az árnyalati megkülönböztetés emeli ki őt az alkalmazott fizika művelőinek sorából: sohasem az elméleti fizika eredményeinek gyakorlati alkalmazhatóságát kereste, hanem a fordított utat járva, a gyakorlati életben felmerülő műszaki kérdések fizikai vonatkozásait elemezve jutott el a leglátványosabb felfedezéstől, a holográfától, annak információelméleti vonatkozásain keresztül, egyrészt az információelmélet, a fizika és a kibernetika mélyebb összefüggéseinek vizsgálatáig, másrészt az emberi emlékezés holográfiai modelljének megszerkesztéséig.

Az 1971-es fizikai Nobel-díj kitüntetését az utóbbi években főleg az emberiség jövő fejlődésének, a tudósok új felelősségének kérdései foglalkoztatják.

„A tudomány új felelősségei? Nem vagyunk máris túl sok dologért felelősek? Így vélekedett a század legnagyobb tudósa, Albert Einstein is. Amikor két héttel a halála előtt Szilárd Leó meglátogatta őt, Einstein szomorúan ezt mondta: »Szilárd, a régi kínaiaknak igazuk volt! Az embernek egyáltalán semmit sem szabad tennie!«

Einsteint annyira bántotta az atombomba létrehozásához való hozzájárulása, hogy szemrehányással illette önmagát, amiért leírta az  $E = mc^2$  képletet, és amiért levelet írt Rooseveltnek. Bármennyire is tiszteljük tragikus kétségbeesését, nem hiszem, hogy elfogadhatjuk tanácsát. A felelősséget nem kerülhetjük el azzal, hogy semmit sem teszünk. Viszont a legnagyobb mulasztás vétké terhel, ha nem teszünk meg mindent a veszélyek ellen, amelyek civilizációnkat fenyegetik.

Milyen veszélyek fenyegetik civilizációnkat? A legszörnyűbb és legnyilvánvalóbb veszély természetesen a háború. A tudomány és a technika bűne szintén egészen nyilvánvaló ezen a téren: minden korok legcsodálatosabb agytrösztje teremtetten meg az atombombát. Utólag azonban már hiába próbálkoztak a legjobb elmék olyan módszerek felfedezésével, amelyekkel a veszély csökkenthető. Minden ilyen kísérlet az ellenőrzés makacs visszautasításán bukott meg. [...] Meglepő módon az ellenőrző műholdak nem a Pugwash-konferenciák eredményeképpen születtek meg, hanem ugyanaz a műszaki fejlődés szülte őket, amely az atomfegyverek veszélyességét hallatlan módon fokozta.

A többi veszély a háborúhoz viszonyítva kisebb ugyan, bekövetkezésük azonban sokkal bizonyosabb. A dolgot röviden és kissé durván megfogalmazva, rövid távon a szegény országokat éhínség, a gazdagokat kiábrándulás, hosszú távon mindkét csoportot az általános szegénység fenyegeti. Az éhínség nem igényel sok magyarázatot. Az emberiség ősi ellensége. Sokkal bonyolultabb az a veszély, melyet »kiábrándulásnak« neveztem. Szinte mindenki érzi, hogy valami nincs rendben, de senki sem teheti újját a kritikus pontra, olyan nagy ugyanis a kritikus pontok száma. [...] Véleményem szerint kétféle bajt kell megkülönböztetnünk. Amikor jól mennek a dolgok, az emberek holmi krónikus boldogtalanság-félében szenvednek. Az a tény sem teszi őket boldogabbá, hogy apjuknak, nagyapjuknak sokkal rosszabb sora volt. Annál nyilvánvalóbb, hogy társadalmunk akut bajoktól szenved, ha rosszul mennek a dolgok. Azért nyilvánvalóbb, mert ezek a bajok nem pszichológiai, hanem intézményi természetűek, megoldásuk is intézményes. [...]

A hosszú távra szóló veszély legalább olyan egyszerű, mint amilyen ijesztő: az egész világ egyetemes elszegényedése a természetes nyersanyagforrások elapadása következtében. Világos, hogy a tudománynak itt két nagy problémával kell szembenéznie. Az egyik *előrejelzési* probléma: meddig folytatódhat a dolog úgy tovább, ahogyan most folyik? A másik *feltalálási* probléma: hogyan előzhetjük meg a katasztrófát? Következtetés: ha el akarjuk kerülni a nem több mint száz vagy legfeljebb kétszáz esztendő múlva bekövetkező katasztrófát, a technikának más irányba kell fordulnia. [...] Azt hiszem, most már megfogalmazhatjuk a tudomány és a technika új felelősségeit. A technika tudatában kell hogy legyen a maga ökológiai felelősségének. A megoldásra váró problémák nagyjából két csoportra oszthatók. Az első a környezetszennyeződés elleni harc. A második a pótolhatatlan természeti készletek kiapadása elleni harc. [...] Míg a szennyeződés rövid távú veszélye elleni küzdelem céljára, úgy gondolom, minden szükséges műszaki eszköz rendelkezésre áll, addig a hosszú távú veszély, a természetes készletek kiapadása rengeteg új tudományos és műszaki problémát vet föl. [...] Bízom benne, hogy a problémák megoldhatók, noha el kell ismernem, reményeim inkább optimizmusomon, mintsem szilárd tényeken alapulnak. Én azonban mindig az optimizmust tartottam a felelős emberek egyetlen munkahipotézisének.

Véleményem szerint tehát lehetséges a Földön olyan ipari civilizáció, amely hosszabb távon is megtartja egyensúlyát. [...] Az esőre azonban száraz időben kell felkészülnünk. Semmiképpen sem mondhatjuk: »Csináld azt, amit eddig, és ördög vigye az utódainkat.« (Gondolat, Budapest, 1976.)

A. J.

## PRAGMATICS OF LANGUAGE AND LITERATURE

A tanulmánykötet szerzői a kommunikációelméletben, szemiotikában kialakult pragmatikának (a jel felhasználói közötti viszonyok tanulmányozásának) a szempontjait próbálják az irodalmi szövegek vizsgálatára alkalmazni. A nyelvtu-



domány új módszertanából (a strukturalizmusból, a generatív elméletből) már eddig is sokat importáló irodalomtudományban mind ez idáig még nem került sor a modern pragmatika alkalmazására; ahogy a kötet szerkesztője, Teun A. van Dijk is állítja, „szükség van egy olyan pragmatikai komponensre, amelynek szabályait, feltételeit, megszorításait a beszédaktusok és a közlő funkciójú kontextusok sajátosságai alapján lehet megfogalmazni“. A pragmatikai megközelítés módszerei „a természetes és a formális nyelvek grammatikájából és logikájából“ adódnak. Van Dijk szerint még ez a próbálkozás is azt a felfogást igazolja, hogy „egy produktív irodalomelmélet már nem lehet meg az említett tudományok formális eljárásai nélkül“.

Különböben a tanulmányok jórészt a szövegnyelvészet elveit képviselik, és majdnem mindegyikben szóba kerül az újabb angol filozófiából sarjadt sajátos szemantika (Austin, Searle), a beszédaktus-elmélet. Így még inkább nyilvánvalóvá válik, hogy „az irodalompragmatika főbb kérdései a nyelvhasználat (szövegelőállítás) szociológiai és lélektani feltételeivel függnek össze“.

Van Dijk a pragmatikát mint „a nyelvhasználat különböző körülményeitől (helyzeti tényezőitől) való elvonatkoztatás“ eredményét értelmezi, és ehhez való elméleti keretnek a beszélő—hallgató viszonyt tekinti. Az ebbe a keretbe ágyazott szövegvizsgálat viszont elképzelhetetlen a szöveglogika és az igazságelmélet hasznosítása nélkül.

Az irodalompragmatika egyik legfontosabb és a stilsztika számára is jelentős kérdése a szövegek elfogadhatósága. Ezt vizsgálja szélesebb alapon Hugo Verdaasdonk, minthogy idetartozónak véli egyrészt a hatáseleméletet és az irodalomdidaktikát, másrészt az igazságelméletet, az ismeretelméleti logikát, a retorikát mint érveléseméletet és az értelmezést. Legfőbb következtetése logikai természetű. Egy állítás ugyanis akkor fogadható el, ha „jelentésének igaza a szövegen belüli előzményekből következik“. Sok esetben (például fikciók esetében) olyan feltételézzel is számolnunk kell, amelynek eldöntésében fontos szerepet játszhatnak „a társadalmi normák, konvenciók“ és az is, hogy az olvasó hogyan értékeli az író. (*North-Holland Publishing Company. Amsterdam, 1976.*)

Sz. Z.

## MIKLÓS RADNÓTI: MARCHE FORCÉE LE MOIS DES GÉMEAUX

Jean-Luc Moreau a finnugor nyelvek szakértője, a magyar irodalom egyik legfiatalabb és legvállalkozóbb szellemű tolmácsolója. Francia nyelvű Radnóti-fordítása a *Collection Unesco d'oeuvres représentatives* európai sorozatában jelent meg. Azok számára, akik Radnótit az iskolában tanulják, szavalták is, akik olvashattak in extenso Tolnai Gábor bori kutatásairól, akiknek — akár jártak Párizsban, akár nem — a rue Cujas radnótiisan lejt a Boul'Mich felé, a fordító előszava kevesebb újat tud mondani, mint azoknak, akiknek szánták: a francia olvasóknak. A kötetben szereplő 61 reprezentatív költeménynek s az önéletrajzi *Ikrek havának* fordításáról, a fordítás mesterségbeli problémáiról maga Moreau közli az olvasóval azt, ami valóban lényeges. Egyenesen Radnótira hivatkozik:

„Hogyan kell verset fordítani?

Erre a kérdésre az *Ikrek* havában Radnóti világos választ adott. Saját meggyőződésem olyannyira közelálló az övéhez, hogy szükségét éreztem a gyakorlatba is átültetni. Igyekeztem minél közelebb kerülni az eredeti versformához, alkalmazni a magyar versritmust, tiszteletben tartani az asszonánc és a rím játékát. [...]

Mindazonáltal meg kell vallanom, hogy versről versre más megoldását alkalmaztam a hexameterek fordításának. [...]

Az első két Radnóti-költemény, amelyet — sok évvel ezelőtt — megpróbáltam franciára átültetni, a hetedik és a nyolcadik ekloga volt. Ebben az időben a hexameterről ködös elképzelésem volt, abból az időből, amikor az iskolában Vergiliust és Lucretiust mint leckét mondtam fel akadozva. Ha ismertem is a daktilusnak és egyéb spondeusoknak valamilyen kócos képletét, »érezni« nem éreztem, s teljességgel képtelen voltam kapásból skandálni. Pillanatig se hittem, hogy ez is épp oly természetes lehet, mint egy sándorvers helyes felmondása, vagyis hogy a holt nyelv verse élhet.

Így hát az említett költeményeket úgy fordítottam, ahogyan felfogtam őket, inkább próza-, mint versformában. Újra kellett volna természetesen fordítani. De már késő volt: megszilárdult az agyag. Hadd emlékezzem az olvasót, hogy Rad-

nóti sose tért többé vissza első kötetei szabadverséhez; s arra, hogy az eklogákat a szó erkölcsi jelentésében példás szigorral módolta meg. [...]

Csak később, amikor magyar barátaim ajkáról hallottam a hexametert, akkor értettem meg ennek a versidomnak eleven, hajlékony, áttetsző harmóniáját. Ezen a napon megvettem lábamat a magyar költészetnek azon a talaján, amely addig ismeretlen föld volt számomra. És ezen a napon értettem meg Vergiliust.“ (Ed. P. J. Oswald. Paris, 1975.)

G. Gy.

## GILLO DORFLES: ESTETICA MITULUI

Az ismert olasz esztéta és szemiotikus azok közé a „mitoszmagyarázók“ közé tartozik, akik az átlagosnál nagyobb szerepet tulajdonítanak a nyelv szimbolikus-metaforikus elemeinek. Nem véletlen, hogy Dorfles a Babel-tornya mítoszáét (mint a mitológia keletkezésének mítoszáét) állítja elemzéseinek középpontjába. A nyelvek többszámát a mítosz egyszámára ellensúlyozza. A mitikus állandók meglete pedig Claude Lévi-Strausst látszik igazolni, aki távoli kultúrák mítoszainak strukturális egységéből indult ki. A mítosz egyszámára hatalmazza fel Dorflest arra, hogy mélylélektan-ellenes hermeneutikájában — mítoszt és metaforát közös nevezőre hozva — úgy végezze el a mítosz esztétikai-szemiotikai elemzését, hogy az az elemzés ne zárkózzék be önmagába, hanem nyitva maradjon a filozófiai gondolkodás valamennyi jelentős áramlata előtt.

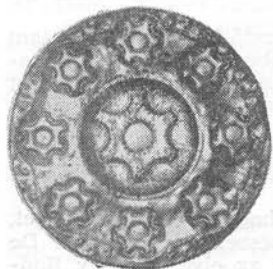
Az alábbi részlet a szerző *Jegyzetek egy Wittgensteini esztétikához* című tanulmányából való:

„Wittgenstein véleménye sokaktól eltérően az, hogy a szó jelentése (mely nem más, mint a fogalom és hangalak találkozása) semmiképpen sem esik egybe e jelentés képi összetevőjével vagy a tiszta képi gondolkodással (melyhez többnyire semmiféle akusztikai kép nem társul). A képi gondolkodás tehát megelőzi a verbális gondolkodást, vagy legalábbis párhuzamos vele.

Meggyőződésünk szerint a képi beszéd (imagery), a képi gondolkodás (Herbert Read *Icon and Idea* című könyvében ezt vizuális gondolkodásnak nevezi) a létező legőszintébb nemzeti közeli nyelv. Ez a meggyőződésünk azonban semmiképpen sem egzakt vagy csak bizonyos fokig egzakt, mert bizonyítása tisztán képzeletbeli. Ha azt mondom angolul: »It's raining« (mely névmásból, igéből és igenévi szerkezetből álló teljes mondat), a rám tett (fonetikai és képi) benyomás — vagy, ha úgy tetszik, a mondat »jelentése« — igen nagy mértékben különbözik majd attól, ahogy franciául vagy németül »esik az eső«. A francia »il pleut« és a német »es regnet« kifejezés ugyancsak névmásból és igéből áll, de hiányzik belőle az igenévi szerkezet. Továbbá más az orosz »dozsd igyot« (szó szerint: »az eső megy«), melyhez sokkal anyagszerűbb képet társítunk — talán mert itt egy főnév (»eső«) a fő jelentéshordozó —, mint azokban a nyelvekben, ahol az ige (»esik«) játssza a főszerepet. Az olasz »piove« vagy a szlovén »dežuje« tárgyatlan, de nem feltétlenül személytelen igékkal analóg jelentést sugall. Mindkét esetben személyesebbnek érezzük az »esősés« aktusát (akár azt is mondhatnók: »valaki esik«), mint azokban a nyelvekben, ahol az igéhez »személytelen« névmás is társul (it's raining).

Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy egy igei »kép« szemantikai értéke nemcsak nyelvenként más és más, de annak az átél valóságnak is függvénye, amelyre az adott kifejezés vonatkozik. Könnyűszerrel elfogadhatjuk tehát, hogy a különböző nyelvek »nyelvi« jelei között nincs pontos megfelelés, még ha e jelek referense látszólag ugyanaz is.“ (Editura Univers. București, 1975.)

A. J.



Dénes Sándor fémdomborítása

## Novella, újságírás, kritika

Jóslások és kritikai elemzések számtalanszor foglalkoztak a líra jövőjével s a regény sorsának az alakulásával. A novella jóval nagyobb csendben élhette a maga életét a napilapok hasábjain, folyóiratok és könyvek lapjain; nemcsak a publicisztika és esszé, hanem a szakirodalom is viszonylag keveset törődött ezzel a műformával. Főképpen az irodalomtörténészek fordítottak figyelmet rá, egy-egy kiemelkedő életmű (esetleg egy-egy nemzeti irodalom valamely fejlődési szakasza) szerves részeként vizsgálták a novella sajátosságait.

Most, szinte egyidőben, két hazai lap is időszerűnek vélte a kortársi novellisztika előtérbe állítását: az IGAZ SZÓ 1976. októberi számát a novellának szentelte, ezt megelőzően pedig a TRIBUNA, *Proza scurtă* („rövid próza”) főcímmel, jó néhány új szerzőt mutatott be egy-egy írással az olvasóknak. A folyamatos novellaközlést természetesen nem helyettesítheti egy mégoly látványos akció, arra viszont föltétlenül alkalmas lehet, hogy egy jelenségre felfigyeltessen. Nevezetesen, a fiatalok örvendetes jelentkezésére. Az *Igaz Szó* például — Panek, Hornyák, Deák Tamás, Bajor, Sigmond és Csiki László írásainak közlése után — a szám második felében — Györffi Kálmán, Szávai Géza, Kozma Mária, Káli István és Bölöni Domokos novelláival bizonyítja az utánpótlás jelentkezését, a „novella-szükség” alkalmi kielégíthetőségét.

Az antológia bevezetőjének — és elméleti, irodalompolitikai alapvetésének? — szánt Szócs István-cikk egyébként kérdőjelet tesz, már címében, a *Novella-szükség?* után, mindjárt az első bekezdésben megmagyarázva a szerző kételyeit: „Azt hiszem, az olvasók többsége így van ezzel: csakis valamilyen várakozás, *elváras* jegyében fog neki rövid prózát olvasni. Ezért a novellairodalom csakis sajtóban vagy folyóiratokban élhet, az olvasó csak ott hajlandó a bemutatkozást elfogadni. Fordított illetnana van hát: az utcán ismerkedik, nem a biztos fedél alatt.” E szellemes kijelentés után Szócs logikusan hiányolja a napisajtó támogatását: „A napilapok, vagy később egy időszakban a napilapok feladatkörét betöltő egyes hetilapok, egyre ritkábban vagy egyáltalán nem közölnek novellát; amennyiben igen, azok egyre kevésbé nevezhetők tárcanovellának.” Utalva röviden a meghatározási nehézségekre, Szócs István a novella szó eredeti, „újság, újdonság” jelentése mellett köt ki, s „a hírlapi novella — amint általában nevezik, a tárcanovella” sajátosságait általánosítva tekinti át a romániai magyar novellaírás hagyományait (az „ellenzéki látású és írásmódú novellista-gárda”, Nagy István, Asztalos István, Horváth István munkásságának jelzésével — de nem is említve például Tamási Áront!), s megkísérli levezetni belőle a jelent. „A valósággal programszerűen szoros kölcsönhatásra, tevékeny társadalmi funkcióra vállalkozó novellairodalom” átlán-talódását állapítja meg az irodalmi sajtóba (*Utunk, Igaz Szó*). „Egy különleges, műfajonkénti, túlhajszolt szakosodás alakul ki: a hírlapi riport elválik az irodalmi riporttól, az irodalmi riport az úgynevezett valóságirodalomtól, és a valóságirodalom a »tulajdonképpen« irodalomtól. Az előbb említett három novellista [Nagy István, Asztalos, Horváth István] és iskolája lassan kiszorul az élmezőnyből, mert a valóságlátás frissességét és elfogulatlanságát hol zszurnalizmussal, hol irodalmias-kodással próbálták pótolni; követők, majd az újonnan jelentkező vagy újra bekapcsolódó írónemzedékek a »középfajú« novella felé tájékozódnak, amely lassan-ként általánosan uralkodó műformává lett.”

Mit ért Szócs „középfajú” novellán? Meglepődve olvassuk, hogy lényegében a „közepes terjedelem” ellen van kifogása a kritikusnak (miután az előző bekezdésben leszögezte: „Egészen elképesztő, de letagadhatatlan tény, hogy nagyon komoly szerkesztők és kritikusok hosszú ideig singgel mérték az írói teljesítményt”). Az antising-elmélet — a hüvelyk-elmélet —, amely „persze mindég csak a mi íróink tehetség-átlagában” gondolkozik (!?), a következőképpen kapcsolja be az „irodalomtörténeti” szempontot a fejtegetésbe: „novellairodalmunk arculatának

megváltozásához elkerülhetetlenül hozzájárult az Utunk és az Igaz Szó nyomdai és szerkesztési koncepciójának szabadossága. Nagy mű persze születet lehet korlátozatlan, alaktalan feltételek mellett is, de egy műfaj csak szigorúra szabott keretek között virágozhat; az első és legfontosabb a megszabások között a *terjedelem*, legyen az falfestészet, szobrászat vagy színház. Egy önálló estet betöltő színdarabnak legalább két órát kell tartania, de semmiképpen sem tarthat négy-öt és fél óránál tovább. Egyfelvonásosból is legszívesebben egyet néz meg egy este a közönség, és szívesebben veszi, ha a maradék idő vegyes műsort tartalmaz, mint hogy még egy-két hasonló jellegű egyfelvonásost megnézzen. "A terjedelmi kritériumot a hazai magyar novella alakulására alkalmazva, azt írja Szócs, hogy „elérkezett a 14-15, sőt húsz és huszonöt gépelt oldalnyi terjedelmű novellák uralmának ideje, s legalább húsz éven át tartott. Ez a »középfajú« novella azonban nemcsak hogy közönségbarát szempontjából nagyon kétséges dolog, de úgy látszik, a szerzőt is felemészti: udvariasságból nem sorolom fel jó néhány író nevét, aki már abbahagyta; és még inkább udvariasságból azokét, akik még mindig folytatják!"

Talán udvariatlanság tőlünk, hogy felsorolunk néhányat a 14-15, sőt húsz és huszonöt gépelt oldalnál hosszabb novellák szerzői közül, pár címet is ideiktatva emlékeztetőül (igaz, a „tehetség-átlag“ mellőzésével, de hát ez amúgy is csak olyan óvatos közbevetés volt, a kritikus esztétikai alapszempontján nem változtatott); csupán a kritériumok tudományossága végett... Nos, már Boccaccio sem mindig tartotta magát a Szócs szabta szabályhoz, Maupassant nagyot vétett ellene, például a *Gömböc*-ben, de Csehov is, mondjuk *A 6-os számú körteremben*; nem is szólva Thomas Mannról (így a *Mario és a varázslóról*), a notórius törvénytörő Faulknerrel vagy akár Hemingwayről (*A Kilimandzsáró hava*). Közelebb kerülve, még Kosztolányit is elmarasztalhatnánk egyik-másik Esti Kornél-novella vagy éppen a *Kínai kancsó* miatt — ha valóban „húsz oldalon keresztül nem lehet »lehetőleg« és hajszálpontos tollrajzot« adni, sem »lúktető drámai tömörséget« produkálni; s ez a közepes terjedelem... nem bizonyul alkalmasnak nagyobb szabású ábrázolás kibontakoztatására sem“. Móricz Zsigmond (*Barbárok, Szegény emberek*), Krúdy Gyula (*A hírlapíró és a halál*), Tamási Áron (*Erdélyi csillagok, Rendes fel-támadás*), Déry Tibor csakúgy a törvényszegők közé tartozik, mint Slavici, Sadoveanu vagy Panait Istrati... Persze, a felsoroltak nemcsak tárcanovellát írtak, az említett címek nem hírlapi novellákat jelölnek, de azért, gondoljuk, novellák...

Ezek után könnyebben megkockáztathatjuk az ellenvetést, hogy a hazai novellista „derékhad“ (a „közepes terjedelemben“ dolgozó) talán mégsem topog annyira helyben, mint kritikuskunk hiszi, s talán nem kellene 1976-ban föltétlenül javítóvizsgára utalni Bálint Tibort, Bajor Andort, Bodor Ádámot, Csíki Lászlót, Köntös Szabó Zoltánt, Panek Zoltánt, Szabó Gyulát, Vári Attilát (az „udvarias“ cikkíró nem írta ki a nevüket) — s nem föltétlenül ellenükre, velük szemben kell kijátszani a valóban ígéretesen induló mai fiatalokat: így Gyórfy Kálmánt, Nemes Lászlót, Szávai Gézá, Mózes Attilát, Bölöni Domokost, (Érdemes zárójelben megjegyeznünk, hogy az idézett bevezető után az *Igaz Szó* említett számában ilyen „középfajú“ — jó! — novellát olvashatunk Gyórfy Kálmántól és Panek Zoltántól, pontosabban, a Panek-novellának csupán az első felét — mindjárt a Szócs-cikk után —, „Folytatjuk“ jellel a végén...)

Úgy tűnik, irodalomelméletileg és irodalomtörténetileg is sokkal átgondoltabb Ion Marcoş eszmefuttatása a *Tribunában* (*Intre roman si proza scurtă* — A regény és a rövid próza között). Az exhibicionizmustól mentes, meggyőzően érvelő fiatal román kritikus egy évszázados irodalomtörténeti folyamat részeként elemzi a novella váltakozó szerepét a modern román próza fejlődésében. Marcoş nem próbálja kijátszani Liviu Rebreanut Sadoveanu, Anton Holbant Mateiu Caragiale ellen, a disztelen konstrukciót a stílromantika, az anekdotát a lélekelemzés ellen, vagy fordítva. Így jut el e század hetedik évtizedéhez, amelyet a rövid próza pillanatának nevez; a hangsúlyosan didaktikus freskó-regényekre válaszoló, erősen lírai jellegű novellákat, elbeszéléseket olyan nevek képviselik, mint Fănuş Neagu, D. R. Popescu, Nicolae Velea, Radu Cosaşu, Ion Băieşu, Sorin Titel. (Az első világháború utáni szakaszban a jelenség fordítottja ment végbe: akkor az egyensúly helyreállításához a költői prózától az objektív epika felé kellett haladni.) Marcoş szerint a mai szakasz a két háború közöttinek a komplexitásához mérhető. A kritika már nem harcol egyik vagy másik műfaj, illetve a realizmus vagy szubjektivitás kizárólagosságáért. E szakaszon belül érdekesnek találja, hogy a legfiatalabbak közül többen, akik sikeresen mutatkoztak be regénnyel, újabban átpártoltak a novellához. Többek közt Al. Papilian, Vasile Sălăjan, Marcel Runcanu, Radu Mareş, Constantin Zărnescu, Gheorghe Schwartz, Eugen Uricaru, Dan Culcer nevét említi.

És ami talán a leglényegesebb a fiatal Marcoş cikkében: „Egy sor formai előítélet folyamatos felszámolása ahhoz a természetes következtetéshez vezet, hogy az érték bármilyen epikai formulával összeegyeztethető, azzal a feltétellel, hogy az alkotás igazi törvényeit tartsa tiszteltben.“ A romániai magyar novellának sincsenek e tekintetben külön szabályai.

K. L.

### A TÉMÁK NYELVE (Tudományszervezési Tájékoztató, 1976. 2.)

A kutató fizikus, mihelyst fölfedezett valamit, rögtön új, előnyösebb helyzetéből igyekszik áttekinteni az előtte fekvő terepet. Azt kérdezi: hogyan léphetek tovább? A felfedezéshez vezető út helyett a még megoldatlan problémák foglalkoztatják. Érthető, hogy nem akar emlékezni tudományos tévelygéseire. Talán szégyenkezik is egy kicsit miattuk, és elégedetlenkedik önmagával, hogy hamis nyomokat követett. A fölfedezés rendszerint olyannyira nyilvánvaló, hogy az embert egyenesen bosszantja, miért is nem gondolt rá előbb.

Mindez pontosan az ellentéte annak, amit a tudománytörténész szeretne. A tudománytörténész persze nem tekinthet el a felfedezések tudományos jelentőségétől. Őt azonban inkább a tudományos esemény „születése“, társadalmi-kulturális háttere és személyes vonatkozásai érdeklik. A különféle tudományon kívüli hatások, a közbülső lépések és nemegyszer éppen a tévutak kitérői. A tudós „magán-vivódásai“ — ahogy Einstein nevezné. A tudománytörténész nem kis bánatára erről igen kevés adattal rendelkezőnk. Nemcsak azért, mert „magán-vivódásaira“ senki sem emlékszik vissza szívesen, hanem azért is, mert sokszor maga a kutató sem érti saját felfedezésének belső logikáját. A kreatív mozzanat szubjektív „logikátlanságát“ ilyenkor nehezen tudja összeegyeztetni a tudományos fogalmak „logikus természetével“, s igyekszik túlnenni magát ezen az el-  
lentmondáson. Az ún. big science látványos sikere nem kis mértékben a tudományos intézmények „sajátos“ feledékenységén alapul: „irracionalitása“ okán nem vesznek tudomást a „személyes elem“ valódi jelentőségéről a tudományos felfedezésben. Hogyan lehet úgy megragadni ezt a „személyes elemet“, hogy közben a tudományos lángelmék gondolkodási stílusában jelentkező közös jegyeket se hanyagoljuk el? Összefoglaló tanulmányában Vekerdi László, a tudománytörténeti esszé jóérzékű magyar művelője, a tudománytörténetírás „forró pontjait“ felvázolva próbál összképet nyújtani erről a saját módszerekkel még

nem rendelkező, forrongásban lévő tudományágról.

A tudománytörténetírás hagyományos fogalmai egyre kevésbé alkalmasak a tudományos vállalkozás társadalmi és kognitív struktúráinak feltárására. A tudományos gondolkodás fejlődéstörvényeit kutatva hasonló dilemmák elé kerültek a tudományfilozófusok és tudományszociológusok is. A közös útkeresést jelzik a szakma határain túl is divatosá vált fogalmak: Polányi „tudományos közössége“ és „hallgatólagos tudása“, Karl Popper „harmadik világa“, Kuhn „paradigmái“ és „normál tudománya“, Lakatos „kutatási programjai“. Ezek a fogalmak azóta üres szavakká züllöttek. A tudománytörténetírás a maga „fegyelmezett“ eklekticizmusával sem képes választ adni az alábbi kérdésekre: Melyek az invariáns elemek a „tudományos“ forradalmakban? Hogyan lehetséges, hogy egy elmélet azután sem veszti el tudományos jelentőségét, miután megcáfolták? Miért jutnak a tudósok (köztük a tudománytörténészek is!) azonos tényekből homlokegyenest ellenkező magyarázatokra? Miért ragaszkodnak sokan — körműkszakadtáig — olyan magyarázó modellhez, melyet nem támaszt alá semmiféle bizonyíték?

A tudománytörténésznek e kérdések megválaszolásához sajátos módszerre van szüksége. Ez a módszer a *témaelemzés*, amelynek elméleti megalapozása Gerald Holton nevéhez fűződik (G. Holton: *Thematic Origins of Scientific Thought; Kepler to Einstein*. Cambridge, Mass. 1973; *On the Role of Themata in Scientific Thought*. Science, 1975, IV. 25.). Holton a tudománytörténetben azt a módszert keltette életre, amely a közvéleménykutatásban már szinte elavultnak hat. A szociológiában már évtizedek óta végeznek „tartalom-elemzést“ (content-analysis) a dokumentumok „csendes témáinak“ azonosítására, a téma-struktúrák mögöttes jelentéseinek feltárására. De nem ismeretlen ez a módszer a kulturális antropológiában (Lévi-Strauss) vagy a népmese-kutatásban (Propp) sem.

Minden tudományos fogalomban, módszerben, tételben vagy hipotézisben vannak olyan *témaként* működő elemek, amelyek megszabják és motiválják az egyén állásfoglalását, s amelyek élesen

megosztják a tudományos közösséget. A közleményekben és tudományos vitákban azonban ezek az elemek rendszerint nem kerülnek a felszínre. A tudományos nyilvánosság gyakorlati előnye éppen az, hogy nincs tematikus dimenziója, megelégszik az állítások logikai, tapasztalati igazolásával vagy cáfolásával. A témák hallgatólagos kognitív elképzelések, ezért lehetetlen őket az igaz—hamis tengelyen elhelyezni. Ez ad a homlokegyenest ellenkező véleményeknek is létjogosultságot. Az ellenfelek ádáz vitáit jobban meg lehet magyarázni a témákhoz való macacs ragaszkodással, mint a tudományos tartalommal vagy a társadalmi körülményekkel.

A témák száma olykor (például a fizikában) meglepően csekély (nem lehet több száznál). A témák rendszerint elmenté párokat alkotnak (például atomizmus—kontinuum; evolúció—devolúció; állandóság—változás; komplexitás—egyszerűség; hierarchia—egység stb.). Az új témák megjelenése is ritka (például 1927-ben a komplementaritás). Bármilyen radikális újítás következék is be a jövőben, igen valószínű, hogy azt is a jelen témák nyelvén fogják megfogalmazni. A témák eloszlását vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy az úttörőknek megvan a saját jellegzetes téma-konfigurációjuk, amely gondolkodási stílusukat is meghatározza. A tudós tematikus elkötelezettsége már akkor kialakul, amikor a leendő kutató még el sem határozta, hogy tudományos pályára lép.

Jellegzetes ősi téma — hogy csak egyet emeljünk ki — az „egységes elmélet“ témája. Az ember egyik tartós reménye, hogy néhány egyszerű általános törvény nyelvi egységes magyarázatot talál a természet változatosságára. Az elemi részecskék ijesztő káoszában a kölcsönhatások négyes felosztása teremt rendet (gravitációs, elektromágneses, erős és gyenge kölcsönhatások). A négy kölcsönhatás nem egyszerű fizikai galambdúc, hanem valódi hierarchia, az anyagot alkotó négy őselem hierarchiájára emlékeztet. Mégis több annál, hiszen legalább két, de lehet, hogy három kölcsönhatás azonos alapú magyarázatával kecsesgét.

A témaelemzésnek azonban van néhány olyan buktatója, amely óvatosságra inti a tudománytörténészt. Vannak olyan tudományos felfedezések, amelyekben a témák semmiféle szerepet nem játszanak (például Ferminek s munkatársainak eredményei). A tematikus dimenzió semmit sem mond arról, hogyan jutunk el a természeti jelenségek egyre átfogóbb megértéséhez. A téma nem szükségképpen jó iránytű a kutatásban. Nem tudunk eleget a témák „életciklusáról“, pályá-

futásáról. Nagy a veszély, hogy a témaelemzést valami egyébvel tévesztjük össze: Jung-féle archetípusokkal, paradigmákkal, világképekkel. A témaelemző lélektani vagy racionális rekonstrukciók helyett jobb, ha eset-tanulmányokra épít. Végül szükséges, hogy a témaelemző az antitéma iránt elkötelezettek kritikáiból is okuljon: megtanulhat kételkedni a témákban. Megtanulhat lázadni azok ellen a korlátok ellen, amelyek közt szükségképpen dolgozik. A tudósok tematikus elkötelezettsége persze nem mindig előítélet. Einstein nem holmi csökönyösségből ragaszkodott a tér-idő kontinuum témájához. „Képtelen vagyok bármi más szerves fogalmat kitalálni, ami pótolhatná“ — mondta a rá jellemző fejlett önkritikai érzékkel. Életműve a legszébb példa arra, hogy a tudományos képzelet belső, tematikus korlátai nem feltétlenül ballasztok a tudományos felfedezésben, hanem előrelendítő erővé is változtathatók.

### MÍTOSZ, KRIMI, TÖMEGKULTÚRA (Voproszi filozofii, 1976. 6.)

„Manapság alig hihető, hogy a nagyközönség mohóbban olvasna egy szépirodalmi művet, mint a tárgynereménysorsolások közzétett eredményeit“ — egy mondatban így foglalható össze a polgári lapok helyzetjelentése a nyugati átlagolvasó irodalomigényéről. Ma már illuzórikusnak tűnne Thomas Mann egykori kijelentése: „Minket mohón, feszült figyelemmel olvasnak, könyveinkben nem szórakozást vagy feledést, de igazságot és szellemi fegyvert keresnek.“ Amit ma mohón és feszült figyelemmel, szórakozásra és feledésre vágyón „habzó“ az átlagolvasó, az nem a szépirodalom, hanem a krimi. „A komolyság válságáról“ szól a helyzetjelentés, de mi van e válság mögött? Talán csak nem a krimi képviseli a tömegkultúrát a mai nyugati világban?

Sohasem volt időszerűbb a krimi megjelenésének és utolérhetetlen népszerűségének esztétikai, szociológiai és lélektani vizsgálata, mint ma.

A „műfaj“ egyik tekintélyes kutatója, François Fosca (*Histoire et technique du roman policier*. Paris, 1937.; *Les romans policiers*. Paris, 1964) az ókori görög mitológiából eredezteti a modern bűnügyi regényt. Sokkal elterjedtebb azonban az a nézet, amely Edgar Allan Poe-t tartja a krimirodalom „ősének“. Mások H. G. Wells groteszk „jövő-lényeitől“ származtatják a modern logikai játékok furcsa hőseit. Az ősök keresése hevében viszont a legtöbben a mai krimi felszíni ismérveit vetítik vissza a feltételezett ősmín-

tákra. Megfelelnek a poe-i játék emberi dimenzióiról, arról, hogy a látszólag személytelen közömbösséggel megírt történetek a legszenvedélyesebb játékról számolnak be, a költő veszélyes játékaról a gondolat lehetőségeivel, a lehetséges borzalmak logikai letisztításával. Mindebből csak a logika érvényesítésének a lehetőségére figyeltek fel az önmagát Poe-utódnak kinevező „amerikai realista iskola”, mint ahogy a Wells-utódok is Wells jövő-forgatókönyveit rendezik át apokaliptikus elméletekké.

V. I. Mildon, a *Voproszi filozofiában* közölt tanulmány szerzője — s itt az ő gondolatmenetét követjük — a krimi megjelenését és kihívóan magas példányszámát irodalmon kívüli okokra vezeti vissza. Képtelen vállalkozás tehát szerinte a mai krimi bizonyos mitológiai vagy irodalmi „ősmintákhoz” kötni. A krimi elődje már csak azért sem lehet a mítosz vagy a regény, mert míg azok hőseivel azonosulva érzelmi viszonyt alakíthatunk ki, a krimiben legfeljebb a főhős hideg logikájával vagy a hideg logikát megszemélyesítő detektív alakjával azonosulhatunk. Raymond Chandler *A gyilkosságok egyszerű művészete* című tanulmányában beismeri, hogy ez a lepárolt logika rávilágíthat ugyan a társadalom valóságos viszonyaira, de nem elemző logika, s ténylegesen sohasem juthat el a realizmushoz. A detektív sohasem láthat át bonyolult lélektani és társadalmi igazságokon. A krimi az irodalomból mindössze a cselekményelemet vette át és használta föl, melyet a hely, a jellem és az okozat talányaira bont fel, majd e talányokat rakja össze — az irodalmi cselekménybonyolítás változó mércéihez igazodva — hideg logikájú „cselekménnyé”. A krimi tehát széttörredezett, de egyetlen logikai gondolatmenetbe illeszthető tények összessége. Míg mondjuk a Thészeusz-mítoszban vagy Dosztojevszkij még feltáratlan Thészeusz-feldolgozásaiban az olvasó önmagára találhat, mert kiegészülésre, azonosulásra egyaránt adva van a lehetőség, a krimi a mértani idomokkal kirakósdit játszó gyermek önkifejezésének lehetőségét nyújtja csupán.

Ugyanígy okok miatt kételkedik a szerző a krimi irodalmi rangra emelésének esélyeiben. Egy alapvetően nem irodalmi jelenségből még az olyan tehetségszerzők sem várszolhatnak irodalmat — vélekedik V. I. Mildon —, mint Dashiell Hammett, Raymond Chandler, Agatha Christie vagy Georges Simenon. A kriminek nincs esztétikája, csak technikája van.

A krimi talán éppen azért válhatott és válhat „tömegkultúrává”.

Mivel magyarázható, hogy ezt a nyil-

vánvaló tény (a krimi nem irodalmi voltát) még oly jeles írók sem ismerték fel, mint például André Gide? Mi az a megtevéstő elem, ami a következőket íratja le vele: „A hammetti párbeszédet nemsokára már a Hemingwayvel egyenrangúként fogja emlegetni a világ” (*Ecrivains et poètes des États-Unis*. Paris, 1945). Mi olyannyira vonzó a Hammett-követő Chandlernél, akinek ma már teljes (!) életművét olvashatjuk magyarul?

Kétségszerűen a szuggesztív, zárt alapszféra, a nagyvárosi környezet egyes elemeinek hangulati felnövesztése (utca, autó, villa, ház, rendőrség). A kiszolgáltatott, otthontalan ember saját hangulatát látja viszont a krimiben, s azt az illúzióját, hogy bár a világ már végképp befolyásolhatatlanná vált, azért még áttekinthető, s ki más tekinthetné át, mint Marlowe, a magánnyomozó? Az olvasó, a hideg logika igézetében, önnön kisemberi tehetetlenségét a főhős (és írói szócso) „furcsaságával”, különállásával ellensúlyozza.

Sokan a „kémregények” egyre divatosabbá váló műfajában látják a magasabb rendű krimi irodalom méltó örökösét. A meggyilkolt J. F. Kennedy elnök Flemminget nevezte meg kedvenc írójaként. A „fekete sorozat” könyváradata egy illúziótlan, ön- és világmegvető kalandorfigurát ötvöz a világ legszentimentálisabb szeretetlovagjával. A cinizmust enyhítő s önmagát védő érzelmesség azonban csak kiélezi a „megvesztethetőség földjének” ellentmondásait. Ilyen értelemben mégis mond valamit a világról. Aki a „fekete sorozat” könyveit olvassa, azt nem is készíti túlzott csodálkozásra a dallasi elnökgyilkosság. Olykor még a banalitásnak is lehet drámai sodrása, és a szentimentalizmus is kifejezhet igaz emberi fájdalomt.

## A RÁDIÓZÁS „ÚJ STÍLUSA” (Die Zeit, 1976. X. 1.)

Körülbelül egy éve érdekes jelenség észlelhető Olaszországban a tömegkommunikációs eszközök területén — tucattal, illetve „valószínűleg” százával létesülnek új rádióadók. „Valószínűleg” (hisz még nincsenek pontos számadatok) naponta legalább egy-egy új adóval kell számolnunk. Egy Milánó méretű nagyvárosnak legkevesebb húsz adóállomása van, egy 80 000 lakosú kisebb város is két-három adóállomással rendelkezik. Ezek egy-két éve még illegálisan működtek, de ma már senki sem vonja ezért őket felelősségre, még ha a megfelelő törvényes keretek egyelőre hiányoznak is.

A rádió és a tévé állami monopólium

Olaszországban, és évek óta a hatalmon levő kereszténydemokraták ellenőrzése alatt áll. Egy nemrégiben életbe léptetett reformtörvény alapján azonban újabban más politikai erők is részt vehetnek az adások ellenőrzésében, s azóta megállapítható, hogy a műsor határozott javulási tendenciát mutat. Vonatkozik ez mindenekelőtt a napi híryanagra, hisz azóta naponta két alkalommal is sugároz krónikát a tévé és három alkalommal a rádió. Ezek mindegyikét természetesen más-más politikai párt ellenőrzi. A fél-reformok felemás légkörében szabad út nyílt mindenfajta kezdeményezés előtt — így születtek meg a helyi rádióadók is.

Ez a jelenség azért figyelemre méltó, mert a technológia növekvő politikai kihatásáról tanúskodik. Az olasz baloldal hosszú ideig ellenozte a magánrádiózás kiterjesztését, mert attól tartott, hogy ez könnyen a vezető gazdasági körök ellenőrzése alá kerül. Egy éve azonban ugyanez a baloldal kezd felkarolni a magánadók ügyét (az olasz kommunisták egyelőre még bizonyos fenntartással viszonyulnak e jelenséghez). A baloldal rokonszenve igen kézenfekvő okokra vezethető vissza: a technikai fejlődés időközben elérte azt a szintet, hogy ma már a kis lakással és szerény anyagi eszközökkel rendelkező fiatalok is fenn tudnak tartani egy ilyen rádióadót.

A hivatalos és a helyi adók műsora között persze igen sok az eltérés. Míg az előbbiben a szöveg, az utóbbiban inkább a zene van túlsúlyban, mégpedig a fiatalok zenéje — a rock, a pop, a dzsessz és a new sound. A muzsikát olyan kommentárok kísérik, melyek nemcsak a sugárzott zene esztétikai minőségét, hanem politikai hátterét is érintik. A fiatalok a muzsika kapcsán politizálnak, a muzsikával politizálnak. Ez a tendencia az ifjúsági mozgalmaknak azt az 1968 utáni törekvését tükrözi, mely szubjektum és politikum új ötvözetével kísérletezik. (Az adások többek között a boldogság, az együttélés, a szexualitás kérdéskörét feszegetik, és igen kritikusan viszonyulnak a kábítószerfogyasztáshoz.)

Így teremődik meg annak a lehetősége, hogy a zene mellett vitára, diskurzusra is sor kerüljön. Rövid, de (vagy éppen ezért) meggondolkoztató vélemények hangzanak el a homoszexualitásról, a lakásspekulációról, a szakszervezeti aktivitásról, a rendőrségi visszaélésekről. A beszélők hanghordozása csöppet sem hivatalos, mint ahogy a zeneszámok bejelentése sem kínosan „jólfélt” — a műsorvezető szövege spontán és személyes (olykor csipkelődő) hangvételű, tehát minden természetesként hat. A műsorvezető, ha úgy adódik, hangosan bosszankodik, dühkitörésekre ragadtatja ma-

gát, vagy az utolsó pillanatban megváltoztatja a már bekonferált zeneszámot, miközben a lemezek rossz minőségére is tesz néhány „keresetlen” megjegyzést. Ahhoz, hogy ezzel az új, „vad” technikával lépést tudjanak tartani, az állami kézben lévő adók is stílusváltásra kényyszerülnek.

Másik probléma a tájnyelvek, nyelvjárások kérdése. Tudjuk, hogy Olaszországban elég nagy a dialektusok száma, melyek közt jelentős eltérések is mutatkozhatnak. Az állami adók az olasz irodalmi nyelvet beszélik; ez a toszkán és a római nyelvjárás sajátos keveréke. A helyi adóknak köszönhetően most már a milánói rádióhallgató is saját dialektusában rádiózhat. Egyik napról a másikra eltűnik a távolság közlő és befogadó között. A hallgató úgy érzi, a műsorvezető közelebb került hozzá, személyesebb ismerősévé vált. Ez viszont arra bátorítja a hallgatót, hogy telefonáljon vagy akár személyesen jelentkezék a lakásától néhány méterre felállított alkalmi „stúdióban”.

Nem kisebb fontosságú kérdés a hírmondás disc-jockey stílusa, ez a dzsesszmuzsikára emlékeztető staccato-ritmus. Az állami adó hivatalos tónusban és hanglejtéssel elmondott hírei független helyi adók lendületes beszédstílusa mellett érthetetlen zajjá tompulnak. A staccato-hírek mindig izgalmasak, mint ha csak valamelyik barátunk szájából hallanánk őket. A hivatalos adónak ehhez a ritmusváltáshoz is alkalmazkodnia kell, ha nem akar a helyi adók mögött lemaradni.

Az itt felvázolt jelenség természetesen nem egyértelműen pozitív. Az adókat többségükben baloldali politikai és kulturális csoportok patronálják, de ezek mellett a fiatal katolikusoknak és a burzsoá köröknek is vannak már adóik, sőt Milánóban kimondottan fasiszta elkötelezettségű adó is működik. Ezenkívül nem egy ipari monopólium kísérletezik azzal, hogy kiépítse helyi adóinak országos hálózatát. Az ilyen ipari érdekelttségű adók még a rádiózás állami monopóliumánál is ellenőrizhetlenebbek. Elsősorban ezzel magyarázható az Olasz Kommunista Párt bizalmatlansága a magánrádiózással szemben. Az OKP a magánrádiózás veszélyeit felismerve, nemcsak a területi kormányok átalakítását követeli, hanem olyan új törvények kidolgozását és megszavazását szorgalmazza, amelyek lehetővé tennék a gazdasági spekulációk ellenőrzését, de ugyanakkor nem fojtanak el már csírájában az új törekvéseket. Ezek a törvények a helyi adók kibontakozásának kedveznének, mert hozzásegítenék őket ahhoz, hogy ténylegesen pozitív szere-



pet játsszanak az olasz közéletben, vagyis új, demokratikus hangvételű stílus honosodna meg általuk az olasz tömegkommunikációban.

Umberto Eco fenti elemzése is arról tanúskodik, hogy az olasz társadalom-szemiotika képviselői a jelelmélet elvont általánosságai felől mindinkább az olasz társadalom gyakorlati kérdései felé fordulnak.

## ARC NÉLKÜLI TUDOMÁNY? (Current Comments, 1976. 26.)

Névhez kötött-e a tudományos információcsere? Mi lenne, ha a tudományos közlemények szerzői névtelenségbe burkolóznának? Megszűnne-e a tudományos élet mind átfogóbb zűrzavara, ha a kutatók nem tartanának többé igényt sem hírnévre, sem elismerésre?

Eugene Garfield a tudományos tájékoztatás szakembereinek napi gondjait fogalmazza kérdésekké. Mennyi munkát takarítana meg az, aki a tudományos információk összesítésével, feldolgozásával vagy a kutatók nevének visszakeresésével foglalkozik, ha a kutatók nem tartanának igényt nevük közlésére! Ez az enyhén abszurd vágyálom sokak számára igen gyakorlati dolognak tűnik.

Garfield szerint egyszer végig kellene gondolnunk, mit nyernénk és mit vesztenénk a teljes anonimitással.

Először is a szakirodalomból eltűnne a „tudományos bővli” — véli a molekuláris biológia egyik neves művelője, Lester Goldstein. A szakutalásnál nem lenne többé szükség „névsorolvasásra”, jelentősen lerövidülnének a közlemények. A számdexszel jelzett hivatkozások könnyebben kezelhetők. A nevek teljes kiküszöbölése azonban néha bonyolult körülírásokat tehet szükségessé.

A szerzőséget titkosügynökségek hálozatával is alig lehetne kinyomozni. Ennél is nehezebb lenne azonban nyomon követni hivatkozáskor az illető szerző hovatartozását, megkeresni a kérdéses egyént, kutatócsoportot, szakágazatot vagy tudományos intézményt. Szép, új világunkban viszont a kutatásvezetőket semmi sem ösztönözné arra, hogy alárendeltjeik tudományos munkáihoz kéretlenül is nevüket adják.

A névtelenség eszményi világáért azonban lehet, hogy túl nagy árat kellene fizetnünk. Hogyan vennék fel a kutatók a kapcsolatot egymással? Ezt csak úgy lehetne megoldani, ha minden tanulmányt az indexszám mellett a szerző lakhelyének irányítószáma vagy postafiókzáma is jellemezné. Egyik szerző a másikkal legfeljebb valamelyik számítógép memóriaegységében találkozna.

Mi ösztönözné a minden elismeréstől megfosztott tudóst kutatásainak folytatására? Az igazságszeretet? Motivációnak vajon ez elegendő? És milyen kritériumok alapján foglalhat el valaki kutatói állást, vagy milyen alapon történik a kutatók szubvencionálása? Mert akire nem lehet hivatkozni, az nincs.

Sokan azt hiszik, hogy az állandó közléskényszer, a szüntelen önbizonyítás feszültsége nem kedvez a kutatásnak. Vajon az anonimitás nem oldaná-e fel ezt a feszültséget? Vajon volna-e még értelmük ezután is az elsőségi vitáknak? Az adatközlésbe elkerülhetetlenül becsúszó hibákért sem főne többé a feje a kutatóknak. Hírnév? Tudományos erőviszonyok? Ki törődik ezzel! De ha minden ceppfolyóssá válik, nem fogjuk-e visszasírni a régi szép időket, a tudósegyéniségek személyi kultuszát? Lehet, hogy a szóbeliség szószátyár bajnokai sokkal agresszívebben fogják uralni a tudomány csarnokát.

Minél többet töprengünk ezeken a dolgokon, annál szomorúbbnak tűnik az arc nélküli tudomány jövője. Képzeliük el, hogy két tudós beszélgetés közben hogyan nevezné meg a Doppler-effektust vagy az Avogadro-törvényt?

Az arc nélküli tudomány ötlete arra a kissé abszurd feltevésre alapoz, hogy az egyéni és a közösségi érdek teljességgel kizárja egymást. Vagy-vagy. Tertium non datur. Tehát: éljen a közösség, s vesszen az egyén! Innen már csak egy lépés a tudomány elszemélytelenítése. Továbbá: javasolhatjuk a festőknek is, kaparják le a kézjegyüket a vásznról... Az anonimitásban elszemélytelenedik a tudomány-műszaki élmény.

Az információrobbanás a tudományos információk cseréjét is válaszütra kényszeríti. A tudományos kutatók létszámrobbanása új erkölcsi követelményeket állít a publikálás elé.

Bizonyos esetekben mégis le lehet mondani a szerző nevééről. Vitákban például indokoltnak tűnik a közlés anonimitása, mely letörli a személyeskedő indulatokat. Persze az is igaz, hogy a névtelenség leple alatt egyéneket és intézményeket lehet felelőtlenül kitámadni. Ha valaki úgy érzi, hogy véleménynyilvánítása kedvezőtlenül befolyásolhatja tudományos pályafutását, miért ne használhatna álnevet? Előfordult már, hogy valamelyik tudományos folyóirat ugyanazt a vitairatot, amelyet a szerző neve alatt nem volt hajlandó közölni, álnéven zokszó nélkül nyilvánosságra hozta.

Indokolt az álnév használata abban az esetben is, amikor ez az eljárás megóv bennünket attól, hogy egyetlen közleményre hivatkozva a társszerzők tu-catjait soroljuk fel. Közismert — ma

már részben feloldott — kollektív álnév a matematikában a Bourbaki.

Még jó, ha csak ekkora árat kell fizetnünk a *big science* előnyéért. Persze, a társszerzőség elharapózása ellenére a tanulmányok többsége még mindig egyetlen szerző neve alatt jelenik meg. Ez azt jelenti, hogy a jelentős felfedezések többsége a *nagy tudományon* belül is személyes teljesítmény. Kutatóink többsége még ma is *kis tudományt* művelő egyéniség.

## A „JÓ” STRESSZEK, A SPORT ÉS A TUDOMÁNY (Népsport, 1976. 274.)

Szent-Györgyi Alberttől vett idézet vezet be a népszerű budapesti sportlap interjúját, amelyet Szentágothai János akadémikussal, a Magyar Tudományos Akadémia megbízott elnökével készített Kő András: „Az ember lenne az egyetlen tökéletlen teremtmény, amely csak a saját zsenialitása által létrehozott mesterséges eszközök segítségével képes életben maradni? Vagy testünk nem kevésbé tökéletes, mint az egyéb élő teremtményeké, csak éppen nem arra használjuk, amire készült? A válasz hatással lehet próbálkozásainkra, amelyekkel javítani akarjuk az egészséget, csökkenteni a szenvedést és növelni a boldogságot.”

E mottó szellemében lezajló beszélgetés a speciális megoldások keresésében is az egyetemes gondokat tükrözi, amelyeket a modern civilizáció körülményei közepette élő embernek tudatosítania kell magában. Ugyanis „a jelen rendkívül előnyös alapfeltételei ellenére a testfejlődés nem egészséges, nem kiegyensúlyozott világszerte. Ebben szerepelnek pszichikus tényezők hatásai is. Az ember mindig önmagát teremti meg, és olyanná válik, amilyenné ennek az önmagáról alkotott belső képnek megfelel. De vannak ebben a szándéktól és akarattól független elemek is, köztük például a Selye János által megfogalmazott stressz-ek. A szervezetet érő legkülönbözőbb fizikai, kémiai, élettani (például megerőltető mozgás, hidegben vagy melegben való tartózkodás), pszichikai, fertőzések, eredő stb. megterhelésekre a szervezet általános, de elég összetett reakcióval válaszol. Ezek ellen a szervezet megtanul védekezni. A stresszek számos formája nyilvánvalóan káros, vannak azonban olyanok, amelyek természetesek, kívánatosak az egészséges fejlődéshez. Az az aggályunk, hogy a mai nevelés, a mai életkörülmények nem biztosítják az embernek azokat a természetes, egészséges stresszeket, amelyekre

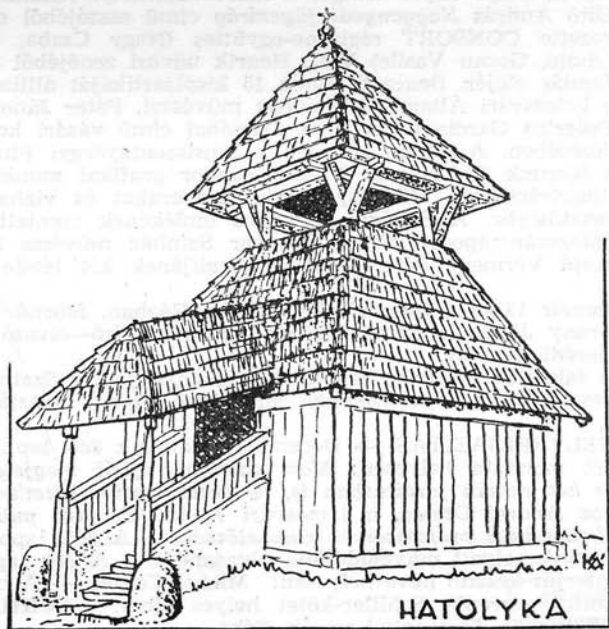
pedig feltétlenül szüksége van a növekvő szervezetnek.”

A tudomány, a tervszerű oktatás-nevelés hivatott arra, hogy mesterségesen megteremtse a megfelelő mikro- vagy mezokörnyezetet a gyermek természetes mozgásigényének a kielégítésére (játsszóterek, tornatermek, uszodák, a turisztika népszerűsítése stb.). Amennyire fenntartásokkal, kritikailag nyilatkozik a jeles tudós, a biológia, általában a tudomány élsportnak nyújtott segítségéről, a csúcseredmények hajszolásáról, annyira pozitív, konkrét programot vázol fel a tömegek testneveléséről: „Amikor a Magyar Tudományos Akadémia az Oktatási Minisztérium felkérésére az oktatási reformjának kérdéseivel tudományosan kezdett foglalkozni, és először vetítette ki a századfordulóra a föltételezhető általános műveltségi ideált, akkor meghatároztuk a fő nevelési köröket, köztük az anyanyelvi, az idegen nyelvi, a matematikai, az esztétikai, a természettudományi, a társadalomtudományi gondolkodásra való nevelést, de nagyon hamar rájöttünk, hogy kimaradt egy lényeges szempont, tudniillik a test harmonikus fejlesztésének igényére való nevelés. Ezért hoztuk létre az úgynevezett »szomatikus« bizottságot, amelynek egyik feladata, hogy a sportnak és testnevelésnek a modern iskoláztatásban elfoglalt jelentős szerepével foglalkozzon, de egyúttal egy kicsit a családi életre való nevelés problematikájával is. A személyiség és a test egészséges kifejlésztésében nyilvánvalóan sok más tényező is közrejátszik, mint például a szexuális szerepre való felkészítés, az ezzel kapcsolatos ismeretek stb. Nem új tárgyak bevezetéséről van szó, hanem azon gondolkozunk, hogy e tényezőknek az új oktatási rendszerben milyen helyet kell elfoglalniuk.”

A tantárgyak viszonyáról s az osztályozásról ugyancsak határozott véleményt fogalmaz meg Szentágothai akadémikus: „Világos, hogy a matematikai készség, a nyelvkészség és a tudományos gondolkodás, a problémamegoldó készség a modern műveltségben nélkülözhetetlen. És nem lehet őket egyenlőségjellel el látva közös kategóriába sorolni az inkább személyiségfejlesztő tényezőkkel. Az utóbbiaknak, köztük a testnevelésnek, egyenrangú, de nem egyenlő, mindenesetre az eddiginél nagyobb rangot kell adnunk. Az esetlenebb gyermek és szülője joggal fél a testnevelés rossz jegyétől és még inkább a sikertelenség élményétől. Ha osztályozunk, nem az abszolút teljesítményt, hanem az eredeti adottságokhoz mért fejlődést kellene osztályozni.”

# SZERKESZTŐK-OLVASÓK

**KÓNYA ADÁM** (Sepsiszentgyörgy. — *Fatemplomok és haranglábak* — ez a cím áll Péter Vass Ferenc tanulmánya élén (*Korunk*, 1976. 10.). No lám, egy szakterület művészeti emlékeink világában, amelyet elhanyagoltunk. Pedig ott állnak az orrunk előtt, tájformáló elemekként magasodva, gyakran dombtetőkön. Nincsenek épületbelsőkre rejtve, mint festett-faragott emlékeink, még kevésbé ládába vagy múzeumok kiállítási tárlóiba helyezve, mint a habán kerámiák vagy az önművesség emlékei. — Valóban keveset tudunk róluk. De ha művészeti emlékeink e csoportja szóba kerül, lehetetlen kihagyni a fiatalon elhunyt, nagyszerűen induló művészettörténész, Balogh Ilona nevét, aki alig huszonegy éves korában (!) összefoglaló elemző-tipizáló szakkönyvével, négy évtized távolából visszatekintve is példamutató alaposágú munkát végzett. Valóban itt az ideje, hogy ismertessük ezt a művészettörténet és a néprajztudomány határvidékén álló emlékcsoportot. Annál inkább, mert egynémelyük pusztulása mellett eddig ismeretlenül lappangókat is föllelünk. Itt kell felhívunk a figyelmet egy eddig a szakirodalomban ismeretlen, Kovászna megyei haranglábra. Ez a hatolykai, fedett-lépcsős feljáróval egybeépített harangláb. Mind kettős rendeltetésénél (harang- és bejárati torony), mind pedig koránál fogva (a torony alatti átjáró egyik gerendáján olvasható: 1668-ban épült) figyelmet érdemel. Tehát faépítészeti emlékeink számbeli fogyatkozása ellenére is még akadnak számba se vett alkotások. Hogy csupán Kovászna megyénél maradjunk, a már említett hatolykai példán kívül, itt van Kálnok, ahol egy második harangláb emelkedik, a sokszor közölt és Debreczeni László egyik rajzáról is ismert „öreg harangláb” kívül. Kilyénben szintén két, bár jóval kisebb és egyszerűbb harangláb maradt meg. A jelentősebb méretű gelencei fatornyot a fal-festményeiről közismert műemléktemplom 1972. évi restaurálása alkalmával lebontották, és a haranglábak tagolódását hívebben visszaadó újat építettek helyébe. A mindenfajta objektív és szubjektív okra visszavezethető pusztulás ellenére is gazdagabbak vagyunk, mint tudjuk, csupán átfogóan fel kellene mérni és pontosan számon tartani effajta értékeinket. Természetesen közölni is, hogy forráskiadványok birtokában kirajzolható képünk teljes értékű legyen. — A szerző vajon a gelen-



A hatolykai harangtorony  
(Kónya Ádám rajza)

HATOLYKA

cei harangláb átépítése hírére alapozza a kálnoki „lényeges átépítéséről“ szóló mondatát? A kálnoki haranglábát időközben valóban újraszindelyezték, azonban sem szerkezetében, sem részletformáiban változtatást nem szenvedett. A tanulmányban emlegetett kecsеткиsfaludi harangláb egyébként felirata szerint épült „In anno Domini 1795“, valamint „ezt a tornyot építette csíkfalvi Csók János a lécezésig, egy keze és egy szeme lévén. A pléhezést, zsindelezést, deszkázást tarcsafalvi Sylvester György végezte.“ Tehát a mesterek neve ismert, és átfogó kutatómunkával más építők névsora is bizonyára tovább bővíthető. — Ha Balogh Ilona nevét idéztük, lehetetlen ki ne térnünk Debreczeni László munkásságára, aki helyszíni kutatómunkája során mélyítette el tudásunkat ebben a vonatkozásban, a korábban már Kós Károly megkezdete úton haladva. A húszas évek végén jelentek meg fatornyokat is bemutató gyönyörű rajzai (levelezőlap-sorozat is készült belőlük!), amelyek Tessitori Nórát és Kelemen Lajost készítették ujjongó köszöntő-írások közlésére. Csokorba kellene kötni ezeket az együttesen soha meg nem jelent Debreczeni-rajzokat, s kiadásukkal a Kós Károly székely népballadás Kriterion-kiadványhoz hasonló szépségű könyvecskének birtokosai lehetnénk. (Az is ide kívánkozik, hogy Debreczeni László *Szilágyság fatornyai és Kalotaszegi tornyok Szilágyságban* címmel is közölt gazdagon illusztrált írásokat.) Meg aztán, nemsokára Debreczeni László is hetvenöt éves lesz.

**PÉTER VASS FERENC (Kolozsvár-Napoca).** — Kónya Ádámnak a *Korunk* 1976. októberi számában közölt tanulmányommal kapcsolatos, megjegyzésére a következőket válaszolom: Hatolyka neve már az 1332. évi pápai tizedjegyzékben szerepel, jóval később pedig az 1567. évi regestrumban ismét előfordul. Gótikus stílusú katolikus templomát a XIV. században építették. Később, sajnos, nem kerülte el a barokkizálás divatja. Műemlékként tartják számon a templom előtt álló, 1668-ban épített harangtornyot és feljáratot egyesítő faépítményt is. Az idevonatkozó szakirodalomban azonban ismeretlen. Érdekesége, hogy a tornyot fedő sátoztető alátámasztó elemei X alakú viharokötések, amelyek a koszorúgerendákat is tartják. Katolikus templomoknál ilyen jellegű faépítmény nemigen fordul elő, ezért ritkaság. Kónya Ádám megjegyzései ezért is értékelendők.

Sajnálatos műszaki hiba folytán decemberi számunkból kimaradt a *Korunk* Galéria november végi kiállításáról szóló híradás: Erdélyi Lajos íróportréit láthatta közönségünk. A megnyitón Deák Tamás beszélt a marosvásárhelyi fotóművész munkáiról, majd Illyés Kinga, a marosvásárhelyi Állami Magyar Színház művésznője Sütő András *Nagyenyedí júgevirág* című esszéjéből olvasott fel; a Fancsalí János vezette CONSORT régizene-együttes (Nagy Csaba, Baciú Vasile, Szentgyörgyi László, Gocan Vasile) VIII. Henrik udvari zenéjéből összeállított műsort adott elő. Január elején Benczédi Ilona 15 kispasztikáját állítottuk ki. Ebből az alkalomból a kolozsvári Állami Bábszínház művészei, Péter János és Balló Zoltán bemutatták Federico García Lorca *Don Cristóbal* című vásári komédiáját, Kovács Ildikó rendezésében. A hónap közepén a sepsiszentgyörgyi Plugor házaspár mutatkozott be a *Korunk* Galériában: Plugor Sándor grafikai munkákat (íróarcképeket és vers-illusztrációkat), Miklóssy Mária temperákat és vízfestményeket hozott el a szerkesztőségbe. A Szilágyi Domokos emlékének szentelt megnyitón Héjja Sándor, a kolozsvár-napocai Állami Magyar Színház művésze Szilágyi-verseket olvasott fel, majd Vermesy Péter *Zenekari szvitjének* két tétele hangzott el magnószalagról.

Január 13-án a hunyadi Művelődési Házban, február 4-én pedig Nagyszalontán az Arany János Irodalmi Körben vett részt író-olvasó találkozózn Bustya Endre és Herédi Gusztáv.

A falusi könyvhónap január 30-i megnyitóján, a Szatmár megyei Udvariban a szerkesztőségünk képviselőjében jelen levő Herédi Gusztáv novellát olvasott fel.

**HELYREIGAZÍTÁS.** — Decemberi számunk 888. lapján a második bekezdés utolsó két mondata helyesen: *Most azonban újból megjelent magyarul, ahogy íródott, és két román fordításban is. A Testamentum-kötethez és ennek román változatához Andrei Ofețea, a temesvári Facla Kiadótól publikált kötethez Ștefan Pascu akadémikus professzorok írtak előszót.* — A 896. lapon alulról a 11. sorban *működésünk* helyett *művelődésünk* olvasandó. — A 914. lap harmadik sorában a Sartre-interjú készítő neve helyesen: **Michel Contat.** — A hátulsó borítón az *Új könyvek* között szereplő Schiller-kötet helyes címe: **SCHILLER, FRIEDRICH: Szolón és Lükurgosz. Történelmi esszék. Téka.**

(Folytatás a II. borítóról)

## TUDOMÁNYOS MŰHELY

SÁNDOR ISTVÁN • Fejlődéstani kísérletek 130

## SZEMLE

TAR KÁROLY • A Madách Könyvkiadó könyveiről (Gondolatok a könyvtárban) 136

ANDREI MARGA • Jürgen Habermas könyve a történelmi materializmusról 139

OLOSZ KATALIN • Gondolatok egy könyvsorozatról 142

MÓZES ATTILA • Pimpimparé 144

Sz. J. • Veronica Porumbacu: Voce și val (Könyvről könyvre) 145

K. L. • Miklós Pál: Vizuális kultúra (Könyvről könyvre) 147

A. J. • Gábor Dénes: Válogatott tanulmányok (Könyvről könyvre) 147

Sz. Z. • Pragmatics of Language and Literature (Könyvről könyvre) 148

G. Gy. • Miklós Radnóti: Marche forcée — Le mois des Gémeaux (Könyvről könyvre) 149

A. J. • Gillo Dorfles: Estetica mitului (Könyvről könyvre) 150

## LÁTÓHATÁR

Igaz Szó, Tribuna, Tudományszervezési Tájékoztató, Voproszi filozofii, Die Zeit, Current Comments, Népsport

## SZERKESZTŐK—OLVASÓK

## ILLUSZTRÁCIÓK

Bittenbinder János, Cseh Gusztáv, Dénes Sándor, Hajdu Zoltán, Inceze Ferenc, Kónya Ádám, Kopacz Mária, Kusztos Endre, Muhi Sándor, G. Olosz Ella, Pallos Sch. Jutta, Plugor Sándor, Törös Gábor.



# Új könyvek

- BABEŞ, VICTOR:** Egészségügy és politika. Válogatta és bevezető tanulmánnyal ellátta dr. Spielmann József. Fordította dr. Spielmann József és Imreh Piroska. Téka
- EFTIMIU, VICTOR:** 121 szonett. Fordította Veress Zoltán  
\* \* \* Es sass ein klein Waldvögelein. Egy kis madárka til vala. Erdélyi szász népköltészet Kányádi Sándor fordításában. Kétnyelvű kiadás
- GOLDONI, CARLO:** Különös történet. Fordította Oláh Tibor. Drámák
- KATONA JÓZSEF:** Bánk Bán. Az előszót és a jegyzeteket írta Jánosházy György. Tanulók Könyvtára
- LAWRENCE, H. D.:** Szülők és szeretők. Fordította Róna Ilona. Az utószót írta Abody Béla. Horizont
- MÁTÉ JAKAB—SCHVEIGER PAUL:** Nyelvészet és matematika. Antenna
- NAUM GELLU:** Gladiátor az autóbuszon. Versek. Fordította Balogh József
- POPP AURÉL:** Ez is élet volt. A kötetet összeállította Banner Zoltán
- SZABÓ ZOLTÁN:** A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai
- SZILÁGYI ISTVÁN:** Kő hull apadó kútba. Regény. Második kiadás
- VALLASEK ISTVÁN:** Az abszolút zéró fok felé. Antenna